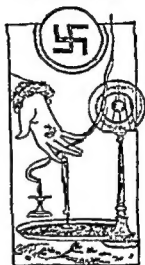

સમર્પણ

૬૪

સ્વ. શ્રી વરજીવનદાસ મો. સરૈયાને

— વર — ઉત્તમ

વર — પસંદ કરવા યોગ્ય

વર — અન્યને વરદાન રૂપ

જીવન જીવનારને

જે વિશાળ વડલા સમા વિદ્યાપુરુષની

શીતળ છાંયાનો મને પણ સહારો આપકયો છે — તેને

સાદર, સમગ્રામ સમર્પિત

—ગીતમ પટલ

વિભાગ—૧

૧. અભિસૂત્ર એક સ્વરૂપ પરિચય ...	૧
૨. અભિસૂત્રનાં વિવિધ નામો ...	૧
૩. અભિસૂત્રનો વિષય ...	૩
૪. અભિસૂત્ર અને ભાષ્યો ...	૪
૫. અભિસૂત્રના કર્તા ...	૬

વિભાગ—૨

અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૮
૧. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૧૦
૨. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૧૧
૩. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૧૩
૪. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૧૬
૫. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૨૦
૬. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૨૭
૭. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૩૨
૮. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૩૪
૯. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૩૮
૧૦. અભિસૂત્રનાં શ્લોકો ...	૪૮

પ્રસ્તાવના

વિભાગ-૧

૧. બ્રહ્મસૂત્ર-એક સ્વરૂપ પરિચય

મનુષ્યેન્દ્રિય વિચારધારામાં જેના બીજા વેરાયેલા છે તે અદૈતવેદાન્તના આધુનિક સ્વરૂપને જે વિકસિત વટરૂપની ઉપમા આપીએ તો તેના મુખ્ય થડની ત્રણ વિકસિત મુખ્ય શાખાઓની ઉપમા પ્રસ્થાનત્રયીને આપી શકાય. આ ત્રણેમાં ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રનો સમાવેશ થાય છે. અદૈત-વેદાન્તની શાખા-ઉપશાખાઓને પાંચરવા કાળે પ્રસ્થાનત્રયીરૂપી શાખાઓનો મુખ્ય આધાર સાંપડ્યો છે. પ્રસ્થાનત્રયી અથવા પ્રસ્થાનત્રયમ્ ને પ્રથમ સમગ્ર લેવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રસ્થાન એટલે ‘ગમન’, ‘પરંતુ’ અહીં ‘લક્ષણ’થી તેનો અર્થ ‘માર્ગ’ એવો સ્વીકારાય છે. ગમનના કર્મની પૂર્તિ કાળે માર્ગ એ એક માત્ર સાધન છે. આમ સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે અબેદ સ્વીકારી પ્રસ્થાન એટલે માર્ગ એવો અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ અર્થની ઉપાદેયતા સિદ્ધ થાય છે. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે ત્રણ માર્ગ એવો અર્થ થાય. આમ વેદાન્તના ત્રણ માર્ગ એટલે પ્રસ્થાનત્રયી એવો અર્થ થયો. પ્રસ્થાનને અન્ય રીતે સમજાવવામાં આવે છે — પ્રતિનિષ્ઠિતિ બ્રહ્મવિદ્યા યેષુ = જેની ઉપર બ્રહ્મવિદ્યા આધાર રાખે છે તે પ્રસ્થાન. આવા ત્રણ પ્રસ્થાન સ્વીકારાય છે. (૧) શ્રુતિપ્રસ્થાન — અહીં ઉપનિષદોનો શ્રુતિ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેમાં ઈશ, કેન, કક, પ્રમ, મુંડક, માંડુક્ય, નૈતિરીય, ઐતરેય, હોદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, કૌષીતકિ અને સ્વેતાશ્વતર એમ ૧૨ ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં બ્રહ્મને લગતા વિચારોની ચર્ચા હોવાથી તેને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિપાદક તરીકે સ્વીકાર્યા છે. (૨) સ્મૃતિપ્રસ્થાન — અહીં ગીતા એટલે મહર્ષિ વ્યાસ વિરચિત મહાભાગ્નાન્તર્ગત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો સમાવેશ થાય છે તે પૌરુષેય હોવાથી સ્મૃતિ કહેવાય છે. સંકરાચાર્ય સ્વયં ગીતાનો નિર્દેશ સ્મૃતિ તરીકે કરે છે. (૩) સૂત્રપ્રસ્થાન અથવા ન્યાયપ્રસ્થાન અહીં વિદ્વાનો બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રનો સમાવેશ કરે છે. બ્રહ્મસૂત્રની રચના વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદના વિચારોની ચર્ચા-વિચારણા-સમન્વય કરવા કાળે થઈ છે.

૨. બ્રહ્મસૂત્રનાં વિવિધ નામો

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર એવું આ મંચુ નામ તેના વિષયને અનુલક્ષીતે સવિશેષ પ્રચલિત બન્યું છે. બ્રહ્મ તેનો પ્રતિપાદક વિષય છે એ બાબતમાં બ. પ્રસ્તાવના-૧

અનેક બાધકારો સદમત છે. (૨) શ્રદ્ધાસૂત્રનું 'બીજુ' નામ છે વેદાન્તસૂત્ર. વેદાન્ત શબ્દ ઉપનિષદને માટે વપરાય છે. વેદ=સંહિતાઓ અને તેનો અંત અર્થાત્ અંતનો, છેવટનો ભાગ એટલે વેદાન્ત વૈદિક સાહિત્યમાં સંહિતા, આરણ્યક, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. આમ કમની દૃષ્ટિએ ઉપનિષદ છેલ્લા હોવાથી તેને વેદાન્ત કહેવામાં આવે છે. પણ વેદાન્ત શબ્દ અન્ય રીતે સાર્થક દર્શાવી શકાય છે એવું એટલે જ્ઞાન (ચિદ્ જ્ઞાને ધાતુ પરથી) અને અન્ત = તાત્પર્ય કે સિદ્ધાન્ત, જ્ઞાતવ્ય પદાર્થનું સંપૂર્ણ તાત્પર્ય જેમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેવા મંથ અથવા જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતા મંથ. ઉપનિષદમાં ૨૫૯ નિદેશ છે કે જે એકના જાણવાથી સંપૂર્ણ જાણી શકાય તે બ્રહ્મ છે યથા યકેન જ્ઞાતેન સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ-મુંડક આથી વેદાન્ત શબ્દ ઉપનિષદ માટે સાર્થક અને છે. અથવા એવું=જ્ઞાન અને અન્ત=છેડો, જ્ઞાનનો અંત જે જાણવા પછી કંઈ પણ જાણવાનું બાકી ન રહે તેને વેદાન્ત કહેવાય ઉપનિષદમાં ૨૫૯ જાણાવેલ છે કે બ્રહ્મને જાણવા પછી કંઈ જ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. આમ ઉપનિષદ એટલે વેદાન્ત એમ સિદ્ધ થયું. ઉપનિષદનાં વાક્યોની વિચારણા બ્રહ્મસૂત્રમાં હોવાથી તેને વેદાન્તસૂત્રો એવું સાક્ષિપ્રાય અને સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે શકરાચાર્ય પણ ૨૫૯ માને છે કે બ્રહ્મસૂત્રોનો ઉદ્દેશ્ય વેદાન્તનાં વાક્યોરૂપી પુષ્પોનું સુમ્રથન કરવાનો છે જુઓ : વેદાન્તવાક્યકુસુમમ્રથનાર્થત્વાત્સૂત્રાણામ્ । વેદાન્તવાક્યાનિ હિ સૂત્રૈવદાહૃત્ય વિચાર્યન્તે । શં. ભા. પૃ. ૧૪ (૩) શારીરકસૂત્ર—શરીરે ભવ શારીર. અને શારીરઃ યવ શારીરક. જે શરીરમાં રહેનાર છે તે શારીરઃ એટલે આત્મા અને તેને લગતા સૂત્રો તે શારીરક સૂત્ર આ નંધર દેહમાં અનંધર અન્ધર અમર આત્મા રહે છે. આ આત્મા એજ પરમાત્મા એવું ઉપનિષદનું અગત્યનું સમીકરણ છે શકરાચાર્ય પણ કહે છે આત્મા જ્ઞ બ્રહ્મ ૫ ૧૧ આમ શારીરક મીમાંસા આ સૂત્રોમાં હોવાથી તેને શારીરકસૂત્ર કહે છે (૪) બ્રહ્મમીમાંસા—બ્રહ્મશબ્દની વ્યુત્પત્તિ વૃદ્ધિ વૃદ્ધી ધાતુ પરથી થઈ છે. તેનો અર્થ, નિત્ય, શુદ્ધ શુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવવાળું સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મ એવો થાય છે. જુઓ—બ્રહ્મશબ્દસ્ય હિ વ્યુત્પાદ્યમાનસ્ય નિત્યશુદ્ધત્વાદયોડયાઃ

૧. વેદ શબ્દના વિવિધ અર્થો માટે, દષ્ટવ્ય, ગૌતમ, પદેલ વેદની વિવિધ બ્યાખ્યા' ગુ. મુનિ પ્રો. વિદ્યા ૧૯૬૪ ઓગસ્ટ

પ્રતીયન્તે, ઘટતેઘાંતોરથાનુગમાત્ શા. બા. પ. ૧-૧-૧ (૫) ઉત્તર-
 મીમાંસા—જેમિનીના સૂત્રોને પૂર્વમીમાંસા કહેવામાં આવે છે અને તેમાં
 ધર્મ યજ્ઞયાગ વગેરેને લગતી ચર્ચા છે. કેટલાક વિદ્વાનો બ્રહ્મસૂત્રને તે વિષયના
 અનુસંધાનમાં રચાયેલા સ્વીકારી અને ઉત્તરમીમાંસા એવું નામ આપે છે.
 (૧) બાદરાયણસૂત્ર—આ સૂત્રોના કર્તા બાદરાયણ મનાયા છે. આથી
 કર્તાના નામ સાથે તેનો ઉદ્દેશ્ય બાદરાયણસૂત્ર તરીકે પણ ધાય છે.
 (૭) વ્યાસસૂત્ર—શ્રી વદ્યબાચાર્યે, વેદ, શ્રીકૃષ્ણના વાક્યો એટલે ગીતા,
 વ્યાસસૂત્ર અને વ્યાસની સમાધિભાષા એટલે ભાગવત એમ ચાર પ્રમાણોનો
 સ્વીકાર કર્યો છે. અહીં વ્યાસસૂત્ર એટલે બ્રહ્મસૂત્ર કારણ કે તેના કર્તા
 બાદરાયણ તે જ વ્યાસ છે એવી એક પરંપરા છે. (૮) વેદાંતમીમાંસાશાસ્ત્ર—
 તરીકે શંકરાચાર્ય આનો નિર્દેશ કરે છે. ભુએ: ૫. ૬

૩. બ્રહ્મસૂત્રનો વિષય

ભારતીય પરંપરા અનુસાર બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા બાદરાયણ છે ઉપનિષદના
 સિદ્ધાન્તોમાં કાશ્યાનરે સમજવામાં કઠીનાર્થ કે વિસંવાદ છે એવી ભાવના
 જન્મીત થતાં આ સૂત્રોની રચના શ્રી બાદરાયણે કરી એવું મનાય છે. તેમાં
 ઉપનિષદના ધ્વિર વિષયક સિદ્ધાન્તો જગત, જીવ, તેની બદલ્યા કે મુક્તા-
 વસ્થા ક્તિયાન્તિનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તમાં
 ઉપર ઉપરથી જણાના વિરોધોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે, સિદ્ધાન્તોને
 સુઘ્રચિત કરવામાં આવ્યા છે અને સવિશેષ તે પ્રતિરૂપધર્મ દર્શનો દ્વારા
 યત્નાત્મક પ્રદારો સામે ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તોનું રક્ષણ કરવાનો
 સમાન પ્રયત્ન પણ આ બ્રહ્મસૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે ?

૧. ભુએ :

The work of Badarayana stands to the Upanisads in the same relation as the Christian Dogmatics to the New Testament; it investigates their teaching about God, the world, the soul in its conditions of wandering and of deliverance, removes apparent contradictions in the doctrines, binds them systematically together, and is especially concerned to defend them against the attacks of opponents.

—Deussen's system of the Vedanta P. 21

૪. બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાષ્યો

બ્રહ્મસૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતાં સૂત્રોની^૧ સંખ્યા બામત દીકાકરોમાં પદાપ્ત મતભેદ છે. તેનો ખ્યાલ નીચેના ઠાકા પરથી આવશે.

શંકર	રામાનુજ	વલ્લભ ભારદ્વાજ	નિગમાર્ક	શ્રીકૃષ્ણ	મહાદેવ	વિદ્યાનગિષ્ણુ	મધ્વાચાર્ય
૫૫૫	૫૪૫	૫૫૫, ૫૪૭	૫૪૯	૫૪૫	૫૫૬	૫૫૬	૫૬૨

આમ વધુમાં વધુ ૫૬૨ અને ઓછામાં ઓછા ૫૪૫ સૂત્રો છે એવું આચાર્યોનાં ભાષ્યો પરથી નિશ્ચિત થાય છે. આમ યત્નમાં સામિદાયિકતા, સ્વમત-સ્થાપન-આગ્રહ અને સંસ્કૃત ભાષાની સહેલાઇથી સુમધિન કે વિભક્ત થવાની શક્તિ કારણભૂત છે. ઉદા. જન્માદ્યસ્ય યતઃ અને શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ બે અલગ સૂત્રો છે એમ શંકર અને રામાનુજ માને છે જ્યારે વક્ષ્યમા બંનેને સંયુક્ત કરી જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એવું એક સૂત્ર સ્વીકારે છે. આથી સત્સંખ્યા ન્યૂનાધિક બને એ સ્વાભાવિક છે. વળી અહીં સંખ્યાભેદ ઉપરાંત પાંચે પદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એક ઉદાહરણ તોષીએ. જેમ કે હૈયત્વચ્ચનાચ્ચ ૧-૧-૮ સૂત્રનો અન્ય સર્વ આચાર્યોને સંમત પાઠ બળદેવમાં હૈયત્વં ચ્ચનાચ્ચ છે. આર્વા અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ઉપરાંત સૂત્ર સર્વતોમુખી હોવાથી એક જ સૂત્રના અનેક અર્થો સ્વસપ્રદાય કે મતાનુસાર આચાર્યોએ કરેલાં જોવા મળે છે. આ તો મહાનિબંધનો વિષય બને તેવી બાબત છે.

બ્રહ્મસૂત્રના આગળ અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે. આ હકીકત સર્વ આચાર્યોને સંમત છે. પ્રત્યેક પાદમાં અનેક અધિકરણો હોય છે.^૨ સૂત્રસંખ્યાની બામતમાં બન્યું છે તેમ અધિકરણની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે. જેમકે શંકરાચાર્યમાં ૧૯૧, રામાનુજમાં ૧૫૬, બળદેવમાં ૧૯૮, શ્રીકૃષ્ણમાં ૧૭૨, નિગમાર્કમાં ૧૫૧ અને વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં ૨૨૩ અધિકરણો છે.

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું નામ સમન્વય છે. આ સમન્વયાધ્યાયમાં વિરોધાભાસ દર્શાવતી વિવિધ શ્રુતિઓનો સમન્વય સાધવામાં આવ્યો.

૧. સૂત્ર સંબંધના અર્થ માટે જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૭૦-૭૧
૨. અધિકરણની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ટિપ્પણી : પૃ. ૬૬

છે. દ્વિતીય અધ્યાયનું નામ અવિરોધ છે. અહીં સ્વમતના સ્થાપનાયે વિરોધી મતો અને તેના દ્વારા થયેલ આક્ષેપ વગેરેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. તૃતીય અધ્યાયનું નામ સાધન છે. તેમાં જીવ અને જ્ઞાના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરી મોક્ષમાર્ગમાં ઉપયુક્ત સાધનોની ચર્ચા વિચારણા છે. ચતુર્થ અધ્યાયનું નામ ફલ છે. આ ફલાધ્યાયમાં જીવ-મુક્તિ, જીવની કલ્યાણ, નિર્ગુણ અને સમુણ ઉપાસનાનું ફળ વગેરે વિષયોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.

જ્ઞાનમુત્રમાં અનેક આચાર્યોનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.^૧ આથી સદ્ગતમાં માની શકાય કે ઉપનયન જ્ઞાનમુત્રની રચના પૂર્વે પણ વેદાંતમીમાંસા પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત હતી. આ જ્ઞાનમુત્ર ઉપર શંકરાચાર્યના પુરોગામી તેમજ અનુગામી અનેક આચાર્યોએ લખ્યે રચ્યાં હતાં એવું માનવાના પર્યાપ્ત પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ છે. અવગત સદૃઢ કોષના લાખો ઉપલબ્ધ નથી એ એક વિધિની વિદ્ય જણા છે. શંકરાચાર્યના પુરોગામી આચાર્યોમાં ભટ્ટ પ્રપચ, ભટ્ટ હરિ, ઉપવર્ચ, બોધાયન, જ્ઞાનદી, ટંક, જ્ઞાનસ્ત, ભટ્ટ ચિત્ર વગેરેના નામોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આમાંથી કોણકે વૃત્તિ ના કોણકે લાખની રચના કરી હોય મંત્રવિજય પ્રકાશિકામાં મધ્વાચાર્ય પૂર્વે થયેલ ૨૧ આચાર્યોના નામોનો નિર્દેશ છે તેમાં અનેક નામો સુપરિચિત પણ નથી તેઓનામાંથી કેટલાંક લાખો તો સરોધનના વિષય અને તે પૂર્વે તો ઉધ ઈનો ઠાળીઓ બની ગયા છે. આજે ઉપનયન થતા પ્રસિદ્ધ માધ્યકારો નીચે મુજબ છે.

સમય	કર્તા	લાખનું નામ	મત
✓ ૭૮૮-૮૨૦	શંકરાચાર્ય	શારીરકભાષ્ય	કેવલાદૈત ✓
✓ ૧૦૦૦	ભારકર	ભારકરભાષ્ય	બેદાભેદ ✓
✓ ૧૧૪૦	રામાનુજ	શ્રીભાષ્ય	વિશિષ્ટાદૈત ✓

૧ ઠા. ત આચાર્ય ભટ્ટરિ (મ. સુ. ૧-૨-૩૦, ૩-૧૧-૧, ૪-૩-૭, ૪-૮-૧૦) આનમરથ (મ. સુ. ૧-૨-૨૦, ૧-૪-૨૦) આમેય (મ. સુ. ૩-૪-૪૪) કાશ-ફળન (મ. સુ. ૧-૮-૨૦) ઓકુલોમિ (મ. સુ. ૧-૪-૨૧, ૩-૪-૪૫, ૪-૪-૯) કાપ્પાજિનિ ૩-૧-૮ અને જેમિની (મ. સુ. ૧-૨-૨૮, ૧-૨-૩૧, ૧-૪-૧૮, ૩-૨-૪૦, ૩-૪-૨, ૩-૪-૧૮, ૩-૪-૪૦, ૪-૩-૧૨, ૪-૪-૫, ૪-૪-૧૧ વધુ માટે જુઓ.) ગોપીનાથ કવિરાજ 'અમ્યુત' વર્ષ-૩, અંક-૪
 ૨. 'માર્ય'નીક વ્યાખ્યા માટે જુઓ દિગ્દર્શી પૃ. ૭૧

સમય	કર્તા	લાખ્યનું નામ	મત
૧૨૪૮	મધ્વ	પૂર્ણપ્રસન્નાખ્ય ✓	દ્વૈત ✓
૧૨૫૦	નિમ્બાર્ક	વેદાન્તપારિમત ✓	દ્વૈતાદ્વૈત ✓
૧૨૭૦	શ્રીકૃષ્ણ	શૈવભાષ્ય ✓	શૈવ વિસિષ્ટાદ્વૈત
૧૪૦૦	શ્રીપતિ	શ્રીમદ્ભાષ્ય ✓	વીરશૈવ વિસિષ્ટાદ્વૈત
૧૪૫૮-૧૫૪૪	વલ્લભાચાર્ય	અક્ષુભાષ્ય ✓	શુદ્ધાદ્વૈત ✓
૧૬૦૦	વિજ્ઞાનભિક્ષુ	વિજ્ઞાનામૃત ✓	અવિભાગાદ્વૈત
૧૭૨૫	અનંદેવ	ગોવિન્દભાષ્ય	અચિન્ત્ય બેદાન્ત

આ ઉપરાંત વીસમી સદીમાં પણ અજસન પર લાખ્યોની રચના થાય છે એ અજસનની લોખપ્રિયતાનો પ્રચાપિત પુરાવો જેથી સકાય આમ અનેક વાદોના પુરસ્કર્તા આચાર્યોએ અજસન પર રચેલ લાખ્યોને પરિણામે સૂત્રકાર બાદરાયણને કયો સિદ્ધાન્ત અભિપ્રેત હશે એ નિર્ણય અસમ્ભવ નહિ તો અધરો અવશ્ય બની ગયો છે કે હા છાંદેએ 'ધી વેદાન્ત' પૃ ૧૬૬-૧૮૪ માં સૂત્રકારને અભિપ્રેત સિદ્ધાન્તો-તારવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવું

૫ અજસનના કર્તા

✓ અજસનના કર્તા તરીકે બાદરાયણને સ્વીકારવામાં આવે છે આ બાદ રાયણ તે પરાચરના પુત્ર, મહાભારત અને પુરાણોના કર્તા પ્રસિદ્ધ રાસમુનિ છે એવી ભારતીય પર પરા છે પરંપરાએ તેઓગ્રાને અત્યંત મહત્ત્વ અને ગૌરવવધુ સ્થાન આપ્યું છે તેઓ માટે તો કહેવાયું છે કે—

અચતુર્વર્ણો મહા દ્વિવાહુરપરો હરિ ।

અમાલ્લોચનો હામુઃ મગવાન્વાદરાયણ ॥

વિદેશી વિદ્વાનો અને તેઓને અનુસરનાર કૃતિપત્ર ભારતીય વિદ્વાનો બાદરાયણને અને વ્યાસને એક માનવામાં શામ સેવે છે તેઓ એવી દલીલ પ્રસ્તુત કરે છે કે સૂત્રોમાં યાતવત્કયના મતની ચર્ચા છે અને 'પાસની સિધ્ધિ પર પરામાં યાતવત્કય ત્રીજી પેઢીએ આવે છે જો વ્યાસ એ જ બાદરાયણ હોય તો પેતાની ત્રીજી પેઢીના સિધ્ધિનો મત અજસનમાં કેવી રીતે સ્થાવી શકે ? મહાભારત કે તેવા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વ્યાસે વેદનો વિભાગ કર્યો, પુરાણો રચ્યાં કે મહાભારતની રચના કરી એવો હર્ષનેપ છ, ત્યાં વ્યાસે અજસન રચ્યું એવું લખ્યું નથી પણ આવી દલીલોમાં કોઈ ખાસ

વળદ નથી. પ્રાચીન મંથ તરીકે રકંદપુરાણમાં બાદરાયણે સૂત્રો રચ્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે—

અવતીર્ણો મહાયોગો સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।

ઉત્સધાન્ મગધાન્ વૈદાનુજ્જહાર હરિઃ સ્વયમ્ ॥

ચતુર્ધાં વ્યમજ્જતાંચ ચતુર્વિંશતિધા પુનઃ ।

* * *

ચકાર બ્રહ્મસુત્રાણિ તેષાં સુત્રત્વમજ્જસા ॥

વગી પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પારાશરશૈલાલિપ્યાં મિશ્રુનટ-સૂત્રયોઃ (પા. સ. ૪-૩-૧૧૦) માં પારાશર્ય એટલે પરાશરના પુત્રના મિશ્રુસૂત્રોનો નિર્દેશ છે. અને એ પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ બાદરાયણ-વ્યાસધી કોઈ અન્ય ન હોઈ શકે એવું ભારતીય વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. ન્યાં સુધી કોઈ સમજા વિરુદ્ધ પ્રમાણ પ્રસ્થાપિત ન કરી શકાય ત્યાં સુધી કેવળ કંપનાનો સહારો લઈ વ્યાસ અને બાદરાયણનો બેદ કંપવા કરતાં પરંપરાને માન્ય અભિનંતર સ્વીકારવું વધુ યોગ્ય છે. ગીતામાં બ્રહ્મસૂત્રનો નિર્દેશ છે કે પાણિનિમાં નિર્દેશ સ્વીકારી કેટલાંક વિદ્વાનો બ્રહ્મસૂત્રની રચના ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬૧ સદી સ્વીકારે છે. આની સામે કેટલાંક વિદ્વાનો તત્કાલિન દર્શના સાંખ્ય, વૈશેષિક બૌદ્ધ, જૈન વગેરે મતોનો નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્રોની રચના તે તે ધર્મ-સંપ્રદાયો પછી થઈ હશે તેમ માને છે. આની સામે બ્યાવશ્યે બ્રહ્મસૂત્રની પ્રાચીનતા સ્વીકારનાર તત્કાલિન પ્રક્રેપ માનવા તૈયાર થાય તો નવાઈ નહિ. પણ ગોપીનાથ ઠવિરાજ સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવે છે કે બૌદ્ધ, જૈન, પાશુપત કે ભાગવત ધર્મના મતોનો નિર્દેશ બ્રહ્મસૂત્રને અર્વાચીન સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણ તે તે મનના વિચારોનું અસ્તિત્વ ભારતમાં અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હતું જ.

આ બ્રહ્મસૂત્ર અને શંકરાચાર્યનું બાળ્ય એટલાં બધા પ્રચલિત થયાં છે કે તેની ઉપર અનેક ભાષ્ય, ચાર્તિક, વૃત્તિ, દર્પણ, બૂપણ વગેરે રચાયાં છે. જેમકે સુબ્રહ્મણ્યની ભાષ્યાર્થન્યાયમાલા, ભારતીયોની વૈયાસિક-કન્યાયમાલા, અમલાનંદકૃત શાસ્ત્રદર્પણ, હરિદીક્ષિતની બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિ, બ્રહ્માનંદની વેદાન્તસૂત્રમુક્તાવલી, વેંકટેશની બ્રહ્મસૂત્રાયોદીપિકા, ધર્મભટ્ટની બ્રહ્મપૂત્રવૃત્તિ, અદ્વૈદાનંદકૃત સૂત્રભાષ્યવ્યાખ્યાન, રામેશ્વર ભારતીકૃત બ્રહ્મસૂત્રોપન્યાસ, સુબ્રહ્મણ્યકૃત શારીરકભીમાસાસૂત્રસિદ્ધાન્ત કૌમુદી, અનંપાનુભવની શારીરકન્યાયમાલા કે કૃષ્ણાનુભૂતિ વિરચિત શારીરકભીમાસાસંગ્રહ વગેરે. અલગત આ સહુ પ્રકાશિત પણ ચલા નથી.

વિભાગ ૨

૬. ભગવાન શંકરાચાર્ય

અહોડવ્યશ્રુતશાસ્ત્રાણ્યાશુ વ્યાકરોતિ યત્ કૃપ્યા ।

નિશ્ચિલકલાધિપમનિશં તમહં પ્રણમામિ શુદ્ધરાચાર્યમ્ ॥

—સચ્ચિદાનંદ સ્વામિનઃ

અઠંગ અધ્યાત્મવેદા અને નિતાન્ત કર્મઠ, જ્ઞાનના પરમોચ્ચ પ્રતિપાદક તેમ જ ઉપાસનાના અદ્વિતીય ઉપાસક એવા શંકરાચાર્યના અપૂર્વ ચરિત્રને શબ્દરથ કરવું અશક્ય નહીં તેા અધરું તેા જરૂર છે. શ્રી પરમહંસ પરિવાજકાચાર્ય શંકરાચાર્યે સહજ રીતે જ ભારત વર્ષની દિવ્ય વિભૂતિ તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કયું છે એમની સમર્થ પ્રમા આજે એમની અનુપરિચિતિમાં પણ સમસ્ત દિગંતને આલોકિત કરી રહી છે. એ પરમ જ્ઞાનોપાસક ને ધર્મગણે દસથી વધુ સૈકાઓ ધર્મ ગયા છતાં આજે પણ તેઓ પોતાની કીર્તિઘોષુદી વડે અશુષ્કજલતથા ભારતીય નભોમંડળને ઉજ્જ્વાલિત કરી રહ્યા છે. સમગ્ર વૈદિક ધર્મના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્યનું આગમન એ એક નવયુગના અવતારનું સ્વયં ગણાય છે. દલ અને પાખંડને કારણે ધર્મ જ્યારે લુપ્તપ્રાપ્ત ધર્મ રહ્યો હતો ત્યારે શંકરાચાર્યે આવીને તેને ધુનઈવન બદલ્યું. તેમના સકલ પ્રયાસોને અંતે દેશભરમાં ધર્મની સ્તિગ્ધ આભા પ્રસરી ગઈ. વૈદિક ધર્મનો એ ખનાદ સર્વત્ર ગૂંજવા લાગ્યો. ઉપનિષદોની દિવ્ય-વાણીનો જ્યારેપ કર્ણપટ પર અથડાવા લાગ્યો ગીતાનું જ્ઞાન વિશુદ્ધ રૂપમાં લોકો સમક્ષ આગ્યું. આવા મહાપુરુષના જીવનને વર્ણવતાં અનેક મુદ્રિત અને અમુદ્રિત શંકર દિગ્વિજયો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શંકર દિગ્વિજયોમાં પ્રાયઃ અઘૌઠિક અને અશ્રૂતપૂર્વ ઘટનાઓ જ આવેખાગેલી છે. આથી શકરના જીવન વિષે શુદ્ધ ઐતિહાસિક યા પ્રમાણ્યૂત માહિતી મેળવવી લેગમગ દુર્લભ છે. ડૉ. ઓફ્ટની બૃહત્ દસ્તલેખિત ગ્રંથસૂચી (કેટેનોગોરુસ કેટે-લોગારુમ) તથા અન્ય સૂચીના આધારે શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય ૨૨ 'શંકર દિગ્વિજય' ગણાવે છે.

આચાર્ય શકરના જીવન-ચરિત્રને નિરૂપતો એક પણ સમ-સામાયિક ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. આજે ઉપલબ્ધ પ્રાયઃ બધા જ પ્રયો એમના આવિર્ભાવ-કાળ પછી લખાયેલા છે.

(૧) શંકરાચાર્યના પદસિધ્ધિ પદ્યપાદ રચિત—‘વિજયદિગ્વિજય’ના શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયોનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કમનસીબે આ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

(૨) આનંદરાન અથવા તેજ આનંદગિરિ કૃત ‘શુદ્ધશંકરવિજય’—કે જે હાલ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. આ ગ્રંથનો વિશેષ પદ્ધિય આપણને માધવકૃત ‘શંકર દિગ્વિજય’ ના દીકરાદર્તા ધનપતિસરિ પાસેથી મળે છે—

“પતત્ કથાજાલં ‘શુદ્ધશંકરવિજય’ એવં શ્રીમદાનંદશાના-
ત્યાનંદગિરિના રચિતે દ્રષ્ટવ્યમિતિ દિક્ ।”

(૩) આનંદગિરિ અથવા અનંતાનંદગિરિ વિરચિત ‘શુદ્ધરવિજય’ કે જે ૭૪ પ્રકરણોમાં વિગ્રહિત છે અને ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં જીવાનંદ વિદ્યા-સાગર દ્વારા પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ગ્રંથમાં આચાર્યના કામકોટિ પીઠ સાથેના ધનિક સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(૪) ચિદ્વિલાસવતિ રચિત ‘શુદ્ધરવિજયવિલાસ’ કે જે શુર-સિધ્ધિના સંવાદરૂપે લખાયેલો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથનું સંશોધન સૌ પ્રથમ મદ્રાસમાં થયું હતું. હવે કાશીમાં નાગરીલિપિમાં પણ મળી આવે છે.

(૫) રાજચૂડામણિનો ‘શુદ્ધરામ્યુદય’ કે જેના પ્રારંભના ૭ સર્ગોજ પ્રકાશિત થાય છે.

(૬) માધવરચિત ‘શુદ્ધરદિગ્વિજય’ કે જે અન્ય ગ્રંથોની તુલનામાં અત્યંત લોકપ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ છે શંકરના જીવન વિષેની આધારભૂત માહિતી આ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. મંડનમિશ્ર તથા ભટ્ટ ભાસ્કર સાથેના શંકરાચાર્યના ચારાચારના પ્રસંગો નવમ તથા પંચદશ સર્ગોમાં અનુક્રમે વર્ણિત છે. આ બંને સર્ગો અત્યંત રમણીય છે તેમજ માધવનું દર્શન-જ્ઞાન અને કાવ્ય-સિદ્ધિઓનું નિદર્શન કરાવે છે.

(૭) સદાનંદ વ્યાસ કૃત શુદ્ધરદિગ્વિજય-સાર એ વારતમાં માધવના ગ્રંથની જ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે.

(૮) મહામાર પ્રાંતમાં આચાર્યના જીવનચરિત વિષે અનેક વાદવિવાદ અને કિંવદન્તિઓ પ્રચલિત છે. જે અન્યત્ર ઉપલબ્ધ જ્ઞાતોથી અત્યંત ભિન્ન છે. આ કેરલીય પ્રવાહોથી મુક્ત આચાર્યનું જીવનચરિત ‘શુદ્ધરાચાર્ય-

ચરિત્ર' માં પ્રાપ્ત થાય છે અને એના કર્તા ગોવિંદનાથ યતિ મનાય છે.

(૯) શુંગેરી મંડના પ્રાચીન ગ્રંથાગારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ 'ગુરુવંશ-કાવ્ય' ના કર્તા કાશી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી મનાય છે. આ ગ્રંથના પ્રથમ ત્રણ સર્ગોમાં જ આચાર્યના જીવનને સંક્ષેપમાં વર્ણી લીધું છે. તદનંતર શુંગેરી યુરુપરંપરાનું સાધારણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથમાં અધિકાંશતઃ માહિતી તો સ્વામી વિદ્યારણના જીવનને ક્ષમી છે. આ ગ્રંથ પણ અનેક વિદ્યક્ષણતાઓ અને નવાન બાજતોથી ભરપૂર છે.

(૧૦) આ ગ્રંથો ઉપરાંત માર્કંડેય પુરાણ, મન્દુપુરાણ, કૂર્મપુરાણ તથા સૌરપુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં પણ શંકરાચાર્યના જીવન વિષેની માહિતી મળી આવે છે.

૭ શંકરાચાર્યના સમય

શંકરાચાર્યના સમય અંગે પણ વિદ્વાનોમાં અનેક મતભેદો પ્રવર્તે છે અનેક સંશોધનોને અંતે પણ કોઈ અતિમ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાયું નથી. આચાર્યના શિષ્યોએ લખેલા ગ્રંથોમાં પણ આ અંગે કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. આચાર્યશ્રી રચિત 'શાકુન્તલાવ્ય (શારીરકમાવ્ય)' ના સૌથી પ્રાચીન ટીકાકાર છે વાયરપતિ મિશ્ર અને એમના સમય અંગે કેટલાંક દૃઢ પ્રમાણો મળી આવે છે. એમણે 'મામત્તો' નામક પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકા 'શારીરકમાવ્ય' ઉપર લખી છે. તેમણે 'ન્યાય-સૂત્રી નિયમ્ન' નામના પોતાના ગ્રંથમાં રચનાકાલ ૮૯૮ સવન (ચરુચક્ર-ચતુર ચરણ) લખ્યો છે. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે અહીં વિક્રમ સંવતનો નિર્દેશ છે. શંકરાચાર્યના સમયની મર્યાદા પણ આ જ હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ માને છે કે આચાર્ય શંકરનો અવિર્ભાવ-કાલ નવમી સદીના મધ્યકાલથી પૂર્વમાં જ હોવો જોઈએ. સમય અંગે વિદ્વાનોના કેટલાંક મતો આ પ્રમાણે છે. (૧) કોણશ્યક પ્રમાણે ૪ સ. ૮૦૦ થી ૪ સ. ૯૦૦ (૨) ટેલર-ઈ. સ. ૮૦૦ (૩) હાગસન-ઈ. સ. ૮૦૦ (૪) વિદ્યસન ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ (૫) મેકેન્ઝી-ઈ. સ. ૫૦૦ (૬) મેકસમૂલર-કૃષ્ણસ્વામી-તથા પાંડક-ઈ. સ. ૭૮૮ (૭) રામાવતાર શર્મા-૭૦૧ શક સંવતથી ૭૬૫ શક સંવત (૮) તેલંગ તથા તિવક-ઈ. સ. ૬૮૮ (૯) રાજેન્દ્રનાથ ઘોષ-ઈ. સ. ૬૮૬ (૧૦) કામકોટિ પરંપરા-ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ (૧૧) દારિકા મંડ પરંપરા-ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ (૧૨) કેરલ પરંપરા ઇ. સ. ૪૦૦ આ સર્વે મતોમાં

વિશેષ પ્રચલિત મત છે. ઇ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦. કેટલાક સંશોધનો ઉપ-
રથી બ્રહ્મદેવ ઉપાધ્યાય શંકરાચાર્યને આ મતથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં મૂકે છે.

૮. શંકરાચાર્યનું જીવન

જન્મ અને બાલ્યકાલ :

આનંદગિરિ પ્રમાણે તામિલ પ્રાંતના 'ચિદમ્બરમ્' નામના સુપ્રસિદ્ધ
તીર્થક્ષેત્રમાં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. બ્યારે અન્ય વિદ્વાનેકાના મતે
શંકરનું જન્મસ્થળ છે કેરળનું કાલટ્ટી. તેઓ જન્મે નમ્બૂદ્રી 'સ'દાશ્ય હતા.
પિતાનું નામ શિવગુરુ હતું અને માતાનું નામ માધવ મુળમ સતી અને
આનંદગિરિ મુળમ વિશિષ્ટા હતું.

“વિશિષ્ટેતિ ચ નામ્ના તુ પ્રસિદ્ધાભૂત મહોત્તમે ।”

ત્રિવિક્રમ કેટ હન 'મણિમહાજરો' માં શંકરાચાર્ય દર્શિદ્ધ બ્રાહ્મણી
વિધવાના પુત્ર હતા એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ મત
સ્ત્રીકાયે બન્યો નથી શંકરાચાર્યના જન્મ સાથે જ એક દંતકથા સંકળા-
યેલી છે આનંદગિરિનું માનવું છે કે 'ચિદમ્બરમ્' ના ક્ષેત્રદેવતા ભગવાન
મહાદેવના પરમ અનુગ્રહનું જ સુખદ પરિણામ શંકરાચાર્ય છે. પુત્ર પ્રાપ્તિ
માટે શિવગુરુએ ભગવાન શિવની ઉમ્મ તપશ્વર્મા કરી અને સર્વગુણસંપન્ન
પુત્રની માગણી કરી. દંતકથા તો એમ કહે છે કે શિવે પ્રસન્ન થઈ બે
શરત મૂકી. સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર જોઈએ તો તે દીર્ઘાયુ નહીં હોય અને
દીર્ઘાયુ જોઈએ તો તે સર્વગુણસંપન્ન નહીં હોય. પિતાએ અદ્વપાયુ અને
૭૦૦ સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર માંગ્યો, દીર્ઘાયુ મૂખ તો નહીં જ

શંકરાચાર્યની પ્રતિભા જન્મથી જ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. શૈશવ-
કાળથી જ એમની વિલક્ષણ પ્રતિભાનો પરિચય સૌને થઈ ગયો હતો. ત્રણ
વર્ષની ઉંમરે તો એમણે પોતાની માતૃભાષા મલયાલમ શીખી લીધી હતી.
પિતાની તો તીવ્ર ઈચ્છા હતી કે શંકરને શીઘ્રાતિશીઘ્ર ઉપનયન સંસ્કાર
આપી, સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનનો લાભ આપવામાં આવે. પરંતુ દૈવકુ-
રિંપાકથી એમનું અવસાન થયું. માતાએ પોતાના દિવંગત પતિની ઈચ્છા
પૂરી કરી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે ત્રિવિત્ત ઉપનયન સંસ્કાર કરારી શંકરા-
ચાર્યને વેદાભ્યાસ માટે ગુરુ પામે મોકલવામાં આવ્યા. પોતાની અતૈકિક
પ્રતિભા, સ્ફુર્ત અર્થઘટણ-શક્તિ, ગાદ અનુશીલન અને વિશુદ્ધ ચરિત્રથી
તેમણે ગુરુને પણ પ્રભાવિત કરી દીધા. શંકરાચાર્યના શુરુક્રમ-વાસ દર-

ગ્રામની એક દંતકથા વિશે પ્રચલિત છે. એક વખત તેઓ એક દંડિ બાદશાહી વિધવાને ત્યાં બિશ્વા ભાગવા ગયા. તે બાદશાહી પામે ચંકરાચાર્યને આપવા માટે એક આમળાના ફળ સિવાય જીલ્લું કાર્મન હતું. તે આપીને તેણે પોતાના દંડિ જીવનની કઠોળ કદાની મંત્રગાત્રી. ચંકરાચાર્યનું હૃદય સદાનુકંપાથી ભરાઈ ગયું. એમણે તરત જ ભવવતી લક્ષ્મીની રત્નતિ કરી જેનાથી એ બાદશાહીનું ધર મોનાના આમળાથી ભરાઈ ગયું. આમ એ બાદશાહીનું કુળ દાનિદ્ય એમણે તરત જ દૂર હતું. એ વર્ષમાં તે સ્વર્ગ શાંતિનું અધ્યયન પૂરું કરી ચંકરાચાર્ય ઘેર પાછા ફર્યા અને પોતાના શિષ્યોને ભગવાન સાચા. એમની વિદ્યા અને અધ્યાપન-કૃષ્ણમતાની ખજાર કેરનનરેશ રાજગેખના કાન સુધી આવી તેણે ચંકરાચાર્યને આદરપૂર્વક બોલાવી સાવવા મંત્રી મોકલ્યો, પરંતુ બાદશાહીને મન માનાપમાન કંઈ વિસાતમાં જ ન હતો. આખરે ગુણમાદો રાજા રત્ન એમના દર્શનાથે ત્યાં આવ્યો. આ પ્રતિભાસંપન્ન બાળક વિષે એમ કહેવાય છે કે આઠ વર્ષની ઉંમરે ચાર વેદ અને બાર વર્ષની ઉંમરમાં તે સર્વ શાસ્ત્રો ભણી લીધાં, સોળ વર્ષની ઉંમરે બાપ્તની રચના કરી અને જત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે આ જ્ઞાની કુનિયા છોડી આલ્યા ગયા.

“અષ્ટાદશ્યે ચતુર્વેદો દ્વાવિદો સર્વશાસ્ત્રચિત્ ।

દોઢદો છત્તવાન્માર્યં દ્વાવિદો મુનિરઘ્યગાત્ ॥”

ચંકરાચાર્ય આપતં માતૃમક્ત દત્તા. અનન્ય પુત્ર વાતસંધ્યને કારણે માતા સંન્યાસની દા બજીતી ન હતી. દરમ્યાનમાં જ પૂર્ણા નદીની અન-તકારિક પડતા બની. એક વખત માતા રનાન કંચા માટે નદી તીરે ગઈ નદીનો કાટ ધરથી દૂર હતો વાર્ધક્યને કારણે આવેલી દુર્મસતા અને અધ્યાદનની ગરમીને પરિણામે તે રસ્તામાં જ બેઠોય થઈને પડી ગઈ. ચંકરાચાર્યનું માતૃ-મક્ત હૃદય આ આઘાત સહી શક્ય નહોતું રાતભર તેમણે કૃષ્ણની ઉપાસના કરી. અને કૃષ્ણએ પૂર્ણાનો પ્રવાહ બદલાવ્યો અને તે કાવટી પાસેથી જ વહેવા લાગી માતાની ઉત્કટ કંઠા હતી પુત્રને તરત પરણાવી પુત્રવધૂનું મુખ જોવાની. પરંતુ ચંકરાચાર્યનું સંન્યસન ચિત્ત કેમે કરી આ વાત માનવા તૈયાર ન હતું. ન તો માતા ચંકરાચાર્યને સંન્યાસી બનવા દેવા રાજી હતી ન ચંકરાચાર્ય પરણવા રાજી આ દરમ્યાન જ એક મહત્વની ઘટના થઈ. એક દિવસ માતા-પુત્ર બંને આલવાઈ નદીમાં

સ્નાન કરવા સાથે ગયા. માતા હજુ તે કિનારે બેઠી બેઠી કપડાં બદલાવી રહી હતી, ત્યાં તેણે પુત્રને કચ્છ ચિત્કાર સાંભળ્યો. એક ભયંકર મગર શંકરાચાર્યને પાણીમાં ખેંચી રહ્યો હતો. મૃત્યુ સામેનું આ તેનું પ્રમુલ પુદ્ગલ હતું. આવ શંકરે પાણીમાં રહે રહે જ માતા પાસે સંન્યાસની અનુમતિ માગી. માતાએ અનુમતિ આપી પણ ખરી અને ચમત્કારિક રીતે દૈવી સદાયથી શંકરાચાર્ય એ આશ્રમમાંથી બચી ગયા. આખરે માતાની અત્યેષ્ટિ વેળાએ પોતે સ્વયં હાજર રહેશે અને પોતાના હાથે જ તે કરશે એવું વચન આપી તેમણે સંન્યાસ માર્ગ અંગીકાર કર્યો.

૯. શંકરાચાર્યની જ્ઞાન-સાધના

પ્રવચના અંગીકાર કરી શંકરે સ્વલેખા ગુરુની શોધમાં ઉત્તર ભારત તરફ પ્રયાણ કર્યું. પાતંજલ મહાભાષ્યનું અધ્યયન કરતી વખતે શંકરે પોતાના વિદ્યાગુરુ પામેથી સાંભળ્યું હતું કે યોગસૂત્રના પ્રણેતા મહાભાષ્યકાર પતંજલિ આ પૃથ્વી ઉપર ગોવિંદ ભગવત્પાદ નામ ધારણ કરીને અવતીર્ણ થયા છે અને નમંદાતટે કોઈ અજ્ઞાત ગુફામાં અખંડ સમાધિમાં બેઠા છે આ ગોવિંદાચાર્ય પાસે વેદાંતની શિક્ષા મેળવવા માટે શકર નમંદાતરી આવેલા ઓકારનાથ સુધી આવી પહોંચ્યા અહીં કોઈ એક ગુફામાં ગોવિંદ મુનિ અખંડ સમાધિની સાધના કરી રહ્યા હતા. સમાધિ પૂરી થયા પછી શંકરાચાર્યની એમની સાથે મુલાકાત થઈ. શંકરાચાર્યની વિવક્ષણ પ્રતિભાના આવડી નાની વયે જ દર્શન થતાં એ તો આભા જ બની ગયા અને તદાંતર વેદાંતના સિદ્ધાંતો અત્યંત સુગમ રીતે શંકરાચાર્યને સમજાવા. અહીં લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી શંકરાચાર્ય અદ્વૈત તત્ત્વની સાધનામાં જ રત રહ્યા. ઉપનિષદ તથા બ્રહ્મસૂત્રો તત્ત્વસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું. આ દરમિયાન જ એક વખત સમાધિમાં બેઠેલા ગુરુગોવિંદ-પાદના પ્રાણ-રક્તજનિ ઘટના પણ ઘટી. પોતાની મંત્રશક્તિના બળે નમંદાના પ્રચંડ પૂરને એમણે એક ઘડામાં સમાવિષ્ટ કરી લીધું. શંકરાચાર્યની આ અમોઘ શક્તિના ગુરુને દર્શન થતાં એમણે કાશી જઈ વિશ્વનાથના દર્શન કરવાનું કહ્યું. ગુરુની આજ્ઞા દિરોમાન્ય રાખી શંકરાચાર્યે કાશીમાં મણિ કળિંકાના ઘાટ આગળ વસવાટ કર્યો. અહીં એમણે અદ્વૈત વેદાંતની શિક્ષાનો પ્રારંભ કર્યો. આ સમયે એમની ઉંમર માત્ર બાર વર્ષની હતી. એમનું અસાધારણ પારિત્ય જોઈને કાશીની વિદ્વાન મંડળી પણ આશ્ચર્ય-

ચક્રિત ઘઘ ગઘ. તેઓના કાશીમાં નિવાસ દરમ્યાન એક ત્રિચિત્ર ઘટના બની એક વાર માર્ગમાં ચાર કૂતરાઓ સાથે ચાંડાલ મળ્યો તેને માર્ગમાંથી દૂર થવા શંકરાચાર્યે વારંવાર કહ્યું પણ ખસવાને રથાને તેણે સામો અશ્ર કયો કે અદ્વૈતવાદીના મનમાં આઠણ કે ચાંડાલનો ભેદ કેવો શંકરાચાર્યની આખ ઉધડી ગઈ, તેઓએ—

દ્રણૈવાદમિદં જગચ્ચ સકલં ચિન્માત્રચિસ્તારિતં
સર્વં ચૈતદધિષ્ઠયા ત્રિગુણયાદોષં મયા કલ્પિતમ્ ।
इत्थं यस्य दृढा मतिः सुप्ततरे नित्ये परे निर्मले
बाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुस्त्वयेवा मनीषा मम ॥

એમ કહી પ્રણામ કર્યો ભગવાન વિશ્વનાથે પ્રમટ થઈને બ્રહ્મસૂત્ર પર લાખ રચવા આજ્ઞાવાંદ આપ્યા. આ સમય દરમ્યાન જ આચાર્યના હૃદયમાં બ્રહ્મસૂત્ર પર લાખ રચવાની હુમ્મલા પ્રબળ બની ગઈ હતી હવે તેમણે બદરીનાથ જઈ સૂત્રભાષ્ય રચવાનો દંડ સહ્ય કર્યો આ પછી સતન્દન તથા અન્ય શિષ્યોની સાથે આ બાળ-સંન્યાસીએ પણ દિમાસયના સુદૂર તીર્થો પ્રતિ પ્રયાણ આદ્યું. હરદ્વાર ઝપિકેશ થઈને આ ગુરુ-શિષ્યોની મહત્તી બદરીનાથ આવી પહોંચી

એક તો દિમાસયની સુદૂર ઝડપ અને બીજું આશ્રમનું પવિત્ર વાયુમંડલ—આ બનેએ મળાને આચાર્યના હૃદયમાં નવીન આધ્યાત્મિક ગ્રેરણાઓને જન્મ આપ્યો. અહી રહીને જ આચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા તથા પ્રધાન ઉપનિષદો ઉ ૨ વિષદ લાખ્યો લખ્યા શંકરાચાર્યે અહીં લગભગ ચાર વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો બાર વર્ષની ઉંમરે તેઓ અહીં આજ્ઞા દતા અને ૧૬ વર્ષના થયા ત્યા સુધીમાં તો લાખ-અયોની રચના કરવાનું કામ સમાપ્ત કરી લીધું આચાર્યની સાધનાતુ આ જ પદ્ધતિસાન હવે બાસગુડામાં લાખરચનાતુ કાર્ય સમાપ્ત કરી આચાર્ય દિમાસયના અન્ય તીર્થો જેવા કે કેદારનાથ, સ્વર્ગશિલ્લુ આદિના દર્શનાથે બિપડી ગયા અહી તીર્થવાસીઓનાં મુખેથી એમણે સામળ્ય કે આ સમયે કુમારિન ભટ્ટ પ્રસાદમાં ત્રિવેણી તટ પર બિરાજમાન છે આથી એમને મળવા માટે તેઓ પ્રયાગ ગયા વૈદિક ધર્મના ઉદ્ધારક તથા પ્રચારક એવા બે મહાપુરુષોના અનૌકિક મિલનનો આ પ્રસંગ હતો.

શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયની કહાની હવે અહીંથી આરંભાય છે.

શંકરની કીર્તિથી કુમારિલ ભટ્ટ પણ અભણ ન હતા, પરંતુ હજી સુધી પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થઈ ન હતી. આથી શંકરને સ્વયં સામે હિમેશ્વર જોઈ કુમારિલના દર્પનો પાર રહ્યો નહિ. શંકરે પોતાનું બાળ્ય કુમારિલને ખતાવ્યું. શંકરના આ અંધની અત્યંત ઝગજગ હૈં પ્રશંસા કરતાં તેમણે કહ્યું કે—

અષ્ટો સહસ્રાણિ વિમાન્તિ વિદ્વન્ ! સદ્વાર્તિકાનાં પ્રથમેऽન્ન માધ્યે ।
અહં યદિ સ્યામગૃહીતદીક્ષો ધ્રુવં વિધાસ્યે સુનિવન્ધમસ્ય ॥

શં. દિ. ૭૮-૩

‘અંધના આરંભે અધ્યાસભાષ્યમાં આદ્ય દળર વાર્તિક સોદાય છે. જો મેં તુપાનક્ષમાં બળી મરવાની પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોત તો અવશ્ય હું શુંદર અંધની રચના કરત.’ જોદ્ધગુરુ ધર્મપાત્રનો તિરસ્કાર અને જગતના કર્તા કશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન-આ બંને મહાપાતકના પ્રાપ્તિતરૂપે ત્રિવેણીના તટ પર તુપાનક્ષમાં પોતાના દેહને બાળી મૂકવા તત્પર થયેલ કુમારિલને શંકરે વાર્તા, પરંતુ તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ચલિત થયા નહીં અને અંતે દેહ છોડ્યો.

શંકર તદન્તર એમના શિષ્ય મંડનમિશ્રને મળ્યા. શંકરે મંડન-મિશ્રના ધરતું સરનામું પનિહારીને પૂછ્યું પનિહારીએ જવાબ આપ્યો—

સ્વતઃપ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં, કીરાક્ષના યત્ર ગિરં ગિરન્તિ ।
દ્વારસ્થ-નીડાન્તર-સન્નિરુદ્ધા, જાનીદિ સન્મણ્ડનપણ્ડિતૌકઃ ॥
જગદ્ ધ્રુવં સ્યાત્ જગદધ્રુવં સ્યાત્ કીરાક્ષના યત્ર ગિરં ગિરન્તિ ।
દ્વારસ્થ-નીડાન્તર-સન્નિરુદ્ધા, જાનીદિ સન્મણ્ડનપણ્ડિતૌકઃ ॥

શં. દિ. ૮-૬ અને ૮

‘આચાર્ય’ શંકર આ વર્ણુન સાંભળી અત્યંત પ્રભવિત થયા. મંડન-મિશ્રની પત્નીનું નામ હતું ભારતી. મૂળ નામ તો બાળા અથવા ઉંબા હતું, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં અર્તનિષ્ણાત હોવાથી તેને ભારતી, ઉભય ભારતી અથવા શારદા કહેતા. ભારતીને મધ્યસ્થ રાખી બંનેએ શાસ્ત્રાર્થ ક્યો. જીવ, જગત, બ્રહ્મ, ઈશ્વર સંબંધી અનેક બાબતો પર વાદવિવાદ થયો. અંતે એમાં મંડનમિશ્રનો પરાજય થયો. તદન્તર શંકર અને શારદાનો શાસ્ત્રાર્થ થયો. ગૃહસ્થ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે શંકરે અમરૂપે પરાકાષ્ઠા પ્રવેશ કર્યો અને એ વિદ્યા શીખી લઈ ભારતીને પણ પરાજીત કરી. ત્યાંથી શંકર

દક્ષિણમર્ગગયા અને તારાં દસ્તામલક નામના સિંધની પ્રાપ્તિ થઇ. શંગેરી મઠમાં તોટકચાર્ય એમના સિષ્ય થયા. તદનંતર તેઓએ દેરલયાત્રા આરંભી. મૃત્યુ પામેલી માતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. સમગ્ર ભારતનું પરિભ્રમણ કર્યું અને ભારતવર્ષની ધાર્મિક વ્યવસ્થાને અશુદ્ધ રાખના માટે પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાનોમાં મઠોની સ્થાપના કરી. ભારતના પૂર્વભાગમાં જગન્નાથપુરીમાં ગોવર્ધન મઠ, ઉત્તર ભારતમાં બદરીનારાયણની પાસે જ્યોતિર્મઠ, કાઠિયાવાડમાં દારિકાપુરીમાં સારદા મઠ અને દક્ષિણ ભાગમાં શંગેરી મઠ આ ચાર પ્રસિદ્ધ મઠોની એમણે સ્થાપના કરી. આચાર્યશ્રી નેપાળ પશુ જઇ આવ્યા અને અંતે પોતાની કાર્ય-સમાપ્તિનો અનુભવ થતાં તેઓ તિરોધાન થઇ ગયા. તેઓના તિરોધાન ચત્રા અંગે પણ વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. શંગેરી પરંપરા અનુસાર તેઓ દેશાસ ચાલ્યા ગયા. લક્ષમણ શાસ્ત્રી, ત્રિહૃવિશાસ યતિ વગેરે આ મતનો સ્વીકાર કરે છે. કામકાંટિ પરંપરા શ કરને દેહ કાંચીમાં પડ્યો એમ માને છે. કેરળ પરંપરા પ્રમાણે તેઓએ દેરળમા દેહ લેાડ્યો અને ત્યાં ત્રિચુરમાં એમની સમાધિ નિર્મિત થઇ. આમ એક મહાન આચાર્ય બહુ નાની વયે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી પોતાની જીવનશીલા સંકેલી લીધી.

૧૦. શંકરાચાર્યનું કવન

આદિ શંકરાચાર્ય રચિત ગ્રંથોનો નિર્ણય કરવો એ અત્યંત કષ્ટ કામ છે. શંકરાચાર્યના નામે આજે ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ની આસપાસ થાય છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બધા ગ્રંથો આદિ શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલો છે કે પછી પરવર્તી શંકરાચાર્યો દ્વારા? ગ્રંથોની પ્રતિપક્ષોના આધારે પણ આનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી. કારણ કે દરેકે પોતાના મુક્તતા: ગુરુ ગોવિંદપાદનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. વળી ગ્રંથોમાં પરસ્પર નિર્દેશોનો પણ નિતાન્ત અભાવ વર્તાઈ આવે છે. આથી ગ્રંથોની અંતરંગ પરીક્ષા એ જ નિર્ણયનું એક માત્ર સાધન ગણી શકાય. અલગત એ પણ પ્રમાણગૂન તો નથી જ.

આદિ શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલ ગ્રંથોને આપણે ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ. (૧) બાહ્ય (૨) સ્તોત્ર તથા (૩) પ્રકરણ ગ્રંથ બાહ્યગ્રંથોને પણ બે શ્રેણીઓમાં વિભક્ત કરી શકાય. (૧)-પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં બાહ્યો (૨) ઇતર ગ્રંથોનાં બાહ્યો.

(૧) પ્રસ્થાનત્રયી લાખ્ય ✓

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર લાખ્ય :-

આ મંથ આચાર્ય શંકરની અત્યંત સુંદર તથા પ્રૌઢ રચના માનવામાં આવે છે. અત્યંત સરસ, સુબોધ તથા પ્રૌઢ ભાષામાં બ્રહ્મસૂત્રના અર્થોનું પ્રતિપાદન આચાર્યે આ મંથમાં કર્યું છે. આચાર્યશ્રીની શૈલી પણ અત્યંત પ્રસન્ન, મધુર અને કૌમલ છે. વાયરપતિ મિત્ર જેવા પ્રૌઢ દાર્શનિક પણ આ મંથને 'પ્રસન્ન-ગંધીર' તેમજ 'ગંગાગળ સમાન પવિત્ર' કહીને સંબોધે છે. આ લાખ્યને શારીરક લાખ્ય પણ કહે છે. શારીરિક શબ્દનો અર્થ થાય છે શરીરમાં રહેનાર આત્મા. આ સૂત્રોમાં આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી આ સૂત્રોને શારીરક સૂત્રો અને લાખ્યને શારીરક લાખ્ય કહે છે.

(૨) ગીતાલાખ્ય :-

ભગવદ્ગીતા પરંતુ આ સુપ્રસિદ્ધ લાખ્ય છે. દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકથી આનો પ્રારંભ થાય છે. આ લાખ્યમાં આચાર્ય શંકરે ગીતાની જ્ઞાનપરક વ્યાખ્યા કરી છે. અર્થાત્ એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે ગીતામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ દર્શાવવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ લાખ્યને આઘ શંકરાચાર્યનું માનવામાં શંકા સેવે છે.

(૩) ઉપનિષદ લાખ્ય :-

આચાર્ય શંકર રચિત ઉપનિષદ લાખ્યે આ પ્રમાણે છે. (૧) ઈશ (૨) કેન-પદ લાખ્ય તથા વાક્ય લાખ્ય (૩) કહ (૪) પ્રમ (૫) મુણ્ડક (૬) માણ્ડૂક્ય (૭) તૈત્તિરીય (૮) એનૈર્ય (૯) જાન્દોઅ (૧૦) વૃહદારણ્યક (૧૧) શ્વેનાશ્વતર (૧૨) તૃસિંદતાપિની શંકરાચાર્યના ઉપયુક્ત બાર લાખ્યો અંગે વિદ્વાનો એકમત નથી. ઉપનિષદ લાખ્યોની શૈલી પણ અત્યંત સરસ અને પ્રસાદમયી છે. પ્રત્યેક લાખ્યના આરંભમાં ઉપોદ્ધાતના રૂપમાં અનેક મંત્રોનું સુંદર વિશ્લેષણ કર્યું છે. ઘણી જગ્યાએ પ્રાચીન વેદાન્તાચાર્યોના સિદ્ધાંતોને પોતાના મનની પુષ્ટિ માટે ઉદ્ધૃત કર્યા છે તથા ખંડન કરવા માટે પણ કેટલીક જગ્યાએ તેનો નિરૂપ કર્યો છે. આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાંતોને સમજવા માટે આ લાખ્યોનું અધ્યયન અત્યંત જરૂરી છે.

૨. અન્ય મંથો ઉપરનાં લાખ્યો :-

પ્રસ્થાનત્રયી સિવાય અન્યમંથો ઉપર પણ શંકરાચાર્યે લાખ્યો લખ્યા છે. એમાંના કેટલાકે તો સ્પષ્ટ રીતે જ એમનાં છે, પરંતુ બાકીનાં કેટલાકે ખ. પ્રસ્તાવના-૨

અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. 'વિદ્વાનો' એવું, માનવું છે કે એ ભાષ્યો પરવર્તી શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલાં હોવા જોઈએ. નીચેની રચનાઓ આઘ શંકરાચાર્યની સ્વીકારાઈ છે.

(૧) ચિષ્ણુસદ્વચનામ-ભાષ્ય :-

સુપ્રસિદ્ધ 'વિષ્ણુસદ્વચનામ' પરતું આ ભાષ્ય છે. આમાં પ્રત્યેક નામની યુક્તિપૂર્વકની વ્યાખ્યા છે તથા તેની પ્રુષ્ટિ માટે ઉપનિષદ, પુરાણ આદિ ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે.

(૨) સનત્સુજાતીયભાષ્ય :-

ધૃતરાષ્ટ્રના મોહને દૂર કરવા માટે સનત્સુજાતીય ઋષિએ જે આધ્યાત્મિક ઉપદેશ આપ્યો હતો તે મહાભારતના ઉદ્યોગ-પર્વ (અધ્યાય ૪૨-૪૬) માં વર્ણિત છે. આને સનત્સુજાતીય પર્વ કહે છે. આ પર્વ ઉપરતું જ આ શંકરાચાર્યે રચેલું ભાષ્ય છે.

(૩) લલિતાત્રિશતીભાષ્ય :-

ભગવતી લલિતાનાં ૩૦૦ નામેા ઉપર વિસ્તૃત પાંડિત્યપૂર્ણ એવું આ ભાષ્ય છે. આચાર્ય લલિતાના ઉપાસક હતા. આ ગ્રંથમાં ઉપનિષદ તથા તત્ત્વોનાં પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરીને નામોની અત્યંત અભિરામ તથા હૃદયંગમ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

(૪) માણ્ડૂક્ય-કારિકા-ભાષ્ય :-

શંકરના પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ ઉપર કારિકાઓ લખી છે એના ઉપર આ ભાષ્ય છે. કેટલાક વિદ્વાને આને આચાર્યની રચના હોવા અંગે સંશય સેવે છે. પરંતુ એમના તર્કો વ્યાજની નથી.

નિમ્નલિખિત ભાષ્યો શંકરરચિત હોવા અંગે શંકા છે. (૧) કૌપી-તકિ-ઉપનિષદ ભાષ્ય (૨) મૈત્રાયણીય-ઉપનિષદ ભાષ્ય (૩) કૈવલ્ય ઉપનિષદ ભાષ્ય (૪) મહા નારાયણ ઉપનિષદ ભાષ્ય (૫) હસ્તામલકરતોત્ર ભાષ્ય (૬) અધ્યાત્મ પટલ ભાષ્ય (૭) ગાયત્રી ભાષ્ય (૮) સંખ્યા ભાષ્ય.

નિમ્નલિખિત ટીકાઓ પણ શંકર રચિત હોવાની સાબાવના બહુ ઓછી છે. તેમની રચના શૈલી તથા વિષયનું વૈષમ્ય પણ સ્પષ્ટતયા જણાઈ આવે છે. (૧) અપરોક્ષાનુભવ વ્યાખ્યા (૨) અમરુચક ટીકા (૩) આનંદલહરી ટીકા (૪) ઉત્તરગીતા ટીકા (૫) પરમહંસ ઉપનિષદ હૃદય (૬) પાતંજલ યોગ સૂત્ર ભાષ્ય-પવરણ (૭) શિવગીતા ભાષ્ય-વગેરે

(૬) સ્તોત્ર અથ :—

આચાર્ય શકર પરમાર્થત અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં વ્યવહાર બુદ્ધિ પર અનેક દેવતાઓની ઉપાસના તથા સાર્થકનાર્માં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા એમનું હાથ અલ્પત વિશાળ હતું એમાં સંપ્રદાયિક મુદ્દતાને માટે અથ માત્ર પણ સ્થાન ન હતું આ દા જે જ એમણે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, કમ્બિ આદિ દેવ-દેવીઓની સુદર સ્તુતિઓ રચી છે આ સ્તુતિઓનું આદિત્થિક મૂળ પણ ઓલું આંકી શકાય તેમ નથી શકરાચાર્યના નામે પ્રસિદ્ધ ધર્મેશ્વર સ્તોત્રોની નામાવલી નીચે પ્રમલે છે અન્યતઃ સદુ તેમનાં નથી.

(૧) ગણેશ સ્તોત્ર — (૧) ગણેશ પચસત્ત્વ (૬ સ્તોક) (૨) ગણેશ ભુજંગ પ્રયાન (૮ સ્તોક) (૩) ગણેશાષ્ટક (૮ સ્તોક)

(૨) શિવ સ્તોત્ર — (૧) શિવભુજંગપ્રયાત-૪૦ સ્તોક, (૨) શિવાનંદ નદરી-૧૦૦ સ્તોક (૩) આનંદ લદરી-૨૦ સ્તોક

(૩) વિષ્ણુ સ્તોત્ર — (૧) મામભુજંગપ્રયાત-૧૯ સ્તોક (૨) વિષ્ણુ-ભુજંગ પ્રયાન ૧૪ સ્તોક (૩) અમ્બુનાથક-૮ સ્તોક

(૪) દેવી સ્તોત્ર — (૧) સોદશ લદરી-૧૦૦ સ્તોક (૨) દેવી ભુજંગ સ્તોત્ર-૨૮ સ્તોક (૩) આનંદ લદરી-૨૦ સ્તોક

(૫) યુગ દેવતા સ્તોત્ર — (૧) અર્ધ નારીશ્વર સ્તોત્ર-૬ સ્તોક (૨) હિમા-મહેશ્વર સ્તોત્ર-૧૩ સ્તોક (૩) લક્ષ્મી-નૃસિંહ પચસત્ત્વ-૫ સ્તોક

(૬) નીતીર્થ વિષયક સ્તોત્ર — (૧) નમંદાબ્જ-૮ સ્તોક (૨) ગંગા ય-૮ સ્તોક (૩) ચમુનાબ્જ-૮ સ્તોક

(૭) સાધારણ સ્તોત્ર — (૧) હનુમાન પચસત્ત્વ-૬ સ્તોક (૨) પ્રાત સ્મરણ સ્તોત્ર-૪ સ્તોક (૩) ગુર્વંજ-૮ સ્તોક

૩. પ્રકરણ અન્થ —

શકરાચાર્યે સખ્યાશ્વ નાના નાના અથો રચ્યા છે એમાં વેદાન્તના વિનયનુ વર્ણન અતિ સુદર લાગામા કરનાર્માં આ યુ છે વેદા ન તત્ત્વનુ પ્રતિપાદન એમાં મરનાર્માં આનુ હોવાથી 'અમરણ અથ' તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે શકરાચાર્યના નામે પ્રસિદ્ધ મુખ્ય-મુખ્ય પ્રકરણ અથો આ પ્રમાણે છે

(૧) અદ્વૈતપંચરત્ન-અદ્વૈતના પ્રતિપાદક સમા પાંચ શ્લોક પ્રત્યેક પંચના અંતમાં 'શિવોઽહમ્' આવે છે. આ પુસ્તકનું નામ આત્મ-પંચક યા અદ્વૈત-પંચક પણ છે.

✓ (૨) અદ્વૈતોત્તુભૂતિ :— અદ્વૈત તત્ત્વનું ૮૪ અનુબંધોમાં વર્ણન

✓ (૩) અપરોક્ષાનુભૂતિ :— અપરોક્ષ અનુભવનાં સાધન તથા સ્વરૂપનું ૧૪૪ શ્લોકોમાં માર્મિક વર્ણન.

✓ (૪) આત્મબોધ-૬૮ શ્લોકોમાં આત્માના સ્વરૂપનું વિશદ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

✓ (૫) ઉપદેશપત્રક—પાંચ પદ્યોમાં વેદાન્તના આચરણનો સમ્યક ઉપદેશ.

✓ (૬) ઉપદેશ સાહસ્રી— શુરુ-શિષ્યના સંવાદ રૂપે વેદાન્ત તત્ત્વનું મઘમાં વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સિવાય તત્ત્વબોધ, તત્ત્વોપદેશ, નિર્વાણ મંજરી, પ્રબોધ સુધાકર, બ્રહ્માનુચિન્તન, મણિરત્નમાલા, વાક્યસુધા—વગેરે પ્રગરણ-ગ્રંથો પણ ગણીતા છે.

આચાર્ય દ્વારા લખાયેલ જે તંત્રગ્રંથ પણ મળી આવે છે (૧) સૌન્દર્યલહરી :— તત્ત્વના રહસ્યમય સિદ્ધિતાનુ પ્રતિપાદન અત્યંત માર્મિક રીતે આમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં કવિતા તથા તાત્ત્વિકના બનેલું અપૂર્વ સામન્વય જોવા મળે છે ✓ (૨) પ્રપંચસાર :— આ ગ્રંથ તાત્ત્વિક પરપરા પ્રમાણે આદિ શંકરાચાર્યની જ રચના માનવામાં આવે છે.

૧૧. શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતો

શંકરાચાર્યની સમસ્ત જ્ઞાન-સાધનાનો અતિમ નિષ્કર્ષ એ અદ્વૈતવાદ. ઉપનિષદ, ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્ર આ પ્રસ્થાનત્રયી પર વિદ્યતાપણું ભાવ્ય લખવાનું પ્રયોજન આ અદ્વૈત તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનું જ હવું. અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો મૂળમંત્ર આમ નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે—

✓ બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિદ્ર્યા જીરો બ્રહ્મૈન નાપરઃ ।

(૧) બ્રહ્મ સત્ય છે. (૨) જગત્ત ગિદ્યા છે. (૩) શુન બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. (૪) શુન બ્રહ્મથી સહેજે ભિન્ન નથી. આ ચાર સિદ્ધાંતો માયા, સત્તા, અધ્યાસ, વિવર્તવાદ વગેરે તત્ત્વોનાં મૂળમાં જ નિહિત છે.

(૧) આત્મા :

અદ્વૈત વેદાંતનો મૂળમંત્ર છે પરમાર્થ-સત્તારૂપ બ્રહ્મનું અદ્વૈત તથા અનેકાત્મક જગતની આવિષ્કાર. આ તત્વને હૃદયજન્ય કરવા માટે કેટલાંક તત્ત્વોનું અનુદીપન આવશ્યક છે. આમાંનું એક તત્ત્વ છે આત્મ પ્રત્યયની સ્વયં સિદ્ધતા. આ જગત અનુભૂતિ ઉપર રચાયેલું છે અને અનુભવના આધાર પર જ જગતના સમસ્ત વ્યવહારો અવલંબે છે, પરંતુ અનુભૂતિના આ સ્તરમાં આત્માને બાધી શકતો નથી. તે તો સ્વયં સિદ્ધરૂપે જ અવસ્થિત છે. આ આત્મા પ્રમાણાદિ સકલ વ્યવહારોનું આશ્રય સ્થાન પણ છે—

“આત્મા તુ પ્રમાણાદિવ્યવહારાધ્યત્વાત્ પ્રાગેવ પ્રમાણા-
દિવ્યવહારાત્ સિદ્ધયતિ ।”

આત્માને જ્ઞાનરૂપ કહી છે અને જ્ઞાતા પણ, વસ્તુના જ્ઞાતા જ્ઞાનથી પૃથક નથી, જેમ પદાર્થનો આવિર્ભાવ થવાથી જ્ઞાતા ખુદ જ્ઞાતા સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. “આત્મા આત્માનં જ્ઞાનાતિ” । આત્મા આત્માન જાણ છે. અહીં કૌંશીય આત્મા અને કર્મરૂપ આત્મા એને હકીકતમાં એક જ છે. આ વિશાળ વિશ્વમાં દેહ-કાયથી વિભક્ત, ભૂત-વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં થનાર કોઈ વસ્તુ એવી નથી જે આત્માથી પૃથક હોય, કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જે આત્માથી વ્યાપ્ત ન હોય આથી પ્રત્યેક અનુભવમાં આપણે આત્માને જ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. તે જ વિષયરૂપ અને વિષયીરૂપ છે. અનુભવકર્તાના રૂપમાં તે જ વિદ્યમાન છે અને અનુભવના કર્મરૂપે પણ તે જ અવસ્થિત છે. આથી જ શંકરાચાર્ય કહે છે કે આ વિશ્વમાં સર્વજ કેવળ એક જ સત્તા વિવશતી એવા બળ છે.

(૨) બ્રહ્મ :

આ નિર્નિર્લપક નિરુપાધિક તથા નિર્વિકાર સત્ત્વનું નામ જ બ્રહ્મ છે. ઉપનિષદોમાં નિયંત્ર-તથા-સચ્ચ-બ્રહ્મ-બ-નેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ શંકરાચાર્યના મન પ્રમાણે ઉપનિષદોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય નિયંત્ર બ્રહ્મ છે. આચાર્ય શંકર બ્રહ્મના બે લક્ષણો દર્શાવે છે (૧) સ્વરૂપ લક્ષણ (૨) તટસ્થ લક્ષણ, સ્વરૂપ લક્ષણ પદાર્થના સત્ય તાત્ત્વિક રૂપનો પરિચય આપે છે. પરંતુ તટસ્થ લક્ષણ કેટલાક કાલાવસ્થાથી આગળના ગુણોનો નિર્દેશ કરે છે. બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ, રિયતિ તથા લયનું કારણ છે.

(આગંતુક ગુણોનો સમાવેશ થવાને લીધે તે તેનું તટસ્થ લક્ષણ છે 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (તૈતિ. ૨-૧-૨) તથા "વિજ્ઞાનમનન્દ બ્રહ્મ !" (બૃહ ૩-૬-૨૮) બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ પ્રતિપાદિક લક્ષણો છે આચાર્ય સકરે સત્યાદિ શુદ્ધોના અર્થોની માર્ગિક અભિન્યજના કરી છે અને દર્શાવ્યું છે કે આ શુદ્ધો બ્રહ્મનાં લક્ષણો છે, વિશેષણો નહીં. બ્રહ્મ સચ્ચિદાન દાત્રક છે અને એ પણ એનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે આ જ બ્રહ્મ માયાવરણને કારણે સચ્ચિદ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

✓ (૩) માયા

નિર્વિગ્નેય, નિર્નક્ષણ બ્રહ્મમાયી સવિશેષ સત્લક્ષણ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? અથવા તો એકમેવ બ્રહ્મમાયી આ બહુરૂપાત્મક જગત કેવી રીતે સર્જાયું આના પ્રશ્નોના મધ્યર્થ ઉત્તર મેળવવા માટે 'માયા'ના સ્વરૂપને જાણવું આવશ્યક છે માયા પરમેશ્વરની બીજશક્તિ છે આ અવિદ્યાત્મિકા બીજશક્તિ 'અવ્યક્ત' તરીકે ઓળખાય છે માયા પરમેશ્વરને આશ્રિત એવી મહાસત્તિરૂપિણી છે જેમાં પોતાના સ્વરૂપને ન જાણનાર સસારી જીવો રમવા કરે છે

અવિદ્યાત્મિકા હિ યોગશક્તિરવ્યક્તશબ્દનિર્વેપા પરમેશ્વરા-
અથા માયામયી મહાસુષ્તિ યસ્યા સ્વરૂપપ્રતિષોધરહિતાઃ ક્ષેરતે
સંસારિણો જોષા ।

—શ્રા મા ૧-૪-૩

✓ આ માયા ન તો સતરૂપ છે ન અસતરૂપ આ બંનેથી વિવક્ષણ હોવાને કારણે તે 'અનિર્વચનીય' કહેવાય છે

સામાન્યસન્નાડપ્યુમયાત્મિકા નો મિથ્યાપ્યમિન્નાપ્યુમયા
ત્મિકા નો ।

સામાન્યનગાણ્યુમયાત્મિકા નો મહાદ્મુતાડનિર્વેચનીયરૂપા ॥

✓ માયાની બે શક્તિઓ છે—(૧) આવરણ તથા (૨) વિક્ષેપ આ શક્તિઓને લીધે જ વસ્તુભૂત બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ આજ્ઞાત થઈ તેમાં અવસ્થ રૂપ જગતની પ્રતીતિ થાય ॥ લૌકિક આતિઓમાં પણ પ્રત્યેક વિચારશીલ વ્યક્તિને આ બે શક્તિઓનો અનુભવ થાય છે

(૪) ઈશ્વર :

નિર્વિગ્નેય બ્રહ્મ માયાથી ઘેરાઈ જ્યારે સવિશેષ મા સચ્ચિદ બ્રહ્મને ધારણ કરે છે ત્યારે તેને ઈશ્વર કહે છે વિશ્વની સૃષ્ટિ, રચના તથા સમનું

કારણ આ ઈશ્વર જ છે. શ્રુતિ ઈશ્વરને 'સર્વકામઃ' કહે છે અર્થાત કે જેની સર્વે ઈચ્છાઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. તે દેવે જે સૃષ્ટિ રચના સાથે ઈશ્વરનું કાર્ત્ત્વ આત્મ-પ્રયોગન સંકળવામાં આવે તો ઈચ્છાની આ પરિ-સમાપ્તિમાં બાધ બિન્નો થાય. આથી જ આ સમગ્ર સૃષ્ટિ-વ્યાપારને પરમાત્માની હીસા માત્ર કહેવાય છે ઈશ્વર જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. સાથે સાથે ઉપાદાન કારણ પણ છે. સ હ્રદાંશ્લોકે સ પ્રાણમસૃજત (મથ. ૧-૩-૪) ઇક્ષાપૂર્વક સૃષ્ટિ વ્યાપારનો કર્તા હોવાને લીધે ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ તો છે જ પરંતુ તેના ઉપાદાનત્વ અંગેના પ્રમાણો પણ મળ્યા આવે છે. ઉપનિષદોમાં ઠેર ઠેર જણાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મને જાણવાથી બધી જ વસ્તુઓ સાત થઈ જાય છે. મુંડકોપનિષદ આ બ્રહ્મને 'યોનિ' શબ્દ દ્વારા અભિહિત કરે છે. (કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।) છે. આથી તેને જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપાસના માટે પણ આ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સર્વિશેષ ઈશ્વરનું રૂપ ધારણ કરે છે.

(૫) જીવ :

અંતઃકરણ દ્વારા અવિભક્ત થયેલ ચૈતન્યને જીવ કહે છે. શંકરાચાર્ય શરીર તથા ઈન્દ્રિય-સમૂહ ઉપર શાસન કરનાર તથા કર્મફળ ભોગવનાર આત્માને જીવ કહે છે. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ તથા આત્મામાં નિતાન્ત એકરૂપના છે. બ્રહ્મ પોતે જ ઉપાધિના સંપર્કમાં આવીને જીવભાવને કારણે વિઘ્નમાન રહે છે. આત્મ-ચૈતન્યને પ્રગટ કરનાર ત્રણ અવસ્થાઓ છે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્ય આ ત્રણે અવસ્થાઓના ચૈતન્યથી પર તેમજ અન્નમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય અને આનંદમય આ પાંચે કોષોમાં ઉપસૂત્ત ચૈતન્યથી ભિન્ન છે. આ રીતે આત્મા બ્રહ્મની જેમ જ સમ્યક્દાનંદ રૂપ છે. અવિચિન્ન થાય છે ત્યારે આપણે તેને જીવ કહીએ છીએ. જીવની શ્રુતિઓ ઉક્તિઓથી હોય કે બહાર પણ અને અંદર પણ. જ્યારે તે બદિમુખ હોય છે ત્યારે વિપયોને પ્રકાશિત કરે છે અને જ્યારે તે અંતમુખ હોય છે ત્યારે અહંકારને પ્રગટ કરે છે.

✓(૬) જગત :

શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે આ જગત કાર્ત્ત્વ ચૈતન પદાર્થમાંથી અવિર્ભૂત થયું છે. અચેતન વસ્તુ આ જગતને હિત્વન્ન કરવામાં નિતાન્ત

અસમર્થ છે ઉપનિષદ તો વારંવાર કહે છે—“સર્વં સર્વિદં બ્રહ્મ” આ બધું બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ સત્તા વિદ્યમાન નથી. સાખ્યમા પ્રકૃતિની કલ્પના કેવળ અનુમાનના આધારે કરવામાં આવી છે. આથી તો બાદરાયણે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રોમાં બધે જ પ્રકૃતિ માટે ‘બાહ્યમાનિક’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. સારાંશ એ જ કે આ જગત ન તો અચેતન પ્રકૃતિનું પરિણામ છે ન અચેતન પરમાણુઓના પરસ્પર સયોગથી તે ઉત્પન્ન થાય છે એની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાં જ થાય છે. માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મ ઈશ્વર કહેવાય છે. એ જ ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણ છે અને નિમિત્ત પણ. જગતની સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરની રિયતિ એક ઐન્દ્રજાલિક જેવી છે. જેવી રીતે ઐન્દ્રજાલિક પેતાની માયા-શક્તિ દ્વારા વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી જ રીતે ઈશ્વર પણ માયા-શક્તિના બળે આ જગતનું સર્જન કરે છે જેવી રીતે બીજામાં અંકુર પહેલેથી જ વિદ્યમાન રહે છે, તેવી જ રીતે આ જગત પણ નિર્વિકલ્પક રૂપે ઈશ્વરમાં જ વિદ્યમાન છે. માયા વડે દેશ-કાલ આદિ વિચિત્ર કલ્પનાઓ વડે યુક્ત ઘર્ષને આ જગત મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે.

—(૭) સત્તા :

જગતના ઉપગેહા રૂપને જાણી લીધા પછી તેની સત્તાનો પ્રશ્ન પણ આપો આપ દલ થઈ જાય છે. વેદાન્ત ત્રણ પ્રકારની સત્તાઓ માને છે. (૧) પ્રાતિભાસિક (૨) વ્યવહારિક અને (૩) પારમાર્થિક.

✓(૧) પ્રાતિભાસિક સત્તા જે પ્રતીતિકાશમાં સત્ય ભાસિત થાય પરંતુ ઉત્તરકાલમાં જ્ઞાન દ્વારા બાધિત થઈ જાય તેને પ્રાતિભાસિક સત્તા કહે છે. દા. ત રજ્જુમાં સર્પની ભાવના અથવા શુક્તિમાં ચાંદીની ભાવના.

✓(૨) વ્યવહારિક સત્તા—આ સત્તા જગતના સમસ્ત વ્યવહાર-ગોચર પદાર્થોમાં રહે છે પદાર્થોમાં પાંચ ધર્મ જેવા મળે છે—

અદિત માતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્યંશબ્દચક્રમ્ ।

આદ્યત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તત્તો દ્વયમ્ ॥

—દગ્ધદયધિયેક, શ્લોક ૨૦

અસ્તિ, જ્ઞાનિ, પ્રિય, રૂપ તથા નામ સંસારના પ્રત્યેક પદાર્થમાં વિદ્યમાન છે આમાંથી પ્રથમ ત્રણ બ્રહ્મનાં રૂપો છે જ્યારે અતિમ બે જગતના પરમ બ્રહ્મ જગતના પદાર્થોમાં સંલગ્ન થઈ રહે છે તે સમિચ્છાનંદ

૩૫ છે. આ ત્રણે રૂપોની સત્તા જગનના પદાર્થોમાં વિદ્યમાન છે પદાર્થોની પેતાની વિશિષ્ટતા દેવળ એ જ છે નામ અને ૩૫, પદાર્થોનાં કોઈને કોઈ નામ અને ૩૫ તો હોય જ છે. વસ્તુઓની સત્તા માનવી એ વ્યવહારને માટે અનિવાર્ય છે. તદ્વાવત માત્ર એટલો જ છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જગતને આપણે એકાન્તિક સત્ય નથી માનતા, વ્યવહાર કાલમાં જ જગત સત્ય છે. આથી જગતના વિકારાત્મક પદાર્થોની સત્તા વ્યાવહારિક છે.

✓ (૩) પારમાર્થિક સત્તા-પારમાર્થિક સત્તા ત્રણે કાળમાં અપ્રાપ્ત રહે છે. આથી તે એકાન્તિક સત્ય છે, જ્ઞાને જૂત, લવિધ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં એકરૂપ રહેનાર પ્રજ્ઞાની સત્તા કહે છે. જ્યારે પ્રજ્ઞાશાનીની દૃષ્ટિએ જગતને આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે તે અસત્ય જણાય છે.

॥૮॥ અધ્યાસ :

અધ્યાસની ઓળખ 'શંકરાચાર્ય' આ રીતે આપે છે 'અધ્યાસો નામ જલસ્મિન્ સદ્વૃદ્ધિઃ ।' તત્પદાર્થમાં તદ્વર્તિન પદાર્થનો આરોપ કરવો તેનું નામ અધ્યાસ એટલે કે વસ્તુમાં તેનાથી વિન્ન વસ્તુના ધર્મેનો આરોપ કરવો. આત્માના વિષયમાં અધ્યાસની સંભાવના પ્રાપ્ત. જણાતી નથી. અધ્યાસ તો એક વિષય ઉપર અન્ય વિષયના ગુણોનો આરોપ કરવો તે છે. પરંતુ આત્મા તો વિષય નથી, વિષયી છે આ અવસ્થામાં વિષયી આત્મા ઉપર વિષયના ધર્મેનો આરોપ કેવી રીતે થઈ શકે ? શંકરાચાર્ય આનો જવાબ આપે છે કે આત્મા ક્વચિત્ વિષય પણ હોય છે જ્યારે આપણે એવો અનુભવ કરીએ છીએ કે 'હુ હુ', 'હુ જાગુ' 'હુ' ત્યારે આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો વિષય આત્મા જ હોય છે. વળી એવો કોઈ વિષય નથી કે પ્રત્યક્ષ વિષયમાં જ વિષયાન્તરનો આરોપ કરવામાં આવે. આકાશ અપ્રત્યક્ષ છે પરંતુ આ આકાશ પર તળિયું ગાસકગણ મલિનતા આદિ ધર્મેનો આરોપ કરે છે તેવી જ રીતે આત્મા અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેના પર શરીર-દિના ધર્મેનો આરોપ કરવો અસ્વભાવિક નથી. આ અધ્યાસ એ અનાદિ છે, અનંત છે. નૈસર્ગિક છે, મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે, કર્તૃત્વ અને બોક્ષતૃત્વનો પ્રવર્તક દરેકને માટે પ્રત્યક્ષ છે. જગતના સમસ્ત પ્રમાણ અને પ્રમેય વ્યવહારની મૂલભિત્તિ આ અધ્યાસ જ છે. આ અધ્યાસને દૂર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે.

(૯) વિવર્તવાદ :

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ જગતનો ઉદય અલ્પમાત્રી થયો છે. તે જ તેનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે અલ્પ કારણ છે અને જગત તેનું કાર્ય છે કાર્ય કારણના વિપથમાં દાર્શનિકોમાં વિવિધ મતભેદો છે. વેદાન્ત પ્રમાણે એકમાત્ર કારણરૂપ અલ્પ એ જ અપિતાશી નિર્વિકાર તથા સત્પદાર્થ છે તેના વડે ઉત્પન્ન થનાર આ જગત મિથ્યા છે. કલ્પના મૂનક છે ફક્ત કારણ એ જ એક માત્ર સત્ય છે. કાર્ય મિથ્યા યા અનિર્વચનીય છે જગત માયાનું તે પરિણામ છે પરંતુ અલ્પનો વિવર્ત છે આ બંને શબ્દોનો માર્મિક ભેદ વેદાન્તસારમાં આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે

સ તત્વતોઽન્યથાપ્રથા વિકાર इत्युदीरित ।
અતરત્તોઽન્યથાપ્રથા વિવર્ત इत्यુદીરित ॥

તાત્ત્વિક પરિવર્તનને વિકાર તથા અનારિક પરિવર્તનને વિવર્ત કહે છે. ફહી, દૂધનો વિકાર છે. પરંતુ સર્પ, રજ્જુનો વિવર્ત છે કેમકે દૂધ અને ફહી—બંનેની સત્તા એક પ્રકારની છે. જ્યારે સર્પની સત્તા કાલ્પનિક છે, પરંતુ રજ્જુની સત્તા વાસ્તવિક છે ।

(૧૦) આચાર-મીમાંસા :

લિન્ન લિન્ન દષ્ટિકોણથી દાર્શનિકોએ કેવળ કર્મ, કર્મ-જ્ઞાન સમુચ્ચય તથા કેવળ જ્ઞાન ને સાધન માર્ગ કહ્યો છે સકરાચાર્યે પોતાના લાઘ્યમાં પ્રથમ બંને માર્ગોનું યુક્તિપૂર્વક ખડન કરીને તૃતીય માર્ગને પ્રમાણભૂત કહ્યો છે એમનું માનવું છે કે સ્વતંત્ર અને લિન્ન લિન્ન ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યથી પ્રવૃત્ત યતી બે નિષ્કા છે—કર્મનિષ્કા તથા જ્ઞાનનિષ્કા આ બંનેની પૃથક્કતા અત્યંત સ્પષ્ટ છે માનવ જીવનના મુખ્ય બે હેતુઓ છે—

(૧) કુખની આત્મતિક નિવૃત્તિ અને (૨) પરબલ્લની પ્રાપ્તિ તે માટે ન તો કર્મ યા ન જ્ઞાન-કર્મસમુચ્ચય સદાયભૂત બની શકે છે, પ્રત્યુત એક મત્ર જ્ઞાન જ આ માટે ઉપયોગી છે કર્મથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, અને વાસના વડે આ સસાર ઉત્પન્ન થાય છે. વાસનાને દારણે જ જીવ આવાગમન કરે છે આથી સસારને નષ્ટ કરવા માટે કર્મનો વિનાશ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે (૧) સચિત (૨) ક્રિયામાણ્ય

(૩) પ્રારબ્ધ. આમાં સંચિત અને ક્રિયાશુ કર્મ તેા જ્ઞાન દ્વારા નષ્ટ થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રારબ્ધ કર્મ તેા ભોગ વડે જ ક્ષીણ થાય છે. “પ્રારબ્ધ-કર્મણાં મોઘાદેય ક્ષયઃ ।” આ રીતે કર્મના ક્ષય કર્મયોગ ધ્યાન, સતસંગ, જપ, વગેરેના અનુષ્ઠાનથી થાય છે. ફલેષ્ઠા રહિત અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન પુણ્ય-પાપ આદિ ક્રોધેના નાશ કરે છે અને એના કારણમૂલ સ્વૃક્ષ તેમ જ સુક્ષ્મ શરીર વિશ્વય પામે છે. કર્મના આ વિવેચન ઉપરથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે મુમુક્ષુના અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ વ્યર્થ નથી પણ તે નિતાન્ત ઉપાદેય છે. મુક્તિનું વાસ્તવિક સાધન ‘જ્ઞાન’ છે. “ક્રતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ।” જ્ઞાન વિના મુક્તિ મળતી નથી.

આમ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના ઈતિહાસમાં મદરત્વનું સ્થાન ધરાવનાર શંકરાચાર્યના કેવલાદૈતવાદ (Absolute monism) ના સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ પરિચય આપી શકાય. જાહી શંકરાચાર્યના સપૂર્ણ સિદ્ધાન્તોનું સાંશોષિત વિવેચન તેા અંધોર્ધા પથુ કરી શકાય કે કેમ એતો એક પ્રશ્નાર્થ છે. વળી એવા અંધો રચરા જતા કહેા કે હવામાં કિલ્લાએા બાંધવા જતાં અંધભાર વધે અને અંધોએા પણ ખરી ! ઇવં વિમુદ્ધય સુધીયો ચિર-મન્તિ શબ્દાત્ ।

૧૨. શંકરાચાર્યની શૈલી

ભારતીય સંસ્કૃત વાક્ય-ભાષા બાળ્ય અને તેની પર પરા પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત થઈ પીઠના તને પ્રસિદ્ધિને પામી છે. વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રાહ્મણગ્રંથોને સહિતાએાના સરળ બાળ્ય રૂપે સ્વીકારવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. નિરુક્તમાં તેા મંત્રને આધારરૂપે સ્વીકારી તેના શબ્દાર્થ આપી વિવેચન પ્રસ્તુત કરવાની પદ્ધતિમાં બાળ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. મુત્ર ઉપરના બાળ્ય તરીકે પ્રથમ અને પ્રથમ કક્ષાનું કહી શકાય તેવું બાળ્ય છે પાણિનિના સૂત્રો પરનું ‘પતંજલિનું’. તેના બૃહત્ વિસ્તાર અને અજૂતપૂર્વ ગુણોને કારણે તેને સાધીક એવું મહાબાળ્ય નામ અપાયું છે. વ્યાકરણના ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પણ અંચ કરતાં ગુણોની દૃષ્ટિએ પણ પતંજલિનું અર્જન મહાબાળ્ય જ છે. શંકરાચાર્યની પૂર્વે બાળ્ય તરીકે પૂર્વ-મીમાંસાના સૂત્રો પરનું ચંપરસ્વામીનું બાળ્ય ઉપલબ્ધ હતું. તેને એક આદ્ય રૂપે શંકરાચાર્યે સ્વીકારેલ હોવા જતાં શંકરબાળ્ય શૈલી અને વિષયની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય કલાકૃતિનું સ્થાન ધરાવે છે.

ભારતમાં સૂત્રસાહિત્યને આવિર્ભાવ અત્યંત પ્રાચીનકાળથી અનેક હેતુઓને કીધે થયો હતો. આ સૂત્રને માટે મનાતું કે—

સૂત્રેષ્વેય દિ તત્સર્વે યદ્વૃત્તૌ યચ્ચ વાર્તિકે ।

સૂત્રં યાનિરિદ્ધાર્થાનાં સર્વં સૂત્રે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

જે વૃત્તિમાં હોય કે જે વાર્તિકમાં હોય તે સઘળું સૂત્રમાં જ હોય છે. અહીં સર્વ અર્થોનું મૂળ સૂત્ર જ છે, કારણ સૂત્રમાં જ સઘળું રહેલું હોય છે, સૂત્રમાં જ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જ્યારે આ સૂત્રના શબ્દોને અનુસરીને સૂત્રના અર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તે ભાષ્ય બની નાથ એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભાષ્યની વ્યાખ્યા જ છે—

સૂત્રાર્થો ઘર્ણ્યતે ચેન શબ્દૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ ઘર્ણ્યન્તે માપ્યં માપ્યવિદો વિદુઃ ॥

આમ સૂત્રના શબ્દોનું સર્વતોમુખી વિવેચન, તે દ્વારા સૂત્રના સિદ્ધાન્તોનો ધટરફોટ, પરપક્ષના નિરાકરણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન, તત્કાલિન સર દલીલો અને પોતાનો મત સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે તેવું દર્શાવવાનો આગ્રહ આ સઘળું પરંપરાથી ભાષ્યનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયેલ છે. ભાષ્ય દરમ્યાન સૂત્રનો અર્થ નિશ્ચિત કરવા માટે પરંપરાએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અધ્યાસ, અપૂર્વતા, ક્ષમ અર્થવાદ અને ઉપપત્તિને હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

ઉપક્રમોપસંહારાધ્યાસોઽપૂર્વતા કલમ્ ।

અર્થવાદોપપત્તિ ચ લિઙ્ગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

અંશમાં સૂત્રો અનેક હોય તેને નિયમાનુસાર વિભક્ત કરવામાં આવે છે. આવા વિભાગને અધિકરણ કહેવાય. તેમાં પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ અને અંતે સ્વચ્છત સ્થાપન કરવામાં આવે છે. વૈયાસિક ન્યાયમાલના કર્તા ભારતીતીર્થ મુજબ અધિકરણનાં પાંચ અવયવો હોય છે—

ચિપયો વિશયશ્ચૈવ પૂર્વપક્ષસ્તથોત્તરમ્ ।

પ્રયોજનં ચ પંચૈતત્પ્રાજ્ઞોઽધિકરણં વિદુઃ ॥

૧. 'સૂત્ર'ની ચર્ચા માટે જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૭૦-૭૧ માધવ પ્ર.સ. ૧-૧ ૧ મુજબ સૂત્ર : દોરી અનેક અર્થને સ્વપનાર હોવાથી યદ્યર્થસૂચનાત્ એમ ભામતી (૧-૧-૧) સ્વીકારે છે. સૂત્ર શબ્દને સર Latin sutura, English suture.

આમ સૂત્ર પરના બાધ્યનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તે માટે પરંપરાએ પચપ્રદર્શનનું કાર્ય કરેલું છે. શંકરાચાર્ય પૂર્વે સૂત્રના બાધ્ય તરીકે પૂર્વભીર્માસાનું શાગરબાધ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. તેની કેટલીક પરિપાટીને વિના સંકેતો શંકરાચાર્યે સ્વીકારી છે. જેમકે ગનુ ના પ્રયોગથી પૂર્વપક્ષનો આરંભ, હત્તિ ચેત્થી પૂર્વપક્ષની શંકા, ક્રિમાપદને રથાને વાક્યમાં પંચમ્યંત શબ્દનો પ્રયોગ (ઉદા. આક્રિયાર્થવાત્ પથ્યાદિમિ-શ્વાવિદોષાત્ વગેરે) ઉત્તર આપતી વખતે ઉચ્ચતે, તથા ઘટ્ટામઃ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ.

શંકરાચાર્યમાં બાધ્ય દષ્ટિએ શાગરસ્વામીની પરિપાટીનો અનુનાદ હોવા છતાં તેઓની સૈલી અનેક કારણોથી મહાનુભાવોના માનનું બાગ્યન અને આકર્ષણનું એકમાત્ર અદ્ભુત અને અમૂલ્યપૂર્વ અંગ બની છે. તેઓ પૂર્વપક્ષની રજૂઆત દ્વંકમાં પણ સચોટ રીતે કરે છે. પૂર્વપક્ષની વિકૃત કે અપૂરતી રજૂઆત કરી તેનું ખંડન કરી તેઓ આત્મતૃપ્તિના ઉદ્દેશોરે ક્યારેય કાદતા નથી. આ પદ્ધતિ પાછળના ભૌદ્ધ કે જૈન (દા. ત હેમચંદ્ર) આચાર્યોમાં પ્રચલિત થયેલી જેવા મળે છે. કેટલીકવાર તો વાચકને શંકરાચાર્ય દ્વારા થયેલ પૂર્વપક્ષની રજૂઆતથી પૂર્વપક્ષી સાચો છે એવી ભ્રાંતિ પણ થઈ જાય છે. પણ તે સચોટ તકેપુરાસર દલીલોની હારમાળા સિદ્ધાન્તપક્ષની રજૂઆતમાં વાંચે છે ત્યારે પૂર્વપક્ષી કેટલો માટીપગો છે તેની તેને પ્રતીતિ થાય છે. તેમની સૈલી વિરોધીઓના ખંડન વખતે પરાક્રમ્યે પહોંચે છે. છતાં તેમાં વિરોધી માટે નીમ્નસ્તરના શબ્દ પ્રયોગો નથી. આ વસ્તુ શંકરાચાર્યની સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાની ચોતક છે.

શંકરાચાર્ય હિમ્ય કોટિના તાર્કિક છે અને ગાંધીય એ તેઓની પ્રતિભાનું અવિભાજ્ય અંગ છે. વિચારોની વિશદતા અને પ્રતિપાદનના સૌજન્યને કારણે બામતીકારે બાંધ્યને પ્રસન્ન અને ગંભીર કહેલ છે. તેમની સૌમીમાં કાલિદાસની પ્રસન્નતા, બારવિનું અર્ચગૌરવ, શ્રીકર્ણનું પાડિત્ય અને દંડીના પદસાહિત્યનો સુભગ સમન્વય સધાયો છે. તેઓ મિતાક્ષરી બરી પકિતમાં અર્થના ખજાનાઓને બરી દેતા હોય છે. એક જ ઉદાહરણ પૂર્યાંત ગશે-અધ્યાસો નામ અતસ્મિન્સ્તદ્ ચુદ્ધિઃ । જે અર્થકારશાસ્ત્રના શબ્દ પ્રયોગોને વિવેચનમાં મદદરૂપે લઈએ તો કહી શકાય કે શંકરાચાર્યના આવા વાક્યો તો પ્રર્થાય-પરિવૃત્તિ-અસદ્ધ છે. અહીં તમે શબ્દનો પ્રર્થાય

પણ મૂકવા જશો તો તેના અર્થસૌંદર્યને કહોને કે અર્થ અને સૌંદર્ય
બંનેથી હાથ ધોઈ નાંખશો. કવિકુલ્યુરુ કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની
માફક શાંકરભાષ્યમાં પણ પ્રત્યેક વિષય અને વાક્યની અનિવાર્યતા આપણે
સ્વીકારવી રહી.

શંકરાચાર્યના ભાષ્યને પ્રસન્ન અને ગંભીર કહેવામાં આવે છે.
તિઓની વાણીના માધુર્ય માટે તો અનેક પ્રશંસાના પુષ્પો વેરવામાં
આવ્યા છે. દા. ત.,

ધિકીતા મધુના નિજા મધુરતા દત્તા મુદા દ્રાક્ષયા
દ્વીરૈઃ પાત્રધિયાડવિતા યુધિ જિતાલ્લભ્યા યલાદિશ્રુતઃ ।
ન્યસ્તા જોરભયેન દન્ત સુધયા યસ્માદ્દતસ્તદ્વિરાં
માધુર્યસ્ય સમૃદ્ધિરદ્ભુતતરા નાન્યત્ર સા વીક્ષ્યતે ॥

—શ્રી માધવાચાર્ય, શંકરદિગ્વિજય, ૪૬૧

મધે પોતાની મધુરતા (શંકરાચાર્યની વાણીને) વેચી દીધી, દ્રાક્ષે
આનંદથી એટ આપી, દૂધે પોતાની મધુરતા તેને પાત્ર માનીને આપી,
યુદ્ધમાં છતાપેલ શેરડી પાસેથી તેણે બળથી સર્પ લીધી, અને ચોરના ડરથી
અમૃતે પોતાની મધુરતા તેમની વાણીમાં યાપણરૂપે મૂકી એટલા માટે તેમની
વાણીમાં અર્થતઃ અદ્ભુત માધુર્યની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે જે અન્યત્ર
દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન અને તે પણ સરળતમ શબ્દા-
વસિમાં એ શંકરાચાર્યની રીતીનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે જેમ કે—
(૧) પુત્રમાર્વાવિપુ વિકલેષુ સકલેષુ યા બદ્ધમેય વિકલં સકલો
ચેતિ યાહ્યધર્માનાતમન્યધ્યસ્યતિ, તથા દેહ ધર્માન્ સ્થૂલોડહં,
સૂક્ષ્મોડહ, ગૌરોડહ, તિષ્ઠામિ, ગચ્છામિ, લઘ્વામિ ચેતિ । (૨)
સર્વસ્યાતમત્વાચ્ચ પ્રજ્ઞાસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ । સર્વો જ્ઞાતમાસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ
ન નાદમસ્મીતિ । યદિ દિ જ્ઞાતમાસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વો
લોકો નાદમસ્મીતિ પ્રતીયાત્ । આત્મા ચ પ્રજ્ઞ, અહીં માદ આવે છે
કે The highest truth of the world is always expressed
in simplest language.

કવિત્વ શંકરાચાર્યના પ્રયોગો કાંઈ સાદિત્વકૃતિના વાચનના
રસારવાદને પૂરા પાડે તેવા હોય છે જેમ કે— (૧) યથા દળ્હો-

ઘતકરં પુરુષમમિમુખમુપલમ્ય માં હન્તુમયમિચ્છતીતિ પલાયિતુ-
મારમન્તે, દરિતવૃણપૂર્ણપાણિમુપલમ્ય તં પ્રત્યમિમુલોમવન્તિ...
વગેરે. (૨) કિમુ ઘત્કલ્પ્યમનેકશાસ્ત્રાભેદમિન્નસ્ય દેઘતિર્યદ્દમનુપ્ય-
યણાંશ્રમાદિ પ્રવિભાગદ્દેતોર્જન્યેદાસ્યમ્ય સર્વજ્ઞાનાકારસ્યાપ્રયત્નેનૈવ
લીલાન્યાયેન 'પુરુષનિ શ્વાસપચસ્માન્મદ્વતો ભૂતાઘોને સંમઘઃ...
વગેરે. અદી નથી લાગતું કે આજુ જેવી પ્રતિભાસંપન્ન હતમનુ' આ
કવન છે ?

શબ્દ સમૃદ્ધિ અને શબ્દ સમય જેવા વિરોધાભાસી ગુણોનો એક પદે
આવિષ્કાર એકાત્યાયની શૈલીમાં થયો છે. તેઓની શબ્દ સમૃદ્ધિ અનેક
છે સિદ્ધાન્ત માટે તે સિદ્ધાન્ત, રાજ્ઞાન્તઃ, વૃતાન્તઃ, અમ્યુપગમઃ
વગેરે અનેક શબ્દો યોગે છે. તમારો જત ખોટો છે તે ખોટો તેઓએ
આપેલ અનેક પ્રયોગમાંથી કેવલાક જોઈએ નૈતત્સાધૂચ્યતે । નૈવ
દોષાન્નિર્મોક્ષોઽસ્તિ । તથાપિ દોષોઽનુપજ્યતૈવ । પ્રસજ્યત વ્યા-
યમનન્તરોઽપિ દોષઃ । તસ્માદનુપવન્નોઽયમ્ ... । સર્વથાપિ નોપવચતે ।
આમ શબ્દસમૃદ્ધિને વ્યક્ત કરતા શબ્દાત્યાય અનેક રથને શબ્દસમય પણ
જાગવે છે અલ્પના વર્ણનાથે' અનેક શબ્દો ઉપવચ્ય હોવા છતાં જે
સદર્ભમાં ઉપયુક્ત અને અનિવાર્ય હોય તેનો જ તેઓ પ્રયોગ કરશે
લાઘવ કે જે દેશનો આદર્શ છે તેને દર્શાવવા તેઓ અનેક ન્યાયનો પણ
પ્રયોગ કરે છે જેમકે લીલાન્યાય, કુણ્ડપદરમ્યાય, અંધપરપરાન્યાય,
અંધપક્ષુન્યાય, તંતુપટન્યાય, રથૂનાચલનન્યાય, ચીજાંકુરન્યાય,
પ્રવાહાનત્યતાન્યાય, સિકતાકૂપચ્છનન ન્યાય વગેરે. આ વિવિધ ન્યાયના
પ્રયોગોએ ત્રિપથના વિશદીકરણમાં લાઘવ બદલુ છે આપણે પણ જાણીએ
છીએ કે વિશદીકરણની પ્રક્રિયા પણ જેટલી મિતાશરી તેટલી જ ડડી.

શબ્દાત્યાયના બાધ્યની પ્રસન્નતા અને ગંભીરતાની નોંધ લેનારથી
તેમાં કવચિત્ પ્રાપ્ત થતા દાસ્યરસની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ તેઓની
શૈલીમાં 'દાવકુ' દાસ્ય' દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ કે કલ્પમ્યુપગમે કિં
તવ ચ્છિન્નમ્ ?, વાદમેઘં વ્રગીપિ નિરદુશત્વાત્તે તુણ્ડસ્ય ।, સૂત્ર
કારોઽપિ મયતામ્ વગેરે

દ્વાલિદાસને જેમ ઉપમા સદૃશ અને સિદ્ધહસ્ત છે તેમ શબ્દાત્યાયને
દષ્ટાંતો દ્વાલિદાસની ઉપમા મારક શબ્દાત્યાયના દર્શાતમાં સદૃશ મૂલ્યનો

કે અમૂલ્યપૂર્વ ઔચિત્યના દર્શન થાય છે એ પદાર્થો વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવવા એક રથને તે કહે છે શશમદિપવત્ સસતુ અને એ સતી માદક-રૂપ, રંગ, આકર્ષણ, વજન ગતિ, સ્થિતિ, નેત્ર, સોદ્ય ઉપયોગીતા ઇત્યાદિ પ્રત્યેક બાબતમાં આ બન્નેમાં કેવી ભિન્નતા છે !

આથી અતે કહી સકાય કે માપ્યં પ્રસન્નગમ્ભીરમ્ એવી બામતી કારની શંકરાચાર્યને અપાયેલી અજસિ મિતાક્ષરી દોષા છતાં શંકરાચાર્યની રીતીના સર્વગુણોની સાપેક્ષે જગત સાદિત્યમાં પણ જે ગદ્યને જોડે જડી શકે નહિ તેવી બામતી રચના કરીને શંકરાચાર્યે ભારતીય અને ભારતેતરના હૃદયમાં યાવત્ સ્વાસ્થ્યન્તિ મિશ્રય પદ્યન્તુ સ્થાન પ્રાપ્ત કયું છે આથી બામતીકાને અનુસરીને આપણે પણ કહીશું કે—

નત્વા વિશુદ્ધવિજ્ઞાન શકર કરુણાકરમ્ ।

માપ્યં પ્રસન્નગમ્ભીર તરપયુક્તં વિમજ્યતે ॥

આચાર્યકૃતિનિવેશનમપ્યયધૂત યચોઽસ્મદાદીનામ્ ।

રથયોદકમિથ ગદ્યાપ્રવાહપાત પવિત્રયતિ ॥

—ભામતી

શંકરાચાર્ય પ્રગસ્તિ

(૧) શંભોર્મૂર્તિશ્ચરતિ ભુવને શંકરાચાર્યરૂપા ।

(૨) શકર શકરાચાર્ય કેશવ વાદરાયણમ્ ।

સૂત્રમાપ્યકૃતૌ ઘનદે ભગવન્તૌ પુન પુન ॥

(૩) શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનામાલય કરુણાકરમ્ ।

નમામિ ભગવત્પાદ શકર લોકશશ્વરમ્ ॥

—ધમલાનન્દ સરસ્વતો

(૪) હૃદય ઘેદપયસઃ કમલામિવાન્ધે.

આલિક્ષિતાચિલ્જગત્પ્રભયેકમૂર્તિમ્ ।

વિદ્યામશેષજગતા સુપદામદાદ્ ય

ત શકર વિમલમાપ્યકૃતં નમામિ ॥

—શ્રી મહેશ્વરાનન્દસ્વામી

(૫) નમામ્યમોગિપરિવારસુસ્પદં નિરસ્તભૂતિમનુમાર્થેવિગ્રહમ્ ।

અનુગ્રમુન્નૃવિતકાલલાન્છનં વિના વિનાયકમપૂર્વશકરમ્ ॥

શ્રી શકરસ્વામી

The doctrine advocated by 'Shamkar is,' from all purely philosophical point of view, and apart from all theological considerations, the most important and interesting one which has arisen on Indian soil; neither those forms of the vedanta which diverge from view represented by Shamkara, nor any of the non-vedantic systems can be compared with so-called orthodox vedanta in boldness, depth, and subtlety of speculation.

—Thibaut, introduction to B.S. p. xiv

The system of Shamkara, in consistency, thoroughness and profundity, holds the first place in Indian philosophy.

—Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism* vol. ii p. 208

Shamkara stands out as a heroic figure of the first rank in the some-what motely crowd of the religious thinkers of mediaeval India. His philosophy stands forth complete, needing neither a before nor an after.

—S Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, vol ii p 446

Shamkara presents to us the true ideal of philosophy, which is not so much knowledge as wisdom, not so much logical learning as spiritual freedom. For shamkara, as for some of the greatest thinkers of the world, Plato and Plotinus, Spinoza and Hegel, philosophy is the auster vision of

eternal truth, majestic in its freedom from the petty cares of man's paltry life.

—S. Radhakrishnan, *ibid*, p. 447

A master of strictest logic, he is also master of a noble and animated poetry which belongs to another order. The rays of his genius have illuminated the dark places of thought and soothed the sorrows of the most forlorn heart. While his philosophy fortifies and consoles many, there are, of course, those to whom it seems to be an abyss of contradiction and darkness. But whether we agree or differ, the penetrating light of his mind never leaves us where we were

—S. Radhakrishnan, *ibid* p 447

He was a prophet commissioned to lead a people along the path of virtues, and nobody in India can undertake this task if he does not back his message with a life of detachment from the cares of the world.

ibid. p. 449

He is a philosopher and a poet, a savant and a saint, a mystic and a religious reformer. There have been few minds more universal than his.

—S Radhakrishnan, *Indian Philosophy* vol ii
p 450

Shamkara's system is unmatched for its metaphysical depth and logical power. Shamkar holds up a vision of life acceptable in the highest moments

of poetry and religion, where we are inclined to sympathise with his preference for intuition to the light of the understanding.

—S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, vol ii p. 657

Supreme as a philosopher and a dilectician, great as a man of calm judgement and wise toleration, Shamkara taught us to love truth, respect reason and realise the purpose of life. Twelve centuries have passed, and yet his influence is visible. He destroyed many an old dogma, not by violently attacking it, but by quietly suggesting something more reasonable, which was at the sometime more spiritual too... .. He was not a dreaming idealist, but a practical visionary, a philosopher, and at the same time a man of action. what we may call a social idealist on the grand scale. Even those who do not agree with his general attitude to life will not be reluctant to allow him a place among the immortals.

—S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy* vol ii p. 658

In India the philosophy of world negation has been given formulations of supreme power and value by two of the greatest of her thinkers, Buddha and Shankara..... The spirit of these two remarkable spiritual philosophies—for Shankara in the historical process of India's philosophical mind takes up, completes and replaces Buddha,—has weighed with a tremendous power on her thought,

religion and general mentality; everywhere broods its mighty shadow, everywhere is the impress of the three great formulas, the chain of Karma, escape from the wheel of rebirth, Maya.

—Shri Aurobindo, *The Life Divine* Vol II p. 14'

Recent tendencies in contemporary scientific and philosophical thought show that Shamkara's philosophy has a future which any other system of philosophy in India or the West is not likely to have.

—S N.L Shrivastava, *Shamkar & Bradley* p. 17

મીશાહરમાપ્યસહિતા

બ્રહ્મસૂત્રચતુઃસૂત્રી

ઉપોદ્ધાનઃ

(૧) યુષ્મદ્સ્મત્પ્રત્યયગોચરયોર્વિષયવિષયિણોસ્તમઃ પ્રકાશ-
યદ્વિરુદ્ધસ્યભાવયોરિતરેતરમાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયાં તદ્દર્માણામપિ
સુતરામિતરેતરમાવાનુપપત્તિઃ, इत्यन्तेऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि
चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तददर्माणां चाध्यासः,
तद्विपर्ययेण विषयिणस्तददर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं
युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्मन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माद्व्याधयस्ये-

શ્રી શાંકરભાષ્ય સંગ્રહિત

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુઃસૂત્રી

ઉપોદ્ધાન

(૧) 'દુ' અને 'તુ' એવા પ્રત્યય (ખ્યાલ કે જ્ઞાન) નો વિષય બનેલા,
અધિકાર અને પ્રકાશની માધક (પરસ્પર) વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા, વિષય અને
વિષયીનો ઈતરેતર ભાવ (અન્યોન્યભાવ) જ્યારે અશક્ય છે એમ સિદ્ધ
થયેલું છે ત્યારે તેઓના ધર્મેનાં પણ ઈતરેતરભાવ સર્વથા અસંભવિત જ
છે; આમ આ (કારણ) થી 'અમે' એવા પ્રત્યયનો વિષય બનેલા ચિદાત્મા-
રૂપી વિષયીમાં 'તુ' એવા પ્રત્યયનો વિષય બનેલ (દેહ, ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિ)
વિષયો અને તેના ધર્મેનાં અધ્યાસ અને તેથી ઉદ્ભવેલું વિષયી અને તેના
ધર્મેનાં વિષયમાં (યતો) અધ્યાસ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ થવું થેગ્ય છે.
તો પણ એકબીજાના એકબીજાના સ્વરૂપને અને એકબીજાના ધર્મેનાં
અધ્યાસ (અધ્યાસોપ) કરીને એકબીજાના બોદનું પ્રદક્ષ્ય ન કરવાથી,

તરેતરાવિવેકેનાત્યન્તવિવિક્તયોર્ધર્મધર્મિણોમિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્ત
સત્યાનૃતે મિથુનીષ્ટત્ય, 'અદમિદ્' મમેદમ્' इति नैसર્ગिकोऽयं
लोकव्यवहारः ।

(૨) * આદિ—કોડયમધ્યાસો નામેતિ । * ઉચ્યતે—સ્મૃતિ
રૂપ પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવભાસ । તં કેચિત્-અન્યગ્રાન્યધર્માધ્યાસ-इति
पदन्ति । કેચિત્તુ-યત્ર યદધ્યાસસ્તદ્વિવેકાપ્રહનિયન્ધનો ધ્રમ-इति ।
અ-યે તુ-યત્ર યદધ્યાસસ્તસ્યૈવ વિપરિતધર્મત્વકલ્પનામાવશત્—
इति । સર્વથાપિ ત્યગ્યસ્યાન્યધર્માવભાસતા ન ક્યમિધરતિ ।
તથા ચ લોકેડુનુમય —શુક્તિકા હિ રજતઘડયમાસતે, પક્ષ્યન્દ્રઃ
સદ્વિતીયવદિતિ ।

(૩) * કથં પુનઃ પ્રત્યગાત્મન્યવિષયેડધ્યાસો વિષયતત્ત્વમા
ણામ્ ? સર્વો હિ પુરોડવસ્થિતે વિષયે વિષયાન્તરમશ્યસ્યતિ,
યુષ્મત્પ્રત્યયાપેતસ્ય ચ પ્રત્યગાત્મનોડવિષયત્વં પ્રવીણિ ? *ઉચ્યતે,—

આત્મ તુ હા ધર્મ અને ધર્મીના, મિથ્યા જ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ,
જ્ઞાત્ય અને અસત્યનું સમિશ્રણ કરી, 'હુ આ, આ માડુ' એવા નૈસર્ગિક
લોકવ્યવહાર (અનાદિ કાળથી) પ્રવર્તે છે

(૨) (પૂર્વપક્ષી) કહે છે—આ અધ્યાસ તુ છે ? (અમે) કહીએ છીએ
—પૂર્વે જોયેલ વિષયનું અન્ય રૂપને રજૂતરિપે જાણવું (તેનું નામ અધ્યાસ
તેને કેટલાક 'અ-યર્મા અ-નના ધર્મેના અધ્યાસ' એમ કહે છે પરંતુ
કેટલાક 'જર્મા જેનો અધ્યાસ છે ત્યાં તેના વિવેકનું પ્રદર્શન થવાથી
ઉદ્ભવતો ભ્રમ (એટલે અધ્યાસ)' એમ કહે છે ખીજા પક્ષી 'ન્યા જેનો
અધ્યાસ છે ત્યાં તેના (ધર્મથી) વિરુદ્ધ ધર્મની કલ્પના (એટલે અધ્યાસ),
એમ કહે છે પરંતુ (ઉપયુક્ત કાર્ષણ્ય રૂપને) બધી રીતે (જોતાં)
જોકર્મા ખીજાના ધર્મનું જાણવું (એવા અધ્યાસના લક્ષણમાં) કરકે પડતો
નથી—લક્ષણનો વ્યભિચાર થતો નથી અને સંસારમાં પણ અનુભવ થાય
છે કે પછી જ ચાંદીના જેવી દેખાય છે, ચંદ્ર એક હોવા છતાં બે હોય
તેમ (જાણે છે)

(૩) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) પરંતુ કયાનો વિચાર થતો નથી એવ પ્રત્ય
ગાત્મામા વિચાર અને તેના ધર્મેના અધ્યાસ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ સદ્
કાર્મ સન્મુખ રહેના વિષયમાં અ ય વિષયનો અધ્યાસ કરે છે અને
'તમે એવી પ્રતીતિનો વિષય નથી એમ જ પશ્ય' કહે છે,

न साधयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । अपरोक्ष-
त्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित
पव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति, अप्रत्यक्षेऽपि एवाकाक्षे
यालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । पदमविरुद्धं प्रत्यगात्मन्यन्यना-
रमाश्यासः ।

(४) तमेतमेवंमक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते,
तद्विवेकेन च यस्तुस्वरूपायधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र
यदध्यासः, तत्कृतेन बोधेण गुणेन चाऽणुमात्रेणापि स न मन्यस्यते,
तमेतमविद्यायमात्मानात्मनोरितरेताध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमा-
णप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि
विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । * कथं पुनरविद्यायद्विषयाणि प्रत्यक्षा-
दीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । * उच्यते,—वैद्येन्द्रियाविव्यह-
ममामिमानरहितस्य प्रमादृत्यानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न

(सिद्धा-न्ती) आने। उत्तर आभीमे छीमे. प्रत्यगात्मा तरीके प्रसिद्धि-अनुभूति
यती-होवाथी अपरोक्ष (स्वय प्रकाश) होवाने कारणे अने 'हु' अर्था प्रती-
नितो विषय होवाथी तो आ (आत्मा) सर्वथा अविषय नथी. वर्णा
संश्रुत्य रहेता विषयमा न अन्य विषयनो अभ्यास करवे। जेवा होउ नियम
नथी. कारण अप्रत्यक्ष जेवा आकाशमा पण अज्ञानीजो तजियु, भसिनता
वगेरेनो आरोप करे छे. आम प्रत्यगात्माभा पण अनात्मानो अभ्यास
(थाय छे जे आप्तनो होई) विरोध (आवतो) नथी.

(५) आ प्रकाशना (उपयुक्त) लक्षणवशा अभ्यासने पणितो 'अविद्या'
आने छे. अने तेना विवेकथी वस्तुना स्वरूपना निर्धारणने (विद्वानो) विद्या
हरे छे तां आभ होवाथी न्यां ने अभ्यास होय छे तेनाथी उद्भूतता
गुणो के होवाथी ते (प्रत्यगात्मा) लेश पण लेपातो नथी तौ आ अविद्या
नामना आत्मा अने अनात्मा (न/उ)ना परस्परना अभ्यासने आशय करी-
ने सर्वे लौकिक अने वैदिक प्रमाण-प्रमेय-व्यवहार तथा विधि निषेध के
भोक्ष-परक सर्वे शास्त्रो प्रवृत्त थया छे. (पूर्वपक्षी अत्र करे छे-) परंतु
ने अविद्यावान छे ते (प्रमाता) प्रत्यक्षादि प्रमाणो अने शास्त्रोना विषय
केवी रीते होई सके (अमे उत्तरमा) करीजे छीजे-हेह धन्दिम वगेरेमा
'हु' भाउ' अने जेवा अविमान विनाना (आत्माभा) प्रमातृत्व संभवतु

દીન્દ્રિયાણ્યુપાદાય પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ સંભવતિ । ન ચાધિષ્ઠા-
નમન્તરેણેન્દ્રિયાણાં વ્યાપારઃ સંભવતિ । ન ચાનધ્યસ્તાત્મભાવેન
વેદેન કલ્પિતપ્રિયતે । ન ચૈતસ્મિન્સયેસ્મિન્નસતિ અસદ્ગત્યાત્મનઃ
પ્રમાતૃત્વમુપપદ્યતે । ન ચ પ્રમાતૃત્વમન્તરેણ પ્રમાણપ્રવૃત્તિરસ્તિ ।
તસ્માદધિષ્ઠાવદ્વિષયાણ્યેવ પ્રત્યક્ષાદીનિ પ્રમાણાનિ શાસ્ત્રાણિ ચ ।
પશ્વાદિભિશ્ચાવિશેષાત્ । યથા દિ પશ્વાદય શબ્દાદિભિઃ શ્રોત્રા-
દીનાં સંવન્ધે સતિ શબ્દાદિવિજ્ઞાને પ્રતિકૂલે જાતે તતો નિવર્તન્તે,
અનુકૂલે ચ પ્રવર્તન્તે; યથા વૃણ્ડોદયતકરં પુરુષમભિમુખમુપલભ્ય
મૌ હન્તુમયમિચ્છતીતિ પલાયિતુમારમન્તે, હરિતત્ત્વપૂર્ણેવાણિ
મુપલભ્ય તં પ્રત્યભિમુચ્છીભવન્તિ; પરં પુરુષા અવિ શ્યુત્પન્નચિત્તાઃ
કૂરદ્દૃષ્ટીનાક્રોશતઃ ચમ્પોદયતકરાન્યલલત ઉપલભ્ય તતો નિર્ણતન્તે,
તદ્વિપરીતાન્નતિ પ્રવર્તન્તે, અત સમાન. પશ્વાદિભિઃ પુરુષાણાં
પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ । પશ્વાદીના ચ પ્રસિદ્ધોઽધિવેકપુર સરઃ

ન હોવાથી પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકશે નહિ કારણુ કન્દિગ્રેયો વગેરેની
સદ્ધાય લીધા વિના પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર સંભવતો નથી અને (દેહરૂપી) અધિ-
ષ્ઠાન વિના કન્દિપાદિનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. આત્મસ્વરૂપનો જેમા
અધ્યાસ થયો નથી તેવા દેહથી કેષ્ઠ વ્યાપાર સંભવતો નથી અને આ
સર્વે (અધ્યાસો)ના અભાવમાં અસમ આત્માનુ પ્રમાતૃત્વ સંભવતુ નથી.
અને પ્રમાતૃત્વ વિના પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રત્યક્ષ વગેરે
પ્રમાણો અને શાસ્ત્રો અવિષ્ઠાવાન (પ્રમાતા) નો જ આશ્રય કરે છે વળી
(વિદ્વાન અને) પશુઓના વ્યવહારમાં વિશેષતા (ભેદ અથવા તફાવત) નથી.
જેમ પશુ વગેરે શબ્દ વગેરેનો જાન વગેરે સાથે સળધ થતાં શબ્દાદિનું જ્ઞાન
પ્રતિકૂળ હોય તો નિવૃત્ત થાય છે અને અનુકૂળ હોય તો પ્રવૃત્ત થાય છે;
જેમ (પશુ) હાથમા દડો લઇને ઊભેલા માણસને સામે જોઇને 'આ મને
મારવા ઇચ્છે છે' જેમ વિચારી પલાયન કરવા માટે છે અને લીધા પાસથી
જારપૂર હાથવાળા (પુરુષ)ને જોઇને તેની ર-મુખ થાય છે. જે રીતે વિદ્વાન
પુરુષો પણ કર દષ્ટિવાળા, ખૂમો પાડનાં, હાથમાં તલવારવાળા બળવાન
(શત્રુ)ને જોઈને ત્યાંથી પાછા ફરે છે અને તેથી ઉદ્વર્ટા હોય તેવા (મનુષ્ય)
તરફ જાય છે. આથી (વિદ્વાન) પુરુષોને પ્રમાણ-પ્રમેય વ્યવહાર પશુ વગેરે
સાથે સમાન—એકસરખો—છે. પશુ વગેરેનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર અવિવેક-
પૂર્વક થાય છે (તે) પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓની સાથે એક સરખો દેખાતો

પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ । તત્સામાન્યદર્શનાદ્યુત્પત્તિમતામપિ પુરુષાણાં પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારસ્તત્કાલઃ સમાન इति निश्चीयते ।

(૫) શાસ્ત્રીયે તુ વ્યવહારે યદપિ બુદ્ધિપૂર્વકસી નાવિદિત્વા-
ત્મનઃ પરલોકસંબંધમધિક્રિયતે, તથાપિ ન વેદાન્તલેખમ્, અશ-
નાયાદ્યતીતમ્, અપેતબ્રહ્મક્ષત્રાદિભેદમ્, અસંભાર્યાત્મતત્ત્વમધિકાર-
એક્યતે, અનુપયોગાદધિકારવિરોધાત્ત્વમ્ । પ્રાક્ષ્ણિક તથાભૂતાત્મ-
વિજ્ઞાનાત્પ્રવર્તમાનં શાસ્ત્રમવિદ્યાવહિષ્યત્યં નાતિવર્તતે । તથા હિ
— 'પ્રાહ્લળો યજેત' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाध्याययोगव्या-
द्विचिशेषाद्यासनाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अभ्यासो नाम अतस्मिन्स्त-
બુદ્ધિરિત્યયોચામ । તથા—પુત્રભાર્યાદિપુ વિઘ્નલેપુ નિષ્કલેપુ યા
અદમેષ ત્રિકલ. સફળો વેતિ યાત્રાધર્માનાત્મન્યધ્યક્ષ્યતિ, તથા
દેહધર્માન્—સ્થૂલોઽદ્દં, સૂક્ષ્મોઽદ્દં, ગૌરોઽદ્દં, નિષ્ઠામિ, ગચ્છામિ,
લજ્જામિ ચેતિ । તથેન્દ્રિયધર્માન્—મૂઠ્ઠઃ, કાળઃ, વલોપ, ચંદ્રિત્વ,

દોષાધી વિવેકી પુત્રોતો પશુ પ્રત્યક્ષ વગેરે વ્યવહાર ન કાન (વ્યવહાર
કાર્યમાં) સમાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે

(૫) જે કે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરનાર પુરુષ આત્માના પરલોક સાથેના
સંબંધને જાણ્યા વિના શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં અધિકારી બનતો નથી તે પશુ
વેદાન્તથી જાણવા યોગ્ય, શુધ્ધ, તૃપ્ત વગેરેથી રહિત, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે
એક વિનાના, અસંસારી આત્મતત્ત્વની (શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં) અધિકારમાં
અપેક્ષા નથી, કારણ તે (આત્મતત્ત્વ)નો ઉપયોગ નથી અને તેમાં તેના અધિકારનો
વિરોધ છે. આ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન યનાં પહેલાં પ્રવૃત્ત થતું શાસ્ત્ર અવિદ્યાવાન
પુરુષને જ ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. (સમ્બંધ—અવિદ્યાવાન પુરુષના આશ્રય-
પણાનું ઉત્સર્જન કરતું નથી, જેમકે—'બ્રાહ્મણે યત્ત કર્તવ્યઃ ક્ષેત્ર એ' વગેરે
શાસ્ત્રો આત્મામાં વર્ણ, આશ્રમ, વય, અવસ્થા વગેરે વિશેષ અધ્યાસને આશ્રયે
પ્રવર્તે છે. અધ્યાસ એટલે ' (જે) તે નથી તેમાં તે છે તેવી બુદ્ધિ,' એમ
અમે કહ્યું છે તે જેમકે—પુત્ર પત્ની વગેરે ઉત્પત્તિવાળા કે ઉત્તુપ વિનાનાં હોતાં
હું ઉત્પત્તિવાળો કે ઉત્તુપ વિનાનો છું એ પ્રકારે બ્રાહ્મ પદાર્થોના ધર્મોના
પોતાના પર અધ્યાસ કરે છે. તેની જ રીતે હું જાડો છું, પાતળો છું,
ધોળો છું, જીમ્મો છું, જાડો છું અને ઉત્સર્જુ છું એવા દેહના ધર્મોના
પશુ (પોતાની ઉપર અધ્યાસ કરે છે.) હું મૂઠ્ઠો છું, કાળો છું, નણસક છું,
અડેરો છું, આધળો છું, એવા ઈન્દ્રિયોના ધર્મોના પશુ (પોતાની ઉપર

અન્ધોઽહમિતિ । તથાઽન્ત કરણધર્માન્—કામસંકલ્પવિચિકિત્સા
 ધ્યવસાયાદીન્ । ધ્યવમહં પ્રત્યયિનમશેપસ્વપ્રચારસાક્ષિણિ પ્રત્યગાત્મ-
 ન્યધ્યસ્ય, તે ચ પ્રત્યગાત્માને સર્વસાક્ષિણ તદ્વિપર્યયેણાન્ત કર
 ણાવિષ્ણુધ્યસ્યતિ । પથમયમનાદિરનન્તો નૈસર્ગિકોઽધ્યાસો મિથ્યા-
 પ્રત્યયરૂપ કર્તૃત્વભોગ્તૃત્વપ્રવર્તક સર્વલોકપ્રત્યક્ષઃ । અસ્યાનર્થ-
 હેતો પ્રદાણાય, આત્મેકત્વવિદ્યાપ્રતિપત્તયે સર્વે વેદાન્તા આર-
 ધ્યન્તે । યથા જ્ઞાનમર્થઃ સર્વેષા વેદાન્તાના તથા વયમસ્યા
 શારીરકમીમાસાયા પ્રદર્શયિષ્યામ ।

૧ જિજ્ઞાસાધિકરણમ્ ।

વેદાન્તમીમાસાશાસ્ત્રસ્ય વ્યાખિપ્તયાસિતસ્યેવમાદિમ સૂત્રમ્—

અથાતો ત્રયજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

(૬) તત્ર 'અથ શબ્દ જ્ઞાનન્તર્યર્થ' પરિગૃહ્યતે નાધિકારાર્થ
 બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયા અનધિકાર્યત્વાત્ । મહાલસ્ય ચ વાક્યાર્થ સમન્વ

અધ્યાસ કરે હ) તેવી જ રીતે કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા (સંશય),
 અધ્યવસાય (નિશ્ચય) વગેરે અતઃકરણના ધર્મેર્ણી આમ 'અહમ્' વૃત્તિ
 (પ્રત્યય) વાળા, અતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષીભૂત, પ્રત્યગાત્મામાં
 અધ્યાસ કરીને અને તેનાથી ઉન્નત સર્વના સાક્ષી પ્રત્યગાત્માનો અતઃકરણ
 વગેરેમાં અધ્યાસ કરે છે. આમ આ અનાદિ, અનત, નૈસર્ગિક, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ,
 (આત્મામાં) કર્તૃત્વ—ભોક્તૃત્વ (વગેરે) પ્રવર્તવનાર અધ્યાસ સર્વનો અને
 પ્રત્યક્ષ છે આ અનર્થના કારણભૂત (અધ્યાસ)ના સમૂહ નાશને માટે અને
 અઆત્મેકત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વે 'વેદાન્તોનો આરણ થાય છે
 સર્વે' વેદાન્તો (ઉપનિષદો) નો આવેલ પ્રતિપાદ્ય અર્થ (અજ્ઞાત્મેકત્વ
 પ્રતિપાદન) છે તે અને શારીરકમીમાસામાં જતાવીશું

૧ જિજ્ઞાસા અધિકરણ

જેની અને વ્યાખ્યા કરવા કૃપાળીએ હીએ તે વેદાન્ત-મીમાસા—
 શાસ્ત્ર આ પ્રથમ સૂત્ર છે —

અથ એથો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા (૧)

(૧) અહીં 'અથ શબ્દ જ્ઞાનન્તર્યર્થ'ના અર્થમાં સ્વીકારાય છે અધિકાર
 ના અર્થમાં નહિ કારણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો આરણ થઈ શકે નહિ વળી

યાભાવાત્ । અર્થાન્તરપ્રયુક્ત પદ હ્યથશબ્દઃ શ્રુત્યા મજ્જલપ્રયોગનો
 ભવતિ । પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષાયાઽથ ફલત આનન્તર્યાવ્યતિરેકાત્ । સતિ
 આનન્તર્યાવ્યત્યે યથા ધર્મજિજ્ઞાસા પૂર્વવૃત્તં વેદાધ્યયનં નિયમેના-
 પેક્ષતે, પદં બ્રહ્મજિજ્ઞાસાપિ યત્પૂર્વવૃત્તં નિયમેનાપેક્ષતે, તદ્વક્તવ્યમ્ ।
 સ્વાધ્યાયાનન્તર્યં તુ સમાનમ્ । *નન્વિદ્ધ કર્માવયોધાનન્તર્યં
 વિશેષઃ । ન, ધર્મજિજ્ઞાસાયાઃ પ્રાગપ્યધીતયેદાન્તસ્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસો-
 પપ્તેઃ । યથા ચ હૃદયાચવદાનાનામાનન્તર્યનિયમઃ, ક્રમસ્ય વિવ-
 ક્ષિત્તવાદ્ય તથેહ ક્રમો વિવક્ષિતઃ, શેપિશેપિત્વેઽધિકૃતાધિકારે યા
 પ્રમાણાભાવાત્, ધર્મબ્રહ્મજિજ્ઞાસયોઃ ફલજિજ્ઞાસ્યમેદાચ્ચ । મધ્યુ-
 વ્યફલં ધર્મગ્રાનં, તદ્વાનુષ્ઠાનાપેક્ષમ્ । નિઃશ્રેયસફલં તુ બ્રહ્મધિગ્રાનં,
 ન આનુષ્ઠાનાન્તરાપેક્ષમ્ । મધ્યથ્ચ ધર્મો જિજ્ઞાસ્યો ન જ્ઞાનકાલે-
 ઽસ્તિ, પુરુષક્યાપારનમ્પ્રત્યાત્ । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं

મગજનો વાક્યાથ' સાથે સમન્વય થઈ શકતો નથી અન્ય અર્થમાં પ્રયો-
 ગયેલ 'અથ' શબ્દ ત્રવચ્ચ દ્વારા મગજનો પ્રયોગ બને છે. (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
 રૂપી) ફળ (=કાર્ય) ને પૂર્વવૃત્ત (કારણસામગ્રીની અપેક્ષા રહે છે તે)
 ની અપેક્ષા તથા આનન્તર્ય (તેની પછી થવાપણા) નો અર્થ જુદો નથી.
 આનન્તર્ય અર્થ યા જેમ ધર્મજિજ્ઞાસા પૂર્વે થયેલા વેદાધ્યયનની અવશ્ય
 (નિયમપૂર્વક) અપેક્ષા રાખે છે તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પણ પૂર્વે થયેલ જેની
 અવશ્ય અપેક્ષા રાખે છે તે કહેવું જોઈએ. સ્વાધ્યાયનું આનન્તર્ય તે બન્નેમાં
 સરખું છે. (પૂર્વપક્ષી) જે એમ કહો કે બહીં કર્મજ્ઞાનનું આનન્તર્ય વિશેષ
 છે તેા સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના વેદાન્તનું અધ્યયન કરનારને ધર્મજિજ્ઞાસાની
 પહેલાં પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે અને જેમ હૃદય વગેરેના
 અવજ્ઞાન (ઠાપવા)માં આનન્તર્યનો નિયમ છે કારણ ત્યાં કર્મની વિવક્ષા છે,
 તેમ બહીં કર્મની વિવક્ષા નથી; કારણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મજિજ્ઞાસાની વચ્ચે
 શેપ—શેપિભાવ અથવા અધિકૃતાધિકારભાવ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી:
 વળી તે બન્નેનાં ફળ અને જીવવાના નિયમ વચ્ચે તફાવત છે. ધર્મજ્ઞાનનું ફળ
 અમૃત્ય છે અને તે અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખે છે, બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ
 છે અને (તે) બીજા કોઈ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખતુ નથી. ધર્મજિજ્ઞાસાનો
 વિષય સાધ્ય છે અને તે જ્ઞાનકાળમાં રહેતો નથી કારણ તે પુરુષના વ્યાપાર-
 ને અધીન છે. પણ બહીં (બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં) બ્રહ્મ સિદ્ધ જ છે, કારણ તે
 નિત્ય હોવાથી પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી. (બન્નેમાં) વિધિપરક વાક્યોની

નિત્યત્યાગ્ન પુરુષ વ્યાપારતત્ત્વમ્ । ચોદનાપ્રવૃત્તિભેદાચ્ચ । યા
 દિ ચોદના ધર્મસ્ય લક્ષણ સા સ્વધિપયે નિયુજ્જાનૈવ પુરુષમવ
 ષોધયતિ । બ્રહ્મચોદના તુ પુરુષમવધોધયત્યેવ કેવલમ્, અવધોધસ્ય
 ચોદનાઽજન્યત્વાદ્ધ પુરુષોઽવધોધે નિયુજ્યતે । યથાઽક્ષાર્યસંતિકર્ષ
 ણાર્થાવધોધે, તદ્વત્ । * તસ્માત્કિમપિ ઘટુમ્બ્યમ્ યદનન્તર બ્રહ્મ-
 જિજ્ઞાસોપદિદ્યતે इति । * ઉચ્યતે,—નિત્યાનિત્યયસ્તુધિવેક, રહા-
 મુત્રાર્યભોગવિરાગ, શમદમાધિસાધનસપત્, મુમુક્ષુત્વં ચ । તેષુ દિ
 સત્ત્વ પ્રાગપિ ધર્મજિજ્ઞાસાયા ઋષ્યં ચ શક્યતે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતું
 જ્ઞાતું ચ ન વિપર્યયે । તસ્માદ્વશબ્દેન યથોક્તસાધનસંપત્યાનન્ત-
 ર્યમુપદિદ્યતે ।

(૭) 'અતઃ' શબ્દો દેવત્યર્થ । યસ્માદ્દેવ યથાગ્નિહોત્રાદીના ઐય
 સાધનાનામનિત્યફલતા દર્શયતિ—તદ્યથેદ્ધ ફર્મચિતો લોક ક્ષીયતે,
 પયમેવામુષ્ણ પુણ્યચિતો લોક ક્ષીયતે' (છાન્દો ૦ ૮-૧-૬) इत्यादि ।
 તથા બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનાદપિ પરં પુરુષાર્થ દર્શયતિ—'બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્'

પ્રવૃત્તિમાં ભિન્નતા છે જે ધર્મવિષયક વિધિવાક્ય છે તે પોતાના વિષય
 (એએ અનુબાન) મા પ્રવૃત્ત કરીને જ પુરુષને જ્ઞાન કરાવે છે પરંતુ બ્રહ્મ
 વિષયક વિધિવાક્ય પુરુષને કેવળ જ્ઞાન કરાવે છે જ્ઞાન વિધિવાક્ય દ્વારા
 (સીધું) ઉપજ થતું હોવાથી પુરુષને જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત કરાવવામાં આવતો
 નથી જેમ હન્દ્રિય અને પદાર્થના અનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં બને
 છે તેમ (પૂર્વપક્ષી કહે છે) તે જોના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના ઉપદેશ કરવામાં
 આવે છે તેના વિશે ઈર્ષિક પણ કહેવું જોઈએ (સિદ્ધાન્તી) અને કહીએ
 જીએ—નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક આ લોક અને પરલોકના
 વિષયભોગ તરફ વેરાચ્ચ, શમભ વગેરે સાધનાસપત્તિ અને મુમુક્ષુતા તે
 સધના હોય તેા ધર્મજિજ્ઞાસાની પહેમાં અને પછી પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કે
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે આથી ઉલટું હોય ત્યારે તે શક્ય નથી માટે
 'અથ' શબ્દથી પૂર્વોક્ત સાધનસપત્તિ પછીના આનન્તવર્તનો ઉપદેશ થાય છે

(૭) 'અતઃ' શબ્દ હેતુવાચ્ય છે કારણ કે વેદમાં જ અગ્નિહોત્ર વગેરે
 ક્રત્યાણના સાધનોનું ફળ અનિત્ય છે એમ દર્શાયું છે, જેમકે—તદ્,
 'તેથી જેમ ક્રમથી મેળવેલા આ લોકનો નાશ થાય છે તેમ પરલોકમાં
 પુણ્યથી મેળવેલ (સ્વર્ગાદિ) લોકનો નાશ થાય છે' (છાન્દો ૮-૧-૬)
 વગેરે વળી બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ પણ (વેદ)

(તૈત્તિ. ૨-૧) શ્યાદિઃ । તસ્માદયથોકસાધનસંપત્ત્યનન્તરં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્યા ।

(૮) બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । બ્રહ્મ ય વક્ત્રમાણલક્ષણં 'સન્માદસ્ય યતઃ' इति । અતઃ યતઃ ન 'બ્રહ્મ' શબ્દસ્ય જ્ઞાત્યાદર્થાન્તરમાશક્તિવ્યભૂતમ્ । બ્રહ્મણ इति કર્મણિ પૃષ્ઠી, ન શેષે; જિજ્ઞાસ્યાપેક્ષત્યાજિજ્ઞાસાયા, જિજ્ઞાસ્યાન્તરાનિર્દેશાઽર્થ । *નનુ શેષપૃષ્ઠીપરિગ્રહેऽપિ બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસાકર્મત્વં ન વિરુદ્ધયતે, સંબન્ધસામાન્યસ્ય વિશેષનિષ્પત્તવાત્ । * યથામપિ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મણઃ કર્મત્વમુત્સુજ્ય, સામાન્યદ્વારેણ પરોક્ષ કર્મત્વં કલ્પયતો વ્યર્થઃ પ્રયાસઃ સ્યાત્ । * ન વ્યર્થઃ, બ્રહ્માધિતાદેષપિચારમતિજ્ઞાનાર્થત્વાદિતિ ચેત્ । * ન, પ્રધાનપરિગ્રહે સદપેક્ષિતાનામર્થાક્ષિપ્તત્વાત્ । બ્રહ્મ હિ જ્ઞાનેનાપ્તુમિષ્ટતમત્વાત્પ્રધાનમ્ । તસ્મિન્પ્રધાને જિજ્ઞાસાકર્મણિ પરિગૃહીતે ચૈજિજ્ઞાસિતૈર્થિના

શ્યાવે છે, 'બ્રહ્મને જાણનાર મોક્ષને મેળવે છે' (તૈત્તિ. ૨-૧) વગેરે, માટે પૂર્વોક્ત સાધનસંપત્તિ મેળવ્યા બાદ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કરવી.

(૮) બ્રહ્મણી જિજ્ઞાસા (જાણનાની ઇચ્છા) એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. 'આ (જન્મ) ના જન્મ વગેરે જેનાથી થાય છે' એવું કહેવામાં આવનાર બ્રહ્મજ્ઞાનાનું બ્રહ્મ છે. માટે જ 'બ્રહ્મ' શબ્દના જાતિ વગેરે બીજા અર્થોની શંકા કરવી નહિ. બ્રહ્મણઃ એમ કર્મણિ પૃષ્ઠી છે, શેષ પૃષ્ઠી નથી કારણ જિજ્ઞાસાને જિજ્ઞાસ્યની અપેક્ષા છે અને (બ્રહ્મ સિવાય) અન્ય જિજ્ઞાસ્યને નિર્દેશ કયો નથી, (પૂર્વપક્ષી કહે છે) શેષ પૃષ્ઠીનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું કર્મ બને તેમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી, કારણ સામાન્ય સંબંધ વિસિષ્ટ સંબંધનિષ્ઠ (આધારિત) હોઈ શકે છે. (સિદ્ધાન્તી) પણ આ રીતે બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ (સીધી રીતે પ્રાપ્ત થતાં) કર્મત્વને ત્યજી સામાન્ય સંબંધ દ્વારા પરોક્ષ કર્મત્વની કલ્પનાનો (તમારો) પ્રયાસ વ્યર્થ જશે. જે તમે (પૂર્વપક્ષી) એમ કહો કે વ્યર્થ નહિ જાય કારણ બ્રહ્મને આધારે રહેલ સર્વે (પદાર્થો) વિચારવાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, પ્રધાનનું ગ્રહણ થાય એટલે તેને આધારે રહેલ સર્વે (પદાર્થો) ના અર્થનો આક્ષેપ (ગ્રહણ) થઈ જાય છે. જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મ જ ઇષ્ટતમ હોવાથી પ્રધાન (મુખ્ય) છે. તેને જિજ્ઞાસારૂપી કર્મના પ્રધાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવતાં જેના જાણના વિના બ્રહ્મ જાણી શકાય નહિ તે સર્વેનો અર્થથી આક્ષેપ થાય છે જ.

બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતં ન ભવતિ, તાન્યર્થોક્ષિપ્તાન્યેવેતિ ન પૃથક્સૂત્ર-
યિતવ્યાનિ । યથા રાજાસૌ ગચ્છતીત્યુક્તે સપરિવારસ્ય રાજો
ગમનમુક્તં ભવતિ, તદ્વત્ । શ્રુત્યનુગમાચ્ચ । ‘યતો યા રમાનિ
ભૂતાનિ જાયન્તે’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) इत्याद्याः શ્રુતયઃ, ‘તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ,
તદ્બ્રહ્મ’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) इति પ્રત્યક્ષમેવ બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસાકર્મત્વં
દર્શયન્તિ । તત્ત્વ કર્મણિ પૃથોપરિગ્રહે સૂત્રેણાનુગતં ભવતિ ।
તરમાદ્બ્રહ્મણ इति કર્મણિ પૃષ્ઠી ।

(૯) જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા । અવગતિપર્યન્તં જ્ઞાનં સન્ધ્યાચ્યાયા
ઈચ્છાયાં કર્મ, ફલધિપયત્વાદિચ્છાયાઃ । જ્ઞાતૈન હિ પ્રમાણેનાય
ગતુમિષ્ટં બ્રહ્મ । બ્રહ્માવગતિહિ પૂરુષાર્થઃ, નિઃક્ષેપસંસારવીજાવિદ્યા-
ધનર્થનિવર્હણાત્ । તસ્માદ્બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ।

(૧૦) *તસ્પુનર્વેણ પ્રસિદ્ધમપ્રસિદ્ધં યા સ્યાત્ । યદિ પ્રસિદ્ધં,
ન જિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । અથાપ્રસિદ્ધં નૈવ શક્યં જિજ્ઞાસિતુમિતિ । *
उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म निदृश्यशुद्धबुद्धमुक्त.स्वभावं, सपेक्षं, सर्वं

આથા તે માટે પૃથક્ સૂત્રમા કહેવાની જરૂર નથી જેમ ‘આ રાજા ગય
છે’ એમ કહેતા સપરિવાર રાજાના ગમનની વાત જ કહેવાઈ ગય છે તેમ.
(કર્મણિ પૃષ્ઠી સ્વીકારતા) શ્રુતિનુ પશુ અનુસરણ થાય છે યતો, ‘જેમાંથી
આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) વગેરે શ્રુતિઓ, તદ્. ‘તેને
તું જાણુ, તે બ્રહ્મ છે’ એમ બ્રહ્મને જિજ્ઞાસાના કર્મ તરીકે પ્રત્યક્ષ દર્શાવે
છે. અને તે કર્મણિ પૃષ્ઠી સ્વીકારતા સૂત્રની સાથે અનુગત (એકાધર્મક) અને
છે. માટે ‘બ્રહ્મણ.’ માં કર્મણિ પૃષ્ઠી છે.

(૬) જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા સાક્ષાત્કાર સુધીનું જ્ઞાન એ સત્ત્વ
પ્રત્યય દ્વારા વાચ્ય ઇચ્છાનુ કર્મ (એટલે વિષય) છે કારણ-ઇચ્છા. (કર્મેય)
ફલવિષયિણી (ફળને વિષય કરતી) હોય છે. જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણરૂપી બ્રહ્મ જાણવું
ઇચ્છ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ પૂરુષાર્થ છે કારણ તે સમગ્ર સંસારના બીજરૂપ
અવિદ્યા વગેરે અનર્થનો નાશ કરનાર છે. માટે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા
કરવી જોઈએ.

(૧૦) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) પણ તે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ ?
જો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ નહિ. હવે જો તે
અપ્રસિદ્ધ છે (એમ તમે કહો) તો તેની જિજ્ઞાસા શક્ય નથી. (આમ બન્ને
રીતે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો વિષય બની શકે નહિ) (સિદ્ધાન્તી કહે છે) અમે

શક્તિ સમન્વિતમ્; બ્રહ્મશબ્દસ્ય હિ વ્યુત્પાદ્યમાનસ્ય નિત્યશુદ્ધત્વા-
વ્યોડયોઃ પ્રતીયન્તે; [વૃદ્ધતેષાંતોરર્થાનુગમાત્ । સર્વસ્યાત્મત્વાચ્ચ
બ્રહ્માસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ । સર્વો હ્યાત્માસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ, ન નાદમસ્મીતિ ।
યદિ હિ નાત્માસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વો લોકો નાદમસ્મીતિ
પ્રતીયાત્ । આત્મા ચ બ્રહ્મ । * યદિ તર્હિ લોકે બ્રહ્માત્મત્વેન પ્રસિ
દ્ધમસ્તિ, તનો જ્ઞાતમેષેત્યજિજ્ઞાસ્યત્યે પુનરાપશ્નમ્ । * ન; તદિદેષ્યં
પ્રતિ-વિપ્રતિપદ્ધેઃ । દેહમાત્રં ચૈતન્યવિશિષ્ટમાત્મેતિ પ્રાકૃતા જના
લોકાયનિકાશ્ચ પ્રતિપદ્ધાઃ । હિન્દ્રિયાણ્યેષ ચેત્તનાન્યાત્મેત્યપરે ।
મન હત્યન્યે । વિજ્ઞાનમાત્રં ધ્વનિકમિત્યેકે । શૂન્યમિત્યપરે । અસ્તિ
દેહાદિવ્યતિરિક્ત. સંસારી કર્તા ભોક્ષેત્યપરે । ભોક્ષૈષ્ય કેઘલં ન
કર્તૈત્યેકે । અસ્તિ તદ્વ્યતિરિક્ત ईश्वर- મર્વજઃ સર્વશક્તિરિતિ
કેચિત્ । આત્મા સ્ત ભોક્ષતુરિત્યપરે । યદ્યં ચદ્વયો વિપ્રતિપદ્ધા

ઉત્તર આપીએ છીએ—નિત્ય, શુદ્ધ, સુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવળુ સર્વશ અને
સર્વ શક્તિસંપન્ન બ્રહ્મ (પ્રસિદ્ધ જ) છે. 'બ્રહ્મ' ધાતુના અર્થોના અનુ-
ગમને કારણે વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થતા બ્રહ્મ શબ્દના નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે અર્થો
પ્રતીત થાય છે. વળી સર્વનો આત્મા હોવાથી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ પ્રસિદ્ધ
છે. દરેકને આત્માના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થાય છે, 'હું નથી' એવી (પ્રતીતિ)
હોઈને થતી નથી. આત્માના અસ્તિત્વની જો પ્રસિદ્ધિ ન હોત તો સર્વ
લોકોને 'હું નથી' એવી પ્રતીતિ થાત. અને આત્મા (એ) બ્રહ્મ છે.
(પૂર્વપક્ષી કહે છે) જો બ્રહ્મ જગતમાં આત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તો તે જ્ઞાત
છે, તો પછી તે અજિજ્ઞાસ્ય (જિજ્ઞાસાનો વિષય થવા યોગ્ય નથી) એમ
શકિત થાય છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, તેના વિશેષ સ્વરૂપની
બાજતમાં વાંદવિવાદ (મતભેદ) છે. 'ચૈતન્યવિશિષ્ટ દેહ એ જ આત્મા'
એવું પામર મનુષ્યો અને ચાવકો માને છે. 'ચેતન ઇન્દ્રિયો આત્મા છે' એમ
બીજા માને છે, 'મન (આત્મા) છે' એમ અન્ય સ્વીકારે છે. વિજ્ઞાનમાત્ર એને
હાથિક એમ એક, 'શૂન્ય' એમ બીજા (માને છે) 'દેહ વગેરેથી જુદો ■ સારી,
કર્તા અને ભોક્તા (આત્મા) છે' એમ બીજા (માને છે.) 'દેવતા ભોક્તા છે
કર્તા નંદિ' એમ એક (માને છે.) 'તે આત્માથી જુદો સર્વશ સર્વ શક્તિ-
માન ઇશ્વર છે' એવું, કેટલાક (સ્વીકારે છે) 'તે (ઇશ્વર) ભોક્તા (જીવાત્માનું
સ્વરૂપ) છે એમ (બીજાનો મત છે) આમ યુક્તિ, વાક્ય અને તેના
આભાસોના આધારે-વિરૂદ્ધ મનોનું પ્રતિપાદન કરનારાઓ અનેક છે. તેમાં

યુતિવાક્યતદાભાસસમાધયા સન્તઃ । તત્રાધિવાર્ય યત્કિંચિત્પ્ર
તિપદ્યમાનો નિ ધ્યેયસાત્પ્રતિદ્યન્યેતાનર્થં ધેયાત્ । તસ્માદ્બ્રહ્મજિજ્ઞા
સોપન્યાસમુદ્ધેન વેદાન્નવાક્યમોમાસા તદવિરોધિતકોપકરણા
નિ ધ્યેયસપ્રયોજના પ્રસ્તૂયતે ॥ ૧ ॥

જન્માધધિક્ષરણમ્ ।

મહા જિજ્ઞાસિતવ્યમિત્યુક્તમ્ । કિલ્ક્ષણ પુનસ્તદ્બ્રહ્મેત્યત આદિ
ભગવાન્સૂત્રકાર —

જન્માધસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥

(૧૧) જન્મોત્પત્તિરાદિરસ્યેતિ નદ્યુગસચિદ્જ્ઞાનો યદુમીદિ ।
જન્મસ્થિતિમદ્ સમાસાર્થ । જન્મનશ્ચાવિત્થ યુતિનિર્દેશાપેક્ષ
ઞ યુતિનિર્દેશસ્તાયન્—‘યતો યા इमानि भूतानि जायन्ते
(તૈત્તિ ૦ ૩-૧) इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयाना क्रमदर्शनात् ।
यस्तुतृप्तमपि जग्गना लब्धसत्ताकस्य धर्मिण स्थितिप्रलसभवात् ।
अस्येति प्रत्यक्षादिसनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देश । यष्टी
विचार्या विना भवे ते (મન) નો સ્વીકાર કરનારના કદમાણ (મોક્ષ) નો
નાશ થાય અને અનર્થ આવી પડે તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના ઉપન્યાસ દ્વારા,
અવિદ્યો તરોરેથી ઉપકરણ (સાધનો) વાળી, કલ્યાણરૂપી પ્રયોગનવાળી
વેદા તમીમાંસા પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે (૧)

૨ જન્માધધિક્ષરણ

બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ એમ મ્યુ, યજ્ઞુ તે બ્રહ્મ કેવા
સ્વરૂપનું છે? (એવો પ્રશ્ન થાય તેના ઉત્તર) માટે, ભગવાન સૂત્રકાર
કહે છે —

આ (જગત)ના જન્મ વગેરે જેથી (ધ્યાય છે તે બ્રહ્મ છે) (૨)

(૧૧) જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ છે આદિમા જેના તે (જન્મ માદિ) એમ
અદી તુલ્યસ વિજ્ઞાન બહુમીદિ (સમાસ) છે ‘જન્મ સ્થિતિ અને લય’ એ
સમાસનો અર્થ છે યુતિ નિર્દેશ અને વસ્તુના સ્વભાવની અપેક્ષાએ
ઉત્પત્તિને પ્રથમ કહેવામાં આવેન છે યુતિનિર્દેશ જોગકે—યતો ૦ જેમાંથી
આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે (તૈત્તિ ૦ ૩-૧) એમ આ વાક્યમાં ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ અને લયનો અનુક્રમ દર્શાવે છે વસ્તુનો સ્વભાવ પણ (આવે જ)

જન્માદિધર્મસંબન્ધાર્થા । યત્ત્વમિતિ કારણનિર્દેશઃ । અસ્ય જગતો નામરૂપાભ્યાં વ્યાકૃતસ્યાનેકકર્તૃભોક્ષસંયુક્તસ્ય પ્રતિનિયતદેશ-કાલનિમિત્તક્રિયાફલાદયસ્ય મનસાપ્યચિન્ત્યરચનારૂપસ્ય જન્મ-સ્થિતિમહં યતઃ સર્વજ્ઞાન્સર્વશક્તેઃ કારણાદ્ભવતિ, તદ્ભ્રમેતિ વાક્ય-શેષઃ । અન્યેષામપિ ભાવવિકારાણાં ત્રિષ્વેવાન્તર્ભાવ ઇતિ જન્મ-સ્થિતિનાશનામિદ્ પ્રહ્ણમ્ ।

(૧૨) યાસ્કપરિપઠિતાનાં તુ 'જાયતેઽસ્તિ' ઇત્યાદીનાં પ્રહ્ણે સેષાં જગતઃ સ્થિતિકાલે સંભાવ્યમાનત્યાન્મૂલકારણાદુત્પત્તિસ્થિ-તિનાશા જગતો ન ગૃહીતાઃ સ્પુરિત્યાશङ્કયેત, તન્મા શङ્કીતિ યોત્પત્તિર્મક્ષણસ્તત્રૈવ સ્થિતિઃ પ્રલયશ્ચ ન યથ ગૃહ્યન્તે । ન યથો-ક્તવિશેષણસ્ય જગતો યથોક્તવિશેષણમીશ્વરં મુક્ત્યાન્યતઃ પ્રધાના વચ્ચેતનાત્, અણુભ્યોઽભાવાત્. સંસારિણો યા ઉત્પત્ત્યાદિ સંભાવ-પિતું શક્યમ્ । ન ચ સ્વમાચતાઃ, વિશિષ્ટદેશકાલનિમિત્તાગા

છે કે જન્મથી જેને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેવા ધર્મો-પદાર્થોની સ્થિતિ અને લય સલાવે છે. અસ્થ-‘આનુ’ એમા પ્રત્યક્ષાદિ (પ્રમાણો) વડે પામે દર્શાવેલા પદાર્થોનો ‘ઇદમ્-આ સજ્ઞ વડે નિર્દેશ કર્યો છે. (અહીં) પદ્ધતિ વિભક્તિ જન્મ વગેરે સંબંધની વાચક છે. યત્ત્વ-‘જેથી’ એ શબ્દથી કારણ-નો નિર્દેશ થાય છે. નામ અને રૂપ દ્વારા પ્રગટ થયેલ અનેક કર્તા અને ભોક્તાઓથી મુક્ત, નિશ્ચિત દેહ, કાળ, નિમિત્ત, ક્રિયા અને ફળરૂપી આશ્ર-યવાળું, જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ અને લય યત્ત્વ-‘જેથી’ એટલે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન કારણથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે એવો વાક્યશેષ છે. અન્ય (અર્થે) ભાવવિકારો ત્રા ગણમાં સમાઈ નાથ છે માટે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ (તથા) નો જ અહીં સ્વીકાર કર્યો છે.

(૧૨) યાસ્કમુનિ દ્વારા ગણાવેલ ‘જન્મે છે, છે,’ વગેરેનો સ્વીકાર કરતો તેઓની જગતના સ્થિતિકાળમાં સંભાવના છે માટે મુળકારણથી જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું પ્રહ્ણનથી થયું તેવી સંકા થાય, તે સંકા ન થાય માટે બ્રહ્મની જે ઉત્પત્તિ, તેમાં જ સ્થિતિ અને લય એમ તે (તથા) જ સ્વીકાર્યા છે પૂર્વોક્ત વિશેષણવાળા જગતની પૂર્વોક્ત વિશેષણ-વાળા હૃદયર સિવાય, અન્ય કોઈ અત્યેતન પ્રધાનથી, અણુઓમાંથી, અભાવ-માંથી કે સસારીથી ઉત્પત્તિ વગેરેની સંભાવના કરવી શક્ય નથી. વળી સ્વભાવથી પણ (ઉત્પત્તિ વગેરેની સંભાવના કરવી શક્ય નથી) કારણ અહીં

મિહોપાદાનાત્ । પત્તવેવાનુમાનં સંસારિવ્યતિરિક્તેષ્વરાસ્તિત્વા-
દિસાધનં મન્યન્તે ઈશ્વરકારણિનઃ ।

(૧૩) *નન્વિદ્વાપિ તદેવોપન્યસ્તં જન્માદિસૂત્રે ।* ન, વેદાન્ત-
વાક્યકુસુમપ્રથનાર્થત્વાત્સૂત્રાણામ્ । વેદાન્તવાક્યાનિ હિ સૂત્રૈરુદા-
હૃત્ય વિચાર્યન્તે । વાક્યાર્થવિચારણાધ્યવસાનનિવૃત્તા હિ બ્રહ્મા-
વગતિઃ, નાનુમાનાદિપ્રમાણાન્તરનિવૃત્તા । સત્તુ તુ વેદાન્તવાક્યેષુ
જગતો જન્માદિકારણપ્રાદિષુ તદર્થબ્રહ્મણદાદર્શ્યાયાનુમાનમપિ વેદા
ન્તવાક્યાવિરોધિ પ્રમાણં ભવન્ન નિવાર્યતે, શ્રુત્યેવ ચ સદાયત્વેન
તર્કસ્યામ્યુપેતત્વાત્ । તથા હિ—‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યઃ’ (બૃહ૦ ૨ ૪-૫)
इति श्रुतिः ‘पण्डितो मेधावी गन्धारानेयोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्य-
षान्पुरुषो वेद’ (छान्दો० ૬-૧૪-૨) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्य-
मात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं
ब्रह्मजिज्ञासायाम्, किंतु श्रुत्यादयोऽनुसन्वाद्यश्च यथासंभवमिह
विशिष्ट देश, કાળ અને નિમિત્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ઈશ્વરને
જગતનું કારણ માનનારા આ જ અનુમાનને સંસારથી ભિન્ન એવા ઈશ્વરના
અસ્તિત્વ (ને સિદ્ધ કરવા)નું કારણ માને છે.

(૧૩) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) બ્રહ્મી પણ તે જ વાત જન્માદિ એ
સૂત્રમાં પ્રયોગયેલ (અથવા પ્રસ્તુત) છે (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના ઉપ
નિપદના વાક્યોશ્ચી પ્રુપ્તેતુ અર્થન કરતુ એ જ (આ) સૂત્રોનું પ્રયોગન
છે વેદાન્ત (=ઉપનિષદના) વાક્યો જ સૂત્રમાં ઉક્ત કરી વિચારવામાં આવે
છે (તત્ત્વમસિ વગેરે મઢા) વાક્યોના અર્થના વિચારમાંથી ઉદ્ભવતા તાત્પર્ય-
‘નિષ્પૃથગી નિષ્પૃથ ચતુ’ બ્રહ્મજ્ઞાન અનુમાન વગેરે અન્ય પ્રમાણોથી નિષ્પન્ન
ચતુ નથી, જગતના જન્મ વગેરે કારણ દર્શવતા વેદાન્ત વાક્યો હોવા
છતાં તેમના અર્થજ્ઞાનના સમર્થન માટે વેદાન્તના વાક્યોનું અવિરોધી
અનુમાન પણ પ્રમાણ બનતું હોય તો તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવતું
નથી, ‘પરણુ કે શ્રુતિએ પણ સદાયરૂપે અનુમાનનો સ્વીકાર કર્યો જ નેમકે—
‘સાંભળવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે’ (બૃહ૦ ૨-૪-૫ એમ અને,
‘પંડિતો ૦ ‘પ’ડિત, મેધાવી પુરુષ માધાર દેશને પ્રાપ્ત કરે છે એવી જ રીતે
આચાર્યવાન પુરુષ (બ્રહ્મને) જાણે છે’ (છંદો ૬-૧૪-૨) આમ પોતાને
પુરુષબુદ્ધિની સદાયતા છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે ધર્મજિજ્ઞાસામાં છે તેમ
બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં (કેવળ) શ્રુતિ વગેરે જ પ્રમાણ નથી, પણ શ્રુતિ વગેરે અને

પ્રમાણમ્ ; અનુમવાંવસાનત્વાદ્ભૂતવસ્તુવિપયત્વાચ્ચ પ્રાપ્તજ્ઞાનસ્ય ।
 કર્તવ્યે હિ વિપયે નાનુમવાપેક્ષાસ્તીતિ શ્રુત્યાદીનામેષ પ્રામાણ્યં
 સ્પાત્, પુરુષાધીનાત્મલાભત્વાચ્ચ કર્તવ્યસ્ય । કર્તુમકર્તુમન્યથા
 યા કર્તુ શક્યં લૌકિકં વૈદિકં ચ કર્મ, યથાશ્વેન ગચ્છતિ, પદ્મ્યા-
 મન્યથા યા, ન યા ગચ્છતીતિ । તથા 'અતિરાત્રે ષોડશિનં શુદ્ધાતિ,
 નાતિરાત્રે ષોડશિનં શુદ્ધાતિ', 'ઉદિતે જુહોતિ, અનુદિતે જુહોતિ'
 इति विधिप्रतिषेधाध्याप्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ।
 न तु घस्तुत्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु
 पुरुषबुद्धपपेक्षाः । न घस्तुयायात्स्वજ્ઞાનં પુરુષબુદ્ધપપેક્ષમ્ । કિં
 તર્હિ ? યસ્તુતન્નપ્રમેય તત્ । નહિ સ્થાનાયેકસ્મિન્સ્થાનુર્વા પુરુ-
 ડ્વ્યો વેતિ તત્ત્વજ્ઞાનં ભવતિ । તત્ર પુરુષોડ્વ્યો વેતિ મિથ્યાજ્ઞા-
 નમ્, સ્થાનુરેવેતિ તત્ત્વજ્ઞાનં, ઘસ્તુ તન્નપ્રત્વાત્ । યદ્ ભૂતવસ્તુ-
 વિપયાણાં પ્રામાણ્યં ઘસ્તુન્નપ્રમ્ । તત્રૈવ સતિ પ્રાપ્તજ્ઞાનમપિ ઘસ્તુ-
 તન્નપ્રમેય, ભૂતવસ્તુવિપયત્વાત્ ।

અનુભવ વગેરે અર્થો (અભિજિજ્ઞાસામર્થ) યથાસભવ પ્રમાણ છે, કારણ
 અભિજ્ઞાનની સમાપ્તિ (સિદ્ધિ) અનુભવમાં થાય છે અને સિદ્ધ વસ્તુ તેના
 વિષય છે કર્તવ્ય વિષયમાં અનુભવની અપેક્ષા હોતી નથી આથી (ત્યાં)
 શ્રુતિ વગેરે જ પ્રમાણ અને, કારણ કર્તવ્યના સ્વરૂપની સિદ્ધિ પુરુષને અધીન
 હોય છે, લૌકિક અને વૈદિક કર્મ કરવા નહિ કરવા, અથવા જુદી રીતે
 કરવા શક્ય છે. જેમ કે ઘોડા પર બેસીને જાય છે, પગે ચાલીને જાય છે,
 બીજી રીતે જાય છે, અથવા નથી જતો. તેમ અતિરાત્રમાં 'ષોડશી' તું
 મેઢશુ કરે છે, અતિરાત્રમાં 'ષોડશી' તું મેઢશુ કરતો નથી. '(સપ્ત) ઉદય
 પામે ત્યારે હોમ કરે છે, 'ઉદય પામતા પહેલાં હોમ કરે છે,' એમ અર્થો
 વિધિ, નિષેધ, ત્રિકલ્પ, હિતસર્ગ તથા અપવાદ પણ (સાર્થક અને છે.) પરંતુ
 (કોઈ સિદ્ધ) વસ્તુ આ પ્રમાણે છે અથવા નથી જ એવા વિકલ્પો યદ્
 સંજ્ઞા નથી નિકલ્પ તો પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન
 પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખતું નથી. ત્યારે તે કેવું છે ? તે વસ્તુને (જ)
 અધીન છે એક કુદાર્થો આ કુદર્થ છે અથવા પુરુષ છે અથવા બીજું કોઈ
 છે એવું તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી ત્યાં પુરુષ કે બીજું કોઈ છે એ મિથ્યાજ્ઞાન
 છે અને કુદર્થ છે એ વસ્તુને અધીન હોવાથી સાચું જ્ઞાન છે આમ સિદ્ધ
 વસ્તુના વિષયનું પ્રામાણ્ય વસ્તુને અધીન છે આમ હોવાથી અભિજ્ઞાન પણ
 વસ્તુને અધીન જ કારણ તે સિદ્ધ વસ્તુને સમગ્ર છે.

(૧૪) *નનુ ભૂતવસ્તુત્વે બ્રહ્મણઃ પ્રમાણાન્તરવિષયત્વમેવેતિ
 વેદાન્તવાક્યવિચારણાનર્થિકૈવ પ્રાપ્તા ।* ન; इन्द्रियाविषयत्वेन
 સંવન્ધાપ્રદાનાત્ । સ્વભાવતો વિષયવિષયાણોન્દ્રિયાણિ; ન બ્રહ્મ-
 વિષયાણિ । સતિ હીન્દ્રિયવિષયત્વે બ્રહ્મણઃ इदं ब्रह्मणा संबद्धं
 કાર્યમિતિ ગૃહેત । કાર્યમાત્રમેવ તુ ગૃહ્યમાણં કિં બ્રહ્મણા સંબદ્ધં
 કિમન્યેન કેનચિદ્વા સંબદ્ધમિતિ ન શક્યં નિષ્કેતુમ્ । તસ્માજ્ઞ-
 માદિસૂત્રં નાનુમાનોપન્યાસાર્થમ્ । કિં તર્હિ? વેદાન્તવાક્યપ્રવર્ણ-
 નાર્થમ્ । *કિં પુનસ્તદ્વેદાન્તવાક્યં યત્સૂત્રેણેહ લિલક્ષયિષિતમ્ ?
 'મૃગુર્વે' વારુણિઃ વરુણં પિતરમુપસસાર । અધીહિ મગધો બ્રહ્મેતિ'
 इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
 જોવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ । તદ્બ્રહ્મેતિ' (તૈત્તિ૦ ૩-૧) । તસ્ય
 ચ નિર્ણયવાક્યમ્—'આનન્દશબ્દેવ અવિરમાણિ ભૂતાનિ જાયન્તે ।

(૧૪) (પૂર્વપક્ષી કહે છે.) બ્રહ્મ સિદ્ધવસ્તુ હોવાથી અન્ય પ્રમાણુને
 વિષય છે જ તે (પછી) વેદાન્તનાં વાક્યોની વિમારણા અર્થહીન બની જાય
 છે (સિદ્ધાન્તી, કહે છે.) ના, (બ્રહ્મ) ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી (તેનો
 અન્ય પ્રમાણુ સાથે) સંબંધ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથી
 જ વિષયોને વિષય કરનારી છે, બ્રહ્મને વિષય કરનારી નથી. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોનો
 વિષય હોત તો (આ) જગત બ્રહ્મની સાથે જોડાયેલું કાર્ય
 છે એમ તેણે મંદજી થાત, પરંતુ (આ જગતરૂપી) કાર્યમાત્રનું જ (ઇન્દ્રિ-
 યોથી મંદજી થાય છે. તો પછી શું તે બ્રહ્મ સાથે જોડાયેલું છે અથવા બીજા
 કાર્ષ સાથે જોડાયેલું છે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી માટે 'જન્મ'
 વગેરે' એ સૂત્ર અનુમાનને પ્રસ્તુત કરવાના હેતુથી નથી. ત્યારે (તમે કહો)
 શા માટે છે? તો વેદાન્ત વાક્યને પ્રસ્તુત કરવા માટે છે. (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે)
 પણ તે વેદાન્તનું કયું વાક્ય છે જે અહીં આ સૂત્ર વડે લક્ષ્ય કરવું ઇચ્છે છે?
 (સિદ્ધાન્તી) મૃગુઃ૦ 'વરુણના પુત્ર બુધ (ઋષિ) પિતા વરુણની પાસે ગયા.
 હે ભગવાન ! મને બ્રહ્મ (વિશે) બતાવો. એમ કિપકમ કરીને (ત્યાં)
 કહેવામાં આવ્યું છે. જેનાથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેના દ્વારા
 જન્મેલા શુભ છે. જેની તરફ જાય છે અને (અતે) જેમાં લય પામે છે.
 તેને તું જાણ, તે બ્રહ્મ છે. (તૈત્તિ૦ ૩-૧) તે (ચર્ચાનું) નિર્ણયવાક્ય છે—
 'આનન્દમાંથી જ આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આનન્દથી જ
 જન્મેલા શુભ છે. આનન્દ તરફ જાય છે અને (અતે) આનન્દમાં લય પામે

આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ' (તૈન્નિ ૭ ૩-૬) । અન્યાન્યપ્ત્યેર્ધજાતીયકાનિ વાક્યાનિ નિત્યશુદ્ધ-શુદ્ધમુક્તસ્વભાવસર્વશક્ત્યરૂપકારણવિષયાણ્યુદાહર્તવ્યાનિ ॥ ૨ ॥

૩ શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણમ્ ।

મગત્કારણત્વમ્વદનિન સર્વશ્ચ બ્રહ્મેત્યુપક્ષિપ્તં તથેવ દ્રઢ્યબ્રાહ્મ—

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

(૧૫) મહત્ત્વ ક્રમવેદાદેઃ શાસ્ત્રસ્થાનેકવિદ્યાસ્થાનોપદૃઢિતસ્ય પ્રકીર્ણવત્સર્વાર્થાવધોતિનઃ સર્વશ્ચકરપસ્ય યોનિઃ કારણં પ્રહ્લ । ન દ્વીદશસ્ય શાસ્ત્રસ્યર્થેદાવિલક્ષણસ્ય સર્વશ્ચગુણાન્વિતસ્ય સર્વશ્ચાદ-ન્યતઃ સંભવોઽસ્તિ । યદ્યદ્વિસ્તરાયં શાસ્ત્રં યસ્માત્પુરુષવિશેષાત્સં-ભવતિ, યથા વ્યાકરણાદિ પાણિન્યાદેર્ણેયૈકવેદશાસ્ત્રમપિ, સ તતોઽ-પ્યધિકતરવિજ્ઞાન દનિ પ્રસિદ્ધં લોકે । કિમુ વક્તવ્યમનૈકશાસ્ત્રાભાવેદ-મિન્નસ્ય દેવતિર્યગ્મનુષ્યવર્ણાશ્રમાદિપ્રધિમાગદેતોક્તવેદશાસ્ત્ર-સ્ય સર્વજ્ઞાનાકરસ્યાપ્રયત્નેતૈય લીલાન્યાયેન પુરુષનિઃશ્વાસવચસ્મા-

ઉ., (તૈન્ન. ૩-૬) બીજા પશુ આ પ્રકારના નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત સ્વ-ભાવવાળા સર્વશ્ચ સ્વરૂપ, (અમતના) કારણરૂપ (બ્રહ્મ)ને વર્ણવતા વાક્યો ઉદાહરણ તરીકે આપવાં જોઈએ.

૩ શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણમ્

અમતના કારણરૂપે બ્રહ્મને દર્શાવી(તે) સર્વશ્ચ છે તે સુચવી દીધું છે. (૬વે) તેનું જ સમર્થન કરતાં કહે છે.—

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

(૧૫) અનેક વિદ્યાસ્થાનોથી પરિપુષ્ટ દીપકની જેમ દરેક પદાર્થને પ્રકાશિત કરનાર, સર્વશ્ચ જેવા મહાન ઋગ્વેદ વગેરે શાસ્ત્રની યોનિ એટલે કારણ બ્રહ્મ છે. ઋગ્વેદાદિ સ્વરૂપવાળાં, સર્વશુદ્ધોથી મુક્ત એવા શાસ્ત્રની સર્વશ્ચ સિવાય બીજા કોઈથી ઉત્પત્તિ શક્ય નથી જે જે વિસ્તારાયે શાસ્ત્ર જે પુરુષવિશેષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે (વિદ્વાન) તે (શાસ્ત્રો)થી અધિકં જ્ઞાની હોય છે એ વાત લોકર્થ પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે પાણિનિ વગેરેના જ્ઞાનના એક અંશરૂપ (તેઓએ રચેલ) બ્રાહ્મણાદિ શાસ્ત્રો છે. તે પછી અનેક શાખાભેદથી જિ-ન્ન, દેવ, પશુ, મનુષ્ય, વર્ણ આશ્રમ વગેરે વિભાગને કારણે, સર્વજ્ઞાનની

મહતો ભૂતાદ્યોનેઃ સંભવઃ, 'અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃસ્વસિતમેત-
ચદ્વેદઃ' (બૃહ૦ ૨-૪-૧૦) इत्यादिश्रुतेઃ । તસ્ય મહતો ભૂતસ્ય
નિરતિશયં સર્વશત્ત્વં સર્વશક્તિમત્ત્વં ચેતિ । इति प्रथमवर्णकम् ॥

(૧૬) અથવા,—અયોક્તમૃત્ત્વેદાદિ શાસ્ત્રં યોનિઃ કારણં પ્રમા-
ણમસ્ય બ્રહ્મણો યથાવત્સ્વરૂપાધિગમે । શાસ્ત્રાદેવ પ્રમાણાઽજગતો
જન્માદિકારણં બ્રહ્માધિગમ્યત इत्यभिप्रायઃ । શાસ્ત્રમુદાહૃતં પૂર્વસૂત્રે
—'યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' इत्यादि । *કિમર્થં તર્હિદં
સૂત્રં ? યાવતા પૂર્વસૂત્ર પદ્યેયંજાતીયકં શાસ્ત્રમુદાહરતા શાસ્ત્રયોનિત્વં
બ્રહ્મણો દર્શિતમ્ । *ઉચ્યતે,—તત્ર પૂર્વસૂત્રાક્ષરેણ સ્પષ્ટં શાસ્ત્રસ્યા-
નુપાદાનાઽજન્માદિ કેવલમનુમાનમુપન્યસ્તમિત્યાશંક્યેત, તામાઙ્કાં
નિવર્તયિતુમિદં સૂત્રં પ્રવૃત્તે-શાસ્ત્રયોનિત્વાદિતિ ॥ ૩ ॥

ખાણ, ઝગવેદાદિ તામના શાસ્ત્રોની પ્રથમ વિના જ 'લીલાન્યાય'થી મનુ-
ષ્યના નિશ્વાસની જેમ જે મહાન સદ્રૂપ કારણથી ઉત્પત્તિ થાય છે શ્રુતિમાં
હજી' છે કે, શ્લોક ૦ 'આ મહાન સદ્રૂપ બ્રહ્મના ઝગવેદ વગેરે નિશ્વાસ છે,
(બૃહ૦ ૨-૪-૧૦) તે મહાન સદ્રૂપ બ્રહ્મના નિરતિશય સર્વશત્ત્વ અને સર્વ-
શક્તિમત્ત્વ વિશે કહેવું જ શું ?

(૧૬) અથવા પૂર્વોક્તિ ઝગવેદાદિ શાસ્ત્ર યોનિ એટલે કારણ અર્થાત્
આ બ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ બ્રહ્મ
જગત વગેરેના જન્મ વગેરેનું કારણ છે એવું સમજાય છે, એવો (અહીં)
અભિપ્રાય છે પૂર્વસૂત્રમાં શાસ્ત્રનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે, 'જેમાંથી આ
પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે—) જ્યારે પૂર્વ-
સૂત્રમાં આ પ્રકારના શાસ્ત્રોનું ઉદાહરણ આપતા બ્રહ્મનું શાસ્ત્રયોનિત્વ દર્શાવી
હીધું છે તો આ સૂત્રનું શું પ્રયોજન ? (સિદ્ધાન્તી—) ઉત્તર આપીએ છીએ
—ત્યાં પૂર્વસૂત્રના અક્ષરોથી શાસ્ત્રનું સ્પષ્ટ મહત્ત્વ થતું નથી આથી ઠેવળ જન્મ
વગેરેના અનુમાનને પ્રસૂત કર્યું છે એવી ઠાઠ શંકા કરે તો તે શંકાને દૂર
કરવા માટે આ 'શાસ્ત્રયોનિત્વાત્' મુત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.

૪ સમન્વયાધિકરણમ્ ।

(૧૭) *કથં પુનર્મ્હણઃ શાસ્ત્રપ્રમાણકૃત્વમુચ્યતે. યાઘતા 'શાસ્ત્ર-
યસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થમ્પ્રમતદર્શનામ્' (જૈ૦ સુ૦ ૧-૨-૧) ઇતિ
ક્રિયાપરત્ય શાસ્ત્રસ્ય પ્રદર્શિતમ્ । અતો વેદાન્તાનામર્થક્યમ્ ;
અક્રિયાર્થત્વાત્ પર્યદેવતાદિપ્રકાશનાર્થત્વેન ચા ક્રિયાવિધિરોપ-
સ્વમ્, ઉપાસનાદિક્રિયાન્તવિધાનાર્થત્વં ચા । નહિ પરિનિષ્ઠિત-
ઘસ્તુપ્રતિપાદનં સંભવતિ; પ્રત્યક્ષાદિવિષયત્વાત્પરિનિષ્ઠિતવરતુનઃ;
તત્પ્રતિપાદને ચ દ્વેયોપાદેયરહિતે પુરુષાર્થાભાવાત્ । અત એવ
'તોડરોદીત્' इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति 'विधिना त्वेक-
घाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै० सू० १-२-७) इति
स्तावकत्वेनार्थवत्प्रमुक्तम् । मन्त्राणां च 'इषे त्वा' इत्यादीनां
क्रियावत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिद्वि-
वेकवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना च ।

૪. સમન્વયાધિકરણ

(૧૭) * (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) પણ જહા શાસ્ત્રપ્રમાણક છે એ ઠેવી
રીતે કહે છે. જ્યારે આમ્નાયસ્ય-‘વેદ ક્રિયાર્થક હોવાથી તેવા
અર્થવાળા નહિ જોડતે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્યો નિરર્થક છે (જૈ. સુ.
૧-૨-૧) એમ શાસ્ત્રનું ક્રિયાપરત્વ દર્શાવેલું છે માટે ક્રિયાર્થક
ન હોવાથી વેદાન્ત અનર્થક (પ્રયોજન વિનાનું) છે. અથવા દર્તા દેવતા
વગેરેને પ્રકાશિત કરવારૂપી પ્રયોજનવાળાં હોવાથી (વેદાન્તવાક્યો) ક્રિયા-
વિધિના અંગરૂપ છે અથવા ઉપાસના વગેરે અન્ય ક્રિયાઓનું વિધાન કરવા
માટે (તે વેદાન્તવાક્યો) છે. સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન (એ વેદાન્ત વાક્યનું
પ્રયોજન) શક્ય શકે નહિ. કારણ સિદ્ધવસ્તુ અન્યક્ષાદિનો વિષય છે. અને
તેનું પ્રતિપાદન હેય અને ઉપાદેય રહિત હોવાથી તેમાં પુરુષાર્થની આવશ્યકતા
નથી. આથી જ ‘તોડરોદીત્’ ‘તે રડ્યો’ વગેરે (વાક્યો) અનર્થક ન બને
માટે વિધિનાત્વે... વિધિ વાક્યો સાથે (અર્થવાદ વગેરે વાક્યોની) એકવાક્યના
હોવાથી વિધિવાક્યોની સ્તુતિ એ (આવા વેદાન્તના વાક્યોનું) પ્રયોજન છે
(જૈ. સુ. ૧-૨-૭) એમ સ્તુતિપરક હોવાથી તેમાં (વેદાન્ત વાક્યોને) સાર્થક
કહ્યાં છે અને ‘इषे-त्वा’-‘इ’ તને ચક્રિત માટે કાપું છું’ વગેરે મન્ત્રો ક્રિયા
અને તેનાં સાધનોના વાચક હોવાથી કર્મ સાથે જોડાયેલા કહેવાયા છે.

ન ચ પરિનિષ્ઠિતે વસ્તુસ્વરૂપે વિધિઃ સંભવતિ; ક્રિયાવિપયત્વા દ્વિધે. । તસ્માત્કર્માપેક્ષિતકર્તૃસ્વરૂપદેવતાદિપ્રકાશનેન ક્રિયાવિધિશેષત્વં વેદાન્તાનામ્ । અથ પ્રકરણાન્તરભયાન્નૈતદભ્યુપગમ્યતે તથાપિ સ્વવાક્યગતોપાસનાદિકર્મપરત્વમ્ । તસ્માન્ન બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રયોનિત્વમિતિ પ્રાપ્તે ઉચ્યતે,—

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥૪॥

(૧૮) તુશબ્દઃ પૂર્વેપક્ષવ્યાખ્યાર્થઃ । તત્ બ્રહ્મ સર્વેશં સર્વશક્તિઃ જગદુત્પત્તિ સ્થિતિલયકારણં વેદાન્તશાસ્ત્રાદેવાવગમ્યતે । અથમ્ । સમન્વયાત્ । સર્વેષુ હિ વેદાન્તેષુ વાક્યાનિ તાત્પર્યેણૈતસ્યાર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વેન સમનુગતાનિ । ‘સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્’ । ‘અકમેવાદિતીયમ્’ (છાન્દો ૬.૨.૧૨) ‘આત્મા યા દ્વમેક પયાગ્ર આસીત્’ (પેત ૦. ૨.૧.૧.૧૧) ‘તુલેતબ્રહ્માપૂર્વમગ્રપરમનન્તરમધ્યાહ્નમ્’ । ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ ‘સર્વાનુભૂઃ’ (પૃહ ૦ ૨.૫.૧૨) બ્રહ્મવેદમમૃતં પુરસ્તાત્’ (મુણ્ડ ૦ ૨.૨.૧.૨) इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्म-

ક્યાય વિધિના સંસ્પર્શ વિના વેદવાક્યોની અર્ગવત્તા દેખાતી કે સિદ્ધ થતી નથી. સિદ્ધ વસ્તુના સ્વરૂપની આગતમાં કોઈ વિધિ હોતી નથી કારણ વિધિ ક્રિયાવિનયક ટોચ છે. માટે કર્મમાં અપેક્ષિત કર્તા તથા દેવના વગેરેના સ્વરૂપનું પ્રકાશન કરતા હોવાથી વેદાન્ત વાક્યોમાં ક્રિયાવિધિના ગેય (એટલે અર્ગ) છે. અન્ય પ્રકારના ભવથી આનો ગ્રીહાર કરવામાં ન આવે તો પણ (વેદાન્ત) યોતાનાં વાક્યોમાં રહેલી ઉપાસના વગેરે કર્મપરક છે માટે જ્યારે બ્રહ્મ શાસ્ત્રોમાં નથી એવું આવી પડ્યું ત્યાર (સૂત્રકાર) કહે છે.

તે (બ્રહ્મ) તો (વેદાન્તથી) સમન્વય છે) સમન્વયથી (૪)

(૧૮) તુ-તો શબ્દ પૂર્વેપક્ષની વ્યાખ્યા (ખંડન) કરે છે. સર્વેશ, સર્વ શક્તિમાન, જગતની, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ તે બ્રહ્મ (એમ) વેદાન્તશાસ્ત્રકારો જ સમન્વય છે (પૂર્વેપક્ષી પૂછે છે) કેવી રીતે ? (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) સમન્વયથી મધ્યથી કારણ કે સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ . તે સૌમ્ય' એ સૂચકી ઉત્પત્તિ પદેના એક માત્ર અદિતીય સત્ત્વ હતું. (ખંડે ૬-૨-૧) માત્રમા એ સૂચકી ઉત્પત્તિ પદેના એક આત્મા જ હતો (મી. ૨-૧-૧-૧) તદૈગદ્ ને આ તથા અર્થ—કારણરહિત અગર (કાલંરહિત) અગત્ય ૧-૧-૧ વિગતોથી દ્રવ્યથી રહિત) અધ્યાત્મ (અદિતીય) છે. આ આત્મા જ સર્વને અનુભવ કરતો તે છે. (ખંડે ૨-૫-૧૬) પ્રત્યેય આ અમન

સ્વરૂપવિષયે નિશ્ચિતે સમન્વયેઽવગમ્યમાનેઽર્થાન્તરકલ્પના યુક્તા
શ્રુતદાન્યશ્રુતકલ્પનાપસન્નાત્ । ન ધ્વ તેષાં કર્તૃસ્વરૂપપ્રતિપાદન-
પ્રત્યાસીયતે, 'નત્તેન કં પદ્યેત' (બૃહ ૦ ૨૪૧૧૩) इत्यादिनिधा
धारकफलनिराकरणयुते । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि
प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मण , 'तत्त्वमसि' (छान્દો ૦ ૬।૮।૭) इति ब्रह्मा
त्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यन्तु-हेयोपादेय
રહિતત્વાદુપદેશનાર્થક્યમિતિ, નૈષ દોષઃ, હેયોપદેયશૂન્યબ્રહ્મા-
ત્મતાવગમાદેવ સર્વકલ્પેશમદ્વાનાત્પુરુષાર્થસિદ્ધ । દેવતાદિપ્રતિપાદ-
નસ્ય તુ સ્વવાક્યગતોપાસનાર્થત્વેઽપિ ન કશ્ચિદ્વિરોધઃ । ગુ-
તથા બ્રહ્મણ ઉપાસનાવિધિશેષત્વં સમવત્તિ, પક્ત્યે હેયોપદેય-
શૂન્યતયા ક્રિયાનારુદ્ધાદિદ્વૈતવિદ્યાનોપમર્શોપપન્ને । નલોકતરિજા-
તેનોન્મધિતસ્ય દ્વૈતવિજ્ઞાનસ્ય પુનઃ સંભવોઽસ્તિ, યેનોપાસનાવિધિ

બ્રહ્મ ન સામે રહેત છે (બુ ૩૩૦ ૨-૨) વગેરે વાક્યો સર્વ ઉપનિષદોમાં
તાત્પર્યથી આજ અર્થના પ્રતિપાદક રૂપે સમન્વિત છે, તેમાં રહેલ પદોનો
અભિસ્વરૂપ વિષયમાં નિશ્ચિત સમન્વય બાધી બીધા પછી બીજા અર્થની કલ્પના
કરવી યોગ્ય નથી, કારણ (તેમ કરવાથી) શ્રુત અર્થની દાર્ઢિ અને અશ્રુત
અર્થની કલ્પના કરવાનો પ્રસંગ આવશે, અને આ વાક્યોનું કર્તાના
સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય છે એ નક્કી થઈ શકતું નથી કારણ
કે તત્ કેન કં પદ્યેત્-તે બ્રહ્મ વિદ્યાકાગમાં કયો કર્તા જેના વડે કયા વિષયને
જોશે ? (બુદ ૨-૪-૧૩) વગેરે શ્રુતિથી ક્રિયા, કારક અને ફળનો નિરોધ
કરાયો છે વળી સિદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ પ્રયક્ષાદિ
(પ્રમાણ) નો વિષય બનતું નથી, તત્ત્વમસિ તે તુ છે (છાન્દોગ્ય ૦ ૬-૮-૭)
એમ શાસ્ત્ર પિતા બ્રહ્માનું સ્વરૂપ બાધી શકાતું નથી હેય અને ઉપાદેય
રહિત હોવાથી બ્રહ્મનો ઉપદેય નિષ્ફળ છે એનું જો (તમે ક્યું) તે હોત
નથી કારણ હેય અને ઉપાદેય રહિત બ્રહ્મના સ્વરૂપને બાધવાથી બધા
કનેશોનો નાશ થવાથી પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે વળી (તમે શુ
તેમ) જો દેવતા વગેરેનું પ્રતિપાદન સ્વવાક્યગત ઉપાસન પરમ હેય તે
પણ કોઈ વિરોધ આવશે નથી પરંતુ બ્રહ્મ ઉપાસના વિધિનું અગ બની
શકતું નથી એકત્વનું જ્ઞાન થવાથી (અર્થ) હેય અને ઉપાદેયથી રહિત
અનતા ક્રિયા, કારક વગેરે દ્વૈત-વિજ્ઞાનનો બાધ સહન કરી શકે છે એકત્વ
વજાનથી નાશ પામેલા દ્વૈતજ્ઞાનનો ફરીથી સભવ શક્ય નથી કે જોથી

શેષત્વં બ્રહ્મણ પ્રતિપદ્યેત । યથાપ્યન્યત્ર વેદવાક્યાનાં ન વિધિ-
સંસ્પર્શમન્તરેણ પ્રમાણત્વં દૃષ્ટમ્ ; તથાપ્યાત્મવિજ્ઞાનસ્ય ફલપર્યન્ત
સ્વાન્ન તદ્વિપયસ્ય શાસ્ત્રસ્ય પ્રામાણ્યં શક્યં પ્રત્યાખ્યાતુમ્ । ન
ચાનુમાનમસ્યં શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, ચેત્તાન્યત્ર દૃષ્ટં નિર્દર્શનમપેક્ષ્યેત ।
તસ્માત્સિદ્ધં બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રપ્રમાણકત્વમ્ ।

(૧૯) અત્રાપરે પ્રત્યવતિષ્ઠન્તે—યદપિ શાસ્ત્રપ્રમાણકં બ્રહ્મ,
તથાપિ પ્રતિપત્તિવિધિવિપયતયૈવ શાસ્ત્રેણ બ્રહ્મ સમર્પ્યંતે । યથા
યૂપાદ્યનીયાદીન્યલૌકિકાન્યપિ વિધિશેષતયા શાસ્ત્રેણ સમર્પ્યન્તે,
તદ્વત્ । કુત યત્ ? પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિપ્રયોજનત્વાદ્બ્રહ્મસ્ય । તથા
દ્વિ-શાસ્ત્રતાત્પર્યવિદ આહુઃ—‘દૃષ્ટો હિ તસ્યાર્થઃ કર્મવ્યવોધનમ્’
(જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧.૧) इति । ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं दत्तनम्’ ।
‘तस्य ज्ञानमुपदेशः—’ (જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧.૫) । ‘तद्भूतानां क्रियार्थेन

બ્રહ્મ ઉપાસના વિધિનુ અગ છે એમ પ્રતિપાદન કરાય ને કે અન્ય
સ્થળે વિધિ સાથે અબધ નિના (કટલાક) વેદાન્તવાક્યો પ્રમાણ્યુત છે, એવું
દેખાતુ નથી, તો પણ આત્મવિજ્ઞાન ફળપર્યંત હોવાથી તેને બ્રહ્મતા
શાસ્ત્રના પ્રામાણ્યનું નિરાકરણ કરવું શક્ય નથી શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અનુમાન-
મય નથી કે જેથી એ અન્ય સ્થળે જેથેનાં દૃષ્ટાન્તોની અપેક્ષા રાખે
માટે બ્રહ્મ શાસ્ત્રપ્રમાણ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે

(૧૯) અહીં બીજાએ (વૃત્તિકાર) પૂર્વપક્ષ કરે છે—જો કે બ્રહ્મ
શાસ્ત્રપ્રમાણ્યક (શાસ્ત્ર જેનું પ્રમાણ્ય છે તેવું, શાસ્ત્રરૂપી પ્રમાણ્ય-વાણું) છે
તો પણ પ્રતિપત્તિ (ઉપાસના) વિધિના વિપય તરીકે જ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનો બોધ
કરે છે યૂપ, આદ્યનીય વગેરે અનૌકિક પદાર્થોના પણ વિધિના અગરપે
શાસ્ત્રમેધ કરે છે તેમ આ કેવી રીતે ? કારણ કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન
પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ છે જેમકે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જાણનારા કરે છે દૃષ્ટો હિ...
કર્મનો બોધ કરાવે એ શાસ્ત્રનું દૃષ્ટફળ છે. (જૈ ૧.૧.૧.૧ પરંતુ
સામરથ્યાન્ન) ચોદના એ ક્રિયાનું પ્રવર્તક થયન છે તસ્ય તેનું સાધક ઉપદેશ
છે (જૈ. સૂ. ૧-૧-૫) તદ્ ભૂતાનામ્ તેમાં રહેલા પદોનું ક્રિયાવાચક
પદો સાથે ઉચ્ચારણ કરતું (જૈ. સૂ. ૧-૧-૨૫) વાચના રહ્ય-વેદ
ક્રિયાર્થક રેવાથી તેના અર્થવાળા નહિ એવે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્ય
નિરર્થક છે (જૈ. સૂ. ૧-૨-૧) વગેરે આથી પુરુષને ઠીક વિપયવિશેષમાં

સમામ્નાય:—' (જૈ૦ સૂ૦ ૧૧૨૫) 'આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદા-
નર્થક્યમતદર્શનામ્—' (જૈ૦ સૂ૦ ૧૧૨૧) इति च । अतः पुरुषं
पञ्चविद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयन्त्वार्थ-
घञ्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याष्टेदान्ता
नामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गा-
दिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ग्रह-
ज्ञानं विधीयत इति युक्तम् ।

(૨૦) નન્વિદ્દ જિજ્ઞાસ્યવૈલક્ષણ્યમુક્તમ્—કર્મકાળે મળ્યો ધર્મો
જિજ્ઞાસ્યઃ; ૬૬ તુ મૂતં નિત્યનિવૃત્તં ગ્રહ જિજ્ઞાસ્યમિતિ; તથા
ધર્મજ્ઞાનફલાદનુષ્ઠાનાપેક્ષાદ્વિલક્ષણં ગ્રહજ્ઞાનફલં મયિતુમર્હતિ ।

(૨૧) નાર્હત્યેવં મયિતુમ્ ; કાર્યવિધિપ્રયુક્તસ્યૈથ ગ્રહજ્ઞાનઃ
પ્રતિપાદમાનત્વાત્ । 'આત્માવા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ' (૬૦ ૨૪:૫) इति ।
'य आत्माऽपहृतपाप्मा', 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः'
(छान्दો ૮.૭.૧), 'આત્મેત્યેવોપાસીત' (૬૦ ૧૪૭) 'આત્માનમેથ

મરુતિ દરાવનાર અને કેાલ વિષયવિશેષમાધી નિવૃત્તિ કરાવનાર શાસ્ત્ર સાધક
છે. અને બીજાં વાક્યો તેના અંગ હોવાથી ઉપયોગી છે. તેની સાથે સમા-
નતા હોવાથી વેદાન્તનાં વાક્યો પણ તેવી જ રીતે સાધક બનશે. અને
(આમ) વેદાન્તવાક્યો વિધિપરક થતાં, જેમ સ્વર્ગ વગેરેની કામનાવાળા
માટે અગ્નિહોત્ર વગેરે (સાધનો)નું વિધાન કરાય છે તેમ, અમૃતત્વ
(મોક્ષ)ની કામનાવાળા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન કરાય છે એમ (કહેવું)
ચોગ્ય છે.

(૨૦) (સિદ્ધાન્તી સામી શંકા કરે છે)—અહીં જિજ્ઞાસ્યનો ભેદ
વર્ણવ્યો છે. કર્મકાંડમાં બલ્ય સાધ્ય ઉત્પન્ન થનાર ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય (ગણ્યવા
નો વિષય) છે પણ અહીં (વેદાન્તમાં) તો સિદ્ધ, નિત્યનિવૃત્ત બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય
છે ત્યાં અનુષ્ઠાનની અપેક્ષાવાળા ધર્મજ્ઞાનના કળથો બ્રહ્મજ્ઞાનનું કળ
જુદું તારવવા ચોગ્ય છે. (વિશદ્ધણ થવા ચોગ્ય છે.)

(૨૧) (પૂર્વપક્ષી આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે) — અયું થયું ચોગ્ય
નથી, દારણ (ત્યાં) કાર્યવિધિપ્રયુક્ત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.
આત્મા અરે ! આત્માનો સંજ્ઞાતકરવેાન્નેર્મ્યે. (બૃહ ૨-૪-૫) य
આત્મા જે આત્મા પાપ રહિત છે તેને શોધવો જ્ઞેર્મ્યે, તેની જિજ્ઞાસા કરવી

લોકમુપાસીત' (શુ. ૧૪.૧૫) । 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ' (મુળં ૨.૨૧૯) इत्यादिविधानेषु सत्सु-^{कोऽसाचात्मा}, किं तद्ब्रह्म ?' इत्याकाङ्क्षाया तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ता — 'नित्यः सर्वज्ञ सर्वगतो नित्यवृत्तो नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्ष फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यवस्तुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपावसुमती', 'राजासौ गच्छति' इत्यादिकाव्य घट्टेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । *ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इत्यादौ भ्रान्तिजनितवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्ट तथेहाप्यसत्सार्यात्मवस्तुकथनेन सत्सारित्वभ्रान्तिनितभीतिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवम्, यदि रज्जुस्वरूपप्रवण इव सर्पभ्रान्ति,

જોઈ એ' (હાંદોખ ૮-૭-૧) 'આત્મા આત્મા છે એમ ઉપાસના કરવી જોઈએ (બુદ્ધ ૧-૪-૭) આત્માનમ્ ૦ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની ઉપાસના કરેલ' (બુદ્ધ ૧-૪-૧૫) બ્રહ્મવેદ પ્રકરને જાણનાર પ્રજા જ અને છે, 'ઈત્યાદિ વિધાનો હોવાથી 'આ આત્મા કોણુ છે ?' 'તે પ્રજા શુ છે ?' એવી આત્મકાંક્ષા થતા તેના સ્વરૂપનો જોધ પ્રાપ્તવા માટે 'નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વગત નિત્યવૃત્ત, નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-શુક્ત-સ્વભાવ, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, આનંદ-સ્વરૂપ પ્રજા છે અને અન્ય સર્વે' વેદાન્તવાક્યો ઉપયુક્ત થાય છે વગી તેની ઉપાસનાથી શાસ્ત્ર દ્વારા દૃષ્ટ (અવગત) અને (લોકમાં પ્રમાણથી) અદૃષ્ટ એવુ મોક્ષાર્થી રૂળ પ્રાપ્ત થશે (વેદાન્તવાક્યોને) કર્તવ્યવિધિના અગતરીકે ન સ્વીકારતા વસ્તુમાત્રનું કથન કરનારો માનતા, હાન અને ઉપાદાન અસંભવ (અસંકલ્પ) બની જવાથી સપ્તદ્વીપા વસુમતી-૫૫થી સાત દીપવાળી છે' રાજાસૌ ગચ્છતિ-આ રાજા જાય છે' વગેરે વાક્યો માફક વેદાન્ત વાક્યો નિરર્થક બની જાય [સિદ્ધાન્તી ચક્રા કરે છે] 'રજ્જુરિય નાય સર્પ' -આ દોરડી છે, આ સાપ નથી એમ વસ્તુમાત્રનું કથન કરનાથી પણ ભ્રાન્તિથી ઉદ્ભવેલ ભયની નિવૃત્તિ દ્વારા સાધ્યકતા (સિદ્ધ થતી) જોઈ શકાય છે તેમ અહીં (વેદાન્તવાક્યોની બાગતમાં) પણ અન્ય સારી આત્મ વસ્તુના કથનથી સસારિત્વ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ દ્વારા (તેની) સાધ્યકતા (સિદ્ધ) થાય પૂર્વપક્ષી આનો ઉત્તર આપે છે આપુ બની શકે જો રજ્જુના સ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી જોમ ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રજાના સ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી સસારિત્વની ભ્રાન્તિ દૂર થઈ જતી હોય પણ (તે) તેમ દૂર

સંસારિત્વ આન્તિર્ગ્રહસ્વરૂપથવળમાત્રેણ નિવર્તેત, નતુ નિવર્તતે, ધૃત
બ્રહ્મણોઽપિ યથાપૂર્વં સુચ્છદુષ્ટાદિસંસારિધર્મદર્શનાત્, 'ધોતવ્યો
મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ' (ચૂહ૦ ૨૧૪૫) ઇતિ ચ થવળોત્તરકાલ
યોર્મેનનનિદિધ્યામનયોર્વિધિદર્શનાત્ । તસ્માત્પ્રતિપત્તિર્વિધિવિપય-
તયેય શાસ્ત્રપ્રમાણકં બ્રહ્માભ્યુપગન્તવ્યમિતિ ।

(૨૨) અગ્રામિચીયતે-ન, કર્મ-બ્રહ્મવિદ્યાફલયોર્લક્ષણ્યાત્ । શારીરં
વાચિકં માનસં ચ કર્મ ધૃતિસ્મૃતિસિદ્ધં ધર્માર્થ્યં, યદ્વિપયા જિજ્ઞાસા
'અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા' (જે૦ સૂ૦ ૨૧૧૧) ઇતિ સૂત્રિતા, અધર્મોઽપિ
દ્વિસાદિઃ પ્રતિવેધચોદનાલક્ષણત્વાઞ્જિજ્ઞસસ્ય પરિદ્વારાય । તયો-
ધોદનાલક્ષણયોરર્થાનર્થયોર્માધર્મયો ફલે પ્રત્યક્ષે સુચ્છદુઃષ્ટે શરીર-
વાદ્મનોમિરેધોપભુજ્યમાને વિષયેન્દ્રિયસંયોગજન્યે બ્રહ્માદિષુ સ્થાવ-
રાન્તેષુ પ્રસિદ્ધે । મનુષ્યત્વાદારભ્ય બ્રહ્માન્તેષુ વૈદ્યવત્સુ છુપ્તતાર-
તમ્પમનુષ્યતે । તતઃચ તદ્વેતોર્ધર્મસ્ય તારતમ્યં ગમ્યતે । ધર્મતાર-
તમ્યાદધિકારિતારતમ્યમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાર્થિત્વસામર્થ્યાદિકૃતમધિ-
કારિતારતમ્યમ્ । તથા ચ યાગાદ્યનુષ્ઠાયિનામેવ વિદ્યાસમાધિ

ધર્મી નથી કારણ બ્રહ્મનુ શ્રવણ કરનારમાં પણ પહેલાની જોમ સુખ દુઃખ
વગેરે જાગના ધર્મો હોવાય છે અને ધોતવ્યો આત્મા શ્રવણ કરવા,
મનન કરવા અને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે બૃહ ૨-૪-૫ એ શ્રુતિમાં
શ્રવણ પછીના કાળમાં મનન અને નિદિધ્યાસનની વિધિ (તુ વિધાન યથેષુ)
જોવામાં આવે છે, માટે હિમાલયના વિધિના અગ તરીકે જ બ્રહ્મ શાસ્ત્ર પ્રમા
ણક છે એવું સ્વીકારવું પડશે

(૨૨) [સિદ્ધાન્તી કહે છે] અહી કહીએ છીએ ના, (તેમ નથી)
કારણ કર્મ અને બ્રહ્મવિદ્યાના રૂપમાં વિવેકાશ્રુતા (જેદ) છે કાયિક, વાચિક
અને માનસિક કર્મ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ધર્મ નામે પ્રસિદ્ધ છે, જે (ધર્મ)
વિપયક જિજ્ઞાસા 'અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા-વેદાધ્યયન પછી ધર્મની જિજ્ઞાસા
કરવી જોઈએ (જે સૂ ૧-૧-૧)' માં સૂત્રગદ્ય કરવામાં આવી છે દ્વિસાદિ
અધર્મ પણ પ્રતિવેધ-પ્રવર્તક વામ્પેા પરિદ્વાર (ત્યજવા) માટે જાણવા યોગ્ય
છે તે યોગના (ત્રેરણા) રૂપી લક્ષણગણા અર્થ અને અનર્થરૂપ ધર્મ અને
શરીર, વાણુ અને મનથી ભોગવાતુ. વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી
ઉત્પન્ન થતુ સુખ અને દુઃખરૂપી રૂળ બ્રહ્મથી માંડી સ્થાવર સુધી પ્રસિદ્ધ
છે મનુષ્યથી માંડી બ્રહ્માદિ સુધીનુ તારતમ્ય (ન્યૂનાધિકપણુ, ઓછાવતા મણુ

વિશેષાદુત્તરેણ પથા ગમનં, કેવલૈરિષ્ટાપૂર્તદત્તસાધનેર્ધ્માદિક્રમેણ
 દક્ષિણેન પથા ગમનં, તત્રાપિ સુઘતારતમ્યં તત્સાધનતારતમ્યં ચ
 શાસ્ત્રાત્ 'યાવત્સંપાતમુપિત્વા' (છાન્દો ૦ ૫૧૧૦૫) इत्यस्माद्गम्यते ।
 तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुपललयक्षोदनालक्षणधर्मसाध्य
 एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेऽप्यधोगतेषु च
 ऐह्यतस्तु दुपतारतम्यदर्शनात्तस्मैતોरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्ष-
 णस्य तदनुष्ठायिना च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवर्ता
 धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुपदुःपतारतम्यम्
 नित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुति — 'न
 ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' (छाન્દो ૦ ૧૨૧)
 इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवर्ति । अशरीरं धाय सन्तं न
 प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छाન્દो ૦ ૮।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति
 षेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यस्य मोक्षादयस्याशरीरत्वस्य प्रतिषि
 द्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो

બેદ) શ્રુતિમાં વર્ણવાયુ છે, અને તેથી તેના હેતુ એવા ધર્મનું તારતમ્ય
 સમજી શકાય તેમ છે (અનુમેય છે) ધર્મના તારતમ્ય હોવાથી અધિકારીનું
 તારતમ્ય સમજી શકાય તેમ છે અને ફગની કામના (દ્વ્યાદિ) સામર્થ્ય
 વગેરેથી ઉત્પન્ન થતુ અધિકારીનું તારતમ્ય પ્રસિદ્ધ છે જેમકે મત વગેરે
 અનુષ્ઠાન કરનારની વિદ્યા (ઉપાસના) અને સમાધિવિશેષથી ઉત્તર માર્ગથી
 ગતિ (ધાય છે) અને કેનજ હૃદિ, પૂત અને દત્તના સાધનોથી (અનુષ્ઠાન
 કરનારની) દક્ષિણ માર્ગે ગતિ છે ત્યાં પણ સુખ અને તેના સાધનોનું
 તારતમ્ય 'યાવત્' ત્યાં કર્મના ફગનો ક્ષત થાય ત્યાં સુધી રહીને (છાન્દો ૫-૧૦-૫) એ શાસ્ત્રમયનથી અવગત થાય છે મનુષ્ય વગેરેથી માંડી
 નરકમાં વસનાર તથા સ્થાવર સુધીના (જીવો)માં તારતમ્યથી રહેન સુખલેશ
 મોદનારથી ધર્મથી જ સામ્ય છે એવું જણાય છે વળી જાતી ગતિ
 અને નીચી ગતિવાળા દેહધારીઓમાં કુળનું તારતમ્ય દેખાય છે તેથી તેના
 હેતુરૂપ અધર્મ-કે જે પ્રતિરેષ-અવર્તક વાક્યોથી યોષિત છે તે-નું અને
 તેનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓનું તારતમ્ય ગમ્ય અને છે આમ અવિદ્યા વગેરે
 દોષવાળાઓનું ધર્મ અને અધર્મના તારતમ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શરીર-અલ્પ
 પૂર્વક સુખદુઃખનું તારતમ્ય અનિત્ય સંસારરૂપ છે એવું શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને
 ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે હાખના તત્ત્વે ન હૃ વૈં અવશ્ય એ સશરીર આત્માના

નોપપચતે । *અશરીરત્વમેવ ધર્મકાર્યમિતિ ચેત; *ન તસ્ય સ્વાભાવિકત્વાત્ । 'અશરીરં શરીરેષ્વનવસ્યેષ્વચસ્થિતમ્ । મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ' (કાઠ૦ ૧૨।૨૧) 'અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભઃ' (મુન્દ૦ ૨।૧।૨) 'અસક્ષો છયં પુરુષઃ' (મૃદ્ ૦ ૪।૩।૧૫) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाण्यम-
 शरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ।

(૨૩) તત્ત્વ કિંચિત્પરિણામિનિત્યં યસ્મિન્વિક્રિયમાણેऽપિ તદ્દે-
 વેદમિતિ બુદ્ધિર્ન વિદ્યન્યતે; યથા પૃથિગ્યાદિજગન્નિત્યત્વવાદિનામ્ ।
 યથા ચ સાંખ્યાનાં ગુણાઃ; इदं तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं,
 व्योमवत्સर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यतृप्तं, निश्चयधं, स्वयં-
 પ્રિય અને અપ્રિયનો નાશ થતો નથી એ શ્રુતિ વર્ણવ્યા મુજબના
 સંસારનો અનુવાદ કરે છે અશરીરં દેહગદિત આત્માને પ્રિય અને
 અપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (છંદોગ્ય ૮-૧૨-૧) એમ (આ શ્રુતિ દ્વારા) પ્રિય
 અને અપ્રિયના સ્પર્શ (સંબધ)ના પ્રતિરોધથી મોક્ષ નામની શરીરરહિત
 અવસ્થા ચોદનાત્મક ધર્મનું કાર્ય છે એનો પ્રતિરોધ થયો છે એવું સમજાય
 છે. કારણ કે (એ અવસ્થા) જો ધર્મનું કાર્ય હોય તો પ્રિય અને અપ્રિય
 ના સ્પર્શનો નિરોધ બાકી શકે નહિ જો તમે (પૂર્વપક્ષી) એમ કહો કે
 (પૂર્વોક્ત અવસ્થામાં) શરીરરહિત હોવાપણુ એ ધર્મનું કાર્ય છે. (સિદ્ધા-
 ન્તી કહે છે) ના. કારણુ અશરીરં શરીરોમા અશરીર, અનિ-ધોમાં નિત્ય,
 મહાન, સર્વવ્યાપક આત્માને જાણીને વિદ્વાન યોગ કરેનો નથી (કાઠ. ૧-
 ૨-૨૧) અપ્રાણો પ્રાણરહિત, મનરહિત, શુદ્ધ (મુંડક ૦ ૨-૧-૨)
 અસક્ષો આ પુરુષ સગરહિત છે (મૃદ્ ૦ ૪-૩-૧૫) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી
 તેનું અશરીરત્વ સ્વાભાવિક છે એટલા માટે જ અનુષ્ઠેય કર્મરૂઢી વિશ-
 ક્ષણ મોક્ષ નામનું અશરીરત્વ નિત્ય છે એ સિદ્ધ થયું.

(૨૪) ત્યાં જે કાર્મિક વિકાર પામવા છતાં તદ્દેવ દ્વદ્મં 'તે આ જ
 છે' એવી બુદ્ધિનો નાશ ન પામે તે પરિણામી નિત્ય કહેવાય. જેમ જગત્તને
 નિત્ય માનનારના મનમાં પૃથ્વી વગેરે પરિણામી નિત્ય અને જેમ સાંખ્યના
 મતે શુદ્ધ પરિણામી નિત્ય છે પરંતુ આ (અહીં) તો પારમાર્થિક કૂટસ્થ,
 નિત્ય, આદ્યાજ જેમ સર્વવ્યાપક સર્વ વિકારોથી રહિત, નિત્યતૃપ્ત, નિર-
 વપવ સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. જ્યાં ધર્મ અને અધર્મ (તેઓના મુખ-

જ્યોતિઃસ્વભાવમ્ । યત્ર ધર્માધર્મૌ સહ કાર્યેણ કાલપ્રયં ચ નોપા-
વર્તેતે । તથેતદશરોરત્થં મોક્ષાર્થમ્ । ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્મા-
દન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ મવ્યાચ્ચ’ (કાટ૦ ૨।૧૪)
इत्यादिश्रुतिभ्यः । અતસ્તદ્બ્રહ્મ યસ્યેયં જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુતા, તદ્યદિ
કર્તવ્યશેષપથેનોપદિશ્યેત, તેન ચ કર્તવ્યેન સાધ્યન્વેન્માહોઽન્યુપ-
ગમ્યેત, અનિત્ય પવ સ્થાત્ । તત્રૈવં સતિ યથોક્તકર્મફલેષ્વેવ
તારતમ્યાવસ્થિતેઽનિત્યેષુ કશ્ચિદતિશયો મોક્ષ इति પ્રસજ્યેત ।
નિત્યશ્ચ મોક્ષ સર્વેર્મોક્ષવાદિભિરન્યુપગમ્યતે, અતો ન કર્તવ્યશે-
ષપથેન બ્રહ્મોપદેશો યુક્તઃ ।

(૨૪) અપિ ચ ‘બ્રહ્મ_વેદ_બ્રહ્મૈવ_ભવતિ’ (મુણ્ડ૦ ૩।૨।૯)
‘ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ન્ટ્પે પરાવરે’ (મુણ્ડ૦ ૨।૨।૮) ।
‘આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન વિમેતિ કુતશ્ચન’ (તૈત્તિ૦ ૨।૯) । ‘અમય
વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ’ (વૃહ૦ ૪।૨।૪) । ‘તદ્વાત્માનમેવાવેદદ્ બ્રહ્મા
સ્મોતિ તસ્માદ્તત્સર્વમભવત્’ (વાજસનેયિબ્રાહ્મણોપ૦ ૧।૪।૧૦) ।
‘તત્ર કો મોક્ષ કઃ શોક પક્ત્યમનુપશ્યત’ (ઈશા૦ ૭) इत्येवमाद्या

દુઃખ રૂપી) કાર્યો સાથે ત્રણે કાળમા(નજીક) જતા નથી, તે અન્યત્ર ધર્મ,
અધર્મ, કારણ, ભૂત અને ભવિષ્યથી જે લિન્ન છે, વગેરે શ્રુતિથી મોક્ષ
નામની શરીરગદિત સ્થિતિ છે આથી તે બ્રહ્મ છે જેની આ જિજ્ઞાસા
(અહીં) પ્રસ્તુત છે, જે તેનેા અગરે ઉપદેશ કરવામા આવે અને તે
કર્મથી મોક્ષ સાધ્ય છે એમ (સ્વીકારાય) તેા તે અનિત્ય જ થાય ત્યા
એમ થતા તારતમ્યથી રહેન, મર્યાક્ત અનિત્ય કર્મફળોમાથી કશ્કે અતિ-
શય તે મોક્ષ છે એવુ (માનવાનો પ્રસંગ) આવી પડે પરંતુ દરેક નોક્ષ-
વાદીઓ મોક્ષ નિત્ય છે એમ સ્વીકારે છે આથી કર્તવ્યના રોપ તરીકે
(કર્મના અગ તરીકે) મોક્ષનેા ઉપદેશ થે અ નથી

(૨૪) વગી બ્રહ્મવેદ૦ બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જને છે (મુ ૩૬૦
૩-૨-૮) ક્ષીયન્તે૦ તે પરાવર (બ્રહ્મ)ને જાણતા તે (દૃષ્ટા) નાં કર્મોક્ષીણ
થઈ જાય છે (મુ ૬૬ ૨-૨-૮) બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર કોઈનાથી બીતો
નથી (તૈત્તિ૦ ૨-૮) અમય૦ હે જનક ! તુ નિશ્ચિતપણે અભયને પ્રાપ્ત
થયો છુ (વૃહ૦ ૪-૨-૪) તદ્વા૦ ત્યારે તેણે (છવે) હુ બ્રહ્મ છુ એમ
જાણ્યુ તેથી તે સર્વ (બ્રહ્મ) બની ગયો (વાજસનેયિબ્રાહ્મણોપ૦ ૧-૪-૧૦)

શ્રુતયો બ્રહ્મવિદ્યાનન્તરં મોક્ષં દર્શયન્ત્યો મધ્યે કાર્યાન્તરં ધારયન્તિ ।
તથા 'તદ્દેવત્વપદ્યન્નૃપિર્વામથેવઃ પ્રતિપેદેઽહં મનુરભયં સૂર્યથ'
(ચુદ્ ૦ ૧૪૧૦) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्ममाद्ययोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवा-
रणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये
तत्कर्तव्यं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ।

(૨૫) 'ત્યં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ પરં પારં તાર-
યસિ' (મન્વં ૬૮) 'શ્રુતં હોવ મે ભગવદ્દેવેભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મ-
વિવિદિતિ સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તં મા ભગવાઽહોકસ્ય પારં
તારયતુ' (છાન્દો ૦ ૭૧૩) 'તસ્મૈ મૃદિતકળાયાય તમતઃ પારં
દર્શયતિ ભગવાન્સનતકુમારઃ' (છાન્દો ૦ ૭૨૬૨) इति धैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिपद्यन्नियुक्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।
तथाचाचार्यमणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-

तत्र को० त्यां अक्षेत्वं जनानने कयो मोक्ष आने मोक्ष (लोच शङ्क)
(ईशा० ७) वगेरे श्रुतिओ अक्षज्ञान पक्षी (तरत) मोक्ष इशांरी (अक्षज्ञान
आने मोक्षनी) वग्ने कर्थाःनने इर करे छे, (पारे छे, निषेध करे छे) आने
तद्वैतत ते (अक्षने) जेतां भगि वाग्देवने अनुभव कयो के 'हुं' भव
कयो इतो, हुं भूयं पक्षु कयो इतो, (बृह० १-४-१०) अे श्रुति अक्ष-
इशंन आने सर्वात्मभावनी वग्ने अन्य इतंन्यना निषेध भाटे उदाहरणु तरीके
आपवी न्नेधमे. जेम जेमो जेमो गाय छे (त्यां) जेमो छे आने गाय छे,
अे जे (किपाओ) वग्ने ते कर्तातुं अन्य कर्ष कर्षं नथी अेम न्ध्याय) छे.

(૨૫) ત્યં હિ નઃ પિતા છે જે અમને અવિદ્યાની પેઠી પાર
ઉતારે છે (મ. ૬-૮) શ્રુતં હોવં મેં ભગવાન સમાન આપ જેવા
પામેથી સંભવ્યું છે કે આ-માને જાણનાર શોક તરી ન્મ છે તો હે
ભગવન! હું શોક કરું છું તેથી મને ભગવાન શોકની પર ઉતારો (છાન્દો.
૭-૧-૩) તસ્મૈ ભગવાન સનતકુમારે નાચ પામેજ પાપવાળા તે (નારદ)
ને અજ્ઞાનની પેઠી પાર (અક્ષ) તું દર્શન કરાવ્યું (છાન્દો. ૭-૨-૨૬)
આ આને આવી અન્ય શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિપેદ (એવા અજ્ઞાન) ની
નિવૃત્તિ જ આત્મજ્ઞાનનું ફળ છે એમ દર્શાવે છે તેજ જ આચાર્ય (ગૌતમ)
દ્વારા વિરચિત ન્યાયથી પુષ્ટ સત્ત છે દુઃખજન્મ દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ
દોષ અને અજ્ઞાતાનના (કારણરૂપ) ઉત્તરોત્તરનો નાશ થતાં તેની પૂર્વ

મિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપર્ગમ્' (ન્યા૦ સૂ૦ ૧.૧.૨) इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रुपम्, यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विष्वेदेद्या अनन्तमेव स तेन लोकं गतति' (बृह० ૩.૧.૯) इति । न चाध्यासरूपम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ૩.૧.૮.૧) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यावेश.' (छान्दो० ૩.૧.૯.૧) इति य मनवादिभ्या-
दिषु ब्रह्मदृष्टवध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वायु-
संवर्ग.' (छान्दो० ૫.૩.૧) 'प्राणो वायु संवर्ग.' (छान्दो० ૫.૩.३)
इतिषत् । नाप्याज्यापेक्षणादिकर्मवत्कर्मोद्गस्तस्काररूपम् । संपा-
दादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमसि' (छान्दो० ૬.૮.७) 'ब्रह्मं ब्रह्मास्मि' (बृह० ૧.४.१०) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २.५.१९) इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः
पक्षसमन्वयः पीडयेत् । 'मिथ्यते हृदयग्रन्थिद्विद्युच्छते सर्वसंशयाः'
(मुण्ड० २.२.८) इति वैद्यमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलध्वनान्युपुरु-

પૂર્વે નાશ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (ન્યા૦ સૂ ૧-૧-૨) મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વના જ્ઞાનથી થાય છે અને આ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનું જ્ઞાન સપદ્રુપ નથી જેમ જાતજાત. મન અનન્ત છે, વિષ્વેદેવો પણ અનન્ત છે તેથી તે લોકને એ છતે છે. (બૃહ૦ ૩-૧-૯) તથા (એકત્વવિજ્ઞાન) અધ્યાસરૂપ નથી, જેમ મનોઠ મન બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસના કરતી જોષમે (છાન્દો ૩-૧૮-૧) આદિત્યોઃ એમ આદિત્ય બ્રહ્મ છે એવો ઉપદેશ છે (છાન્દો ૩-૧૯-૧) એમ મન અને આદિત્યમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિનો અધ્યાસ છે. વળી વાયુઃ વાયુ ચોક્કસ સંવર્ગ છે, પ્રાણ ચોક્કસ સંવર્ગ છે. (છાન્દો ૪-૩-૧)ની જેમ એકત્વવિજ્ઞાન વિશિષ્ટક્રિયાયોગ નિમિત્ત નથી. તેમ જ (તે) આત્મા-વેદાણુ વગેરે કર્માની માફક કર્માંગના સરકારરૂપ નથી, કારણ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વવિજ્ઞાનને સપદારૂપ સ્વીકારીએ તો તત્ત્વમસિ તે વ્રુ છે (છાન્દો ૬-૮-૭) અદ્વ બ્રહ્માસ્મિ દુ' બ્રહ્મ છુ. (બૃહ૦ ૧-૪-૧૦) અયમાત્મા બ્રહ્મ આ આત્મા બ્રહ્મ છે (બૃહ૦ ૨-૫-૧૯) વગેરે વાક્યોના બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર પદસમન્વયનો જાપ આવે. મિથ્યતેઃ હૃદયની મધિ બેદાર્થ જાપ સર્વ સંશયો ઉદાર્થ જાપ છે (મુન્ડ ૨-૨-૮) એ અને

ધ્યેરન્ । ‘દ્રહ્ય ઘેદ પ્રહ્યે પ્રવર્તિ’ (મુળ્ક ૦ ૩૧૨૧) इति वैश्वमादीनि
 તદ્વાચાપત્તિઘચનાનિ સંપદાદિપક્ષે ન ત્વામઙ્ગસ્યેનોપપદ્યેરન્ ।
 તસ્માન્ન સંપદાદિરૂપં બ્રહ્માત્મિકત્વધિમાનમ્ । અતો ન પુરુષધ્યા-
 પારતન્ત્રા પ્રહ્યધિયા । કિં તદ્દિ ! પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવિપયવસ્તુજ્ઞાન
 યદ્વસ્તુતન્ત્રા ।

(૨૬) પર્યંમૂતસ્ય પ્રહ્યણસ્તજ્ઞાનસ્ય ચ ન કયાચિધુક્ત્યા
 શક્યઃ કાર્યાનુપ્રવેશઃ ફલ્પયિતુમ્ । ન ચ વિદિક્રિયાકર્મત્વેન
 કાર્યાનુપ્રવેશો બ્રહ્મણઃ, ‘અન્યદેવ તદ્દિદિતાદયો અધિદિતાદધિ’
 (કેન ૦ ૧-૩) इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, ‘યેનેદં સર્વં
 વિજ્ઞાનાતિ તં કેન વિજ્ઞાનોયાત્’ (મૃદ ૦ ૨-૪-૧૩) इति च ।
 તથોપાસ્તિક્રિયાકર્મત્વપ્રતિષેધોઽપિ પ્રવર્તિ—‘યદ્વાચાનમ્યુદિતં
 યેન યાગમ્યુદતે’ इत्यविपयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, ‘તદેવ પ્રહ્ય ત્વં
 વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે’ (કેન ૦ ૧-૪) इति ।

આવી અજ્ઞાનની નિર્વૃત્તિરૂપી રૂળનો બોધ કરાવની (ત્રુતિઓ)નો બાધ ધાપ.
 પ્રહ્યઘેદ ૦ બ્રહ્મને જાણીકાર બ્રહ્મ જ બને છે. (મુ. ૬. ૩-૨-૯) એ અને
 આવા બ્રહ્મભાવનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો સંપદાદિ પક્ષમાં યોગ્ય રીતે
 પડી શકશે નહિ, માટે બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વવિજ્ઞાન સંપદાદિ રૂપ નથી.
 આથી બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષની પ્રવૃત્તિને અધીન નથી. ત્યારે કેવી છે ? પ્રત્યક્ષાદિ
 પ્રમાણના વિપય વસ્તુજ્ઞાનની આશંક વસ્તુને અધીન છે.

(૨૬) આવા બ્રહ્મ અને તેના જ્ઞાનની કોઈ પણ શુક્તિથી કાપ
 સાથે સંબંધ રૂપવો શક્ય નથી. વિદિ (જાણવું) એ ક્રિયાના કર્મ તરીકે
 બ્રહ્મને કાપ સાથે સંબંધ (શક્ય) નથી અન્યદેવ ૦ તે (બ્રહ્મ) વિદિ
 તથી જુદું છે અને અવિદિતથી જુદું છે. (કેન ૦ ૧-૩) અને યેનેદં ૦ જેના
 દ્વારા સર્વને જાણે છે તેને કેનાથી જાણી શકે ? (મૃદ ૦ ૨-૪-૧૩) એ (ત્રુતિઓ
 વડે) વિદિ જાણવું એ ક્રિયાના કર્મ તરીકે (તેનો) નિષેધ કરવામાં આવ્યો
 છે. વળી ‘યદ્વાચા’ ૦ જે વાણીથી વણવી શકાતું નથી જેના વડે વાણી
 વણું ન કરે છે એમ બ્રહ્મને (મનવાણી વગેરેના) અવિપય તરીકે ઉપન્યાસ
 કરીને તદેવ તે જ બ્રહ્મ ત્વં જાણ, જેની આ લોક ઉપાસના કરે
 તેને નહિ (કેન ૦ ૧-૪) એમ (બ્રહ્મને) ઉપાસ્તિક્રિયા (ઉપાસના) ના કર્મ
 તરીકે પણ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૭) અવિષયત્વે બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાનુપપત્તિરિતિ ચેત્, —
 *ન; અવિધાકલ્પિતમેદનિવૃત્તિપરત્વાચ્છાસ્રસ્ય । નદિ શાસ્ત્રમિદં
 તથા વિષયભૂતં બ્રહ્મ પ્રતિપિપાદયિષતિ । *કિં તદ્દિ ? * પ્રત્ય-
 ગાત્મત્વેનાવિષયતયા પ્રતિપાદયદવિધાકલ્પિતં વેદ્ય-વેદિત્-વેદ-
 નાદિમેદમપનયતિ । તથા ચ શાસ્ત્રમ્—‘યસ્યાઽમતં તસ્ય મતં
 મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિદ્ધાતં વિજાનતાં વિદ્ધાતમવિજાનતામ્’
 (કેન૦ ૨-૩) ‘ ન દૃષ્ટેદ્રૃષ્ટારં પદ્યેઃ’, ‘ ન વિજ્ઞાતેવિજ્ઞાતારં
 વિજાનોયાઃ ’ (વૃહ૦ ૩-૪-૨) ઇતિ ચૈયમાદિ । અતોઽવિધાક-
 લ્પિતસંસારિત્વનિવર્તનેન નિત્યમુક્તાત્મસ્વરૂપસમર્પણાન્ન મોક્ષ-
 સ્વાનિત્યત્વદોષઃ ।

(૨૮) યસ્ય તૂત્પાદ્યો મોક્ષસ્તસ્ય માનસં, યાચિકં કાર્યિકં
 યા કાર્યમપેક્ષત ઇતિ યુક્તમ્ । તથા વિકાર્યત્વે ચ; તયોઃ પક્ષ-
 યોમોક્ષસ્ય ધ્રુવમનિત્યત્વમ્ । નદિ દધ્યાદિ વિકાર્યં ઉત્પાદ્યં યા

(૨૭) જે તમે (પૂર્વપક્ષી) (ઈન્ડોને) વિષય ન થવાથી બ્રહ્મનું શાસ્ત્ર
 પ્રમાણુત્વ અસિદ્ધ થશે, એમ કહેો છો (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, કારણ
 શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પેલા ભેદની નિવૃત્તિ માટે છે. શાસ્ત્ર ‘બ્રહ્મ-આ’ એવી
 રીતે વિષય બનતા બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છુ નથી. (પૂર્વપક્ષી) તો
 કેવી રીતે (શાસ્ત્ર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છે છે ?) (સિદ્ધાન્તી કહે છે
 બ્રહ્મ) પ્રત્યગાત્મા હોવાથી તે કેળવેલા વિષય નથી એવું પ્રતિપાદન કરવું
 શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પેલ વેદ્ય (જિય), વેદિત (જાત) અને વેદના (જ્ઞાન)
 વગેરે ભેદને દૂર કરે છે. અને વળી શાસ્ત્રાનું (વાક્ય) છે. યસ્યાઽમતં
 જેને (મન બ્રહ્મ) અજાત છે તેને જાત છે અને જેને (મન બ્રહ્મ) જાત છે
 તે તેને જાણતો નથી જાણનારાઓને માટે તે અવિજાત છે અને નદિ
 જાણનારાઓને માટે તે વિજાત (કેન૦ ૨-૩) ન દૃષ્ટેઽદ્રિષ્ટિના દૃષ્ટાને દ્રુ
 જેમ સકીશ નદિ, (બુદ્ધિ વૃત્તિ ના) જાતાને દ્રુ જાણી શકીશ નદિ (બૃહ૦
 ૩-૪-૨) વગેરે. માટે અવિદ્યાથી કલ્પેલા સંસારની નિવૃત્તિ દ્વારા નિત્યમુક્ત
 આત્મસ્વરૂપનો સમર્પક હોવાથી મોક્ષમાં અનિત્યતાનો દોષ આવશે નહિ.

(૨૮) જેના મત) માં મોક્ષ ઉત્પદ્ય છે તેના (મત)માં તે માનસિક,
 કાર્યિક અથવા વાચિક કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે એમ (કહેવું) મોખ્ય છે.
 અને (મોક્ષને) વિકાર્યમાને તેના પક્ષમાં પણ-એમ તે બન્ને પક્ષમાં મોક્ષ
 મોક્ષસ અનિત્ય છે હદી વગેરે વિકારી કે ઘટ વગેરે ઉત્પાદ્ય (પદાર્થ)

ઘટાદિ નિત્યં દૃષ્ટં લોકે । નચાપ્યત્વેનાપિ કાર્યપેક્ષા; સ્વાત્મ-
સ્વરૂપત્વે સત્યનાપ્યત્વાત્ । સ્વરૂપવ્યતિરિક્તત્વેऽપિ બ્રહ્મણો
નાપ્યત્વં, સર્વગતત્વેન નિત્યાન્તસ્વરૂપત્વાત્સર્વેણ બ્રહ્મણઃ, આકા-
શસ્યેવ । નોપિ સંસ્કાર્યો મોક્ષઃ, યેન ધ્યાપારમપેક્ષેત । સંસ્કારો
હિ નામ સંસ્કાર્યસ્ય ગુણાધાનેન યા સ્યાદોપાપનયનેન યા ? ન
તાવદ્ગુણાધાનેન સંભવતિ; અનાધેયાતિશયબ્રહ્મસ્વરૂપત્વાન્મોક્ષ-
સ્ય । નાપિ દોષાપનયનેન; નિત્યશુદ્ધબ્રહ્મસ્વરૂપત્વાન્મોક્ષસ્ય ।

(૨૧) સ્વાત્મધર્મ યથ સંસ્તિરોમૂતો મોક્ષઃ ક્રિયયાત્મનિ
સંસ્ક્રિયમાણેઽભિવ્યજ્યતે, યથાઽઽર્થે નિઘર્ષેણક્રિયયા સંસ્ક્રિયમાણે
ભાસ્વરત્વં ધર્મં ઇતિ ચેત્.—ન; ક્રિયાશ્રયધ્યાનુપપત્તેરાત્મનઃ ।
યદ્દાશ્રયા ક્રિયા તમવિકુર્યતી નૈવાત્માનં ભ્રમતે । યથાત્મા ક્રિયયા
વિક્રિયેત, યગિત્યત્યમાત્મનઃ પ્રસજ્યેત । ‘અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે’

જગતમાં નિત્ય દેખાતા નથી વળી (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત (મેળવી શકાય તેવું
માનનાર પક્ષમાં) પણ કાર્યની અપેક્ષા નથી, કારણ (તે) સ્વાત્મસ્વરૂપ
દોષથી પ્રાપ્ત (મેળવી શકાય તેવું) નથી. સ્વરૂપથી લિન્ન ગણીએ તો
પણ બ્રહ્મતું પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક
દોષથી બ્રહ્મ સકુને માટે નિત્ય-પ્રાપ્ત-સ્વરૂપ છે, મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી
કે જેથી તે સંસ્કારની અપેક્ષા રાખે, ખરેખર સંસ્કાર સંસ્કાર કરવા યોગ્ય
(પદાર્થ)માં શુણ્ઠ મૂકવાથી કે દોષ દૂર કરવાથી થાય. શુણ્ઠ મૂકવાથી(બ્રહ્મમાં)
સંસ્કાર સંભવતો નથી કારણ મોક્ષ અનાધેયાતિશયરૂપ (કોઈ પણ જાતની
વધધટ વિનાતું) બ્રહ્મસ્વરૂપ છે દોષ દૂર કરવાથી પણ નહિ. કારણ મોક્ષ
નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

(૨૨) જો તમે ૧પૂર્વપક્ષી એમ કહો કે જેમ દપંજુમાં (હુમડાં
વગેરેથી) ધરવાની ક્રિયાથી સંસ્કાર કરવામાં આવતા, તેના ભાસ્વરત્વ ધર્મની
અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ (ઉપાસના વગેરે) ક્રિયાથી સંસ્કાર પામતા તિરો-
ધાન પામેલા તેનો પોતાનો જ ધર્મ એવો મોક્ષ અભિવ્યક્ત થાય છે તો
(સિદ્ધાન્તો કહે છે) ના. કારણ આત્મામાં ક્રિયાનું આશ્રયત્વ સંભવતું નથી
(આત્મા ક્રિયાનો આશ્રય બને છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.) કારણ જેના
આશ્રયે ક્રિયા રહે છે તેને વિરૂદ્ધ ક્યાં વિના ક્રિયા પોતાનું અસ્તિત્વ મેળવી
શકતી નથી. જો આત્મા ક્રિયાથી વિકાર પામે તો આત્માની અનિત્યતા
આવી પડે. અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે—આ આત્મા અવિકારી કહેવાય છે,

(મ. ગી. ૨-૨૫) इति चैवमादीनि वाक्यानि वाच्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः सम्भवति । अन्यथायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ।

(૩૦) *નનુ દેહાશ્રયયા સ્નાનાચમનયજ્ઞોપવીતાદિકયા ક્રિયય દેહી સંસ્ક્રિયમાણો દૃષ્ટઃ । *ન; દેહાદિસંહતસ્યૈવાવિદ્યાગૃહીતસ્યા મનઃ સંસ્ક્રિયમાણત્વાત્ । પ્રત્યક્ષં હિ સ્નાનાચમનાદેર્દેહસમવાયિત્વમ્ । તયા દેહાશ્રયયા તત્સંહત પચ કશ્ચિદવિચયાત્મત્વેન પરિગૃહીતઃ સંસ્ક્રિયત इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संહतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । पच स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत पच । तेनैव ह्यहंકર્त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स पचाश्नाति तयोरन्य विष्पलं क्वाद्धस्यनञ्जनन्यो अभिचाकशोति' (मुण्ड० ૩-૨-૧) इति मन्त्रवर्णात् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्म

વગેરે વાક્યોત્તે આધ ધાય અને ત અનિષ્ટ (ખેાડુ) છે, માટે આત્માની પેતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા સંભવતી નથી. અન્યને આધારે રહેલી ક્રિયા હારા તે અનિષય (અપૃષ્ટ) હોવાથી આત્મા સંસ્કાર પામતો નથી.

(૩૦) (પૂરવ્ધી કહે છે) દેહને આશ્રયે રહેલ સ્નાન, આચમન, યજ્ઞોપવીત વગેરે ક્રિયાથી આત્મા સંસ્કાર પામતો જોવામાં આવે છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, કારણ ત્યાં દેહાદિથી જોડાયેલ અવિદ્યાથી ગૃહીત આત્મા સંસ્કાર પામે છે. કારણ સ્નાન આચમન વગેરેનો દેહ સાથેનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ છે તે દેહને આશ્રયે રહેલ (ક્રિયા) વડે તેની સાથે જોડાયેલ અવિદ્યાથી આત્મા તરીકે સ્વીકાગયેલ ડોઈ સંસ્કાર પામે છે એ (કહેવું) યોગ્ય છે. જેમ દેહનાં આશ્રયે રહેલ ચિકિત્સા (ઉપચાર) થી ઉત્પન્ન થયેલ માતૃ-એના સામ્યથી તે (દેહ) ની સાથે જોડાયેલ, તે(દેહ)નું અભિમાન ધરાવનારને આરોગ્યનું ફળ મળે છે. મહમરોગઃ-૬ નિરોગી છું' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે, સ્નાન, આચમન, યજ્ઞોપવીત વગેરેથી 'અહં શુદ્ધઃ સંસ્કૃતઃ-૮' શુદ્ધ છું, સંસ્કાર પામ્યો છું, એવી બુદ્ધિ જેમાં જન્મે છે તે સંસ્કાર પામે છે અને તે દેહથી જોડાયેલો જ છે, ૬' કર્તા છું' એવા

નીપિણઃ' (કાઠ૦ ૨-૩-૪) इति च । तथा च 'यको देवः सर्व-
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यक्षः सर्वभूताधि-
पामः साक्षी चेता केवलो निगुणश्च' (श्वेता० ६-११) इति, 'स
पर्यगाच्छुद्धमकायमयजमस्नाधिर- शुद्धमपापयिद्धम्' (ईशा० ८)
इति चेतो मन्त्राचनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्श-
यतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । यतो-
ऽन्यमोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्वर्णयितुम् ।
तस्मान्नानमेकं मुक्त्वा क्रियाया मन्धमात्रस्यान्यनुप्रवेश इह
नोपपद्यते ।

(૩૧) જનનુ જ્ઞાનં નામ માનસી ક્રિયા- । જનઃ વૈલક્ષણ્યાત્ ।
ક્રિયા હી નામ સ્તા, યત્ર વસ્તુસ્વરૂપનિરૂપેશ્વર ઘોષતે, પુરુષ-
ચિન્નવ્યાપારાધીના ચ । યથા- 'યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં સ્યાત્
તાં મનસા ધ્યાયેદ્વદ્ધકરિષ્યન્' इति, 'સંસ્થાં મનસા ધ્યાયેત્'

અર્થઃ એવા પ્રત્યયનો વિષય બનેલ તેના દ્વારા જ સપણી ક્રિયાઓ થાય છે,
અને તેનું જણ પશુ તે જ ભોમવે છે કારણ તથોડરન્ય નેમનો એક
સ્વાદિષ્ટ પીપળાનું જણ ખાય છે, બીજો ખાધા વિના જ પ્રક્રમે છે (કઃ ૧-
૩-૪) એવા મન્ત્રોના ચન્દો છે. વળી આસ્મેન્દ્રિયં ઈન્દ્રિય અને મનથી
યુક્ત આત્માને વિદ્વાનો બોલતા કહે છે. અને યકો દેવઃ સર્વભૂતોભાં
એક, પ્રકાશમાન, ગૂઢ, સર્વવ્યાપક, સર્વ જૂનોનો અંતરાત્મા, ક્રમનો
અધિષ્ઠાતા, સર્વ પ્રાર્થાઓમાં રહેનાર, સાક્ષી, ચેતનપ્રદાન કરનાર, કેવળ
અને નિગુણ આત્મા રહે છે, (શ્વેતા० ૬-૧૧) સર્પર્યાગાત્મં તે આત્મા
સર્વગત, શુદ્ધ સરીરગદિત અક્તન, શિશરદિત છે. (ઈશા० ૮) આ (ઉપધુક્ત)
બન્ને મન્ત્રો બ્રહ્મની અનાધેયાતિશયતા અને નિત્ય શુદ્ધતા દર્શાવે છે અને
બ્રહ્મભાવ એટલે મોહા માટે મોક્ષ પશુ સ્વકામ નથી. આથી મોહા તરફનું
ખીલું (કોઈ) ક્રિયાનું પ્રવેશદ્વાર કોઈનાથી બનાવવું શક્ય નથી માટે એક
જ્ઞાન હોડીને ક્રિયાની મધમાત્રનો પણ પ્રવેશ અહા (બ્રહ્મમાં) સકય નથી.

(૩૧) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) પણ જ્ઞાન એ માનસિક ક્રિયા છે. (સિદ્ધાન્તી
ઉત્તર આપે છે) ના, કારણ (તેનાથી એ) જુની છે. વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા
વિના જ્યાં તેનું વિધાન કરાય છે તે ક્રિયા છે, અને તે પુરુષના વ્યાપારને
અર્પીત છે, જેમ યસ્મેં જ દેવતાને માટે હવિનું ગ્રહણ કર્યું હોય તે
(દેવતા) નું વપદ્ધાર કરતી વખતે (હોતાએ) મનથી ધ્યાન ધરવું

(વે० ત્રા० ૩-૮-૧) इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुष-
तन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथा भूतवस्तु-
विषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम्, केवलं
वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् ।
तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो
वाच गौतमाग्निः', 'योषा वाच गौतमाग्निः' (छान्दो० ५-७, ८-१)
इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्य-
त्वात्किञ्चैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽप्राद्यग्निबुद्धिः,
न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । *किं तर्हि ? *प्रत्यक्षवि-
षयवस्तुतन्त्रमेति ज्ञानमेवेतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु
चेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न
चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्ययि

સન્ધ્યાં સંધ્યાનું મનથી ધ્યાન કરવું. (ઐ. બ્રા. ૩-૮-૧)
આ અને આર્વા અન્ય સ્થોભાં ને કે ધ્યાન ચિતન માનસિક
છે તો પણ પુરુષ વડે તે કરવું ન કરવું કે બીજી રીતે કરવું શક્ય છે,
દાનજી તે પુરુષને અધીન છે, પરંતુ જ્ઞાન પ્રમાણજન્ય છે. અને પ્રમાણ
યથાર્થવસ્તુવિષયક હોય છે, આથી જ્ઞાન કરવું, ન કરવું કે બીજી રીતે
કરવું શક્ય નથી, તે માત્ર વસ્તુને અધીન છે, ગ્રેરજ્ઞાને અધીન નથી,
પુરુષને પણ અધીન નથી માટે માનસિક હોવા છતાં (જ્ઞાનવતુ) ધ્યાનથી
ધણું અતર છે. (મેરોઁ મેદ છે) જેમ પુરુષો. હે ગૌતમ । પુરુષ અગ્નિ
છે (છાન્દોગ્ય. ૫-૭-૧) અને યોષાં હે ગૌતમ સ્ત્રી અગ્નિ છે. (છાન્દોગ્ય.
૫-૮-૧) જેમ અહીં સ્ત્રી અને પુરુષમાં અગ્નિબુદ્ધિ માનસિક છે. માત્ર
ગ્રેરજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થનાર હોવાથી ક્રિયા જ છે અને પુરુષને અધીન છે. પણ
પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં જે અગ્નિબુદ્ધિ છે તે ગ્રેરજ્ઞાને અધીન નથી પુરુષને અધીન
પણ નથી, (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે) ત્યારે કેવી છે ? (સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે
છે) પ્રત્યક્ષ વિષય વસ્તુને અધીન હોય છે. તેથી તે જ્ઞાન જ છે ક્રિયા નથી.
આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રમાણના વિષયની આગતમાં સમજવું જોઈએ તો
જ્યારે અગ્નિ હોય ત્યારે યથાજ્ઞત બ્રહ્માત્મ વિષયક જ્ઞાન પણ ગ્રેરજ્ઞાને અધીન
નથી તે (બ્રહ્મ)ના વિષયમાં લિદ્ધ વગેરે શ્રૂયમાણ છે તો પણ અનિયોજ્ય
વિષયક હોવાથી પથરાદિ પર પ્રયુક્ત અસ્થાની ધારની આકેષ કું હિત થાય

પયત્યાનુકુળીભવન્તિ, ઉપલાદિષુ પ્રયુક્તધુરતૈક્ષ્ણ્યાદિવત્ ; અદે-
યાનુપાદેયવસ્તુવિપયત્વાત્ ।

(૨૨) કિમર્થાનિ તદ્દિ 'આત્મા ચા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ યોતવ્યઃ'
(નૃ. ૨-૪-૫) इत्यादीनि विधिच्छायाणि वचनानि ? स्वाभाविक-
प्रवृत्तिरिपयविमुखीकरणार्थानीति ध्रुमः । यो हि यद्विमुक्तः
प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति, न च तत्रा-
त्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभा-
विककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत-
स्तथा प्रवर्तयन्ति—'आत्मा चા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ' इत्यादीनि ।
तस्यात्मान्येषणाय प्रवृत्तस्याद्वेयमनुपायेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते ।
'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २-४-६) 'एष त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्तत्वेन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्', 'विज्ञातारमरे केन
विजानीयात्' (बृह० ४-५-१५) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह २-५-१७)
इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं दानायोपादानाय वा
न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं

છે કારણ તેના વિષય (અર્થ) હેય કે ઉપાદેય રહિત છે.

(૩૨) (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે) આત્માં અરે ! આત્મા દર્શન કરવા
યોગ્ય છે, સાંભળવા યોગ્ય છે. (બૃહદ. ૨-૪-૫) વગેરે વિધિતુલ્ય વાક્યોનું
શું પ્રયોગન છે ? (સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે) સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના
વિષયથી વિમુખ કરવું એ તેનું પ્રયોગન છે એમ અમે કહીએ છીએ. જે
પુરુષ બદિમુખ પ્રવૃત્તિ કરે છે, 'મારું હૃદિ થાવ, અનિષ્ટ ન થાવ' અને
ત્યાં તે આત્મંતિક પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરવો નથી, તેવા આત્યન્તિક
પુરુષાર્થની દૃષ્ટા રાખનારને 'આત્માં અરે' આત્મા દર્શન કરવા
યોગ્ય છે.' વગેરે વાક્યો કાચ' (દેહ) કરણ (ઇન્દ્રિયો) ના સંઘાતની સ્વાભા-
વિક પ્રવૃત્તિના (શબ્દાદિ) વિષયોથી વિમુખ કરી પ્રત્યગાત્મામાં પ્રવાહરૂપે
પ્રવૃત્ત કરે છે. તે આત્માની શોધ કરવા પ્રવૃત્ત યજ્ઞેષ્ઠા (પુરુષ)ને યજ્ઞિર્વં-
આ જે (દેહ, માન જગત) છે તે સધણું આત્મા છે (બૃહદ ૨-૪-૬)
પણ જ્યારે તેને સધણું આત્મા જ છે કાણુ કોના વડે શું જીવે ? શેનાથી
કેને જીવે ? વિજ્ઞાતાને શેનાથી જાણી શકે ? (બૃહદ ૪-૫-૧૫) વગેરે
શ્રુતિઓથી અહેય અને અનુપાદેય આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. (પૂર્વપક્ષી
કહે છે) જો કે અકર્તવ્યપ્રધાન આત્મજ્ઞાન ત્યાગને માટે કે સ્વીકારને માટે
નથી હોઈ. એ એમ જ છે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ. બહા અને

યદ્બ્રહ્મા-માવગતૌ સત્યાં સર્વકર્તવ્યતાદ્વાનિઃ કૃતકૃત્યતા ચેતિ । તથા
 ચ શ્રુતિઃ—(બૃહ૦ ૪।૫।૧૨) ‘આત્માનેં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ
 પૂરુષ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેસ્ ॥’ इति ।
 ‘પતદ્બુદ્ધવા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત’ (મ૦ મૌ૦ ૧૫।૨૦)
 इति स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मण
 समर्पणम् ।

(૩૩) यदपि केचिदाहुः-प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण
 केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति’ इति,—तन्न; औपनिषदस्य पुष्ट-
 स्यान्नन्यदोपपत्त्यात् । योऽसाद्युपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारि
 ब्रह्म, उत्पाद्यादिषत्तुविधयव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽन्नन्यदोप,
 नास्तौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा क्षप्यं पठितुम्, ‘स एव नैति
 नेत्यात्मा’ (बृह० ३।१।२६) इत्यात्मशब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्या-
 तुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मन्वात् ।

આત્માના (એમત્વનુ) જ્ઞાન થતા સર્વ કર્તવ્યતાનેા નાશ અને કૃતકૃત્યતા
 થાય ॥ એ તો આમારે (વેદાન્તીઓ) માટે ભૂષણ છે અને શ્રુતિ છે
 ‘આત્માને ૦ જે પુરુષ (સ્વય પ્રકાશ) આત્માને ‘આ હુ હુ’ એમ બાણી
 લે તો પછી કયા રૂળની ઇચ્છા કરતો કઈ કામનાથી શરીરની પાછળ
 સંતપ્ત થાય ? (બૃહદ૦ ૪-૪-૧૨) અને સ્મૃતિ છે ‘પતદ્બુ ૦ હે ભારત
 આ (બ્રહ્મ)ને બાણીને (મનુષ્ય) જ્ઞાની અને કૃતકૃત્ય થાય છે (ગીતા ૦
 ૧૫-૨૦) માટે ઉપાસના વિધિના વિષય તરીકે બ્રહ્મનેા ભોધ થતો નથી

(૩૪) કેટલાક (પૂર્વપક્ષી) જે કહે છે, ‘પ્રવૃત્તિ ૦ પ્રવૃત્તિવિધિ નિવૃત્તિ
 વિધિ અને તેના અગ સિવાય કેવળ સિદ્ધવસ્તુનુ વર્ણન કરના ૦ વેદભાગ
 નથી’ (સિદ્ધાન્તી કહે છે) તે (બરાબર) નથી, કારણ ઉપનિષદથી પ્રતિપાદ્ય
 પુરુષ અન્યરોપ (મીઠા કોઈનું અગ) નથી જે આ ઉપનિષદોમાં અધિગત
 (પ્રાપ્ત થતો, વર્ણવાતો) પુરુષ છે તે અસ સારી બ્રહ્મ છે, ઉત્પાદ્ય વગેરે
 ચાર પ્રકારનાં દ્રવ્યથી દર્શાવેલ, સ્વપ્રકરણથી સ્થિત (અને) અનન્યરોપ છે,
 ‘એ નથી’ કે ‘એ બાણી શકાતો નથી’ એમ કહેવું શક્ય નથી કારણ
 ‘સ એવ ૦ આ નહિ, આ નહિ એમ આત્માનેા ઉપદેશ મગ્યેત છે
 (બૃહદ૦ ૩-૬-૨૬)’ એ (શ્રુતિ)માં આત્મા શબ્દ છે અને આત્માનેા
 નિર્ણય કરવો અશક્ય છે કારણ જે નિર્ણય કરનાર છે તેને આત્મન્વ
 પ્રાપ્ત થવાનેા પ્રસંગ આવે છે

(૩૪) નન્વાત્માઽદ્વં પ્રત્યયવિપયત્વાદુપનિપત્ત્વેષ્વ વિજ્ઞાયત इत्य-
 નુપપન્નમ્ । ન, તત્સાક્ષિત્વેન પ્રત્યુક્તત્વાત્ । નત્તદ્વં પ્રત્યયવિપયક-
 ર્ત્વ્યતિરેકેણ તત્સાક્ષી સર્વભૂતસ્થઃ સમ પદ્મઃ કૂટસ્થનિત્યઃ પુરુષો
 વિધિકાળદે તર્કસમયે વા કેનચિદધિગતઃ સર્વસ્યાત્મા, અતઃ સ
 ન કેનચિત્પ્રત્યાત્યાતું શક્યો વિધિશેષત્વં વા નેતુમ્ । આત્મ-
 ત્વાદેવ ચ સર્વેષાં ન હ્યેયો નાપ્યુપાદેયઃ । સર્વં हि चिनइत्यद्विका-
 રજાતં પુરુષાન્તં ચિનદયતિ । પુરુષો વિનાશદેત્વભાવાદવિનાશી,
 વિક્રિયાદેત્વભાવાચ્ચ કૂટસ્થનિત્યઃ, અતઃ एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 સ્વભાવઃ । તસ્માત્ ‘પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા
 મતિઃ’ (કાઠ૦ ૧।૩।૧૧) ‘તં ત્યૌપનિપદં પુરુષં પૃચ્છામિ’ (વૃહ૦
 ૩।૧।૨૬) इति चोपनिषदत्वचिद्वेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन
 પ્રકાશ્યમાનત્વ ઉપપદ્યતે । અતો ભૂતયસ્તુપગો યેદમાગો નાસ્તીતિ
 વચનં સાહસમાગ્રમ્ ।

(૩૪) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) આત્મા ‘અહમ્-હું’ એવા પ્રત્યય
 (ખ્યાસ)નો વિપય હોવાથી ઉપનિષદમાં જ બાધી શકાય છે એમ કહેવું
 અપોગ્ય છે. (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) ના, કારણ તે (અહમ્-હું) એવા
 પ્રત્યય)ના સાક્ષી તરીકે તે પ્રયોગ્ય છે. અહમ્-હું એવા પ્રત્યયના વિપયના
 કર્તાથી જિનન, તેના સાક્ષી, સર્વ ભૂતોમાં રહેલ, સમ, એક, કૂટસ્થનિત્ય,
 સર્વનો આત્મા એવા પુરુષ વિધિકાલમાં કે તર્કસમયમાં કોઈએ બાધી
 નથી. આથી તેના કોઈથી નિષેધ થઈ શકે તેમ નથી કે વિધિનું અંગ
 બનાવી શકાય તેમ નથી. અને આત્મા હોવાથી સદ્ કોઈ માટે તે હેય
 નથી, ઉપાદેય પણ નથી. સાચેજ વિનાશ પામતો સર્વ વિકાર સમુદાય પુરુષ
 પશ્ચાત નાશ પામે છે. વિનાશનું કારણ ન હોવાથી પુરુષ અવિનાશી છે.
 અને વિદિયા (વિકાર)નું કારણ ન હોવાથી કૂટસ્થનિત્ય છે, આથી જ તે
 નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવવાળો છે. માટે ‘પુરુષાન્નં પુરુષથી
 કોઈ પર નથી, તે પરાકાષ્ઠા (અવધિ) છે, તે પરા મતિ છે (કઠ. ૧-૩-
 ૧૧) ‘ત્વં હું’ આપને તે ઉપનિષદગમ્ય પુરુષ વિષે પૂછું છું. (બૃહદ્ ૦
 ૩-૬-૨૬) એમાં ‘ઓપનિષદમ્-ઉપનિષદગમ્ય’ એ વિશેષણ ઉપનિષદોમાં
 પુરુષ મુખ્યતમા પ્રકાશમાન છે એમ માનતાં ઉપપન્ન થાય છે. (યોગ્ય
 સિદ્ધ થાય છે.) આથી સિદ્ધપરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગ નથી એવું
 ૧૨મું કેવળ સાહસ છે.

(૩૫) યદપિ શાસ્ત્રતાત્પર્યવિદામનુક્રમણમ્—‘દષ્ટો દિ તસ્યાર્થ
કર્માવબોધનમ્’ इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषे-
धशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादान-
र्थक्यमतदर्शानाम्’ इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छता भूतोपदेशानर्थ-
क्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूप-
दिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थजित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ?
नहि भूतमुपदिद्यमानं क्रिया भवति ।

(૩૬) અક્રિયાત્વેઽપિ ભૂતસ્ય ક્રિયાસાધનત્વાત્ક્રિયાર્થ એવ ભૂતો-
પદેશ इति चेत्,—नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्ति-
मद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता
वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं, किं तव तेन स्यादिति ।
उच्यते,—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तद्वगत्या

(૩૫) જે કે શાસ્ત્ર તાત્પર્ય જાણનારાઓએ ‘દષ્ટોઃ કર્મણુ રાત
કરાવણુ એ જ વેદનું’ દષ્ટ-અર્થક પ્રયોજન છે (જે સુ ૧-૧-૧ પરનું
શાસ્ત્રભાષ્ય) એ અને એણે ખીણું (અનુક્રમણું) કથન કરે છે તે કર્મ.
જિજ્ઞાસાનો વિષય હોવાથી વિધિ અથવા પ્રતિષેધશાસ્ત્રને લગતું છે એમ
જાણવું. વળી આમ્નાયસ્યઃ વેદ ક્રિયાપરક હોવાથી તેવા અર્થવાળા નહિ
એટલે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્યો નિરર્થક છે (જે. સુ ૧-૨-૧) એનો
એકાંતિક સ્વીકાર કરનારા (મીમાંસકો)ના મતમાં સિદ્ધ વસ્તુનો ઉપદેશ
અનર્થક બનવાનો પ્રસંગ આવશે. જે તમે (મીમાંસકો) એમ કહો કે શાસ્ત્ર
પ્રવૃત્તિવિધિ, નિવૃત્તિવિધિ અને તેના અગ્રથા બિન્ન સિદ્ધવસ્તુનો ક્રિયાના
અગ્રપે ઉપદેશ કરે છે, તો કૂટસ્થનિત્ય સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કરવું નથી
એમ કહેવાનું શું કારણ ? સિદ્ધવસ્તુ ઉપદેશ કરાતા ક્રિયા બની જતી નથી

(૩૬) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) સિદ્ધવસ્તુ ક્રિયા ન હોવા છતાં પણ
ક્રિયાનુ સાધન હોવાથી સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ ક્રિયાર્થક જ છે (સિદ્ધાન્તી
કહે છે) ના, આ દોષ નથી ક્રિયાર્થક છે તો પણ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિવાળી વસ્તુ જ ઉપદિષ્ટ છે ક્રિયાર્થત્વ તો તેણે પ્રયોજન છે અને
એટલાથી વસ્તુ કાર્થ અનુપદિષ્ટ બની જતી નથી (પૂર્વપક્ષી કહે છે) જે
ખરેખર (સિદ્ધવસ્તુ) ઉપદિષ્ટ છે તો તેનાથી તને શું લાભ ? (સિદ્ધાન્તી
કહે છે) ક્ષીએ ક્ષીએ-નહિ જણાયેલ આત્મવસ્તુનો ઉપદેશ તેવી રીતે જ ,

મિથ્યાપ્રાપ્તસ્ય સંસારદેતોનિવૃત્તિઃ પ્રયોજનં ક્રિયત્વમિત્યચિન્થિષ્ટ-
મર્થવત્ત્વં ક્રિયાસાધનવસ્તુપદેશેન ।

(૩૬) અપિ ચ 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ' इति चैवमाद्या निवृत्तिरूप-
दिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्था-
नामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदे-
शानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चातिष्ठम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्य-
र्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानि-
वृत्त्योदासीन्यस्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसंयन्धिनोऽभावं
बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चोदासीन्यकारणम् । सा च वृद्धेन्धना-
द्विवत्स्वयमेवोपस्थास्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योदासीन्यमेव
'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र
प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थ-
वादधिपयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ।

થેવા યોગ્ય છે. તેના જ્ઞાનથી સંસારના હેતુરૂપ મિથ્યાતાનુ નિવૃત્તિરૂપ
પ્રયોજન (સિદ્ધ) થાય છે આમ ક્રિયાના સાધનરૂપ સિદ્ધવસ્તુના ઉપદેશની
માફક (અભિધાનનો ઉપદેશ) સાધક છે.

(૩૭) વળી 'બ્રાહ્મણો ન હાહણ્યુને મારવો ન જોઈએ' એમાં અને
એવા સ્થળે નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરાય છે. તે ક્રિયા નથી કે ક્રિયાનું સાધન
પણ નથી. જો અક્રિયાર્થક (ક્રિયાને નહિ વર્ણવનાર) વાક્યોનો ઉપદેશ
અનર્થક થાય, તો 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ બ્રાહ્મણુને મારવો ન જોઈએ.'
ઈત્યાદિ (હારા થના) નિવૃત્તિના ઉપદેશની અનર્થકતા આવી પડશે અને તે
તો અનિષ્ટ છે. સ્વભાવથી આવી પડેલા 'હન્તિ'ના અર્થ સાથે નજૂના
સંબંધથી હનનક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ ઉદાસીનતાથી ભિન્ન અપ્રાપ્ત ક્રિયાની
કલ્પના કરવી શક્ય નથી. હારણુ પોતાના સંબંધી (જોડાયેલ) પદાર્થના
અભાવનો ખોધ કરાવેલો એ નજૂનો સ્વભાવ છે; અને અભાવબુદ્ધિ ઉદા-
સીનતાનું કારણ છે. અને એ (અભાવબુદ્ધિ) બળી ગયેલાં શાકડાના અગ્નિની
માફક પોને જ સગી જાય છે. માટે બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ-બ્રાહ્મણુને
મારવો ન જોઈએ.' વગેરે (વાક્યો)માં, પ્રત્યેકપરિણત વગેરેથી ભિન્ન એવો
પ્રસક્તક્રિયામાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉદાસીનતા જ પ્રતિષેધનો અર્થ છે જેમ એમે
માનીએ છીએ. તેથી પુરુષાર્થને અનુપયોગી ઉપાખ્યાન વગેરે બૂનાથવાદ
વિપયક આનર્થક્યનું અભિધાન છે એમ સમજવું જોઈએ.

(૩૮) યદ્વપ્યુક્તમ્.—કર્તવ્યવિધ્યનુપ્રવેશમન્તરેણ વસ્તુમાત્રમુચ્યમા-
નમનર્થકં સ્યાત્, 'સપ્તદ્વીપા ધસુમતો' इत्यादिवदिति, तत्परि-
हृतम्; 'रज्जुरियं नायं सर्व' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोज-
नस्य दृष्टत्वात् । ननु ध्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्श-
नान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्; *अप्रोच्यते,—नावग-
तब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाण
जनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःख-
भयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावमे-
तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं फलरहितम् । नहि घनिनो गृहस्थस्य घनाभिमा-
निनो घनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रयोजितस्य घना-
भिमानरहितस्य तदेव घनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च

(૩૮) એમ જે હતુ છે કે કર્તવ્યવિધિ સાથે સંબંધ વિના કહેવા-
યેન વસ્તુમાત્ર 'સપ્તદ્વીપા ધસુમતો' પૃથ્વી સાત દ્વીપવાળી છે' વગેરે
માટેક અનર્થક છે તેનુ ખાંડન કરી હાંધુ છે કાંચુ આ રજુ છે, આ
સાપ નથી એમ વસ્તુમાત્રનુ કથન હોવા છતાં ત્યાં પ્રયોજન (રૂપ) ને
જોવામાં આવે છે. (પૂર્વપક્ષી કહે છે) બ્રહ્મનું જવણ કરનાર (પુરુષ) માં
પણ પૂર્વ મુજબનું સંસારિત્વ જોવામાં આવે ■ આથી રજુનું સ્વરૂપના
કેવળ કથન સમાન (બ્રહ્મના સ્વરૂપનુ કેવળ કથન) સાથેક બનતું નથી
એમ અમે કહી દીધુ છે. (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) અમે અહીં કહીએ
છીએ. (બ્રહ્મ એજ આત્મા છે એવું) બ્રહ્માત્મભાવનું જોને જ્ઞાન થયું છે
તેનું પૂર્વવત્ સંસારિત્વ દર્શાવવું શક્ય નથી કારણ વેદના પ્રમાણથી
ઉત્પન્ન થતા બ્રહ્માત્મભાવ સાથે તેના વિરોધ થાય. શરીર વગેરે આત્મા
છે એવું અભિમાન રાખનાર (અજ્ઞાની) માં દુઃખ ભય વગેરે દેખાય ■ એમ
તેને વેદના પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતા બ્રહ્માત્મભાવનુ જ્ઞાન થતાં તે (આ
આત્મા શરીર છે એવું) અભિમાન નિવૃત્ત થતાં તેજ મિથ્યાજ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ ભય વગેરે થશે એમ હતુપુ શક્ય નથી. ધનનું
અભિમાન રાખનાર ધનવાન સ્થિતિને ધનના અપહરણથી થતું દુઃખ જોવામાં
આવે ■ ધનના અભિમાનથી રહિત (અને) સંન્યાસી બનેલા તેનેજ
ધનના અપહરણથી ઉત્પન્ન થતું તેવું જ દુઃખ થતું નથી. વળી કુંડળ
ધારણ કરનારને કુંડળ ધારણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતુ સુખ જોવામાં આવે।

કુण्डलिन- કુण्डલિત્વાભિમાનનિમિત્તં મુખં દૃષ્ટમિતિ તસ્યૈવ
કુण्डલવિયુક્તસ્ય કુण्डલિત્વાભિમાનરહિતસ્ય તદૈવ કુण्डલિત્વા
ભિમાનનિમિત્તં મુખં ભવતિ । તદુક્તં શ્રુત્યા—‘અશરીરં યાવ સન્તં
ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ’ (છાન્દો ૦ ૮૧૨૧૧) इति । *શરીરે પતિ-
તેઽશરીરત્વં સ્યાત્, ન જીવત इति चेत्,—*ન; સશરીરત્વસ્ય
મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તત્વાત્ । ન આત્મનઃ શરીરાત્માભિમાનલક્ષણં
મિથ્યાજ્ઞાનં મુક્ત્વાન્યતઃ સશરીરત્વં શક્યં કલ્પયિતુમ્ । નિત્યમ-
શરીરત્વમકર્મનિમિત્તત્વાદિત્યયોચામ । * તત્કૃતધર્માધર્મનિમિત્તં
સશરીરત્વમિતિ चेत् * ન, શરીરસંબન્ધસ્યાસિદ્ધત્વાદ્ધર્માધર્મયોરા
ત્મકૃતત્વાસિદ્ધેઃ । શરીરસંબન્ધસ્ય ધર્માધર્મયોસ્તત્કૃતત્વસ્ય ચેત-
રેતરાશ્રયત્વપ્રસક્તાદ્બધપરસ્પરૈવાઽનાદિત્યકલ્પના । ક્રિયાસમઘા-
યામાઘાઙ્ગાત્મનઃ કર્તૃત્વાનુપપન્ને । *સંનિધાનમાત્રેણ રાજપ્રભૃતીનાં

છે, કુંડળના અભિમાનથી ગઢિત થયેલા કુંડળ વિનાના તેને કુંડળના
ધારણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું તેજ સુખ થતું નથી તેથી શ્રુતિમાં કહ્યું
છે—‘અશરીરં શરીરરહિત આત્માને પ્રિય કે અપ્રિય સ્પર્શ કરતા નથી’
(છાન્દો ૦ ૮-૧૨-૧) (પૂર્વપક્ષી કહે છે—) શરીર પડી જાય ત્યારે શરીર
રહિત સ્થિતિ થાય શક્યતા નહિ (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, (આ શકા
બરાબર નથી) કારણ કે સશરીરત્વ (શરીર છે એવું માનવાની સ્થિતિ)
મિથ્યાજ્ઞાનને કારણે હોય છે. શરીર આત્મા છે એવા અભિમાનવાળા
મિથ્યાજ્ઞાનને ખૂટીને બીજી કોઈ રીતે આત્માના સશરીરત્વની કલ્પના કરવી
શક્ય નથી. ધર્મથી ઉત્પન્ન નહિ થનાર હોવાથી (આત્માની) શરીરરહિત
સ્થિતિ શાશ્વત નિત્ય છે એમ અમે કહેવું છે (પૂર્વપક્ષી કહે છે—) તે
(આત્મા) ના કારા કરેલા ધર્મ અને અધર્મને કારણે સશરીરત્વ ઉત્પન્ન
થાય છે (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના કારણ (આત્માનો) શરીર સાથેનો
સંબંધ સિદ્ધ થયો નથી આથી તેણે કરેલા ધર્મ અને અધર્મ સાથેનો
(તેનો) સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી. શરીરસંબંધ અને ધર્મ તથા અધર્મનો
અને તેની ઉત્પત્તિનો અન્યોન્યાશ્રય (નામના હોયનો) પ્રસંગ આવવાથી
(આ સંબંધ) અનાદિ છે એવી કલ્પના અધિપરંપરા બનશે ક્રિયા સાથે
સંબંધનો અભાવ હોવાથી આત્માનું કર્તૃત્વ શક્ય નથી. (પૂર્વપક્ષી કહે છે—)
કેવળ પાસે રહેવાથી (સંનિધિથી) રાજ વગેરેમાં કર્તૃત્વ દેખાય છે (તેમ
આત્મામાં પણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થશે) (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે—) ના, ધન-

દૃષ્ટં કર્તૃત્વનિમિત્તિ ચેત્; * ન ધનદાનાદ્યુપાર્જિતભૃત્યસંઘઘિત્વાત્તેષાં કર્તૃત્વોપપન્નેઃ । ન ત્વાત્મનો ધનદાનાદિવજ્જરીરાદિભિઃ સ્વસ્વામિસંઘનિમિત્તં ક્વિચિચ્છક્યં કત્પયિતુમ્ । મિથ્યાભિમાનસ્તુ પ્રત્યક્ષઃ સંઘન્યદ્દેતુઃ । યત્નેન યજમાનત્વમાત્મનો વ્યારયાતમ્ ।

(૩૯) અત્રાહુઃ—વેદાદિવ્યતિરિક્તસ્વાત્મન આત્મીયે વેદાદાવભિમાનો ગૌણો ન મિથ્યેતિ ચેત્ * ન, પ્રસિદ્ધયસ્તુભેદસ્ય ગૌણત્વમુચ્યત્પ્રસિદ્ધેઃ । યસ્ય હિ પ્રસિદ્ધો વસ્તુભેદઃ, યથા કેસરાદિમાનાકૃતિધિદોષોઽન્યથાવ્યતિરેકાભ્યાં સિદ્ધશબ્દપ્રત્યયભાબુચ્યોઽન્યઃ પ્રસિદ્ધઃ, તતઽધ્યાન્ય પુરુષઃ પ્રાચિકૈઃ કૌર્વશૌર્યાદિભિઃ સિદ્ધગુણૈઃ સંપન્નઃ પ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય પુરુષે સિદ્ધશબ્દપ્રત્યયૌ ગૌણૌ મયતો નાપ્રસિદ્ધયસ્તુભેદસ્ય । તસ્ય ઇચ્છ્યમાન્યશબ્દપ્રત્યયૌ આન્તિનિમિત્તા

દાન વગેરેથી બ્રહ્મસંબંધે ઉત્પન્ન થવાને કારણે તે (રાજા વગેરે) મા કર્તૃત્વ સંબંધે છે, પરંતુ આત્મામાં શરીર વગેરેની સાથે ધનદાન વગેરે જેવા સ્વસ્વામિભાવથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધની કોઈ કલ્પના કરવી શક્ય નથી. પણ મિથ્યાભિમાન તો સંબંધનું પ્રત્યક્ષ કારણું છે. આ દ્વારા આત્માના યજનમાનત્વની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ (કે તે મિથ્યાભિમાનજન્ય છે).

(૩૯) અહીં (પૂર્વપક્ષી) કહે છે—દેહ વગેરેથી બિન્ન એવા આત્માનું પોતાના દેહ વગેરેનું અભિમાન ગૌણ છે, મિથ્યા નથી. (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના, પ્રસિદ્ધ વસ્તુભેદને (એટલે જેને વસ્તુને ભેદ જાત છે તેને) ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વનો ભેદ જાણીતો હોય છે. જેને વસ્તુને ભેદ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે. જેમ અન્ન-વય અને વ્યતિરેકથી કેશવાળી વગેરેવાળી વિશિષ્ટ આકૃતિ સિદ્ધ એ શબ્દ અને વિચારનો વિષય બને છે તે (પુરુષથી) બિન્ન મુખ્ય (અર્થ) પ્રસિદ્ધ છે. અને પ્રાપ્તઃ કૂરતા, શૂરવીરતા વગેરે સિદ્ધતા શુભોચી યુક્ત એવા તેનાથી બિન્ન એવા (સિદ્ધ શબ્દનો) ખીજો (ગૌણ) અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તેને પુરુષની બાબતમાં (પ્રયોજનયેષ્ઠ) સિદ્ધ શબ્દ અને વિચાર ગૌણ બનશે, જેને વસ્તુભેદ પ્રસિદ્ધ નહિ હોય તેને આવું થશે નહિ. અને તેને તો બીજા (અર્થમાં) જુદા શબ્દ જ્ઞાન બાન્તિને કારણે થાય છે, ગૌણ (તરીકે) નહિ જેમ જાંબા અંધકારમાં ‘આ સ્થાણુ છે’ એમ વિશેષ જ્ઞાન ન થતાં ‘પુરુષ’ એ શબ્દ અને વિચાર ‘સ્થાણુ’ની બાબતમાં ભ્રાણુ પડે છે, અથવા જેમ સુપ્તિમાં અકસ્માત્ ‘ચાંદી છે’ એમ શબ્દ અને વિચાર નિશ્ચિત થાય છે. તેવી રીતે દેહ વગેરે સંપ્રત્યક્ષ વિચાર (વસ્તુભેદના જ્ઞાન)

એવં ભવતો ન ગૌણૌ । યથા મન્દાન્ધકારે સ્થાણુરયમિત્યવૃદ્ધ
માણવિશેષે પુરુષશબ્દપ્રત્યયૌ સ્થાણુવિપયૌ, યથા વા શુક્તિકાયા-
મકસ્માદ્રજતમિતિ નિશ્ચિતો શબ્દપ્રત્યયૌ, તદ્દેહાદિસંઘાતેઽહમિતિ
નિરુપચારેણ શબ્દપ્રત્યયાવાત્માનાત્માધિવેકેનોત્પદ્યમાનો કથં ગૌણૌ
શક્યૌ વદિતુમ્ ? આત્માનાત્મવિવેકિનામપિ પण्डितानामज्ञावि-
पालानामिवाधिविक्तौ શબ્દપ્રત્યયૌ ભવત- । તસ્માદ્દેહાદિવ્યતિરિ-
ક્તાત્માસ્તિત્વવાદિનાં દેહાદાવહંપ્રત્યયો મિથ્યૈવ, ન ગૌણ ॥ તસ્મા
ન્મિથ્યાપ્રત્યયનિમિત્તસ્થાત્સજ્જરિત્વસ્ય સિદ્ધં જીવતોઽપિ વિદુષે
ઽશરીરત્વમ્ । તથા ચ બ્રહ્મવિદ્વિષયા શ્રુતિઃ (વૃદ્ ૦ ૪૪।૭)
'તદ્યથાઽહિનિર્લ્યયની ચલ્મોકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતૈવમેષેદં શરોરં
શેતે । મથાપમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ તેજ પથ' (વૃદ્ ૦ ૪૪|૭)
હિતિ । 'સચ્ચુરુષ્ણુરિચ સકર્ણોઽકર્ણ દ્ય સઘાગપાગિચ સમના
અમના દ્ય સાપ્રાણોઽપ્રાણ દ્ય' હિતિ ચ । સ્મૃતિરપિ ચ—'સ્થિત-
પ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા' (મં ૦ ગી ૦ ૨।૫૪) ઇત્યાદ્યા સ્થિતપ્રજ્ઞલક્ષણાભ્યા-
ચક્ષણા વિદુષઃ સર્વેપ્રવૃત્ત્યસંયન્ધં દર્શયતિ । તસ્માન્નાવગતપ્રજ્ઞાત્મ

વિના ઉત્પન્ન થનાર, આત્મા અને અનાત્માના અવિવેકથી ઉદ્ભવતો 'હ' એવો શબ્દ અને વિચારને ગૌણ કહેવો કેવી રીતે શક્ય છે ? આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ જાણનારા (જેવાંબિંદો વગેરે) પડિતોમાં પણ ઘેટાં બકરા પાળનારાઓની માફક શબ્દ અને વિચારને વિવેક હોતો નથી માટે દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારનારાઓના મતે દેહ વગેરેમાં 'હ' એવો ખ્યાન મિથ્યા જ છે, ગૌણ નહિ તેથી સશરીરત્વ મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉદ્ભવતું હોવાથી જ્ઞાની માટે જીવતો હોય તો પણ અશરીરત્વ સિદ્ધ થયું. અને અહમતે જાણનારને જાણી શ્રુતિ છે—તદ્યથા જેવી રીતે સાપની કામળી રાક્ષા ઉપર ચરેલી, સાપ દ્વારા ત્યજાયેલી પડી રહે છે તે જ રીતે (દેહાદિ અભિમાન વિનાના વિદ્વાનનું) આ શરીર સર્જરહે છે આ (આત્મા) અશરીર, અમૃત, પ્રાણુ, અહા અને તેજ (સ્વરૂપ) છે. (બૃદ્ ૬. ૪-૪-૭) 'સચ્ચક્ષુ' તે (જ્ઞાની) આંખવાળો પણ આંખ વિનાના જેવો, જ્ઞાનવાળો પણ જ્ઞાન વિનાના જેવો, વાણીવાળો પણ વાણી વિનાના જેવો, મનવાળો પણ મન વિનાના જેવો, પ્રાણુવાળો પણ પ્રાણુ વિનાના જેવો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા કર્ષ છે ? (ગીતા ૨-૫૪) વગેરે સ્મૃતિ પણ સ્થિત-પ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેલી જ્ઞાનીનો દરેક પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એવું દર્શવિ

ભાવસ્ય યથાપૂર્વે સંસારિત્યમ્ । યસ્ય ત્રુ યથાપૂર્વે સંસારિત્વં
નાનાવગતઃપ્રાપ્તોત્તમાભાવ इत्यनवद्यम् ।

(૪૦) યત્કુનઃકૃતં શ્રવણાત્પરાધીનયોર્મનનનિદિધ્યાસનયોર્દશના-
દ્વિધિદોષત્વં પ્રાપ્તળો ન સ્વરૂપપર્યવસાયિત્વમિતિ । *ન, અધગત્યર્થ-
ત્યાન્મનનનિદિધ્યાસનયો । યદિ દાવગતં પ્રાપ્તાન્યત્ર વિનિયુજ્યેત
મયેત્તદ્ધા વિધિદોષત્વમ્ । નતુ તદસ્તિ, મનનનિદિધ્યાસનયોરપિ
શ્રવણવદ્વગાયર્થત્વાત્ । નમ્માન્ન પ્રતિપત્તિવિધિવિપવતયા શાસ્ત્ર-
પ્રમાણકર્ત્ત્વં પ્રાપ્તળઃ સંમયતીત્યતઃ સ્વનન્દ્રમેષ પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રપ્રમાણકે
યેશાન્તપાક્યસમન્વયાદિતિ સિદ્ધમ્ । પર્થ ચ સતિ 'અથાતો પ્રજ્ઞ
જિજ્ઞાસા' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । પ્રતિપત્તિ-
વિધિપરત્યે દિ 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इत्येवार्थस्येत्यान् पृथक्शा-
स्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं धैयमारभ्येत--'अथातः परिशिष्टधर्म-

હે માટે બ્રહ્માત્મભાવનું જેને જ્ઞાન છે તેને પૂર્વની જેમ સંસારિત્વ
હોય નથી પણ જેને પૂર્વની જેમ જ સાગિત્વ છે તેને બ્રહ્માત્મભાવનું જ્ઞાન
નથી આમ (અમારું વેદાન્તશાસ્ત્ર) અનવધ (દોષરહિત) છે.

(૪૦) વળી જે (પૂર્વપક્ષી દ્વારા) કહેવાયું છે કે શ્રવણ પછી મનન
અને નિદિધ્યાસનનું (વિધાન કરેલું) જેવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મ ઉપા-
સનાવિધિનું અંગ છે, સ્વરૂપ પર્થવસાપી નથી; (તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી
કહે છે-) ના (તે બગાડર નથી); કારણ શ્રવણની માફક મનન અને નિદિ-
ધ્યાસન બ્રહ્મના જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) માટે છે. જે જ્ઞાત બ્રહ્મનો અન્યત્ર
(ક્રિયામાં) વિનિયોગ થતો હોત તો તે વિધિનું અંગ થાત, પણ તેમ
નથી કારણ મનન અને નિદિધ્યાસન પણ શ્રવણની માફક (બ્રહ્મના) જ્ઞાનને
માટે છે માટે ઉપાસના વિધિના અંગ તરીકે બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણ સભવતું
નથી માટે વેદાન્ત વાક્યના સમન્વયથી બ્રહ્મ સ્વતંત્ર રીતે જ શાસ્ત્રપ્રમાણ
છે એ સિદ્ધ થયું આમ હોવાથી અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા--અથ એથી
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એવા વિષયને લગતા જુદા શાસ્ત્રનો આરંભ શક્ય છે.
ઉપાસના વિધિપરક હોય તો 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા--અથ એથી ધર્મ-
જિજ્ઞાસા' એમ આરંભ કર્યો હોવાથી જુદા શાસ્ત્રનો આરંભ ન થાય.
અને જે આરંભ કરાત તો 'અથાત. પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા અથ એથી
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' અથાત. કન્વર્થપુરુષાર્થયોજિજ્ઞાસા--'અથ એથી
યમાર્થ' અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા' (જે. સ. ૪-૨-૧) ની માફક આરંભ

જિજ્ઞાસા' इति, 'अथात प्रत्यर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा' (जै० ४।१।१) इतिषम् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रा-
रम्भ — 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतद्-
यस्याना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतस्यणि प्रमाणानि । नह्यहे
यानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि
भवितुमर्हन्तीति । अपि चाह —

गौणमित्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिषाधनात् ।

सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं घोषि कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मयिज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्यात्प्रमातૈય પાપ્મદોષાદિવર્જિત ॥

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पित ।

लૌકિકં તદ્દેવેદં પ્રમાણત્વાઽઽત્મનિશ્ચયાત્' इति ॥ ४ ॥

इति चतु.सूत्री समाप्ता ।

જાન, પણ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વ જ્ઞાનની (પહેલા) પ્રતિજ્ઞા કરેતા
નધા તેથી તેને માટે 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા—અથ એથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
એમ શાસ્ત્રનો આરંભ થોડ્ય છે તેથી અહ બ્રહ્માસ્મિ—હુ બ્રહ્મ છું' એવા
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી સધળી વિધિઓ અને બીજા સર્વે પ્રમાણો છે,
કારણ કે હેમ કે હિપાગ્ય વિનાના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા પ્રમાણો
નિર્વિષય અને પ્રમાતારહિત બની જાય છે (મની જ્યા જોષએ) અને કશું
પણ છે—

'અનાધિન બ્રહ્માત્મસ્વરૂપ હુ છું' એવું જ્ઞાન થતાં પુત્ર, દેહ વગ-
રેના બાધ થવાથી ગૌણ અને મિથ્યા આત્માભિમાન ન રહેતાં (વિધિ નિરેવ
વગેરે) કામ કેવી રીતે રહે ?

અન્વેષ્ટ થ એવા આત્માના જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) પહેલાં પણ આત્મા
પ્રમાના છે તેવું અન્વેષણ (જ્ઞાન) થતાં પ્રમાતૉજ પાપ દોષ વગેરેથી
વર્જિત (જલ્પાય) છે

જેમ દેહ આત્મા છે એવો ખ્યાન (પ્રથમ) (સસારમાં) પ્રમાણ
તરીકે કલ્પિત છે તેવી રીતે આ લૌકિક પ્રમાણ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય (જ્ઞાન)
થાય ત્યાં સુધી જ છે

ચતુ સૂત્રી સમાપ્ત

ટિપ્પણી

ઉપોદ્ધાત

અધાતો ગ્રહજિહ્વાસા—આદરાયણનાં આ પ્રથમ સૂત્ર ઉપર લાખ્ય લખતા પહેલાં શકરાચાર્ય ઉપોદ્ધાત લખે છે યુષ્મત્ અસ્મત્ પ્રત્યય-શબ્દોથી ઉપોદ્ધાત શરુ થાય છે

(૧) શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષય અને આત્માને વિષયી કહે છે. શરીરાદિ વિષય યુષ્મત્-ત્વ-ના જ્ઞાનનો અને આત્મા વિષયી અસ્મત્-ક-ના જ્ઞાનનો વિષય બને છે. હુ છુ-તેમા 'હુ' શબ્દથી આત્માનો બોલ થતો હોવાથી આત્માને કુ-થી થતા જ્ઞાનનો વિષય કહ્યો છે એતન આત્મા-વિષયથી ભિન્ન બાકીની બધી જ જડ વસ્તુઓ વિષય (શરીર વગેરે) ને આપણે સામાન્ય રીતે ત્રી પુ નાં સર્વનામથી યોગબધીએ છીએ દા ત દ્વમ્ શરીરમ્, અર્ચ ધર્વત (આ શરીર છે, આ પર્વત છે) તેથી, ખડુ જ્ઞેતા તો શરીરાદિ વિષયનો બોધ દ્વમ્ સર્વનામથી થતો હોવાને ક્ષધિ વિષયને દ્વમ્-પ્રત્યય-ગોચર-આ જ્ઞાનથી બળ્હી શકાય તેવો કહેવો જોઈએ પરંતુ, લાખ્યકારે તો વિષયને યુષ્મત્-પ્રત્યય-ગોચર-ત્વ-ના જ્ઞાનથી બળ્હી શકાય તેવો કહ્યો છે તેથી ખરેખર તો યુષ્મત્-અસ્મત્-પ્રત્યય ગોચરયોઃ પદને બદલે દ્વમ્-અસ્મત્-પ્રત્યય-ગોચરયોઃ એમ હોવું જોઈએ બામતીકાર આતુ નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે—દ્વમસ્મત્ પ્રત્યય ગોચરયો इति वक्तव्ये युष्मद्-ग्रहणम् अत्यन्त-मेद-उप लक्षणार्थम्—વિષય શરીરાદિ અને વિષયી આત્મા વચ્ચે રહેલા અત્યંત બેદને સૂચવવા માટે દ્વમ્ ને બદલે યુષ્મત્ પદને લેવામાં આવ્યું છે. ત્રી. પુ સાથે પ્ર પુ ના પ્રયોગો જોવા મળે છે: પતે વયમ્, इमे वयम् इमे द्दम्-ત્વ પ્રથમા બ વ અને વયમ્ અસ્મત્ ત્વ પ્રથમા બ વ. પરંતુ, વયમ્ ની સાથે યુયમ્ નો પ્રયોગ સામાન્યતઃ જોવા મળતો નથી, કોઈ પોતાને 'આ અમે' કહે, પણ 'તમે અમે' એમ કહે નહીં દ્વંકમાં તમે-અમે યુષ્મત્-અસ્મત્ એ બંને વચ્ચે જેવો તીવ્ર વિરોધ છે તેવો

આ-અમે હૃદય-મસ્મત્ એ એ પદો વચ્ચે નથી. શરીર-આત્મા વચ્ચેનો અત્યંત વિરોધ યુગ્મત્-મસ્મત્ ના પ્રયોગથી જ સૂચવાય છે.

પ્રત્યય-પ્રતીયત્તે હિતિ પ્રત્યયઃ દેખાય છે, જથ્થાય છે તેથી પ્રત્યય એટલે જ્ઞાન-પ્રતીતિ,

તમઃપ્રકાશયત્ શરીર-આત્મા એક બીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, શરીર જડસ્વભાવ તો આત્મા ચેતન છે. બન્ને વચ્ચે અધકાર અને પ્રકાશના જેવો તફાવત છે. તેથી, શરીર-આત્મા વચ્ચે હૃતરેતરભાવ-એકબા બીજાનો ભાવ-સિદ્ધ થાય નહીં. આત્માનો ભાવ આત્મત્વ-આત્મા-પણ તેનાથી અત્યંત વિરોધી એવા શરીરમાં ન હોઈ શકે, તેમ શરીરનો ભાવ-શરીરપણ તેનાથી અત્યંત વિરોધી આત્મામાં ન હોઈ શકે.

અન્-ઉપપત્તિઃ—ઉપપત્તિઃ (ઉપ+પદ્) હેતુ દ્વારા કરેલો નિષ્કર્ષ, પ્રતિપાદન અથવા પ્રાપ્તિ. અન્-ઉપપત્તિઃ શરીર-આત્માના હૃતરેતરભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર ભાષ્યકારનો હોય ખતાવતાં સૂચવે છે કે આત્મા તત્ત્વમ્ અસ્તિ જેવા વાક્યમાં ત્વમ્-યુગ્મત્ થી થતાં જ્ઞાનનો વિષય પણ બને છે. ત્વમ્ ભાષ્યકાર પણ આ વાત બ. સુ. ત્રીજા અધ્યાયનાં ભાષ્યમાં કહે છે, તેથી આત્મા અસ્મત્ પ્રત્યય-ગોચર હોવા ઉપરાંત યુગ્મત્-પ્રત્યય-ગોચર પણ બની શકે. વળી, અધકાર-પ્રકાશ એક સ્થળે સાથે હોઈ શકે નહીં, પણ શરીર-આત્મા તો સાથે રહેલા જેવા મળે છે. તેથી, તમઃ પ્રકાશયત્ ઉપમા યોગ્ય નથી.

વસ્તુતઃ ઉપનિષદ વાક્યમાં ત્વમ્-પદનો પ્રયોગ વિશેષ સંદર્ભમાં થયો છે તે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વળી, તમઃપ્રકાશની ઉપમાથી શરીર-આત્માના પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવનું નિરૂપણ જ ભાષ્યકારને અભિપ્રેત લાગે છે, સદસ્થિતિ કે અ-સદસ્થિતિ નહીં.

તદ્-ધર્માણામપિ...માની લો કે શરીર-આત્મા બંને અત્યંત જિનન હોવાથી એકનો ભાવ અન્યમાં ન આવી શકે. પરંતુ, એકના ધર્મો તો બીજામાં લાસી શકે. દા. ત રક્તા રંગનું જપાકુસુમ ફૂલ અને શ્વેતરંગી રક્ષટિક-બંને ધર્મોએ (અમુક ગુણધર્મ ધરાવતી વસ્તુઓ) જિનન છે, છતાં રક્ષટિકના જપાકુસુમનું પતિબિંબ પડવાથી જપાકુસુમનો રતાવરણી ગુણધર્મ રક્ષટિકનો હોય તેમ લાસે છે. આમ, બંને ધર્મોએની એકરૂપતા ન બ. ૪

થાય, પણ તેમના ધર્મેના ઇતરેતરભાવ તો થઈ શકે. આમ. ભલે શરીર-આત્માની વચ્ચે ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ ન થાય પણ તે બંનેના ધર્મેના ઇતરેતર ભાવ થઈ શકે. તેમ થતાં શરીરના જડાપણું, ગોરાપણું વગેરે ધર્મે આત્માના હોય તેમ અને આત્માના ચૈતન્યાદિ ધર્મે શરીરના હોય તેમ દેખાય. જરૂરને બદલે ચૈતન્ય દેખાય તે ધર્મેના ઇતરેતરભાવ.

આવી શંકા ઊભી થાય તો કહે છે કે શરીર-આત્માના ધર્મેના પણ ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. સ્ફટિકની જેમ આત્મામાં અત્યંત પારદર્શકતાનો ગુણધર્મ ન હોવાથી આત્મામાં દેહાદિના ધર્મોનું પ્રતિબિંબ પાડું શક્ય નથી. ન હિ ઘમિજોઃ સંસર્ગમ્ ચિના ઘર્માણામ્ ચિત્તિઃ ક્ષયોઽસ્તિ (રત્નપ્રભા) અહીં આત્મા તો અસંગ છે. તેના અન્ય શરીરાદિ સાથે સંસર્ગ ન થાય અને પરિણામે તેમાં અન્યના શરીરાદિના ધર્મેના સંસર્ગ પણ ન થાય. દૂંકમાં, શરીર-આત્મા વચ્ચે કે તે બંનેના ધર્મે વચ્ચે પણ ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

હવે...ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શરીર-આત્માના કે તેમના ધર્મેના ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ ન થતો હોવાને કારણે, ચિત્-જ્ઞાન-સ્વરૂપવાળા આત્મા ઉપર શરીરને કે તેના ધર્મેના, તેમ જ શરીર ઉપર આત્માના કે આત્માના ધર્મેના અધ્યાસ થવો યોગ્ય નથી. અધ્યાસ-ભ્રમ;-False attribution કે superimposition-ખોટો આશય. અધ્યાસની બ્યાખ્યા બાબ્યકાર આગળ આપે છે.

મિથ્યા ભવિતું...મિથ્યા શબ્દના બે અર્થ:-(૧) અપદ્મવવચન-નિષેધ (૨) અનિર્વચનીયતા અથવા અપદ્મવર્ણનઃ (રત્નપ્રભા) અહીં 'મિથ્યા' નો અર્થ નિષેધ કરવો તેથી વાક્યાર્થઃ અધ્યાસ ન (=મિથ્યા) થાય તે યુક્તિસંગત લાગે છે.

અસ્મત્-યુષ્મત્ થી શરૂ કરીને મિથ્યા ભવિતું યુક્તમ્-ત્યાં સુધીની પંક્તિઓ પૂર્વપક્ષીની શંકાને સૂચવે છે અને તથાપિ થી શરૂ થતી પંક્તિઓ તે શંકાનું નિવારણ સૂચવે છે. વળી, "તથાપિ છતાં પણ" હોવાથી, તથાપિ શબ્દ અસ્મત્-યુષ્મત્ ની પહેલાં ઉમેરી લેવો. (જે કે આમ... છે, છતાં પણ...) ભાષ્યકારે કરેલી આ સ્પષ્ટતા વિષે શ્રી વિન્વેશ્વર સૂચવે છે કે શંકરાચાર્યની શેઠી અસ્પષ્ટ છે, કારણ કે વાચ્યરૂપિત મિથ્યા એવા વિદ્વાન ટીકાકારને પણ અમુક શંકામય અને અમુક પરિહાર સૂચક

પંક્તિઓ છે તેવી સ્પષ્ટતા કરવી પડી. ભાષ્યકારની ચૈત્તી અપૂર્ણ છે, કારણ કે યદ્યપિ જેવા સખ્દો ઉમેરવાની જરૂર પડે છે.

પરંતુ: દીકાકારનું કર્તવ્ય ભાષ્યકારના વિચારે સ્પષ્ટ કરવાનું છે. ઉમેરા કે વિભાજન સ્પષ્ટતા માટે કરવામાં આવે છે. તેને આધારે શંકાને દૂષિત કદી શકાય નહીં.

તથાપિ...અધ્યાસ થાય તે યોગ્ય લાભનું નથી ને છતાં પણ અધ્યાસ થાય છે તો ખરો. શરીર-આત્માનાં સ્વરૂપનો અન્યોન્યાત્મકતામ્, પરસ્પરનાં સ્વરૂપનો અને પરસ્પરના ધર્મેના અધ્યાસ થાય છે. અહમ્ હૃદમ્ હું આ શરીર છું-અહીં 'હું' થી જાણાતા આત્મા ઉપર શરીરનો અધ્યાસ અને મમ્ હૃદમ્—આ મારું છે તે વિચારમાં શરીર ધર્મો ઉપર આત્માના ચેતનત્વ વગેરે ધર્મેના અધ્યાસ થાય છે, તેમ જ આત્મા ઉપર શરીરના જન્મ-મરણાદિ ધર્મેના અધ્યાસ થાય છે.

આમ અધ્યાસ થવાનું કારણ ભાષ્યકાર બતાવે છે. અત્યંત બિન્ન ધર્મો અને ધર્મોઓ-ઐતન્ય આત્મધર્મ છે. જન્માદિ શરીર ધર્મ છે, આ આત્મા છે, આ શરીર છે તેમ પરસ્પરનો સ્પષ્ટ ભેદ ન કરી શકાતો હોવાને કીધે અધ્યાસ થાય છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે અધ્યાસ જેનું નિમિત્ત કારણ છે તેવા લોક-વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન થતાં મિથ્યાજ્ઞાન અધ્યાસ આપોઆપ દૂર થાય છે. બીજું, અધ્યાસમૂલક વ્યવહારો થાય ત્યારે સત્ય (આત્મા) અને અનૃત (શુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય-શરીર વગેરે) ભેગા થઇ ગયાં હોય તેમ લાગે છે. (સત્ય ચિદાત્મા, અનૃતં બુદ્ધીન્દ્રિય-દેહાદિ ભામતી.) મિથુની-કૃત્ય એટલે ખરી રીતે જ્ઞેતા મિથુન ભેગા થવાનું અનૃત્તું નથી છતાં તેમ દેખાય છે તેથી મિથુનીકૃત્ય એવા દ્વિચ રૂપનો પ્રયોગ કરેલો છે. (ભામતી)

અધ્યાસમૂલક વ્યવહાર નૈસર્ગિક-સ્વાભાવિક છે. અસંગ આત્માના વિષયમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે, જેમ સૂર્યના વિષયમાં ધ્રુવને થાય તેમ. પ્રવચનમાર્તણ્ડમણ્ડલે પેચકાનુભવસિદ્ધ-અન્ધકારવત્ (રત્નપ્રભા) જેમ સૂર્ય પ્રકાશમાં પણ અંધકાર હોવો ધ્રુવ માટે સ્વાભાવિક છે, તેમ આત્મપ્રકાશમાં પણ અજ્ઞાનીઓ અધ્યાસમૂલક વ્યવહારો કરે છે.

(૨) ભાષ્યકાર અધ્યાસની વ્યાખ્યા આપે છે: સ્મૃતિરૂપ: પરત્ર

પૂર્વદષ્ટાવભાસઃ । (૧) અવભાસ એટલે અધ્યાસ. અવભાસઃ અવસન્નઃ અવમતઃ યા ભાસઃ પાછળથી નાશ પામી જનારો કે તિરસ્કૃત યનારો દેખાવ. દુઃકર્મા જે દેખાવ પાછળથી વસ્તુનાં મધાર્થજ્ઞાનને લીધે બાધિત થાય તે દેખાવ એટલે અવભાસ.

(૨) પૂર્વદષ્ટ—જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ પહેલાં જોયેલી હોવી જોઈએ. પહેલાં જોયેલી વસ્તુનો પાછળથી બાધિત યનારો ભાસ એટલે અધ્યાસ.

✓ (૩) આ ભાસ સ્મૃતિરૂપ સ્મૃતિના સ્વરૂપ જેવા સ્વરૂપવાળો હોય છે. સ્મૃતિ થાય ત્યારે જેની સ્મૃતિ થતી હોય તે વસ્તુ પાસે કે સામે હોતી નથી, જ્યારે મધ કાસે જોયેલો તે જ આ દેવદત્ત છે એવી પ્રત્યક્ષિતા થાય ત્યારે વિષય પામે હોય છે. (અસંનિહિતવિષયસ્વં ચ સ્મૃતિરૂપસ્વં, સંનિહિતવિષયં ચ પ્રત્યક્ષમિજ્ઞાનમ્—ભામતી) પૂર્વદષ્ટ વસ્તુના ભાસમા પણ સ્મૃતિની જેમ જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ સામે હોતી નથી.

✓ (૪) પરત્ર એટલે અ-પરચળે-બીજી વસ્તુમાં આવો ભાસ થાય છે.

આ ચારેય સપ્તધર્મેનિ અન્વિત કરતાં અધ્યાસની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે : સ્મૃતિના જેવા સ્વરૂપવાળો, બીજી વસ્તુમાં થતો, પહેલાં જોયેલી વસ્તુનો પાછળથી બાધિત થતો દેખાવ-ભાસ એટલે અધ્યાસ.

આ વ્યાખ્યાને ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ. સૂર્યના તાપમાં કાષ્ઠક સામે પડેલી છીપકીને ચાંદી માની બેસે છે. શુક્તોઃ રજતભાનમ્ છીપકીમાં ચાંદીનો ભાસ થાય ત્યારે ચાંદી (રજત) સામે હોતી નથી, તેથી તે ચાંદીનો ભાસ સ્મૃતિના જેવા સ્વરૂપવાળો છે. ચાંદીનો ભાસ પરત્ર એટલે બીજે સ્થળે-બીજી વસ્તુમાં-છીપકીમાં થાય છે રજત-ચાંદીનો ભાસ થાય છે તે પહેલાં ચાંદી જોયેલી છે. વળી, જ્યારે માથુસ નજીક જઈને જુએ ત્યારે છીપકીનો દુઃકર્મ દેખાય. આમ છીપકીનું મધાર્થજ્ઞાન થતાં જ ચાંદીના દેખાવનો બાધ થાય છે પછી ચાંદી દેખાતી બંધ પડી જાય છે.

ભાષ્યકાર અધ્યાસનું યોગ્યતાનું લક્ષણ આપ્યા પછી બીજાં દર્શનોનાં ત્રણ લક્ષણો આપે છે. સકરાચાર્ય આ લક્ષણો કોનાં છત્રે-તેનો નિર્દેશ અથવા તે લક્ષણોની યોગ્યતા-અયોગ્યતાની ચર્ચા કરતા નથી. છતાં અધ્યાસ બમ વિશેના લુપ્ત લુપ્ત દર્શનોના ગતો સમજવા જરૂરી હોવાથી તે વિશે સંક્ષિપ્ત વિચાર કરીએ.

छीपक्षीમાં દેખાતું રજત (ચાંદી) કે બ્રહ્માં લાસતું જગત ખરેખર સત્ છે કે અસત્ ? પ્રાયઃ બધાં દર્શનો માને છે કે જગત જેવું દેખાય છે તેવા વસ્તુનું તો નથી જ,

✓ (અ) લાસતા જગતને સત્ કે અસત્થી ભૂલું જ માનનારા પ્રકારનો
(૧) અનિર્વાચનીયખ્યાતિવાદ.

✓ (બ) લાસતા જગતને સત્ માનનારા પ્રકારના ત્રણ મતો :

(૨) અન્યથાખ્યાતિવાદ ✓

(૩) આત્મખ્યાતિવાદ ✓

(૪) અખ્યાતિવાદ ✓

✓ (ક) લાસતા જગતને અસત્ માનનારા પ્રકારનો મત :

(૫) અસત્ખ્યાતિવાદ

આમ કુલ પાંચ ખ્યાતિઓ-ખ્યાતિપંચક બને છે. (૧) અનિર્વાચનીય-ખ્યાતિ (૨) અન્યથાખ્યાતિ (૩) આત્મખ્યાતિ (૪) અખ્યાતિ અને (૫) અસત્ ખ્યાતિ.

✓ (૧) અનિર્વાચનીયખ્યાતિ : આ શકરાચાર્યનો કે શંકરવેદાન્તનો મત છે. આ મત પ્રમાણે લાસતું જગત કે રજત સત્ નથી, કારણ કે પાછળથી થતા બ્રહ્માં જ્ઞાનથી કે શુક્તિના જ્ઞાનથી જગત કે રજતના જ્ઞાનનો બાધ થાય છે. જે વસ્તુના જ્ઞાનનો પાછળથી બાધ થઈ જાય તે વસ્તુને સત્ ન કહી શકાય. કારણ સત્ હંમેશ ત્રિકાલાબાધિત હોય જીવણી, બ્રહ્મના કે છીપક્ષીમાં લાસતા જગતને કે રજતને અસત્ પણ ન કહેવાય. કારણ કે અસત્ કલ્પિત વસ્તુઓનો તો લાસ પણ થતો નથી. દા. ત. વાંચણી ઓનો પુત્ર, સસલાના શીંગ જેવી કલ્પિત વસ્તુઓ કદી કોઈને ઓલાસરૂપે જોવા મળી નથી. તેથી દેખાતું જગત અસત્ પણ નથી. આમ સત્ કે અસત્ ન કહી શકાય તેવા જગતને અનિર્વાચનીય-તેવા જગતનાં દર્શનને અનિર્વાચનીયખ્યાતિ કહે છે. નિર્વાચન-કથન જેવું નિશ્ચિતરૂપે ન થઈ શકે તે અનિર્વાચન્ય અને ખ્યાતિ એટલે દર્શન.

(૨) અન્યથા અન્યથાધર્માધ્યાસઃ આ લક્ષણ અન્યથાખ્યાતિ અને આત્મખ્યાતિ બંને મતો પ્રમાણે પડાવી શકાય. અન્યથાખ્યાતિ એટલે વસ્તુ ખરેખર જેવી હોય તેના કરતાં અન્યથા ભુદા રૂપે દેખાતી. અન્યથા-શુક્તિ

ઉપર, અન્યના ધર્મેના-રજતના ધર્મેના અધ્યાસ છીપલી ઉપર ચાંદીના ચળકાટ વગેરે ધર્મેના જામ થાય તે અધ્યાસ. છીપલીરૂપે ન દેખાતા અન્યથા એટલે રજતનાં સ્વરૂપે દેખાય છે. આ મતમાં શુક્તિ અને રજત બન્ને સત્ છે. પરંતુ, શુક્તિને રજત માની લેવાથી જામ જામે થાય છે. આ અન્ય-ચાખ્યાતિવાદ કુમારિકા ભટ્ટની શાખાના મીમાસિકો અને નૈયાયિકોના છે.

(૩) અન્યથા અન્યઘર્માધ્યાસઃ—આ લક્ષણ આત્મખ્યાતિવાદ પ્રમાણે પણ ધટાવી શકાય. એકના ધર્મો બીજે સ્થળે-બીજામાં હોવાનો જામ એટલે અધ્યાસ. આત્મા શબ્દ વેદાન્તમાં નિરૂપિતા આત્માનો બોધક નથી, પરંતુ સૌમાન્તિક બૌદ્ધોના સુદ્ધિરૂપ આત્માનો કે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોના વિજ્ઞાન-રૂપી આત્માનો બોધક છે.

બૌદ્ધ દર્શનની ચાર શાખાઓ છે : (૧) સૌમાન્તિક (૨) વૈભાષિક (૩) વિજ્ઞાનવાદ અને (૪) શ્વન્નવાદ. પહેલી એ શાખાઓમાં બાલ અને આંતર બંને પ્રકારના પદાર્થોને સત્ માનવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વાસ્તિત્વવાદી કહેવાય છે. વૈભાષિકો બાલવસ્તુનાં અસ્તિત્વને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી અનુભવાતું માને છે, જ્યારે સૌમાન્તિકો તે જ અસ્તિત્વને અનુમાન પ્રમાણુથી જાણી શકાય તેવું માને છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ બાલ પદાર્થને સત્ માનતા નથી, આંતરિક અને ક્ષણિક એવાં વિજ્ઞાનોનો પ્રવાહ જ માત્ર સત્ છે. શ્વન્નવાદીઓ ખણું જ શ્વન્ન છે તેમ માને છે.

આત્મખ્યાતિવાદ સૌમાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદ બંને પક્ષે ધટાવી શકાય. સૌમાન્તિક મતમાં છીપલીમાં દેખાતું રજત સુદ્ધિરૂપી આત્માનો ધર્મ બને છે, આત્માના ધર્મરૂપ બનેલું રજત ખરેખર તો અંદર-સુદ્ધિમાં હોય છે છતાં બહાર શુક્તિમાં હોય તેમ લાગે છે. સુદ્ધિરૂપી આત્માના ધર્મ રજતમાં ખોટી રીતે બહાર દર્શન થતું હોવાથી આ મતને આત્મ-ખ્યાતિવાદ કહેવાય છે. ખરેખર જે રજત અંદર છે તે બહાર દેખાય તેથી જ જામ જામે થાય છે. આન્તરસ્ય રજતસ્ય ચદિર્ધેસ અયમાસઃ । આ પક્ષમાં પણ અંદર રહેલું રજત સત્ મનાય છે.

વિજ્ઞાનવાદ પ્રમાણે આત્મખ્યાતિવાદઃ—વસ્તુતઃ રજતનાં ક્ષણિક વિજ્ઞાનો મતમાં વહેતા પ્રવાહરૂપે અંદર રહેલું રજત બહાર દેખાય ત્યારે જામ જામે થાય છે. વિજ્ઞાનરૂપે અંદર રહેલું રજત સત્ છે. આથી એમ ધટાવાય કે

અન્યઞ્ચ એટલે બહાર શુક્તિમાં, અન્ય એટલે બુદ્ધિરૂપ આત્માનો કે વિજ્ઞાનરૂપી આત્માનો ધર્મ રજતત્વ-નો બ્રમ થાય છે

(૪) અધ્યાતિવાદ : યત્ર યદ્વ્યાસ', તદ્વિવેક-અમદ-નિવન્ધનો બ્રમ. । યત્ર-જ્યાં-શુક્તિમાં, યદ્-અધ્યાસઃ જે-રજત-નો અધ્યાસ થાય છે. તે તદ્-વિવેક-અમદ-તદ્-તે બને વસ્તુઓ શુક્તિ અને રજત કે તે બંનેનાં જ્ઞાન વચ્ચેનો વિવેક-સુ-પદ્મ-અમદ-અમદ ન થઈ શકવું નિવન્ધ-કારણ જેનું છે તેવો બ્રમ શુક્તિ-રજતના બેંદુનું અમદ ન થઈ શકવાને કારણે જે બ્રમ બોલો થાય છે તે અધ્યાસ.

અધ્યાતિ-એટલે જે વસ્તુઓના બેંદુનું અમદ ન થવું. પ્રાણાકર સામાના મીમાંસકો યથાર્થે સર્વ વિજ્ઞાનમ્-જ્ઞાનમાત્રને યથાર્થ માનતા હોવાથી બ્રમજ્ઞાનનો મંભવ જ નથી. શુક્તિમાં રજત દેખાય છે ત્યારે રજતમ્-રજતમ્-રજતમ્-આ-શુક્તિ એવું શુક્તિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે અને રજતમ્-રજતનું રજતિજ્ઞાન થાય છે મુખ તાપમાં ચમકતી હીપલીને જોનાં મનમાં રજતની રજતિ થાય છે પરંતુ જે રજતનું રજતનું રજત એવું અભિમાન હોય છે તે પશ્ચિમે શુક્તિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને રજતનું રજતિજ્ઞાન ન બને જ્ઞાનોનું જુદાપણું અમદ કરી રજત નથી અને તેથી બ્રમ બોલો થાય છે.

(૫) અસત્પ્રત્યાતિવાદ : અન્યે ॥ યત્ર યદ્વ્યાસ', તસ્યૈવ વિપરીતધર્મસ્વરૂપનામ્ આચક્ષતે રતિ । આ લક્ષણ શૂન્યવાદીઓના અસત્પ્રત્યાતિવાદને અનુસરીને આપેલું છે. યત્ર-શુક્તિમાં (જ્યાં) યદ્-અધ્યાસ રજત વગેરેનો અધ્યાસ-તે અધ્યાસને, તસ્યૈવ-અધિ-જ્ઞાન-આવારણ બનતી શુક્તિના-શુક્તિમાં, વિપરીતધર્મસ્વ-એટલે શુક્તિના શુક્તિત્વ ધર્મથી વિપરીત રજતત્વ ધર્મની રૂપના આચક્ષતે કહે છે. શુક્તિમાં આદીપણની રૂપના કરવી એટલે અધ્યાસ શૂન્યવાદીઓ રજતને તો કદાચ પણ હીપલીને પણ અસત્ માને છે. અસત્ હીપલીમાં અસત્ રજતનું દર્શન થતું હોવાથી આ મત અસત્ પ્રત્યાતિવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે મત પ્રમાણે આધાર અસત્ હોય તો પણ બ્રમ ધર્મ શકે બંધ આપને આગળથી દર્શાવતાં બિનના જન્મના જેવો પદાર્થ કોઈ પણ આધાર વિના બાકે છે. શૂન્યવાદ પ્રમાણે શૂન્યતા પહેલાં શુક્તિરૂપે બાકે અને પછી શુક્તિરૂપે બાકતી શૂન્યતા જ રજતરૂપે દેખાય છે અહીં અસત્ રજતને સત્ સમજ લેવાથી બ્રમ બોલો થાય છે.

ઉપરના અધ્યાસવક્ષ્યોમાં મતોની યોગના રત્નપ્રભા અને ન્યાયનિ-
શ્ચય દીક્ષાઓને આધારે છે. શ્રી વિશ્વેશ્વર મતોની યોગના વક્ષ્યોમાં બુદ્ધી
રીતે કરે છે.

સર્વથાપિ.. જ્યાં મતોમાં એક સામાન્ય વિચાર છે. એક વસ્તુના
ધર્મો બીજી વસ્તુમાં દેખાય છે આ વિચાર પાંચે અધ્યાતિવાદમાં સામાન્ય
છે. આમ, સરીર-આત્માના ધર્મોના એક જીવન પર અધ્યાસ થાય છે અને
તે અધ્યાસને આધારે જગનના જ્યાં વ્યવહારો ચાલે છે.

તથા ચ લોકે—માત્ર દર્શન શાસ્ત્રોમાં જ નહીં, પણ જગતમાં
પણ અધ્યારનું સ્વરૂપ સૌ જાણે છે : ખરેખર જે હીપ્તી છે તે જ
ચાહીના જેમ દેખાય છે.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે એકના ધર્મો અન્યમાં જામે-સરીરાદિના
ધર્મો આત્મામાં જામે તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ એક-અભિન્ન
એવો આત્મા અનેક જીવાત્મારૂપે દેખાય તે કેમ સમજી શકાય ?

ભાષ્યકાર આવી શકા કદાચ કોઈને થાય તેમ માનીને તેનું નિરા-
કરણ કરતાં કહે છે-પ્રકાઃ સ્વદ્વદ્ભાવો.. ભાષ્યમાં આવી શંકા રજૂદોમાં નથી
પણ પ્રકાઃ સ્વદ્વદ્ભાવો વાક્યને સમજવા માટે પૂર્વભૂમિકારૂપે એવી શંકા ભાષ્ય
કારને અભિપ્રેત હોય તેમ માનવામાં આવે છે. ચન્દ્ર તો એકનો એક હોય,
પરંતુ અખિને આગળથી દમાવતાં કે નેત્રરોમને લીધે અનેક ચન્દ્ર દેખાય
છે. આમ, આત્મા એક જ હોવા છતાં અધ્યાસ કે અવિદ્યાને કારણે અનેક
હોય તેમ દેખાય છે.

(૩) શંકા કથં પુનઃ પ્રવોપિ ? પ્રત્યક્ સંબંધને અનેક રીતે
સમજાવાય છે પ્રત્યક્-પૂર્ણઃ આત્મા-રઘુરૂપયસ્ય સ પ્રત્યક્ આત્મા,
તસ્ય પ્રત્યગાત્મન ધ્યાપકરૂપ હૃદયર્થઃ : (સ્વામી શા સરસ્વતી)
વ્યાપક-પૂર્ણ સ્વરૂપવાળો (આત્મા રજ્જુ વિશેષ્ય તરીકે બીજીવાર લેવો પડે)

પ્રત્યક્-(પ્રતિ-અચ્ચ) પ્રતીયમ્-સુખ-દુઃખાદિષમ્ અચ્ચતિ-
વિજાનાર્તિતિતિ પ્રત્યક્ સ સાસૌ પ્રત્યગાત્મા (આ વિશ્વેશ્વર)
પ્રતિ = પ્રતીય-સુખ દુઃખાદિનો, અચ્ચતિ-અચ્ચતિ-અનુભવ કરનાર-
જીવાત્મા

પ્રત્યક્-પ્રતીય પૂર્ણે હિન્દ્રય-અપ્રાપ્તો-(રત્નપ્રભા) હિ દ્રયો મદલ્ય
ન થાય તેવો પૂર્ણ આત્મા

प्रत्यक्-Internal-Inner-तेથી અંતર-આત્મા (થર્મા).

દૃકર્મા પ્રત્યક્ આત્મા એટલે પૂર્ણ-આપક આત્મા. પહેલાં તે આવે। પ્રત્યગાત્મા ઘટની જેમ ઇન્દ્રિયોનો વિષય જ ન બની શકે. આત્મા તે વિષય Subject છે તે તે ઉપર ક્યું જ છે જે આત્મા વિષય તરીકે સિદ્ધ ન થાય તે તેના ઉપર અધ્યાસ પણ સિદ્ધ ન કરી શકાય કારણ કે શુકિત પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય બને છે અને પછી જ તેના પર રજતનો અધ્યાસ થાય છે. આમ વિષય નહીં બનતા આત્મા ઉપર વિષય-શરીર અને તેના ધર્મોનો અધ્યાસ તમે શી રીતે કરી શકશો ?

બીજું, આત્મા શુકિતની જેમ મામે રહેલો દેખાતો નથી. લોકો તે આમાન્વતઃ આગળ રહેલી વસ્તુ ઉપર જ અધ્યાસ કરે છે. આમ આત્મા પુરઃ અવસ્થિત-સામે રહેલો નહીં હોવાથી પણ તેના પર અધ્યાસ થઈ શકે નહીં.

ત્રીજું, તમે જ આત્માને અસ્મદ્ પ્રત્યય-ગોચર કહો છો. જે વિષય હોય તે તે તમે જ કહ્યું તેમ યુસ્મદ્ પ્રત્યય-ગોચર-તુ ના જ્ઞાનથી સમજી શકાય તેવો હોય છે જે યુસ્મદ્-ના જ્ઞાનથી રહિત હોય તે વિષય ન બની શકે તેમ તમે જ કહો છો ને ?

શ્રુતિર્મા પણ ચક્ષુષા જ ગૃહ્યતે કહીને આત્માને અવિષય બતાવ્યો છે તે તમે માત્ર અધ્યાસ તેના પર થઈ શકે તેટલા માટે તેને વિષય માનશો તે તમારા જ સિદ્ધાંત અને શ્રુતિ સાથે તેનો વિરોધ થશે (શંકાભાગ પૂર્ણ)

ઉચ્ચત્તે-ભાષ્યકાર ઉપરની શકાઓનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આત્મા સંપૂર્ણપણે અવિષય નથી-તે માટે બે હેતુઓ : આત્મા અસ્મદ્ પ્રત્યયનો વિષય તે બને જ છે 'દુ' એવા જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવો હોવાથી તે તેટલા પૂરતો તે વિષય બને જ છે બીજું, દરેકને અપરોક્ષ અનુભૂતિ-બીજા પ્રમાણોથી નહીં-પોતે જ કોઈ પણ વસ્તુનાં જ્ઞાનસાધન વિના સ્વયં અનુભવી શકે-તે અપરોક્ષ અનુભૂતિ-આત્માનો આવો અનુભવ દરેકને થાય છે. પ્રત્યગાત્મા-પૂર્ણ આત્મા પ્રસિદ્ધ છે-સૌ તેનો અપરોક્ષ કરે જ છે-કોઈ ન કહે કે 'દુ નથી' જે પ્રસિદ્ધ છે તે વિષય કયા વિના કોઈ વસ્તુ પ્રસિદ્ધ-જ્ઞાત બની શકે નહીં.

ભામતીકાર જણાવે છે વસ્તુતઃ પ્રત્યગાત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી વિષય બનતો નથી. જ્ઞાતા અવિદ્યાથી કલ્પિત શુદ્ધિ, મન, શરીર વગેરે

ઉપાધિઓ (Conditions) ને લીધે અકર્તાપિકર્તા હય, અમોક્તાપિ મોક્તા હય, અવિષયોઽપિ વિષય હય જીવમાયમાવગ્નઃ અવમાસતે । જેમ ઘટ વગેરેની ઉપાધિથી ઘટાકાશરૂપે આકાશ મર્યાદિત ન હોવા છતાં મર્યાદિત બની મધુ' હોય તેમ જામે તેમ આત્મા પણ વસ્તુતઃ અવિષય છતાં અવિદ્યા કલ્પિત ઉપાધિઓને લીધે જનરૂ કે વિષય બનતા હોય તેમ જાણે છે.

ખીલું, તમે એવો દેહ સામાન્ય નિમગ્ન ન બાંધી શકો સામે રહેલી વસ્તુ ઉપર જ અધ્યાસ થઈ શકે. કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ વગરનું આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી હીપક્ષોની જેમ સામે દેખાતું નથી છતાં અવિવેકી લોકો સામે પ્રત્યક્ષરૂપે ન દેખાતા આકાશ ઉપર પણ તત્ત્વ-સપાટીનો, મહિનતાનો અધ્યાસ કરે છે. (આકાશનું તત્ત્વ-સપાટી દેખાય છે, આકાશ નીલું છે.) આમ આત્મા આકાશની જેમ અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેના ઉપર અધ્યાસ થઈ શકે. ૩૧

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના મતે સંકરાચાર્યે ઉપર કરેલું નિગઠગણ્ય સંતો-પાત્રનક નથી, શબ્દ પ્રપંચ માત્ર છે । તમઃ અને પ્રકાશ ના જેવાં વિષય (શરીરાદિ) અને વિષયી (આત્મા) વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં બતાવીને અહીં આત્માને-વિષયીને વિષય તરીકે સિદ્ધ કરે છે....ચાંડો મસ્તિષ્કમ્ વિષયકો રૂપરેણા સ્પષ્ટ નહીં હિ । ખીલું, જે આકાશ ઉપર 'આકાશ મહિન છે' એવો અધ્યાસ કરે છે તે આકાશ અપ્રત્યક્ષ નહીં પણ નીલ-વર્ણનું દેખાતું પ્રત્યક્ષ આકાશ છે. ત્રીલું, નવી શ ૩૩ ઉપાધિને તે કહે ૩૩ કે જગત તો સત્ છે, પણ જગત તો મિથ્યા છે. અસત્ જગતનો આરોપ અપ્રત્યક્ષ આત્મા ઉપર માનવાથી તો અપ્રત્યક્ષ વાયુ ઉપર વધ્યાપુત્રના આરોપ જેવું થશે ।

ભામતીકારે સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે કે વાસ્તવિક રીતે જોનાં આત્મા વિષય નથી. છતાં અનાદિ એવી અવિદ્યાથી કલ્પિત દેહાદિની ઉપાધિઓને લીધે તે વિષય ન હોવા છતાં વિષય હોય તેવો જાણે છે ખીલું, ભાષ્યકારને અહીં લૌકિક નહીં, દર્શનશાસ્ત્રમાં બતાવેલું અપ્રત્યક્ષ આકાશ જ અભિ-પ્રેત છે. સંકરાચાર્ય જગતને વધ્યાપુત્ર જેવું અસત્ કથાઈ કહેતા નથી. તેથી આચાર્ય વિશ્વેશ્વરે ચીંધેલા દોષો પ્રતીતિકર લાગતા નથી

(૪) તમ્ ષતમ્-- અધ્યાસમ્ પણિહતાઃ...આત્મા ઉપર થતો દેહ-

दिनो अभ्यास જ બધા દુઃખોનું મૂળ છે. પંડિતો આ અભ્યાસને અવિદ્યા પણ કહે છે. (અવિદ્યા is strictly speaking the cause of અધ્યાસ) વિદ્યા એટલે વસ્તુ-આત્માના સ્વરૂપનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થવજી, મનન વગેરે સાધનોથી આત્મા-શરીરનો વિવેક કરી શકાય. આવા વિવેકની મદદથી શરીર-આત્માના પરસ્પરના અભ્યાસને-અવિદ્યાને દૂર કરી શકાય. તત્ત્વેવં સતિ...તે બાબતમાં આ પ્રમાણે જ્યારે બને ત્યારે-પર્યં મૂત વસ્તુ-તત્ત્વ-અવધારણે સત્તિ (ભાગતી) આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય જ્યારે થાય ત્યારે-યજ્ઞ જ્યાં આત્મા ઉપર, યદ્ અધ્યાસ. જે શરીરોદિતો અભ્યાસ થાય છે (ત્યાં) તે આત્મા શરીરના ગુણ-દોષથી કોઈ અસર પામતો નથી. ગુણ-દોષ સાથે સંબંધમાં આવતો નથી. અભ્યાસને કારણે આત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ બિહાર થતો નથી અધ્યાસકૃત-ગુણ-વોપાખ્યામ્ અધિષ્ઠાનમ્ ન લિપ્યતે દૃશ્યક્ષરાર્થઃ । (સ્તપ્રભા)

આ અભ્યાસને આધાર તરીકે રાખીને જ લૌકિક અને વેદિક પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો ચાલે છે પ્રમાણ-જ્ઞાન મેળવવાના સાધન-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વ. પ્રમેય એટલે જે પ્રમાણદ્વારા જાણવામાં આવે છે તે અને પ્રમાતા એટલે પ્રમાણ દ્વારા પ્રમેયને જાણનાર લૌકિક, કર્મશાસ્ત્રીય અને મોક્ષશાસ્ત્રીય એ ત્રણે પ્રકારના વ્યવહાર અભ્યાસને આધારે થાય છે વેદશાસ્ત્રમાં, અમુક ક્રિયા કરવી જોઈએ તેમ કહ્યું હોય તે વિધિ અને જે વાક્ય અમુક કર્મનો નિષેધ કરે તે નિષેધ વાક્ય. મોક્ષશાસ્ત્ર કહેવાય છે કે જેમાં મોક્ષ માટેના ઉપાય બતાવ્યા હોય છે. આમ જગતના સામાન્ય વ્યવહારો, યજ્ઞોદિતી વિધિઓ કે અમુક કર્મના નિષેધ બતાવતાં શાસ્ત્રો તેમ જ મોક્ષની ચર્ચા કરતાં વેદાન્તશાસ્ત્ર આ બધું જ અભ્યાસની ભૂમિકા ઉપર જ ચાલે છે

પ્રાતિભાસિક અને વ્યાવહારિક સત્તામાં જ ઉપર બતાવેલા બધા વ્યવહારો ચાલે છે પારમાર્થિક સત્તાનો અનુભવ થતાં કોઈ વ્યવહાર ટકી શકે નહીં. કારણ કે ત્યાં તો તત્ત્વ કેનર્ક વિજ્ઞાનીયાત્-જ્યાં બધું જ એકાકાર હોય ત્યાં કોણ કેને જાણે ?

કથં પુનઃ અવિદ્યાવત્ --પૂર્વપક્ષી સંકે કરે છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને શાસ્ત્ર અવિદ્યાયુક્ત આત્માના વિષયવાળાં છે તેમ કેમ માની શકાય ? અવિદ્યાવાન્ શબ્દમ્ इति अध्यासवान् आत्मा प्रमाता स विषय-आश्रयो येषां तानि अविद्यावद् विषयाणि પ્રમાણોની બાબતમાં જે

આમ પ્રમાણેનો આશ્રય બનતો આત્મા (પ્રમાતા) અધ્યાસયુક્ત (અવિદ્યાયુક્ત) જ હોય છે તે સિદ્ધ થયું. વળતેન કણ્ટકચક્ષુરિતિ ન્યાયવત્-પ્રમાણ કે શાસ્ત્રીયો જ્ઞાન મેળવીને તેને પણ છોડા દેવાનો હોય છે.

આ વિશ્વેશ્વર લખે છે કે યદ્યપિ માધ્યકારને અપને યુક્તિપ્રવાદમે પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) કો અસંગ કહકર તારે વિષયકો ગૃહ્યય કર જાણા દે! પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તથા શાસ્ત્રીય વ્યવહાર સ્વ મૂલ્યો કે લિયે દે વેલા સિદ્ધ કર રહે હિં! કિંતુ ઉત્તકા વિચેચન મી માયાજાલ હૈ. આ ટીકામાં તથા નથી કારણ કે જીવાત્માનુ મૂળ સ્વરૂપ તો અસંગ જ હોય છે બીજું, પરમાર્થ સત્તાની દૃષ્ટિએ તો જ્ઞાતા જ્ઞેય, જ્ઞાન કે પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણના ભેદો પણ કલ્પિત જ છે જ્ઞાતા કે પ્રમાતા કહો એટલે જ્ઞેય કે પ્રમેયને કલ્પવુ જ પડે અને ભેદ જીભો થાય તેથી, જ્ઞાતા વ સ્વરૂપે નિરૂપના શાસ્ત્રો પણ વ્યાવહારિક સત્તાનાં ક્ષેત્રમાં આવે છે તેટલું જ બાહ્યકારને અભિપ્રેત ભાગે છે પ્રમાણ-શાસ્ત્ર વગેરે મૂર્ખાઓ માટે છે તેવી માન્યતાની ગદ્ય પણ બાહ્યકારના શબ્દોમાં જણાતી નથી.

પર્યાદિવિદ્યાવિદ્યોપાત્ બને પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો સામાન્ય જન માટે અવિદ્યાયુક્ત પુરુષનો આશ્રય કરનારા હોય એટલે સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે કોઈ વસ્તુનું પ્રમાણારા પ્રમા-પર્યાયજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાતા બને ત્યારે તો તે પ્રમાતા બનતો મનુષ્ય સામાન્ય-વેદાન્તાદિનાં જ્ઞાન વગરનો હોવાથી અવિદ્યાયુક્ત કહી શકાય તે રીતે જ્ઞેતા, સામાન્ય પુરુષ પ્રમાતા બને છે ત્યારે તો પ્રમાણનો આધાર સામાન્ય પુરુષ પોતે અવિદ્યાયુક્ત હોય તેથી, ત્યાં તો પ્રમાણના વ્યવહારો અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના આશ્રયવાળા કહેવાય છે પણ જ્યારે શાસ્ત્રોદ્ધારા જેણે આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું હોય તેવો વિદ્વાન જ્યારે પ્રમાતા બને ત્યારે પ્રમાણના વ્યવહારોનો આશ્રય બનતા પ્રમાતાને અવિદ્યાયુક્ત થી રીતે કહી શકશે. કારણ કે આશ્રય બનેનો તેવો પ્રમાતા તો આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનવાળો હોવાથી અવિદ્યાયુક્ત નથી, પરંતુ વિદ્યાયુક્ત છે તો પછી વિદ્વાનોના સંબંધમાં જે પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો થાય છે તેને તમે અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના વિશ્વ-આશ્રયવાળા કહી શકશો નહીં.

(ઉપર પ્રમાણે કદાચ કોઈ ચકા ઉપરે તેા ભાષ્યના શબ્દોમાં આવી ચકા આપી નથી ભાષ્યકારને એવી ચકા અભિપ્રેત છે તેમ માનીને-પશ્ચાદિમિ વાક્યનો અર્થ સમજી શકાય) શકરાચાર્ય કહે છે કે ભગવે વિદ્વાને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આત્માને દેહાદિથી ભિન્ન જાણુના હોય, પણ તેમના અપરદારો પશુઓ કે સામાન્ય મનુષ્યોના વ્યવહારોથી જરાયે વિશેષ-જુદા હોતા નથી

જનાં જનાં પ્રમાણુ-પ્રમેયના વ્યવહાર થાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રમાતા અવિદ્યા કે અધ્યાસયુક્ત જ હોય છે હા ત પશુઓ કે સામાન્યજનો અધ્યાસયુક્ત છે અને વ્યવહારો કરે છે

વિવેકિનઃ અધ્યાસવન્તઃ ।

વ્યવહારવસ્થાત્ ।

પશ્ચાદિવત્ । (રત્નપ્રભા)

તેમ વિવેકી પુરુષો પણ પ્રમાણુ પ્રમેયના વ્યવહારો કરે છે તેથી તેઓ પણ પશુ, સામાન્ય જનના જેવા અધ્યાસયુક્ત જ છે

વળી, વિદ્વાનોને જ્ઞાન બે રીતે થાય . એક તો અહં બ્રહ્માસ્મિ-હં બ્રહ્મ છુ-એવો સાક્ષાત્કાર-અનુભૂતિ થાય. બીજું, શાસ્ત્ર દ્વારા દેહથી આત્મા ભિન્ન છે તેવું શાબ્દિક જ્ઞાન થાય પ્રથમ પક્ષે તો અધ્યાસ બાધિત થયા પછી પણ અધ્યાસની અનુવૃત્તિ (પછી પણ ચાલ્યા કરે) થતી હોવાથી વ્યવહારો થાય છે, તે સમન્વયસૂત્રમાં કહેવામાં આવશે બીજા પક્ષે પરોક્ષ એવા આત્મજ્ઞાનથી-અનુભૂતિ વગરના કોઈ આત્મજ્ઞાનથી, અપરોક્ષ-જેનો દરેકને સ્વયં ને સીધો જ અનુભવ થાય છે તેવો-અધ્યાસ દૂર કરી શકાતો નથી તેથી તેવા શાબ્દિક જ્ઞાનવાળાના વ્યવહારો પણ અધ્યાસમૂલક જ હોય છે દૂકમાં વ્યવહારમાત્ર અધ્યાસનું જ કાર્ય છે તેમ સિદ્ધ થયું

શશ્વદિમિ શબ્દનો કાનની ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થાય અને તે પ્રત્યક્ષ ક્ષણરૂપે શબ્દાદિનું જ્ઞાન થાય આ વાન યર્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના વ્યવહારની

યદા વણ્ઠોચત જ્યારે લાકડી હાથમાં હોય ત્યારે તે મને મારે છે, અત્યારે તેના હાથમાં લાકડી ઉગામેલી છે તેથી અત્યારે તે મને મારશે -એવું અનુમાન પશુ પણ કરે છે અને તે અનુમાન પ્રમાણુના ક્ષણરૂપે તે પનાયન કરી જાય છે, આ યર્ષ અનુમાન પ્રમાણુના વ્યવહારની વાત

પ્રમાતા પ્રમાણથી પ્રમેયને જાણનારો આત્મા છે તે અધ્યાસયુક્ત હોય છે. જ્ઞાત્રોમાં પણ વિજ્ઞાતા તરીકે જેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે તે આત્મા પણ અધ્યાસયુક્ત જ છે. આ કેવી રીતે બની શકે? પ્રમાણોનું કાર્ય તે વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન-વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેથી પ્રમાણો તે અવિદ્યા-અજ્ઞાનને દૂર કરનારા છે. તે પ્રમાણો અવિદ્યાયુક્ત આત્માનો આશ્રય કેવી રીતે લઈ શકે? વળી, જ્ઞાત્રો પણ મનુષ્યના હિતનો જ ઉપદેશ કરે છે અને અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. તે જ્ઞાત્રો પણ અવિદ્યાયુક્ત આત્માનો આશ્રય લે તે કેમ માની શકાય?

ભાષ્યકારનો ઉત્તર:—ઉચ્ચત્તે-પહેલાં તો કોઈ પણ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તેની પૂર્વે આત્મા પ્રમાતૃત્વનો શુભ હોવો જોઈએ. આત્મા પ્રમાતા અને તો જ પ્રમાણનો પ્રવૃત્તિ થાય. વળી, આ શરીર હું છું-એવું 'હું' તું' અભિમાન અને શરીર, ઇન્દ્રિયો મારી છે તેવું મારાપણાનું અભિમાન આત્મામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રમાતૃત્વનો શુભ સિદ્ધ કરી શકાય જ નહીં. દૂંકમાં, શરીર-ઇન્દ્રિયો અને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ=અવિદ્યાનો વિષય બનેલો આત્મા જ પ્રમાતા બની શકે અને આત્મા પ્રમાતા બન્યા પછી જ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય. આમ, પ્રમાણની બાબતમાં પ્રમાતા બનતો આત્મા અવિદ્યા-અધ્યાસયુક્ત જ હોય છે.

પ્રમાકરણમ્ પ્રમાણમ્-કોઈ પણ વસ્તુની પ્રમા-યથાર્થજ્ઞાન માટેનું જે કરણ-સાધને તે પ્રમાણ પ્રવક્ષા અનુમાન વ. ની મદદથી વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન મળે છે તેથી તેને પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાતા એટલે પ્રમાણદ્વારા પ્રમા-યથાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર (પ્રમાતૃત્વં हि प्रमां प्रति कृतवत्त्वम् । —ભામતી) વળી, આત્મા તો કૂટસ્થ, અપરિણામી હોવાથી તે કોઈ પણ ક્રિયાનો વસ્તુતઃ કર્તા તો ન બની શકે પરંતુ, ક્રિયાસીલ એવી બુદ્ધિનો આત્મા ઉપર અધ્યાસ થયા પછી આત્મા ક્રિયાવાન-કર્તા હોય તેવો જાણે છે.

આ વિચાર સંકરાચાર્ય વધારે વિગતવાર સમજાવે છે. એક તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ આખી વગેરે વિના થઈ શકે નહીં. પરંતુ, આખી વગેરે ઇન્દ્રિયો કોઈક એતનના અધિષ્ઠાન વગર (Control guidance કે દેખરેખ વગર) એકલી પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી....મામૃત્ કુવિન્દરહિતેભ્યઃ ષેમાદિભ્યઃ) પદ-ઉત્પત્તિઃ इति (ભામતી)

પશુકર વગરનાં વેમ વગેરે સાધનોમાંથી કપડાંનું ઉત્પાદન (સ્વયં) ન બને !
અથવા તત્ત્વપ્રેભા પ્રમાણે અધિષ્ઠાન-શરીરરૂપી આધાર વગર.

હવે, આત્મા અધિષ્ઠાતા બને-ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરનાર બને તેની પહેલાં તેના પર અધ્યાસ તો થયેલો જ હોવો જોઈએ. કારણ કે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો આત્મા અકર્તા હોવાથી નિયમન-ક્રિયા પણ તે કરે નહીં. આવા અધ્યાસવાળા આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય પામતું શરીર જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે. નિયમનાદિ ક્રિયાઓ કરી શકે. અન્ અધ્યસ્તઃ આત્મ માયઃ આત્મ-તાદાત્મ્યમ્ યસ્ય સઃ દેહઃ-શરીર પર આત્માના સ્વરૂપનો અધ્યાસ ન થાય તેવા શરીરથી પ્રવૃત્તિ થાય નહીં. ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિના આશ્રયરૂપ બનતું શરીર આત્માના અધ્યાસવાળું જ હોય છે. દ્વંકર્મા, ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કાર્ય કે તે પ્રવૃત્તિઓના આશ્રયરૂપ બનવાનું કાર્ય થાય તેની પહેલાં આ શરીર કું છું તેવો આત્માનો શરીર ઉપર અધ્યાસ થયો હોવો જ જોઈએ. આત્માના અધ્યાસ વિના દેહ ક્રિયા કરી શકે તેમ માનીએ તો સુપુત્રિ અવસ્થામાં (ન્યા અધ્યાસ હોતો નથી) પણ પ્રવૃત્તિ સંભવી શકશે. વસ્તુતઃ સુપુત્રિમાં કદી કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

(૧) પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ માટે આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની જરૂર બીજી થાય છે.

(૨) ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે કોઈક નિયમન કરનાર કે આશ્રયરૂપ બનનાર તત્ત્વ હોવું જોઈએ

(૩) નિયમન કે આશ્રયરૂપ બનવાની પ્રવૃત્તિ માટે દેહ ઉપર આત્માનો અધ્યાસ થવો જોઈએ.

ન ચૈતસ્મિન્ સર્વસ્મિન્ અસતિ (ભાષ્ય) દેહ ઉપરનો અધ્યાસ અને દેહના ધર્મોના અધ્યાસ ન થાય ત્યારે-ઇતરેતરાધ્યાસે ઇતરેતર-ધર્માદ્યાસે ચ અસતિ (ભાષતી) શરીર-આત્માનો અને તેમના ધર્મોના અને તેમના ધર્મોનો પરસ્પર ઉપર અધ્યાસ ન થાય તો આત્મામાં પ્રમાદૃત્વ સિદ્ધ કરી શકાય નહીં કારણ કે તે તો વસ્તુતઃ અસંજ છે.

પ્રમાણુ પ્રવૃત્તિ માટે (૧) ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે. (૨) આત્મા પ્રમાતા બનવો જરૂરી છે. આ બંને વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વભૂમિકા રૂપે દેહ-આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ અનિવાર્ય બને છે. ૧૧૧

દ્યુત્પન્નચિત્તા -- વિવેકી પુરુષો. દ્યુત્પન્ન = સર્જીત શાસ્ત્રોપી
 દ્યુત્પન્ન-સર્જીત જેમનું ચિત્ત છે તેવા વિવેકી પુરુષોના પ્રત્યક્ષ-અનુમાન
 પ્રમાણના વ્યવહારો પશુઓના જેવા જ હોય છે-એટલે કે અધ્યાસમૂલક
 છે-અધ્યાસને કારણે થનારા છે Even an erudite human being
 thus is no better than an ordinary beast (speaking
 philosophically)-દેશપરિ ચતઃ સમાનઃ . પશુઓના વ્યવહારો
 જેમ અધ્યાસના કાર્યરૂપ હોય છે તેમ વિદ્વાનોના પણ

અવિવેકપૂર્વક-પશુઓ દેહ-આત્માનો વિવેક કરી શકતાં નથી જ્યાં
 આવે વિવેક ન થઈ શકે ત્યાં તે અધ્યાસ હોય જ તે રીતે પશુઓના
 વ્યવહારમાં કારણ તરીકે અધ્યાસનું અનુમાન કરી શકાય પશુઓ અને
 વિદ્વાનો બન્નેના વ્યવહારમાં સમાનતા એક જ કારણરૂપ અધ્યાસની છે.
 તેથી જ્યાં અધ્યાસ ત્યાં વ્યવહાર જ્યાં અધ્યાસ નથી ત્યાં વ્યવહાર નથી
 આમ અન્વય-અતિરેક વ્યાપિથી વ્યવહાર માત્રનું કારણ અધ્યાસ જ છે
 તેમ સિદ્ધ થયું.

(૫) શાસ્ત્રીયે તુ તુ ચન્દ પ્રમાણાદિ વ્યવહારોપી શાસ્ત્રીય
 વ્યવહારોની જિન્નતા બતાવે છે પૂર્વપક્ષી ચક્ર કરે છે કે બંને પ્રમાણ-
 પ્રમેયના વ્યવહારનો આશ્રય અધ્યાસ-અવિદ્યાયુક્ત પુરુષ હોય પરંતુ યથાદિ
 ક્રમો કરનાર પુરુષ અધ્યાસયુક્ત હોતો નથી કારણ કે જ્યોતિષ્ઠોમેન
 દ્યુર્ગકામો યજેત-સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો જ્યોતિષ્ઠોમ યજ કરે-તે પ્રમાણે
 યજ કરનાર પુરુષ બરાબર સમજે છે કે મારું શરીર તો અહીં બળી
 જવાનું છે, મારો આત્મા સ્વર્ગે જવાનો છે આમ દેહ-આત્માના જુદાપણાને
 સમજીને જ તે પુરુષ શાસ્ત્રમાં બતાવેલો યજ કરે છે તો પછી શાસ્ત્રોના
 યથાદિ ક્રિયાવાળા વ્યવહારો તો આત્મા-શરીરનો વિવેક કરનાર પુરુષ જ
 કરે છે તેથી શાસ્ત્રીય વ્યવહારોનો આશ્રય અવિદ્યાયુક્ત પુરુષ કહી શકારી
 નહિ, કારણ કે તે તો શરીર અને આત્માનો ભેદ સમજે છે તો પછી
 શાસ્ત્રોને અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના આશ્રયવાળા કેમ કહી શકાય "

તથાપિ ભાષ્યકાર એવી શકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે સ્વર્ગે
 જનારો આત્મા અને વેદાન્તથી જાણવા યોગ્ય આત્મા જિન્ન છે કારણ કે
 ઉપનિષદોમાં વણવિતો, ભૂખ-તરસથી પર, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વના ભેદો
 વગરનો, જે અસસારી એટલે એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં ચરણ ગમન

કરતો નથી, તેવો આત્મા યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો અધિકારી હકી બની શકે નહીં. કારણ કે તેવો આત્માને સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતી નથી. તેવો આત્માનો યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં કોઈ ઉપયોગ થતો નથી—અનુષયોગાત્ પ્રવૃત્તિયાઘાત્ ચ (સ્તનપ્રભા) કારણ કે ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત આત્મા તો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તેવો આત્મા તો અકર્તા, અબોક્તા હોવાથી યજ્ઞાદિ ક્રિયા સાથે તેનો વિરોધ જોતો થાય—તે અધિકારી ન બની શકે. અહીં તો યજ્ઞાદિના કર્તા અને સ્વર્ગાદિના બોક્તા એવા આત્માની વાત છે. તેથી યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરનાર પુરુષ પણ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને અધ્યાસયુક્ત આત્માથી સ્પષ્ટપણે હકું સમજી શકતો નથી. તેથી યજ્ઞાદિ કરનાર પુરુષ પણ અવિદ્યાયુક્ત જ છે.

તેથી, તથામૂત-વેદાન્તમાં નિરૂપિત આત્માનું વિજ્ઞાન-અનુભૂતિ ધાય તેની પહેલાં સાત્ત્વના જે યજ્ઞાદિ વ્યવહારો પ્રવર્તે છે તે પણ અવિદ્યાયુક્ત પુરુષનો આશ્રય કરે છે. સાત્ત્વો પણ એ સ્થિતિને ઝોળી શકતા નથી. જેવું પ્રમાણુદિના વ્યવહારોમાં છે તેવું સાત્ત્વના વ્યવહારોમાં પણ બને છે. બળનેના વ્યવહારો અધ્યાસનાં કારણે જ થાય છે. વળી, સાત્ત્વમાં તો અધ્યાસને આધાર તરીકે લઈને જ વિધાનો કરવામાં આવે છે.

૧ પ્રાણનો યજ્ઞેત—માં આત્મા ઉપર પ્રાણજીવણનો અધ્યાસ કરેલો છે. વસ્તુતઃ આત્મા પ્રાણજીવણ કે ક્ષત્રિય વ. કોઈ શકે નહિ.

૨ ગૃહસ્થ સદૃશીં પ્રાયૌ ચિન્દેત—ગૃહસ્થે પોતાને પોત્તળ પત્નીને પ્રાપ્ત કરવી. અહીં આત્મા ઉપર ગૃહસ્થ આશ્રમનો અધ્યાસ છે.

૩ કૃત્ત્વકેશઃ અગ્નીન્ બાદધીત—કાગા કેસવાગાએ અગ્નિનું સ્થાપન કરવું. અહીં આત્મા ઉપર કૃત્ત્વ (ચૌવન)નો અધ્યાસ છે.

૪ અપ્રતિસમાધેયવ્યાધીનાં જલાદિપ્રવેશેન પ્રાણત્યાગઃ—ન મરી શકે તેવો રોગવાળો લોકોએ જળ વ. માં પ્રવેશીને પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. અહીં આત્મા ઉપર (રોગગ્રસ્ત) અવસ્થાનો અધ્યાસ છે. (૨-૪ ભાગતી)

આમ સાત્ત્વમાં તો આત્મા ઉપર વળું વગેરેનો અધ્યાસ કરીને જ અમુક ક્રિયાઓના વિધિ-નિષેધ જતાવેલા છે.

આમ, પશુના-સામાન્યજનોના અને વિદ્વાનોના પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો તેમ જ શાસ્ત્રના વ્યવહારો અધ્યાસના જ કાર્યરૂપ છે-અધ્યાસ-મૂલક છે. આમ અધ્યાસમૂલક વ્યવહારોને આક્ષેપ અને સમાધાન દ્વારા સિદ્ધ કરીને લાઘ્યકાર તે અધ્યાસ અનર્થો-દુઃખોનું કારણ કેવી રીતે બને છે તે બતાવે છે.

અધ્યાસો નામ અતસ્મિન્-જે વસ્તુ (છીપલી) જે (રજત) નથી, તે વસ્તુમાં (છીપલીમાં) તદ્વ્યુદ્ધિઃ-તે વસ્તુ(રજત)ની શુદ્ધિ-સમજા જાત્રી થવી. આગળ કહેવાયેલા સ્મૃતિરૂપ. પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવમાસઃ—એ અધ્યાસ 'લક્ષણુ' આ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે.

દુઃખનાં કારણરૂપ બનતા અધ્યાસનાં સંકરાચાર્ય કેટલાંક ઉદાહરણો આપે છે.

(૧) પુત્ર-પત્ની વગેરે પોતાના દેહની દૃષ્ટિએ બાહ્ય છે તે જ્યારે સકલ-સપૂર્ણ (સુખી) કે વિકલઃ-અપૂર્ણ (દુઃખી) હોય ત્યારે પોતાની જાતને પણ સુખી કે દુઃખી માની લેવી. પુત્ર રાજથી પીડાતો હોય તો પિતા પણ દુઃખી થાય છે. કારણ કે પિતા પુત્રના સુખ-દુઃખાંદિ ધમેતો પોતાના-આત્મા-ઉપર અધ્યાસ કરે છે. અહીં બાહ્ય વસ્તુના ધમેતો આત્મા ઉપર અધ્યાસ છે.

(૨) દેહ જડો-દુબળો હોય તો પોતાને પણ રથૂળ કે ફૂસ માની લેવો અહીં સરીરના ધમેતો આત્મા ઉપર અધ્યાસ છે.

(૩) આખિ કાણી હોય તો પોતે કાણો છે તેમ માની લેવું—તેમાં ઇન્દ્રિયના ધમેતો આત્મા ઉપર અધ્યાસ થાય છે.

(૪) કામના, સંકલ્પ-અશુદ્ધ કાર્ય કરવાની મનની નિશ્ચયપૂર્વકની ઇચ્છા શકા કે નિર્જન વસ્તુતઃ અંતઃકરણના ધર્મો છે છતાં હુ કામના કરુ છું-વર્મા અંતઃકરણના ધર્મોનો આત્મા ઉપર અધ્યાસ થાય છે.

આ ચાર ઉદા. ધર્મના અધ્યાસના છે છેત્તુ પાંચમું ઉદા. ધર્મના અધ્યાસનું ■ તદનેન પ્રપજ્ઞેન ઘર્માધ્યાસમુન્નત્વા તસ્ય મૂલં ધર્મિ-અધ્યાસમાદ—(ભાગતી) અહં પ્રત્યયિનમ્-અહં પ્રત્યયઃ વૃત્તિ યસ્મિન્ અન્તઃકરણાદૌ સઃ અયમ્ અહં પ્રત્યયી તમ્-‘હુ’ એવો વ્યવહાર જે અંતઃકરણને વિષે થાય છે તે ‘હુ’ ના વ્યવહારવાળા અંતઃકરણનો આત્મા

૫૪ અધ્યાસ થાય છે. ‘હુ’ એવી અદૃશ્યિત ખરેખર તેા અત કરજુનો ધર્મ છે. પણ અદૃશ્યિતપી ધર્મવાર્તા-ધર્મી અત કરજુનો આત્મા ઉપર અધ્યાસ થવાથી અત કરજુનો ધર્મ અદૃશ્યિત આત્મામાં જાસે છે. અત - કરજુને જ આત્મા માની સીધા પછી આ મામાં અદૃશ્યિત જન્મે છે આત્મા સ્વ અત કરજુની બધી જ પ્રચાર પ્રવૃત્તિઓનો સાક્ષી-Disinterested, unaffected spectator છે વગી, તે પ્રત્યગ્-આત્મા-પૂર્ણ-અપાપક અતરાત્માનો, ઊત્તમી રીતે (અત કરજુનો આત્મા ઉપર તેનાથી બિનદુ આત્માનો) અત કરજુ ઉપર અધ્યાસ થાય છે

નોંધપાત્ર એ છે કે ઉદા ૪ માં અત કરજુના ધર્મોનો અધ્યાસ અને ઉદા ૫ માં અત કરજુનો ધર્મી તરીકે પોતાનો અધ્યાસ મતાવેનો છે. ભામતીગર સૂચવે છે કે અત કરજુ વગેરેથી અવધિગ્ન-મર્પાદિન બનેનો અતરાત્મા કર્તા, ભોક્તા, અદકારના આધારરૂપ, બધાં દુ ખોનાં પાતરૂપ બને છે

પ્રથમ્ જનાદિ-અધ્યાસની સરઆત કપારે થઈ તે કદપી ચકાવું ન હોવાથી તે અનાદિ છે વગી, તે અનત છે કારણ કે વિદ્યા વગર તેનો અત થનો નથી વગી, તે નૈસર્ગિક-સ્વાભાવિક છે-કૃત્રિમ કોઈએ કરેનો નથી તેને સીધે તે અનાદિ-અનત છે મિથ્યાપ્રત્યયરૂપ-મિથ્યા એને સત્ કે અસત્ સમ્બોધી ન કહી ચકાવ તેવા અનિર્વચનીય પ્રતીતિનાં સ્વરૂપવાળાં, અધ્યાસમાં ભાસતી વસ્તુનું જ્ઞાન-પ્રત્યય મિથ્યા-અનિર્વચનીય હોય છે વગી, અધ્યાસને કારણે જ આત્મામાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ વગેરે જાસે છે તેથી અધ્યાસ આત્મામાં કર્તાપણા-ભોક્તાપણાને પ્રવૃત્ત કરનાર છે સર્વલોક પ્રત્યક્ષ-સર્વજનને સમ્મત ■ The Superimposition stands in need of no proof ‘It is patent to all’ (હાસ્યુક્ત)

આ અધ્યાસ જ બધા દુ ખોનાં કારણરૂપ છે તે અધ્યાસને દર કરવા માટે આત્મા એક જ માત્ર સત્ છે અને સર્વ જ તે એક આત્મા જ વિનસી રહ્યો છે તેવું આત્માના એકત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું જરૂરી છે એકત્વ-વિદ્યા-જ્ઞાન માટે વેદાન્તવાક્યોનું અધ્યયન કરીને વિચાર કરવામાં આવે છે આરમ્ભન્તે-અઘોત્ય વિચાર્યન્તે-(રત્નપ્રભા) વિવિધરૂપે દેખાતા વિશ્વમાં એક આત્મા જ પ્રકાશી રહ્યો છે એક આત્માથી બિન્ન એવો કોઈ પદાર્થ જ અસ્તિત્વમાં નથી તેવા આત્માના એકત્વનો અર્થ

સ્ફુટ થાય તે રીતે બધાં સૂત્રવાક્યોનો અર્થ કરવાનો શંકરાચાર્ય નિશ્ચય પ્રગટ કરે છે.

શારીરક-શરીરમ્ एव शरीरकम् शरीर=शरीरक तत्र निवासो
 शारीरको जीवात्मा (ભાત્મી) શરીરમાં રહેનાર જીવાત્મા તે શારીરક-
 મીર્માસા=anpūāry માનુ-“ વિચાર કરવો ” સન્ પ્રત્યય સ્વાયે હોવાથી
 મીર્માસાનો અર્થ “ વિચાર કરવાની ઈચ્છા ”ને બદલે “ વિચારણા ” થાય
 છે. શારીરકમીર્માસા એટલે જેમાં જીવાત્માના સ્વરૂપની ગંભીર વિચારણા
 કરવામાં આવી છે તેવું શાસ્ત્ર-વેદાન્ત, બ્રહ્મસૂત્રો વ. ઈદિગપના તત્ત્વમ્
 ઇતિ મહાવાક્યમાં તત્ત્વને બ્રહ્મવાચક પદ દહીને અને ત્વમ્ને જીવવાચક
 પદ બતાવીને બ્રહ્મ અને જીવની એકતા બતાવી છે. જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપે
 પ્રતિપાદિત કરતું વિચારણાનું શાસ્ત્ર એટલે શારીરકમીર્માસા.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના મત પ્રમાણે અધ્યાસનામ્બના આરંભમાં શરીર-
 આત્માના અધ્યાસ-થવાની યોગ્યતા લાગતી નથી છતાં તે થાય છે, તે સિદ્ધ
 કરવા ત્યાં ભાષ્યકારે કોઇ પ્રમાણ આપેલ નથી. પરંતુ, અંતમાં અધ્યાસને
 સર્વલોકપ્રવચ્ચઃ કહીને, તેમાં કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા ન હોય
 (કારણ કે અધ્યાસને સૌ કોઇ જાણે છે-) તેવી સ્પષ્ટતા કરી.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર ભાષ્યકારનો હોય બતાવતાં સૂચવે છે કે છીપલીમાં
 થતો ચાંદીનો ભ્રમ તે સૌને જાણીતો છે ‘પણ જન્મતની બધી પ્રતીતિ
 આના જેવી નથી. વારાણસી શહેર ભાષ્યકારની પહેલાં હતું અને હજારો
 વર્ષ સુધી રહેશે. વારાણસી શહેરના અસ્તિત્વનો બાધ કોઈ અનુભવતું
 નથી. કોઈને આજસુધી એવો અનુભવ થયો નથી કે વારાણસી શહેર નથી-

ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ એ રીતે કરી શકાય કે ખરેખર તો જ્યાં
 સુધી વ્યાવહારિક સત્તાનો અનુભવ થાય છે ત્યાં સુધી તો વારાણસીનું
 અસ્તિત્વ વારાણસી શહેર તરીકે રહેવાનું જ છે. પરંતુ, જેમ છીપલીનું
 જ્ઞાન યતાં ચાંદી દેખાતી બંધ થાય તેમ વારાણસીના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્માના
 સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન યતાં જ-બ્રહ્માના સ્વરૂપની અનુભૂતિ યતાં જ-
 વારાણસી શહેરનું અસ્તિત્વ તો રહેશે. છતાં બ્રહ્માના સ્વરૂપે જ-કોઈ ભિન્ન
 રચના તરીકે નહીં. પારમાર્થિક સત્તાનો અનુભવ યતાં જ બધું જ અખંડ,
 એક, ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્માના સ્વરૂપે જ અનુભવામે માત્ર શાસ્ત્ર કે તર્કના
 શાબ્દિક જ્ઞાનથી, અનુભવ વિના બધાને તેવી પરમાર્થસત્તાની પ્રતીતિ થતી

નથી. તેથી, જ્ઞાત્રી જિન્ન જ્ઞાસતી પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યેક વસ્તુની સત્તા, જ્ઞાત્રુનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં આપોઆપ જાણિત થાય છે જ. આમ આ અધ્યાસને સર્વલોકપ્રત્યક્ષ કહેવામાં જાપ્યકારે કોઈ જુલ કરી હોય તેમ જ્ઞાત્રુનું નથી.

અધ્યાસજ્ઞાપ્યમાં પાંચ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે :

- (૧) અધ્યાસનું સ્વરૂપ.
- (૨) અધ્યાસની વ્યાખ્યાઓ.
- (૩) આત્મા ઉપર પણ અધ્યાસની શક્યતા.
- (૪) પશુ-મામાન્યજન કે વિદ્વાનોના બધા જ પ્રમાણ પ્રમેયના અવધારો અને જ્ઞાઓનો આશ્રય અવિચાલ્યુક્ત પુરૂષ છે.
- (૫) સર્વદુઃખોનાં કારણરૂપ અધ્યાસને દૂર કરવા આત્માના એકત્વનું જ્ઞાન પ્રમટ થાય તે રીતે સુત્રાર્થ કંવાનો સંકરાચાર્યનો નિશ્ચય.

જિજ્ઞાસા અધિકરણ

આ પ્રથમ અધિકરણમાં એક જ સૂત્ર છે. તેનો મુખ્ય અર્થાવિષય 'જિજ્ઞાસા' હોવાથી તેને જિજ્ઞાસા-અધિકરણ કહેન છે. અધિકરણનું નક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

વિવયો વિજયઞ્ચૈવ પૂર્વપક્ષસ્તથોત્તરમ્ ।

નિર્ણયઞ્ચેતિ પન્ચાર્કં શાસ્ત્રેઽધિકરણં સ્મૃતમ્ ।

(૧) વિવય અર્થાનું મુખ્ય કેન્દ્ર જનની વસ્તુ તે વિવય.

(૨) નિર્ણય : વિવયની જાગતમાં શંકા કે સંસય તે વિવય.

(૩) પૂર્વપક્ષ : સંસયનાં સમર્થનમાં તર્ક રજૂ કરીને સિદ્ધાંતની પૂર્વે એક પક્ષનું સ્થાપન કરવું તે પૂર્વપક્ષ.

(૪) ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વપક્ષમાં રજૂ થતા તર્ક વગેરેનું નિરાકરણ જેમાં કરવામાં આવે છે તે પાછળથી રજૂ કરાતો પક્ષ તે ઉત્તરપક્ષ.

(૫) નિષ્કૃત્ય : સિદ્ધાંતી અર્થાર્થ મુદ્દાનો અનિમ સ્પષ્ટ નિશ્ચય આપે તે નિષ્કૃત્ય.

આ પાંચ અંગો જે વિભાગમાં હોય તે વિભાગને અધિકરણ કહેવાય છે. બધા અધિકરણોમાં આ અંગો કેટલીકવાર સ્પષ્ટ હોતાં નથી.

વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર : અહીં ‘મહાસૂત્ર’ ને વેદાન્તમીમાંસા-
શાસ્ત્ર કહે છે. વેદને અંતે આરતી હોવાથી અથવા વેદને નિષ્કર્ષ જેમાં
છે તે વેદાન્ત=ઉપનિષદો. ઉપનિષદ-વાક્યોની જેમાં મીમાંસા-ગંભીર વિચારણા
કરવામાં આવી છે તેનું સાત્ર તે વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર. શ્રી આદરાયણે
રચેલાં આ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ (વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર) ના કુલ ચાર અધ્યાયો
છે : (૧) સમન્વય અધ્યાય (૨) અવિરોધ અધ્યાય (૩) સાધન અધ્યાય
અને (૪) ફલ અધ્યાય. ઉપનિષદ વાક્યોનું ઊંડું ચિંતન કર્યા પછી શ્રી
આદરાયણે ફક્ત યતા સિદ્ધાંતો બ્રહ્મસૂત્રોમાં રચી દર્શાવ્યાં. બ્રહ્મસૂત્રના પ્રત્યેક
અધ્યાયના ચાર પાદ છે. પ્રત્યેક પાદ (૬ ભાગ) માં કેટલાંક અધિકરણો,
પ્રત્યેક અધિકરણમાં કેટલાંક સૂત્રો હોય છે. ‘બ્રહ્મસૂત્રના’ ચાર અધ્યાયોના
કુલ સોળ પાદમાં ૧૯૧ અધિકરણો અને બધાં મળીને લગભગ ૫૫૫ જેટલાં
સૂત્રો છે. લુચ્છો પ્રસ્તાવના.

ઘ્યાચિચ્યાસિતસ્ય—વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય, વિ+આ+ચ્યા—
“આખ્યા કરવી” ધાતુનું ઇચ્છાદર્શક ભાવવાચક નામ ઘ્યાચિચ્યાસા
(આખ્યા કરવાની ઇચ્છા). એ જ ધાતુનું ઇચ્છાદર્શક કર્મણિ ભૂ ક.
ઘ્યાચિચ્યાસિત (આખ્યાન કરવા ઇચ્છાયેલ) નું નપું. પછી એ વ.
ઘ્યાચિચ્યાસિતસ્ય—એટલે આખ્યાન કરવા ઇચ્છાયેલ વેદાન્તમીમાંસા-
શાસ્ત્રનું.....

સૂત્રમ્ : સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

સ્વરૂપાક્ષરમ્ અસંવિઘ્નમ્ સારવત્ વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોભમ્ અનવચં ચ સૂત્રં સૂત્રમિદો વિદુઃ ॥

જે થોડા અક્ષરોવાળું, સંદેહ વગરનું (૧), સારસભર, (સ્વવિધ્યમાં)
વ્યાપક રીતે લાગુ પડતું, અર્થની રુકાવટ વગરનું, દોષરહિત જે હોય તેને
સૂત્રના નાણકારી સૂત્ર કહે છે. આમાંથી અસંવિઘ્નમ્ અને અસ્તોભમ્ એ
જે વિશેષણો ભલે કદાચ સૂત્રનો આદર્શ સૂચવતાં હશે, પણ મોટેભાગે
તો આ બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થની જાનતમાં સંદેહ અને (સ્તોભ) રુકાવટ—
અડચણ અનુભવાય છે. જો બ્રહ્મસૂત્રો સંદેહ કે સ્તોભ વગરનાં હોત તો
લુદા લુદા વાદો તેમાંથી તારવી શકાત નહીં.

આ લક્ષણ કરતાં શ્રી વાયરૂપતિ મિત્રે સૂત્રની વધારે સારી વ્યાખ્યા
એક અવતરિત શ્લોકમાં આપી છે.

લઘૂનિ સૂચિતાર્થાનિ સ્વરૂપાક્ષરપદાનિ ચ ।

સર્વતઃ સારમૂતાનિ સૂત્રાણ્યાદુર્મનીષિણઃ ॥

જે નાનાં હોય, જેમાં અર્થ સૂચિત હોય. જેમાં થોડા અક્ષરો અને થોડાં પદો હોય, જે બધી રીતે સારરૂપ હોય તેને વિદ્વાનો સૂત્ર કહે છે.

મિથશ્ચ પોતે લખે છે : સૂત્રં ચ યદુ-અર્થ-સૂચનાત્ મરતિ । ધણા અર્થનાં સૂચનને લીધે સૂત્ર બને છે. શ્રી આનંદગિરિ પણ એ જ વસ્તુ જુઝ શબ્દોમાં કહે છે : સૂત્રત્વાત્ ચ મસ્ય મનેકાર્યસૂચકત્વમ્ આ સૂત્ર હોવાથી, એ અનેક અર્થને સૂચવનાર હોય છે.

સૂત્ર ૧૦ ગ. પ. ‘અધિવુ’ ધાતુ પરથી પણ આ શબ્દને વ્યુત્પન્ન થયેલો મણી શકાય. થોડા અક્ષરોમાં ધણા અર્થ બધાં જતો હોવાથી આને સૂત્ર કહેવાય. એક યુગ એવો આવ્યો કે જેમાં પરંપરાગત જ્ઞાનને સ્મૃતિરૂપ કરી ભગવી રાખવાની જરૂર લાગી થઈ અને સરળતાથી યાદ રાખી શકાય તે માટે સૂત્રમથોની રચના થઈ

બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરની શંકરાચાર્યની આ દીકાને સામાન્યતઃ લાખ્ય કહેવાય છે. આચાર્ય પોતે આ દીકાને, ઉપોદ્ધાતને અંતે શાસ્ત્રીરક્મી-માંસા અને પ્રથમ સૂત્રના લાખ્યના આરંભે વ્યાખ્યા (વ્યાચિયયાસિતસ્ય) કહેતા છે. લાખ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

સૂત્રાર્થો વર્ણ્યતે યત્ર વાક્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્થપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે ભાષ્યે ભાષ્યવિશે વિદુઃ ॥

જેમાં સૂત્રના અર્થનું વર્ણન હોય, તે વર્ણન સૂત્રને અનુસરતા વાક્યોદ્ધારા કરવામાં આવે, અને દીકાકાર પોતે દીકામાં લખેલા પદોનું પણ વર્ણન કરે તેવા લેખન પ્રકારને લાખ્યના ભણકારો લાખ્ય કહે છે.

તત્ર અથશબ્દઃ—સર્વ પ્રથમ લાખ્યકાર સૂત્રના અથ શબ્દના અર્થની ચર્ચા શરૂ કરે છે. અથ શબ્દના ચાર અર્થો લાખ્યમાં આપેલા છે : (૧) આનન્તર્ય-ન અન્તરમ્ અનન્તરમ્-અંતર ન હોવું. અન્ અન્તરસ્ય ભાવઃ=આનન્તર્યમ્-અંતર ન હોવાની રિયતિ=‘તરત જ પછી immediate consecution’ વચ્ચે ઠાઈ પણ વ્યવધાન કે આડસ વિના-તરત જ પછી. શંકરાચાર્ય અથ શબ્દનો આનન્તર્ય-તરત જ પછી એવો અર્થ સ્વીકારે છે.

(૨) ન અધિકારાર્થઃ—વિશેષતઃ સૂત્રપ્રયોગો, અથ શબ્દ અધિકાર આરંભના અર્થમાં યોગ્યથી છે. દા. ત. અથ શાસ્ત્રાનુશાસનમ્ કે અથ યોગાનુશાસનમ્ અહીં અથ શબ્દ શબ્દશબ્દ કે યોગશબ્દનો આરંભ સૂચવે છે. પરંતુ, એવા આરંભના અર્થમાં અહીં અથ શબ્દ લઈ શકાય નહીં, કારણ કે બહુ જિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ કરી શકાતો નથી જિજ્ઞાસા અધિકાર્ય—અધિકારને યોગ્ય આરંભને યોગ્ય હોતી નથી. જો અથ નો અર્થ પ્રારંભ લઈએ તો મુત્યર્થ થશે : તેથી બહુજિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. બહુને જાણવાની ઇચ્છા શરૂ થાય છે એમ કહેવું અસંગત લાગે છે. આજથી હું વાંચવાની ઇચ્છા શરૂ કરું છું—એમ કહેવું વિચિત્ર લાગે છે.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ લખે છે : તત્ર “અથ યોગાનુશાસનમ્” इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्दः आरम्भार्थकः योगशास्त्रम् आरभ्यते इति तद्वद् अत्र किं न स्यात् इत्यतः आह—न, अधिकारार्थः इति । अयम् आशयः—किं जिज्ञासापदं ज्ञान-इच्छापरम्, उत विचारलक्षकम् ? आद्ये अथशब्दस्य आरम्भार्थस्यै ब्रह्मज्ञान इच्छा आरभ्यते इति सूत्रार्थः इयात् स च असंगतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते, किंतु तथा विचारः । न द्वितीयः, कर्तव्य-पद-अव्याहारं विना विचारलक्षकस्य-अयोगात्, अव्या-कृते च तेनैव आरम्भोपपत्तेः अथशब्दस्यैवभ्यात् । किंतु अधिकारि लिङ्गवर्धम् ज्ञानन्तर्य-अर्थता एव युक्ता इति, १, —श. ૧. પ્રભા

૨. ન પ્રભા સમજાવે છે કે, જેમ અથ યોગાનુશાસનમ્-માં અથ શબ્દ પ્રારંભના અર્થમાં છે તેમ અહીં પણ કેમ નહીં? બહુજાણનાની ઇચ્છાનો આરંભ ન થઈ શકતો હોવાથી. આશય : જિજ્ઞાસા પદ “જાણની ઇચ્છા” નો અર્થમાં છે કે “વિચાર” એવા લક્ષ્યાર્થમાં ? પ્રથમ પક્ષમાં ઇચ્છાનો આરંભ કરવો અસંગત લાગે છે, કારણ કે ઇચ્છા આરંભ કરવા યોગ્ય હોતી નથી. વળી, બહુજિજ્ઞાસા તો બહુસૂત્રના પ્રત્યેક અધિકરણનો વિષય બનતી હોવાથી દરેક અધિકરણમાં કંઈ ઇચ્છા કરવામાં આવતી નથી, પેલું તે ઇચ્છા દ્વારા વિચાર કરવામાં આવે છે. બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી “વિચાર” એવી જિજ્ઞાસાનો લક્ષ્યાર્થ એવા મોટે કલ્પના પદને અધ્યાકાર જાનવું પડશે (૧) હવે, જિજ્ઞાસા ‘કર્તવ્ય’ વાંચે તો આરંભને અર્થ કર્તવ્ય પદથી સંજ્ઞા નહીં હોવાથી સૂત્રનો અર્થ શબ્દ

नक्षत्रो जनी करो. तेथी, प्रहाराजनेो अधिकारी कोषु ते स्पष्ट करवा भाटे
अथ शब्द (विवेक वैराग्य वगेरे साधन यत्पुष्टय) “पञ्ची” ज्ञानन्तर्य ना
अर्थभा न लेवा योग्य छे.

आचार्य विवेचनना भते अही अथ शब्द प्रारंभना अर्थभा
वधारे योग्य छे. वक्ष्यभाचार्ये अक्षुभाध्यभा अथ शब्दने अधिकार (प्रारंभ)
ना अर्थभा स्वीकारेख छे.

परंतुतः संकराचार्यने विवेक-वैराग्यादि साधनयत्पुष्टय पञ्ची प्रह-
राजनी छन्दो धाय ओवा सिद्धांत, आ सूत्रभाषी इक्षित करवा छे. तेथी
तेमले अथ ना ‘पञ्ची-ज्ञानन्तर्य’ अर्थ स्वीकार्यो. प्रारंभ अर्थ न
लेवाभा हेतु ओ जताओ के छन्दोना प्रारंभ करी सकय नही. आ
अर्थभा संकराचार्ये सिद्धांता शब्दने “विचार” ना लक्ष्यार्थभा नही,
पक्ष “जलधराणी छिन्ना” ओवा वाच्यार्थभा न लीधे छे ते यादराजपुं.

(३) अथ शब्दने श्रीने अर्थ ‘भंगन’ आपेक्षे छे. ‘भंगन’ अर्थ
लेना वाक्यना अर्थभा समन्वय धतो नथी. (समन्वय-ममायात्) श्री
वाचस्पति मित्र कहे छे के पदना अर्थना वाक्यना अर्थ साथे समन्वय
(समुच्चिन्ने जेडाखु) धाय छे. पदने अर्थ का तो वाच्यार्थ का तो लक्ष्यार्थ
होय छे. परंतु, अथ शब्दने नथी तो वाच्यार्थ भंगन के नथी तो
लक्ष्यार्थ भंगन परंतु, जे भंगन-शब्द वगेरेना ध्वनिना अर्थ वगैरे
ध्वनि साधनना जे भंगन आनंद अनुभवाय छे तेम अथ शब्दना भंगन
अवलम्बनी भंगनरूपी काय धनु नय छे. आभ भंगनरूपी कायने शब्दना
ध्वनिकारभा समन्वय धतो नथी. पदार्थ पय हि याक्यार्थ समन्वीयते,
स च याच्यो या लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलम् अथ शब्दस्य
याच्यं या लक्ष्यं वा, किं तु मृदङ्गशङ्ख-ध्वनियत् अथशब्द अथ
जमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोः समन्वय शब्दव्यवहारे दृष्ट ।
—भाषती.

अभरकोपभा आपेक्षा पय अर्थभा भंगन अर्थ पक्ष आपेक्ष छे :

मङ्गल-अनन्तर-मारुत-मन्त्र-कात्स्न्येषु (संपूर्णता) अथा
अथ । (अभरकोप)

रत्नप्रभा टीकाभा समन्वयना अभावने सुदी रीते समन्वय

વાક્યાર્થ' એટલે વિચારણા કરવી. વિચારણામાં 'મંગલ' કર્તા વગેરે બનીને વાક્યના અર્થ સાથે જોડાઈ શકે તેમ નથી જેમકે સૂત્રાર્થ : " તેથી મંગલ પ્રજાજિજ્ઞાસા છે," મંગલને પ્રજાજિજ્ઞાસા દહેવાનું કોઈ તાત્પર્ય નથી. જુઓ:—વાક્યાર્થો વિચાર કર્તવ્યતા ન હિ તત્ર મહાલસ્ય કર્તૃત્વા-
દિના અન્વયઃ અસ્તિ इत्यर्थः । —રત્નપ્રભા

આમ 'મંગલ' અર્થ શબ્દનો વાક્યાર્થ કે લક્ષ્યાર્થ ન હોવાથી અને માત્ર અર્થ શબ્દના અવજનું જ કાર્ય મંગલ હોવાથી વાક્યના અર્થની સાથે સમન્વય થશે નહીં. અથવા મંગલને કર્તા માનીને મંગલ પ્રજાજિજ્ઞાસા છે એમ કહેવાથી પણ કોઈ તાત્પર્યાર્થ નીકળતો નથી. તે રીતે પણ મંગલનો અન્વય વાક્યાર્થમાં થતો નથી. પરંતુ, અર્થ શબ્દને સ્મૃતિમાં માંગલિક કહેવા છે. તેથી, મંગલ અર્થ ન સ્વીકારવાથી સ્મૃતિને તિરસ્કાર થશે. સ્મૃતિમાં ઓમ્ અને અર્થ શબ્દને માંગલિક કહેવા છે :

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वायेतौ ग्रहणः पुरा ।

कण्ठं मित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाद्युभौ ॥

કદાચ આવી કોઈક સંકોના સમાધાનમાં ભાષ્યકાર કહે છે કે અર્થાન્તરપ્રયુક્તઃ...ભલે ને અર્થ શબ્દ આનન્તર્ય જેવા બીજા કોઈક અર્થમાં પ્રયોગયો હોય છતાં ધૃત્યા-અવજ્ય માત્રથી જ મંગલનું પ્રયોગન સિદ્ધ થાય છે. કુંભ (ધડો) મુખ્યત્વે તો પાણી લાવવાનું કાર્ય કરે છે, છતાં તે જલકુંભના દર્શનમાત્રથી જ મંગલનું પ્રયોગન પણ સિદ્ધ થઈ શકાય છે. અર્થાન્તરેષુ આનન્તર્યાદિષુ પ્રયુક્તઃ અર્થશબ્દઃ ધૃત્વા અવજનમાત્રેણ યેષુવીણાશ્વનિવત્ મહાલં કુર્વન્, મહાલપ્રયોગનો ભવતિ અન્યાર્થ-આનોયમાન-ઉદકુમ્ભદર્શનવત્ । —ભામતી

દૂંકમાં, 'મંગલ' અર્થ સૂત્રવાક્યના અર્થમાં બંધોએસેના થતો નથી અને મંગલનું પ્રયોગન તો અર્થ શબ્દ માત્ર સાંભળવાથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી, અર્થ શબ્દનો અર્થ મંગલ લઈ શકાય નહીં.

पूर्वप्रकृतापेक्षायाः फलतः...अर्थ=पूर्वप्रकृत-अपेक्षा=पहेक्षां प्रस्तुत થયેલી વસ્તુની અપેક્ષાએ બીજી વસ્તુ દા. ત. વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટય-પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલી વસ્તુની અપેક્ષા જેને રહે છે તેવી બીજી વસ્તુ-પ્રજાજિજ્ઞાસા આ પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા-નો અર્થ આનન્તર્ય ના

અર્થથી પરિણામે લુપ્ત પડતો નથી. તેથી, અમે આનન્તર્ય અર્થ જ સ્વીકારીએ છીએ. અવ્યત્તિરેકાત્-ભિન્ન થતો ન હોવાથી “પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલી વસ્તુની જેને અપેક્ષા રહે છે તેવી બીજી વસ્તુ” અને “તરત જ પછી” આ બંને અર્થો ફલતઃ-પરિણામે ભિન્ન નથી. દા. ત.

(૧) અથ ગ્રહજિજ્ઞાસા=પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલ-કરેલ સાધનચતુષ્ટયની અપેક્ષા જેને છે તેવી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. (પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા)

(૨) અથ ગ્રહજિજ્ઞાસા—તરત જ પછી (આનન્તર્ય) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સાધનચતુષ્ટય પછી તરત જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

અહીં બંને અર્થો પરિણામે તો સરખા જ છે. જેમકે અમુક વસ્તુ પહેલાં બને છે અને બીજી વસ્તુ તેના પછી બને છે. અથ તૃતીયવર્ષમ્ (T. Y. B. A.) જેને પહેલાં ગયેલા દ્વિતીય વર્ષ (S. Y. B. A.) ની અપેક્ષા રહે છે તેવું પછીનું વર્ષ-તૃતીય વર્ષ. અથવા દ્વિતીય વર્ષ (S. Y. B. A.) પછી તૃતીય વર્ષ (T. Y. B. A.).

શંકરાચાર્ય 'માને છે તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલાં અનિવાર્યરૂપે વિવેક વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. તેના પછી જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે. આમ એક રીતે વિવેકાદિ ચાર સાધનો તે હેતુ અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કામ બને છે. આ વિચારને નજર સમક્ષ રાખીને અથ સંપન્ના પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષા કે આનન્તર્ય-બંનેમાંથી કોઈ પણ અર્થ કરવાથી પરિણામ સરખું આવશે. પહેલાં કરવામાં આવતા વિવેકાદિ ચાર સાધનોની જેને અપેક્ષા રહે છે તેવી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. અથવા વિવેકાદિ ચાર સાધનો પછી તરત જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. —

પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષાયાઃ...વાક્યને દીકાકારોએ અનેક રીતે સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે એક તો પૂર્વપ્રકૃતાત્ અર્થાન્તરત્વમ્-પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલી વસ્તુ પછી બીજી વસ્તુ હોવાની સ્થિતિ-આવે. અર્થ અથ સંપન્નો સંપ્તકાપમાંથી મળતો નથી. ન દિ આનન્તર્યમ્ इव પૂર્વપ્રકૃતાત્ અર્થાત્ અર્થાન્તરત્વમ્ અથશબ્દાર્થઃ કોપાદ અવગમ્યતે । (વિવરણ પ્રસ્થાન) બીજું, આ વાક્યના ફલતઃ સંપન્ના દીકાકારો અનેક અર્થો કરે છે.

વાચસ્પતિ મિત્ર લખે છે : તસ્ય યથા હમમ્ યથ અથશબ્દં પ્રકૃત્ય

વિમૃદયતે કિમ્ અયમ્ અથશબ્દ. આનન્તર્યે અથ અધિકારે इति ।
અથ વિમર્શવાક્યે અથશબ્દઃ પૂર્વપ્રકૃતમ્ અથશબ્દમ્ અપેક્ષ્ય પ્રથમ
પક્ષ ઉપન્યાસપૂર્વક પક્ષાન્તર-ઉપન્યાસે । —આમતી

અર્થઃ : તો જેમ આ જ અથ શબ્દને પ્રસ્તુત માનીને વિચાર કર
વામા આવે કે 'શુ આ અથ શબ્દ 'પછી' ના અર્થમાં છે અથવા તો
(અથ) 'પ્રારભ'ના અર્થમાં છે અહીં વિમર્શવાક્યમાં અથ શબ્દ, પહેલા
પ્રસ્તુત થયેલ અથ શબ્દની અપેક્ષાએ પ્રથમ પક્ષની રજૂઆતપૂર્વક બીજા
પક્ષની રજૂઆતના અર્થમાં (વપરાયો) છે

દૂકમાં અહીં અથ શબ્દ વિકલ્પસૂચક છે કોઈ પણ વસ્તુના એક
પક્ષની રજૂઆત કર્યા પછી અથ શબ્દ દ્વારા બીજો પક્ષ રજૂ થાય છે આમ
તીવ્ર માને છે કે પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા અને આનન્તર્ય બંને અર્થો લેતા
બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના હેતુરૂપ વિવેકાદિ ચાર સાધનોની સિદ્ધિ તો થાય છે પરંતુ,
વસ્તુતઃ તો જ્યાં વિકલ્પોની રજૂઆત હોય ત્યાં પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષા અર્થ
લેવા જોઈએ પરંતુ આ સૂત્રમાં અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કહીને બીજો વિકલ્પ
સૂચ્યો નથી-જેમ અથશબ્દ. આનન્તર્યે અથ અધિકારે-અહીં અથ
અધિકારે તેમ કહીને બીજો વિકલ્પ રજૂ કર્યો છે

આમતી ઉપરની ટીકા વેદાન્ત કલ્પતરુ . ન અનેન ભાષ્યેણ પૂર્વ
પ્રકૃત-અપેક્ષાયા આનન્તર્ય-રૂપત્વમ્ ઉચ્યતે, આનન્તર્યરૂપત્વપક્ષે
વિકલ્પ-અપ્રતિભાનાત્, કિંતુ ઉભયત્ર અપિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા હેતુ-
ભૂત-પ્રકૃતસિદ્ધિ અસ્તિ પ્રયોજનમ્ અતઃ ફલ-દ્વારેણ અવપતિ
રેક હતુચ્યતે इत्याह-अस्य अयमर्थ इति । અને કલ્પતરુપરિભન
નેધિ છે આનન્તર્યમ્ અપિ હિ પૂર્વપ્રકૃતમ્ અપેક્ષ્ય વર્ણયતે ।

રત્નપ્રકા ટીકામાં ફલતઃ નો અર્થ જિજ્ઞાસારૂપી કાર્ય માધ્યમે
કારણની અપેક્ષા તો હોય જ તેથી વિવેકાદિ ચાર સાધનોનું હેતુ તરીકે
અનુમાન કરીને, તે હેતુની અપેક્ષાએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસારૂપી કાર્ય કાર્યકારણ
ભાવમાં 'પહેલા' આવતા હેતુની અપેક્ષાએ બીજી વસ્તુ તે કાર્ય' એવા
અર્થ કરતાં હેતુ પછી કાર્ય એ અર્થ વધારે મુશ્કેલ બને છે વળી, વિવેક
વગેરે સાધનયતુષ્ટયરૂપી હેતુની અપેક્ષાએ બીજી વસ્તુ એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-
રૂપી કાર્ય-એમ કહે છે સાધનયતુષ્ટય પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ કહે-
તાત્પર્યમાં તો સમાન છે. —

શ્રી દેશપતિ ટીકાએને અધારે ફલતઃ ના ત્રણ અર્થો દર્શાવી પોતે સ્વીકારેલો એવો અર્થ બતાવે છે : (૧) હેતુ ફલભાવ્યાત્ (૨) જ્ઞાનતઃ (૩) પરમાર્થતઃ (!) અને પોતે નો સ્વીકૃત અર્થ : "in effect" પર્યવસાનતઃ :

જ્યોતઃ થીજોતું આ વાક્યનું આપાતર : -

"That the latter (આનન્તર્ય) is its meaning follows moreover from the circumstance that the relation in which result stands to the previous topic (viewed as the cause of the result) is non-separate from the relation of immediate cause." કથને પૂર્વમ્કૃત હેતુની અપેક્ષા હોય તેવો સંબંધ આનન્તર્ય ના સંબંધથી જુદો પડતો નથી. આવી પરિસ્થિતિને લીધે પણ આનન્તર્ય નો અર્થ દર્શિત થાય છે.

સ્વાધ્યાય આનન્તર્યમ્ તુ સમાનમ્:—ઉપરની ચર્ચા પછી જ્યારે શબ્દનો આનન્તર્ય તરત જ પછી-અર્થ નિશ્ચિત થયો. તેથી હવે એવી ઠોઠક વસ્તુ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલાં બતાવવી જોઈએ કે જેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થાય જ. અને જે વસ્તુ ન હોય તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ન જ થાય. પૂર્વવૃત્ત પહેલાં થયેલી વસ્તુ

ભાષ્યકાર બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના પૂર્વવૃત્ત વિષે એ પૂર્વપક્ષો ઉઠાવે છે । (૧) સ્વ-અધ્યાય પોતાના વેદનુ અધ્યયન એ પૂર્વવૃત્ત અને તેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. (૨) સ્વાધ્યાય ઉપરાંત પૂર્વમીમાંસામાં બતાવેલા કર્મેણુ જ્ઞાન એ પૂર્વવૃત્ત અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. આ બન્ને પક્ષોનું ખંડન કર્યા પછી ભાષ્યકાર પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરશે કે વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય એ પૂર્વવૃત્ત અને તેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

પ્રથમ પક્ષનું નિરસન : સ્વવેદના અધ્યયન પછી, એમાં પોતાના વેદનું અધ્યયન એ પૂર્વવૃત્ત તો ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા બન્ને માટે સામાન્ય છે સ્વવેદના અધ્યયન પછી ધર્મની જિજ્ઞાસા અને સ્વવેદના અધ્યયન પછી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા S S C. માં પાસ થવું એ પૂર્વવૃત્ત તો M A. અને M. Sc બન્ને માટે સામાન્ય છે. જેમ અમુક વર્ગ સાથે B. Sc. માં પાસ થવું એવું વિશેષ પૂર્વવૃત્ત M. Sc. પહેલાં માનવું

પડે તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલાં પણ સ્વવેદના અધ્યયન ઉપરાંત બીજું કોઈક વિશેષ પૂર્વવૃત્ત માનવું જોઈએ.

ભામતીકાર સહેજ જુદી રીતે આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે : તથા ચ 'અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इति अनेन एव गतम् न इदम् सूत्रम् आरब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्र-उपलक्षणतया धर्मवत् ब्रह्मणः अपि वेदार्थत्व-अविशेषेण वेदाध्ययन-आनन्तर्यउपदेश-साम्यात् इत्यर्थः । जे स्वाધ્યાયને પૂર્વવૃત્ત તરીકે માનીએ તે 'અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' એ જૈમિનિની 'પૂર્વભીર્માસા' ના પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા જ આ સૂત્ર કહેવાઈ ગયું છે, તેથી આ સૂત્રનો આરંભ જ ન કરવો. જેમ ધર્મ વેદનો અર્થ છે તેમ બ્રહ્મ પણ વેદનો અર્થ છે. વેદાધ્યયન પછી એ ઉપ-દેશ બંને વેદાર્થો માટે સામાન્ય છે.

વચ્ચિ। विवरणप्रस्थान : धर्मविचार स्वाध्याय-अध्ययनयोः एकविधिमूलकत्वात् स्वाध्यायध्ययनमेव धर्मजिज्ञासासूत्रे अध-शब्दार्थ इति युक्तम्, नैव ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे; ब्रह्मविचार वेदाध्य-यनयोः एकविधिमूलकत्व-अभावात् । एवं च स्वाध्यायविधिमू-लके धर्मविचारे तद्विधिसिद्धं वेदाध्ययनमेव यथाधिकारि-विशेषणं, एवं श्रोतव्यविधिमूलके ब्रह्मविचारे...साधनचतुष्टय-संपत्तिः एव अधिकारिविशेषणम् । तस्या एव पुष्कलकारणत्वात् ननु स्वाध्याय-अध्ययनम् तस्य अतथात्वात्, तत्र इत्थम् गहर-योजना-वेदाध्ययनम् तु समानम्-अत्यन्तम् अनपेक्षितम् न पुष्कलकारणम् इत्यर्थः ।

દંકર્મા, પોતાના વેદનું અધ્યયન એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું સુખ્ય કારણ ન હોવાથી તેને પૂર્વવૃત્ત માની શકાય નહીં. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના સુખ્ય હેતુ તરીકે બીજું કોઈક પૂર્વવૃત્ત કહેવું જોઈએ.

(૨) બીજા પૂર્વવૃત્તનું નિરસન : નહુ इह कर्मा...પૂર્વપક્ષી દક્ષીન કરે છે કે માત્ર પોતાના વેદનું અધ્યયન જ નહીં, તદુપરાંત પૂર્વભીર્માસા કથિત કર્મેતું જ્ઞાન એ પૂર્વવૃત્ત અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. વેદાધ્યયન પછી ધર્મજિજ્ઞાસા અને વેદાધ્યયન + પૂર્વભીર્માસાનાં કર્મેતું જ્ઞાન પછી બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા-આમ હવે ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા માટે પૂર્વવૃત્ત સામાન્ય બનશે નહીં. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનાં પૂર્વવૃત્તમાં 'કર્મેતું જ્ઞાન' આવડ્યું વિશેષ છે.

આ બીજા પૂર્વપક્ષને વાચરપતિ મિત્ર આ રીતે સવિસ્તર સમજાવે છે :
એક શ્રુતિમાં વેદાભ્યાસ અને યજ્ઞાદિ કર્મ પછી બ્રહ્મવિવિદિયા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થતી
બતાવી છે : તમ્ પતમ્ વેદાનુવચનેન ગ્રાહ્યતાઃ વિવિદિપન્તિ યદ્દેન
દાનેન તપસા બનાશકેન इति । (બુદ્ધ ૪-૪-૨૨) વેદાભ્યાસ, તપ, દાન
અને અનુશન વગેરેના તપ દ્વારા બ્રાહ્મણો તે આ (બ્રહ્મ) ને જાણવાની
ઈચ્છા કરે છે. શ્રુતિના બનાશક શબ્દને સમજાવતાં લખે છે કે : કામ
અનુશનમેય તપઃ દ્વિતમમધ્યાશિનો દ્વિ ગ્રાહ્યણિ વિવિદિપા મવતિ...
આ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિ કર્મને બ્રહ્મવિવિદિયાનું-બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું કારણ કહેલ છે.
બીજી શ્રુતિ પણ છે :

જાયમાનો યૌ ગ્રાહ્યણઃ ત્રિમિ ક્રુણ્યાન્ જાયતે । જન્મ લેતો
બ્રાહ્મણ ત્રણ વસ્તુઓ દ્વારા ઝાણી બનીને જન્મે છે.

સ્મૃતિ વાક્ય પણ છે :

ક્રુણાન્તિ ત્રોણિ અપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

(મનુસ્મૃતિ ૧-૩૫)

દેવઝણ, પિતૃઝણ, ઋષિઝણ એ ત્રણેને અનુક્રમે યજ્ઞો કરીને, સંતતિ
ઉત્પન્ન કરીને, વેદાભ્યાસ કરીને દુર કરી શકાય છે.

અહીં પણ યજ્ઞાદિ કર્મો દ્વારા દેવઝણ ચૂકરીને જ મનને મોક્ષમાં
જોડવાનું કહ્યું છે. આ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલાં યજ્ઞાદિ કર્મો
કરવાં આવશ્યક માનેલાં છે.

તસ્માત્ ચાદિ શ્રુત્યાદયઃ ગ્રમાણમ્ ચદિ યા પારમર્થ્યં ત્વં
(સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિ શ્રુતેઃ અશ્વઘત્ અ. સ ૩૧૪૨૬) સર્વથા યજ્ઞાદિ
કર્મસમુચ્ચિતા ગ્રહોપાસના ગ્રહસાક્ષાત્કારાય મોક્ષાપરનામ્ને
ફલપતે इति તદર્થં કર્માણિ અનુષ્ટેયાન્તિ । ...ન ચ ધર્મમીમાંસા-
પરિશીલનં વિના તપરિજ્ઞાનમ્ । તસ્માત્ સાધુ ઉક્તમ્ ‘કર્મા-
વયોઘ-ધ્વાનન્તર્યમ્ વિશેષઃ’ इति કર્માવયોઘેન દ્વિ કર્માનુષ્ઠાન-
સાદિત્યં મવતિ ગ્રહોપાસનાયાઃ इत्यર્થઃ । —ભામતી અહીં પણ
કર્માનુષ્ઠાન સાથેની બ્રહ્મોપાસનાને મોક્ષનું કારણ બતાવેલ છે

ન, ધર્મજિજ્ઞાસાયા પ્રાગપિ . પ્રાક્ પહેલાં ઉપપત્તેઃ=ઉપપત્તિ=

તર્ક સંગત હોય અથવા શક્ય હોય. Quite standing to reason
ભાષ્યકાર કહે છે કે વેદાન્તનો અભ્યાસ કરનારને મર્મજિજ્ઞાસા=કર્મજ્ઞાનની
પહેલાં પથ્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થાય એ શક્ય છે. ભામતીમાં આ વિચાર આ
રીતે સ્પષ્ટ કરેલ છે. પવ ઇ બન્-અનુષ્ઠિતકર્મા અપિ પ્રાગ્ભવોય
કર્મવશાત્ ય. વિશુદ્ધસત્ત્વ. સંસાર-અસારતાદર્શનેન નિષ્પન્ન-
વૈરાગ્ય પ્રાગ્ભવોયકર્માનુષ્ઠાનાદેવ તત્ સિદ્ધે. (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
અપવત્તેઃ) હમમેવ ધૌરુપધૌરેયમ્ અધિકૃત્ય પ્રવૃત્તે શ્રુતિ.-યદિ
ઘા હતરથા બ્રહ્મચર્યાત્ પવ પ્રવજેત્ ગૃહાત્ ઘા ઘનાત્ ઘા । જેને
પૂર્વભવના કર્મોને લીધે, કર્મો કર્યા વિના અત કરણ-શુદ્ધિ થયેલી હોય તેને
સંસારની અસારતા જોઈને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવા બ્રહ્મ પુરુષને
અનુલક્ષીને શ્રુતિ કહે છે : બ્રહ્મચર્યાત્રમભાધી કે ગૃહસ્થાત્રમભાધી કે વાનપ્રસ્થા
ત્રમભાધી મથન્યા લેવી-સન્યાસ લેવો અહીં બ્રહ્મજ્ઞાનના-પ્રતીકરૂપ
સન્યાસની પૂર્વે કર્મોના જ્ઞાનને અનિવાર્ય માનેલ નથી

જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ એમાં ધૂમાડો હેતુ અને
અગ્નિ સાધ્ય તેમ અહીં જ્યાં ધર્મજિજ્ઞાસા હોય ત્યાં જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
હોય-એની બ્યાપ્તિ માની શકાય નહીં વાચો । ન હિ ધૂમઝગ્યો ઇવ
ધર્મઝગ્નણો ઇયાન્તિ અસ્તિ યદા ધર્મજ્ઞાનાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનં ભવેત્ ।
—૨૧મ પ્રમા

આ સદર્ભમાં બ્ર સ્ ૩૦૪૨૭ ઉપરનું શકરાચાર્યનું સ્પષ્ટીકરણ
ઉપયોગી થશે “તન્નાપિ પર્વચિત્ત્વં હતિ વિદ્યાસંયોગાત્ પ્રત્યાસ
ન્નાનિ વિદ્યાસાધનાનિ શમાદોનિ, વિવિદિપાસંયોગાત્ તુ યાત્ય-
તરાણિ યજ્ઞાદોનિ હતિ વિવેક્ષ્યમ્ । એક શ્રુતિમાં શમ, ૬મ વગેરેને
વિદ્યાનાં સાધન કહેતે છે તેથી શમદ્યાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં અતરંગ સાધન છે
“તસ્માત્ પર્વચિત્ત્વં જ્ઞાન્તો દાન્તઃ ઉપરતિઃ તિતિષ્ઠુ સમાદિતો
મૃત્વા આત્મનિ પવ આત્માનં પદ્યતિ । બૃહ ૪-૪-૨૩ આ શ્રુતિમાં
પર્વચિત્ત્વં અર્થથી કથિત સાધનો વિદ્યાનાં સૂચકાવ છે, તેથી તે સાધનો
અતરંગ છે જ્યારે તમ્ પર્ત...વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન આ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિ
સાધનોને બ્રહ્મવિવિદિપનાં કારણ કહેતાં હોવાથી તે સાધનો યાજ્ઞતર-
બહિરંગ છે એમ, સાધનચતુષ્ટય અને યજ્ઞાદિ સાધનો વચ્ચે વિવેક
કરવો જોઈએ.

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસા કે કર્મજ્ઞાન-અજ્ઞાનજિજ્ઞાસાનું અનિવાર્ય પૂરવટા-
હેતુ બની શકે નહીં.

હેતુકીલ્પાર શ્રુતિમાં બે કે વધારે વચ્ચે નિશ્ચિત કર્મ બતાવેલો હોય
છે તેવો કર્મ અર્થો કર્મજ્ઞાન-ધર્મજિજ્ઞાસા અને અજ્ઞાનજિજ્ઞાસા વચ્ચે નથી.
યથા ચ દૃષ્ટાદિ—અયદાન=કાપતું. “દૃષ્ટસ્ય અગ્રે યથાચ્ચતિ, અથ
જિજ્ઞાસાઃ અથ વક્ષસઃ” હૃદયને પહેલાં કાપતું, પછી (અથ) શ્રમને
અને પછી (અથ) ડાની (ને કાપતી). અસિપશુનાં અંગોને કાપવાનો કર્મ
અર્થો અથ સન્ધ્યો બતાવ્યો છે. આવો કર્મ પ્રસ્તુત વાતમાં નથી; ધર્મ-
જિજ્ઞાસા અગ્રે અથ વ્રતજિજ્ઞાસા-આ રીતે ક્યાંય નિશ્ચિત કર્મ બતાવેલો
નથી. ન તથા હૃદ ક્રમો વિવક્ષિતઃ । યચ્—“કહેતું” પરથી વિવક્ષ્ય
કહેવાની ધૃત્તિ અને વિવક્ષિત કહેવા ધૃત્તિપેશ.

વાચરન્તિ મિત્ર અર્થો શંકા-સમાધાન આ રીતે યોજે છે : મા મૂલ
આર્યક્રમઃ શ્રોતસ્તુ મચિપ્પતિ, - ગૃહી મૂલ્યા યની મયેત્, યની
મૂલ્યા પ્રમજેત્, इति । બન્ને અર્થક્રમ ન હોય પણ બન્ને જિજ્ઞાસા
વચ્ચે શ્રુતિનિર્દિષ્ટ કર્મ તે માનવો પડશે. શ્રુતિ કહે છે કે : ગૃહસ્થી
બનીને પછી વાનપ્રસ્થી થતું, વાનપ્રસ્થી થઈને સંન્યાસ લેવો. અર્થો
ગૃહસ્થ, પછી વાનપ્રસ્થ, પછી સંન્યાસ એવો કર્મસ્પષ્ટ છે. સ્મરન્તિ ચ—

અધીત્ય વિધિવત્ વેદાન્ ગુપ્તાશ્ચોત્પાદ ધર્મતઃ ।
સ્તૃવા ચ ચક્તિતો યદૈર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥

મતુ. ૧-૩૬

નિન્દન્તિ ચ—

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાન્ ગુપ્તાશ્ચ તથાસ્મજાન્ ।
અનિષ્ટા ચૈવ યતોચ્ચ મોક્ષમ્ રન્ધ્રન્ પ્રજતયધઃ ॥

મતુ. ૧-૩૭

સ્મૃતિમાં પણ એવો જ કર્મ બતાવીને, તે પ્રસંગે ન આચાર્ય
કરનારની અવિગતિ બતાવી છે.

સમાધાન : ન તથેહ ક્રમનિયમો વિવક્ષિતઃ શ્રુત્યા તથા પવ
અનિયમપ્રદર્શનાત્—યદિ યા હતરથા ગ્રહણયર્થાદ્ પવ પ્રમજેત્ ગૃહાદ્
વા યનાદ્ વા इति...અત પવ યદહરેવ ધિરજેત્ તદહરેવ પ્રમજેત્
इति શ્રુતિઃ । —ભાગતી

શ્રુતિ નિયમ અનિવાર્ય નથી તેમ બતાવે છે. ફત્તરથા-નીચ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થઇ ગઇ હોય તો ક્રમ વિના ગમે ત્યારે સન્યાસ લઈ શકાય જે દિવસે જ ચૈરાગ્ય થાય ત્યારે-તે દિવસે જ સન્યાસ લેવો એવા અર્થની શ્રુતિમાં પણ ક્રમને અનિવાર્ય ગણેલ નથી.

વળી, સ્મૃતિમાં ક્રમને ન અનુસરનારની નિંદા કરો છે એ તો જેનું અત કરણુ ધુલ્લ ન થયું હોય તેવા પુરુષને અનુનક્ષીને છે નિન્દાવચનં ચ અવિશુદ્ધ સત્ત્વ-પુરુષ-અભિપ્રાયમ્ । અવિશુદ્ધ સર્વો હિ મોક્ષમ્ દુષ્ક્રમ્ આલસ્યાત્ તદુપાયે અપ્રવર્તમાનો ગૃહસ્થઘર્મમપિ નિત્ય-નૈમિત્તિકમ્ ધનાચરન્ પ્રતિક્ષણમ્ ઉપચીયમાનપાત્મા અધોગદ્ધ-તીત્યર્થ । —(ભાતી)

આ રીતે, શ્રુતિમાં બતાવેલા ક્રમને પણ સર્વસામાન્ય નિયમ માની શકાય નહીં. તેથી ધર્મ જિજ્ઞાસા-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા વચ્ચે એવો કોઇ નિશ્ચિત ક્રમ વિવક્ષિત નથી.

બીજી, જ્યાં શેષશેષિભાવ હોય ત્યાં નિશ્ચિત અનિવાર્ય ક્રમ હોય છે હા ત્ત અમાવાસ્થ્યા અને પૂર્ણિમાને દિવસે અનક્રમે યતા દશં અને પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો શેષી (શેષિન) = મુખ્ય મજ્ઞાય છે અને તે યજ્ઞોની પૂર્વે કરવામાં આવતા પ્રયાજ્ઞે - પૂર્વયજ્ઞો - Fore-Sacrifices શેષ = ગૌણ બનાય છે આ પ્રયાજ્ઞે અને દશપૂર્ણિમાસ યજ્ઞો વચ્ચે શેષશેષિભાવ હોવાથી અહીં નિશ્ચિત અનિવાર્ય ક્રમ છે : પહેલા પ્રયાજ્ઞે અને પછી દશપૂર્ણિમાસ યજ્ઞો કરવા અહીં ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓ વચ્ચે આવે। શેષ-શેષિભાવ નથી, કારણ કે તેવો બાવ માનવા માટે કોઇ પ્રમાણ મળતું નથી—પ્રમાણ-અભાવાત્ ।

વળી જ્યાં શેષ-શેષિભાવ ન હોય પરંતુ અધિદેવ-અધિધારમાત્ર હોય ત્યાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે હા ત્ત દર્શપૂર્ણમાસાધ્યામ્ દૃષ્ટા સોમેન યજેત્ । દશ-પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો શ્રીતે (યજન કરીતે) સોમયજ્ઞ દ્વારા યજન કરવું અહીં દશ અને પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો કરીતે અધિદેવ યા પછી સોમ-યજ્ઞ કરવાનો અધિધાર ગમે છે પરંતુ, આવે અધિદેવ-અધિધારમાત્ર ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓ વચ્ચે એવા મળતો નથી કે ધર્મજિજ્ઞાસા છૂટવા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કુર્યાત્ આવે બાવ બતાવવા માટે પણ કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી-અધિદેવ-અધિકારે યા પ્રમાણ-અભાવાત્ । (ભાષ્ય)

આગળ આપણે જોયું છે કે મનુસ્મૃતિમાં તેમજ જાળાસોપનિપદમાં સં. બ્ર. ૬. ના પ્રયોગથી ચત્તાદિ કર્મો પહેલાં અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-એવો ક્રમ સૂચવાયો છે. દા. ત. અધોત્ય વિધિવત્ વેદાન્... (મનુ.) અને ગૃહી ભૂત્વા ચનો મયેત્ (જાળાસ ઉપનિ.) અહીં ક્રમ વિવક્ષિત એમ કહો કે ગૃહસ્થાશ્રમના યજ્ઞાદિ કર્મો કરીને અધિકૃત બન્યા પછી વાન-પ્રસ્થાદિ આશ્રમમાં અધિકાર મળે છે તેમ માનીને અહીં અધિકૃત-અધિ-કારભાવ બતાવેલો છે તેમ કહો. પરંતુ, યદિ યા હતરથા .. અને યદ્-હરેય વિરજેત્... વગેરે પ્રતિશ્રુતિઓથી ઉપરની શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં બતાવેલા ક્રમનો બાધ થાય છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઠેકઠેક સ્થળે ક્રમ વિવક્ષિત જોવા મળે છે અથવા તો અધિકૃત-અધિકારભાવ બતાવેલો જોવા મળે છે. એટલે કે પ્રમાણ્ય હોવા છતાં પ્રતિ પ્રમાણ્યથી તેનો બાધ થાય છે.

પૂર્વમીમાંસામાં શ્રીતક્રમ, અર્થક્રમ, પાઠક્રમ, સ્થાનક્રમ, મુખ્યક્રમ અને પ્રવૃત્તિક્રમ એમ ૭ ક્રમોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. બામતીકાર આ સહુનો નિર્દેશ કરે છે જુઓ :

મા ભૂત્ .. અર્થઃ ક્રમઃ શ્રીતસ્તુ મવિવ્યતિ । ... મા ભૂત્ શ્રીતઃ
માર્ચો વા ક્રમઃ પાઠ-સ્થાન-મુખ્ય-પ્રવૃત્તિ પ્રમાણકઃ તુ કસ્માત્
ન મવતિ હત્યતઃ બ્રાહ્-શેષ-શેષિત્વે પ્રમાણાભાવાત્ । (બામતી) આ
ટીકાને આધારે શ્રી હરદત્તશર્મા નોંધે છે : “ Keeping all these
determinants of sequence in his mind the માત્વકાર
Says-શેષ-શેષિત્વે એટલું ખરું કે આ બધા ક્રમો પ્રસ્તુત લાખ્યપંક્તિના
અર્થમાં મુસંમત થતા નથી.

જ્યાં શેષશેષિભાવ અને અધિકૃત-અધિકારભાવ ન હોય ત્યાં પણ બીજી રીતે નિશ્ચિત ક્રમ મનાય છે. જ્યાં બે વસ્તુઓનાં ફળ અને વિષય સમાન હોય ત્યાં નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે. દા. ત. દર્શપૂર્ણમાસ યજ્ઞોતું ફળ એક જ સ્વર્ગ હોવાથી, તે યજ્ઞોની વિધિઓનો નિશ્ચિત ક્રમ છે : આગ્નેય-વિધિ, અગ્નિપ્રોમોય વિધિ, બાનુવન્ઘ્ય વિધિ વગેરે જ્યાં વિષય સમાન હોય ત્યાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ જોવા મળે છે. દા. ત. બ્રહ્મનો ધર્મ અંસરૂપ હોય તો બન્ને જિજ્ઞાસાનો વિષય એક જની શક્ત. પણ અહીં તો ફલજિજ્ઞાસ્યયોઃ સેદાત્ ચ—ધર્મ અને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓનાં ફળો અને વિષયો જુદા જુદા છે તેથી પણ ક્રમ માની શકાય નહીં. જિજ્ઞાસા

ના વિષયને જિજ્ઞાસ્ય કહેવાય છે જુઓ - શેષશેષિત્વાચિરુત-અધિ-
કાર-અભાવે અપિ ક્રમો વિવક્ષ્યેત, यदि एकफल-अवच्छेद
भवेत् । यथा आग्नेयादीनाम् पण्णाम् एकस्वर्ग फल-अवच्छि
न्नानाम् (એક જ સ્વર્ગરૂપી રૂણથી મર્યાદિત અને) यदि वा जिज्ञास्य
ब्रह्मण अशः धर्म स्यात् - તત્ર જિજ્ઞાસ્ય અમેદેન પરસ્પર-સવધે
સતિ ક્રમો વિવક્ષિત, तथा इदं अपि एकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्म
जिज्ञास्ययो क्रमो विवक्ष्येत (એક જિજ્ઞાસ્ય હોય તો ક્રમ ઇત્યાદિ
આવે), न च पतत् उभयम् अस्ति इत्याह-फल-जिज्ञास्यभेदात्
च । —ભામતી

પ્રથમ બંને જિજ્ઞાસાનાં વિનંત રૂણો બતાવ્યાં. ધર્મજિજ્ઞાસાનું રૂણ
અબ્યુદય અને તેના અનુષ્ઠાન-ક્રિયા કરવાની જરૂર રહે જ્યારે બ્રહ્મ જિજ્ઞા-
સાનું રૂણ મોક્ષ અને તેનાં ઠોઠ અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર નહીં ન ચ
અનુષ્ઠાન અન્તર-અપેક્ષામ્—(ભાષ્ય) રાજ્ય રાજના અભ્યાસ વિના બીજી
ઠોઠ (અન્તર) ક્રિયાની અપેક્ષા હોતી નથી

આ સદર્શનાં એક ટીકાખર કણાદ્યુનિતુ સૂત્ર ટાંકે છે “યત-
અબ્યુદયનિ શ્વેચસસિદ્ધિ સ ધર્મ ।” અહીં તો ધર્મ જિજ્ઞાસાનાં
રૂણ તરીકે સ્વર્ગાદિનોક અને મોક્ષ બંનેને બતાવેલ છે આમ હોય તો
બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને અવકાશ જ ન રહે આન સમાધાન એ રીતે આપે છે કે
વેદના અધ્યયનરૂપ તથા મોક્ષપ્રાપ્ત અને તેના સિવાયનાં બધાં કર્મો અબ્યુદય
ફળ આપે છે મોક્ષમત્યક વેદાભ્યાસનાત્મક તથા તદ્મિન્ન સર્વ
કર્મ અબ્યુદય-ફલકમ્ इति काणभुग् अमिप्राय । (સ્વામી શા
સરસ્વતી) પરંતુ આ સૂત્ર બાધ્યને સ્પષ્ટ કરવાને બદલે ગૂંચવણ ઊભી
કરે તેવું છે

હવે બંને જિજ્ઞાસાઓનાં જિજ્ઞાસ્ય વિષયોનો મોઢ બતાવે છે ધર્મ
જિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ મદ્ય એટલે જે અસ્તિત્વમાં નથી અને અસ્તિત્વમાં
લાવવાનો છે મદ્ય-સાધ્ય इत्यर्थ (રત્નપ્રભા)—જે સાધવાનો છે
જ્યારે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો વિષય બ્રહ્મ મૂત એટલે કે સત્ય છે મૂત સત્યમ્
(ભામતી) —is already existent (શ્રી સર્મા) અથવા રૂપ existen-
tial entity (શ્રી દેશપાડે) જૂનકાળના અમુક સમયે “થયેતુ એવો અર્થ”
કરવો નહીં બ્રહ્મ જૂત-સત્ય છે જ તેને સત્-ના (અસ્તિત્વ) માં
લાવવાનું નથી

બીજું, ધર્મ જ્યારે તેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અસ્તિત્વમાં હોતો નથી. ડ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત-જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી સ્વર્ગની કામના-વાગાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. અહીં ડ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી ધર્મ વાંચતી-જાણતી વખતે યજ્ઞ જતો નથી કે થયેલો હોતો નથી. યજ્ઞની વિધિએ ક્યાં પછી ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવે છે. જ્યારે તદ્ વ્રણ ! તદ્ વિજિ-જ્ઞાસસ્વ । તે બ્રહ્મ છે, તેને જાણવાની શ્રુતિ ઈચ્છા કર. અહીં, આ વાક્યમાં કહેલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતી વખતે પણ બ્રહ્મ તો અસ્તિત્વમાં છે જ.

ત્રીજું, ધર્મને ક્રિયા દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી તેના આધાર પુરુ-પની ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, જ્યારે અજ્ઞને કોઈ ક્રિયા દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું નથી. તેથી તેના અસ્તિત્વનો આધાર કોઈ પુરુષની ક્રિયા ઉપર નથી-ન પુરુષવ્યાપારતન્ત્રમ્ ।

આમ, બન્ને જિજ્ઞાસાઓનાં ફક્ત (અબ્યુદય અને મોક્ષ) તથા વિષય (ધર્મ અને બ્રહ્મ) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓની વચ્ચે એવો નિશ્ચિન ક્રમ માની શકાય નહીં કે ધર્મજિજ્ઞાસા કે ધર્મના જ્ઞાન પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

પાતુ નં. ૮ ચોદનાપ્રવૃત્તિમેદાત્ ચ—આમ કહીને ધર્મ અને બ્રહ્મ કે જે અનુક્રમે ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાના વિષય-જિજ્ઞાસ્ય છે તે બન્ને બીજી એક રીતે પણ ભિન્ન છે. શ્રી ગોવિન્દાનંદ કહે છે : અજ્ઞાતજ્ઞાપકં વાક્યમ્ અત્ર ચોદના, તસ્યાઃ પ્રવૃત્તિઃ યોગકર્તૃવમ્ તદ્ ચૈલક્ષણ્યાત્ ચ જિજ્ઞાસ્યમેદઃ इत्यर्थः । (૨૧પ્રશ્ન) અજ્ઞાત વસ્તુને જાણવાનાર (વેદ) વાક્યને અહીં ચોદના કહેલ છે. તે વાક્યની પ્રવૃત્તિ= યોગકર્તા જાણવાવાનો શુભ-તે યોગકર્તા ભિન્ન હોવાથી ધર્મ અને બ્રહ્મ ભિન્ન વિષયો છે.

ચોદના—મીમાંસા દર્શનનો આ પારિભાષિક શબ્દ છે. શ્લોકવાર્તિક-કર્મા કુમારિલભટ્ટ તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે :

किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थ प्रत्ययो विधी ।

तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्नचોदनोच्यते ॥

શું, સેના દ્વારા, કઈ રીતે અમુક ક્રિયા કરવાની છે તેવી અપેક્ષા આપી પૂર્ણ સંબંધ એવો અર્થ જ્યાં થતો હોય, અને જ્યાં વિધ્યર્થ-

પ્રત્યય હોય તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર પ્રવર્તક વાક્યને આ શાસ્ત્રમાં
ચોદના કહે છે.

પરંતુ, ચંકરાચાર્યે આવા પારિભાષિક અર્થમાં અહીં 'ચોદના' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. અહીં તે સામાન્ય વેદ વાક્યના અર્થમાં આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ચોદના इति वैदिकम् શબ્દમાહ । (ભામતી) વૈદિકશબ્દમાત્ર ચોદના (ન્યાય નિષ્પત્તિ) પ્રવૃત્તિપ્રેરક વાક્ય એ અર્થમાં અહીં આ શબ્દ નથી, કારણ કે બ્રહ્મભોષક વાક્યો પુરુષને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરતા નથી.

ધર્મ અને બ્રહ્મને લાગુ પડતાં વેદવાક્યોની પુરુષને બોધ કરાવવાની રીત પશુ જુદી જુદી છે. દા. ત. ય્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત આ વાક્યને ધર્મબોધના કહેવાય આવું વાક્ય પુરુષને સ્વચ્છિષયે-એટલે વાક્યના પોતાના વિષય-યજ્ઞાદિમાં પ્રવૃત્ત થવાનું કહીને બોધ કરાવે છે. બોધ એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે અમુક યજ્ઞ કરવો એવું જ્ઞાન. ધર્મને લગતાં વાક્યોમાં બોધની સાથે પુરુષને પ્રવૃત્તિમાં જોડવાની વાત તો હોય જ. યા હિ ચોદના...આ વાક્ય લખતી વખતે પ્રાય ભાષ્યકારના મનમાં ચોદના લક્ષણોડ્યોર્ ધર્મઃ એવું ધર્મનું લક્ષણ દર્શો. ચોદના જેનું લક્ષણ એવી વસ્તુ એટલે ધર્મ. વિધિવાચક પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદમુક્તા (યજેત યજ્ઞ કરવો જોઈએ) ક્રિયાપ્રેરક વાક્યો એ જ પૂર્વગામીમાંસાનાં ધર્મનું સ્વરૂપ છે.

મહાચોદના...બ્રહ્મપરક વેદવાક્યો તો પુરુષને માત્ર બોધ જ કરાવે છે. કારણ કે અવબોધ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન તો માત્ર વેદવાક્યથી ઉત્પન્ન થઈ જતું હોવાથી, તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ક્રિયામાં પુરુષને જોડાવાનું હોતું નથી.

યથા અદ્યાર્થ... જેમ અદ્ય એટલે ઇન્દ્રિય અને અર્થ એટલે વસ્તુ એ બંનેનો સન્નિવેશ-સંયોગ થતાં તરત જ વસ્તુનો બોધ (જ્ઞાન) મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આખ્ય અને ધર્મનો સંયોગ થતાં જ ધર્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે બીજી કોઈ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. આ રીતે અયમ્ આત્મા મહા જેવાં વેદવાક્યોનું વાચન કે શ્રવણ બ્રહ્મનો માત્ર બોધ જ કરે છે, કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પુરુષને જોડવાની કે કોઈ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવવાની વાત બ્રહ્મપરક વાક્યોમાં હોતી નથી. આ વિચાર શ્રી ગોવિન્દાનન્દ સમળાવે છે :

तथा च प्रवर्तकमानमेवः धर्मः, उदासीनमानमेवम् ब्रह्म इति
जिज्ञास्यमेशत् न तन्मोमांसयोः क्रमार्थः अयशब्दः इति भाषः
—तत्प्रभा प्रवृत्तिर्भा ज्ञेयत्वात् प्रभाञ्च वाक्य (मात्र) यी नञ्प्रकाराभा आवतो
(मेव) धर्म' अने प्रवृत्ति के निवृत्तिरी आननभा उदासीन तदर्थ अवे
प्रभाञ्चवाक्ययी नञ्प्रकाराभा आवतुं (मेवम्) अहं जिज्ञासयना भेदने
क्षीये नन्नेनी भीर्भासाओ वय्ये कभना अर्थभा अदी' अय शब्द
योग्यो नयी.

अययोधस्य चोदना-जन्यत्वात्—उदासाक चोदना अजन्यत्वात्
अवे। पाठ पञ्च ले छे. श्री देखपाडे आपानर करे छे तेभा अजन्यत्वात्
पाठ स्वीकारेछ छे : "On account of the knowledge not
being that which can be brought about by an
injuction." श्री देखपाडे जीन पाठनी नेधि करीने समझवना अये छे :
चोदना-जन्यत्वात्=चोदना-मात्र-जन्यत्वात् = सापेक्षवाक्यमात्रज-
न्यत्वात् प्रियायाः कस्याश्चित् अन् अपेक्षितत्वात् । अने आपा-
तरभा जन्यत्वान् पाठ स्वीकारेछे छे. आपनी परनी पाठिपक्षुभा भदा-
देव शर्मा नेधि छे के : चोदनाजन्यत्वात्-ब्रह्मप्रतिपादक वाक्य-
जन्यत्वात् इत्यर्थः ।

अदी' ओके वस्तु भ्यानभा शम्भरी के अहमोपेक्ष वाक्योयी यत्
अहंज्ञान अने साक्षात्कार के अज्ञानुभव अने ओके नयी.

उपरनी समग्र यथानो आरास ओ के अय ने। अर्थ' आनन्तर्य
तरत न पछी स्वीकार्या आह ओ प्रभ जेभा यथो के शैना पछी अह-
जिज्ञासा । आध्यकारे जे पूर्वपक्षी उपस्थित कर्मा : (१) वेदना अभ्ययन
पछी अहजिज्ञासा अने (२) वेदना अभ्ययन उपरत कर्म-ज्ञान के धर्म
जिज्ञासा अने तेना पछी अहजिज्ञासा. जीन पक्षु' भ'उन जे रीते कथु' =
ओके तो धर्मजिज्ञासा विना पञ्च अहजिज्ञासा उपन यवी शक्य होवायी
धर्म-जिज्ञासाक्षी हेतु पछी अहजिज्ञासाक्षी कार्य-अभे भानी शक्य
नदी'. ओहले के नन्ने जिज्ञासाओ वय्ये कार्य' कारण आवतुं आनन्तर्य
नयी. जीलुं, नन्ने जिज्ञासा' वय्ये निमित्त कर्म पञ्च न भानी शक्य,
कारण के ते नन्ने वय्ये शेषशेषिभार के अधिकृत-अधिकारभाव मानवा
भारे पञ्च कार्य प्रभाञ्च नयी. कर्म न भानी शकवानो जीजे हेतु' जे पञ्च

છે કે બન્ને જિજ્ઞાસાઓનાં ફળ અને વિષય પણ તદ્દન ભિન્ન છે. તેથી, ન તો કાર્યકારણની રીતે કે ન તો બન્ને વચ્ચે નિશ્ચિન કમ કદીપીને ધર્મ-જિજ્ઞાસાને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું પૂર્વરૂપ માની શકાય.

વેદાધ્યયન કે વેદાધ્યયન + કર્મજ્ઞાન (ધર્મજિજ્ઞાસા) ને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના પૂર્વરૂપ તરીકે ન માની શકાય તો પછી, શેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા! ઉચ્ચત્તે—ભાષ્યકાર પૂર્વરૂપ તરીકે ચાર સાધનો (સાધન ચતુષ્ટય) બતાવે છે : (૧) નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓ વચ્ચે વિવેક કરવો નિત્ય. પ્રત્યક્ આત્મા, અનિત્યા દેહ-ઇન્દ્રિયાદયઃ । તદ્ વિષય. વિવેકઃ નિશ્ચયઃ અને ક્ષણ-મુહૂર્ત-યામ-અહોરાત્ર-અર્ધમાસ-માસ-ઋતુ-ભયન-ચત્સર-યુગ-ચતુર્યુગ-મન્વન્તર-પ્રલય-મહાપ્રલય-મહાસર્ગ-અઘાતર-સર્ગ સંસાર-સાગર-ઝર્મિભિઃ અનિશ્ચં મુહ્યમાનમ્ તાપઘન-પરીતમ્ આત્માનં ચ જીવલોકં જાવલોકય અદિન્ન સંસારમણ્ડલે અનિત્ય-અશુચિ-દુઃપ્રાત્મકં પ્રસંચયાનમ્ ઉપાવર્તતે । તતઃ અસ્ય પતા-દશાત્ નિત્યાનિત્ય-વસ્તુવિવેકલક્ષણાત્ પ્રસંચયાનાત્ (સતત ધ્યાનને લીધે) હૃદ્યાનુષ્ઠાનમોગવિરાગઃ —ભાભતી.

(૨) હૃદ-આ લોક અને હમુષ્ઠ પરોક્ષ સ્વર્ગાદિ અર્થઃ શ્રદ્ધ્યંતે પ્રાશ્ર્યંતે इति अर्थः । फलमिति यावत् । ज्ञेनी इच्छा करवाभा आवे ते अर्थ=ज्ञेयो विरागः-अनामोगात्मिका उपेक्षाबुद्धिः अनादरात्मिका उपेक्षाबुद्धिः इत्यर्थः—(ભાભતી ઉપર પાદદીપય) આદર ન કરવારપ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ. તતઃ શમદમાદિ..

(૩) શમ-દમ-આદિ સાધન-સંપત્

(૧) શમઃ-લૌકિક ધ્યાપારાત્ મનસ ઉપરમ. શમઃ । લૌકિક પ્રવૃત્તિ માંથી મનને અટકાવવું તે શમ.

(૨) દમ-વાહ્યકરણાનામ્ ઉપરમઃ દમઃ । લૌકિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને અટકાવવી તે દમ.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરે શમ, દમની સમજૂતી જુદી રીતે આપી છે શમ અર્થાત્ વાહ્ય ઇન્દ્રિયોંકા નિગ્રહ, દમ અર્થાત્ મનકા નિગ્રહ... ।

(૩) ઉપરતિઃ-જ્ઞાનાર્થ વિદિતનિત્યાદિકર્મસંન્યાસઃ ઉપરતિઃ-જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રમાં કહેલ નિત્યકર્મ વગેરેને છોડી દેવાં.

(४) तितिक्षा-तिज्ज-^१ सहन करवु "तु धम्मोदशकं ३५ ज्जा अही धम्मोदशकं अर्थ नही तितिक्षा-सहनधीयता शीत-उष्ण-
यादि हन्ध सहनम् तितिक्षा-ही भरभी वगेरे हन्धोने
सहन करवां ते तितिक्षा

(५) समाधानम्-निद्रालस्य प्रमाद त्यागेन मन स्थिति समाधा-
नम्-निद्रा-आलस-प्रमादने छोडीने मन स्थिर करवु ते
समाधान के समाधि

(६) श्रद्धा-सर्वत्र आस्तिकता श्रद्धा-मधे न (परमात्मानु) अस्तित्व
तेवी हह मान्यता ते श्रद्धा सर्वत्र परमात्मा छे (अस्तित्व)
तेम माननार ते आस्तिक अने आस्तिक ने। भाव ते
आस्तिकता आनी आस्तिकता छे श्रद्धा पतत् पद्धक
प्राप्ति. शमादि सपत् । (२८० प्रला) शुद्ध अने वेद वाच्यमा
सत्यशुद्धि ते श्रद्धा जेवी पशु श्रद्धानी व्याख्या छे

श्रद्धा सिनायना पाय गुणो अेक श्रुतिवाक्यमा गतावेना छे तस्मात्
पयवित् शान्तो दान्त उपरत तितिक्षु समाहितो भूत्वा आत्मनि
पय आत्मान पश्यति । (५६० श्राव २३)

(४) मुमुक्षुत्व-मुक् (६ ग ५) 'छ'तु परथी धम्मोदशकं नाम
मुमुक्षा-^१ छ'वानी धम्म अने धम्मोदशक विशेषण मुमुक्षु-छ'व
धम्मक मुमुक्षुत्व छ'वा धम्मकने भाव (स्थिति) ते मुमुक्षा । तत
अस्य सत्सारयन्धनात् मुमुक्षा नवति इत्याह ।-भाभती पछी योथी
भूमिभूमि उत्तरोत्तर पढीयता ससरना अधेनोभाथी छ'वानी अभन
छे पन्न थाय छे अही विवेकने कारणे वैराग्य वैराग्यने कारणे पद-साधन-
स पत् अने ते साधन सपत् ने कारणे मुमुक्षा अेभ उत्तरोत्तर कार्यकारण
भाव समभवो अत्र विवेकादीनाम् उत्तरोत्तर-हेतु-त्वेन अधिकारि
विशेषणत्वं मतव्यम् । -२८० प्रला

आ यार साधनोना समूह ते साधन यतुष्टय आ साधनयतुष्टय
जननमा अस्तित्व अने तो तेना पछी तरन न अन्नजिज्ञासा थाय छे पछी
धर्मजिज्ञासा यध होय के न यध होय तेथी, धर्मजिज्ञासा नही पशु
साधनयतुष्टय अन्नजिज्ञासानो हेतु छे तेथी सज्जत अथ सपदने अर्थ

“સાધનચતુષ્ટય પછી.” સૂત્રાર્થ યશે—(સાધનચતુષ્ટય) પછી તરત જ, તેથી બ્રહ્મને ભણવાની ઈચ્છા

પાતું નં ૮ અતઃ શબ્દો દ્વેત્વર્થઃ અતઃ શબ્દ હેતુનાં પ્રયોજનવાળો છે અહીંથી ભાષ્યકાર સૂત્રના બીજા પદ અતઃ ના અર્થનો વિચારણા શરૂ કરે છે. અતઃ એટલે યસ્માત્...તસ્માત્ “જે કારણને લીધે આમ છે તે કારણને લીધે” જે કારણે જાન્ટોગની શ્રુતિ કર્મનાં દ્વેષા અનિત્ય બતાવે છે અને તૈત્તિરીય ઉપની શ્રુતિ બ્રહ્મને ભણનારને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ બતાવે છે. ચિત્તઃ-ચિ-‘એકહું કરવું’ પરથી એકઠો કરેલો પ્રાપ્ત કરેલો. પાપપુણ્યથી મેળવેલો. અહીં પૃથ્વીપરનો લોક-સંસાર અને પુણ્યથી મેળવેલો સ્વર્ગાદિ લોક પણ સમય જતાં નાશ પામી જાય છે. બ્રહ્મવિજ્ઞાનાત્ અપિ-“બ્રહ્મના જ્ઞાનથી” અપિ અહીં નિશ્ચયના અર્થમાં છે. ઈર્ષાનું ઈળ અનિત્ય અને બ્રહ્મજ્ઞાનનું ઈળ નિત્ય પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ બતાવેતું હોવાને કારણે (અતઃ), (અથ) ઉપર કહેલા સાધનચતુષ્ટય પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કરી ભાષ્યકાર મુજબ અહીં જિજ્ઞાસા પછી કર્તવ્યમાં સૂત્રાર્થમાં અધ્યાહાર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

વરણતઃ અતઃ શબ્દ, અથ શબ્દથી બતાવેલા હેતુની અસિદ્ધિ વિષેની શંકા દૂર કરવા માટે છે. સાધન ચતુષ્ટયરૂપી હેતુ પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસારૂપી કર્મ આમ અથ શબ્દ દ્વારા જ સાધન ચતુષ્ટયરૂપી હેતુનું નિરૂપણ થઈ ગયું છે પરંતુ, કોઈ એવી શંકા કરે કે સ્વર્ગાદિના ભોગોમાં વૈરાગ્ય જ ન થાય. જો વૈરાગ્ય ન થાય તો સાધનચતુષ્ટયરૂપી હેતુ વિષેની શંકા દૂર કરવા માટે સૂત્રમાં અતઃ શબ્દ છે શ્રી ગોવિન્દાનંદ, શ્રી વાયરૂપતિ મિશ્ર તેમ જ આનંદગિરિ ત્રણેય ટીકાકારો આવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

સ્વર્ગાદિનાં ફલને અનિત્ય બતાવતી શ્રુતિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ બતાવતી શ્રુતિ હોવાથી (અતઃ), (હેતુ તરીકે સિદ્ધ થતા) સાધન ચતુષ્ટય પછી (અથ) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

અતઃ શબ્દ ઉપરના ભાષ્યના તાત્પર્યાર્થ માટે વાંચી જામતીઃ ‘તેન અયમર્થઃ-અતઃ’ સ્વર્ગાદિનાં ફલિતાપ્રતિપાદકાત્, બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય ચ પરમપુરુષાર્થતા પ્રતિપાદકાત્ આગમાત્ યથોક્ત સાધનસંપત્ તતઃ ચ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા इति सिद्धम् । -જામતી

પાતુ' ૬ : સૂત્રના અષ્ટ અને અતઃ એ બે પદોની ચર્ચા કર્યા પછી બાધ્યકાર
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદના બે શ્લોક અને જિજ્ઞાસા શબ્દોને તેમ જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
સમાસને સમજાવે છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ને પછી તત્પુરુષ સમાસ
માને છે : બ્રહ્મેણઃ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । પરંતુ, અહીં ચતુર્થી
સમાસની સંભાવના પણ છે : બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-બ્રહ્મ
માટેની જિજ્ઞાસા. વળી, પૂર્વભીર્માસનાં જૈમિનિના પ્રથમ મૂત્ર "અચાતો
ધર્મજિજ્ઞાસા" ના ધર્મજિજ્ઞાસા સમાસને બાધ્યકાર સમસ્તવામીએ ચતુર્થી
તત્પુરુષ માનેલ છે-ધર્માય જિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસા । બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આ
સમાસને પણ કોઈક પ્રાચીન વૃત્તિકારે ચતુર્થી સમાસ માનેલ છે તેવું
ભામતી વગેરે ટીકાઓને આધારે અનુમાન કરી શકાય છે. પ્રાચીન વૃત્તિ-
કારના ચતુર્થી સમાસ વિષેના મતનું ખંડન, બ્રહ્મણઃ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિ-
જ્ઞાસા આ શબ્દોમાં અભિપ્રેત છે તેમ કેટલાકનું માનવું છે.

બાહરણ સામ્રની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ન્યા તદર્થ (તેને માટે),
અર્થ (પ્રયોગન), ઘલિ, દ્વિત, સુર, રક્ષિત (ને માટે બલિ, ને માટે
દ્વિત-મુખ રક્ષિત) એમ હેતુવાનું હોય ત્યાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે.
પાણિનિ મૂત્ર : "તદર્થ-અર્થ-ઘલિ-દ્વિત-સુર-રક્ષિતૈઃ" ૨।૧।૩૬.
આ મૂત્ર મુજબ ન્યા તદર્થસ્ય આયઃતાદર્થ્ય તે માટે હોવાની સ્થિતિ
તાદર્થ્ય હોય ત્યાં ચતુર્થી સમાસ ગણવેા જોઈએ. ધર્મ માટે કે બ્રહ્મ માટે
જિજ્ઞાસા એમ અહીં તાદર્થ્ય સ્વીકારીએ તો ધર્માય કે બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા
(બ્રહ્મન્તુ ચ. એ. વ. બ્રહ્મણે) એમ ચતુર્થી સમાસ લઈ શકાય.

પરંતુ, કાત્યાયનનું એક વાર્તિક ઉપરના સૂત્રની એક મર્યાદા ખતાવે
છે : તાદર્થ્યસમાસે પ્રકૃતિચિકૃતિબ્રહ્મણં કર્તવ્યમ્ । ન્યા તાદર્થ્યને
લઘિ ચતુર્થી સમાસ થતો હોય ત્યાં તાદર્થ્ય ઉપરાંત જે બે પદોના સમાસ
થાય તેમની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિ બાવનો સ્વીકાર પણ કરવો જોઈએ.
દા. ત. ચૂપદારુ (પરસ્થ-જ-લાકડું) સમાસને ચતુર્થી સમાસ માનવામાં
આવે છે : ચૂપાય દારુ-પરસ્થજ (ચૂપ) માટે લાકડું (દારુ) અહીં ચૂપ
અને દારુ વચ્ચે તાદર્થ્ય (ને માટે હોવાની સ્થિતિ) હોવા ઉપરાંત વિકૃતિ
પ્રકૃતિભાવ-પણ છે. કારણ કે દારુ-લાકડું પ્રકૃતિ=મૂળ વસ્તુ છે અને ચૂપ
પરસ્થ-જ લાકડામાંથી ફેરાર કરીને બનાવેલી વસ્તુ હોવાથી વિકૃતિ છે.
તેથી દારુ અને ચૂપ વચ્ચે તાદર્થ્ય ઉપરાંત પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ હોવાથી
ચતુર્થી સમાસ લઈ શકાય.

ન્યાં તાદૃશ્યં હોય પણ પ્રકૃતિવિકૃતભાવ ન હોય ત્યાં ચતુર્થી સમાસ ગળી સમાય નહીં (વાર્તિક પ્રમાણે) દા ત અમ્યઘાસ અમ્યા ઘાસ એમ અહીં ચતુર્થી સમાસ નહીં પણ અમ્યસ્ય ઘાસ એમ પછી સમાસ લેવો. પડે કારણ કે અમ્ય અને ઘાસ વચ્ચે તાદૃશ્ય (ધોગા માટેનું ધાસ) હોવા છતાં પ્રકૃતિ વિકૃતભાવ નેવો યુપ-દારુ વચ્ચે છે તેવો નથી.

દવે, બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સમાસમાં બ્રહ્મ અને જિજ્ઞાસા વચ્ચે તાદૃશ્યનેા સ્વીકાર કરીએ તો પણ બન્ને શબ્દોની વચ્ચે પ્રકૃતિ વિકૃતભાવ ન હોવાથી ચતુર્થી સમાસ, વાર્તિક પ્રમાણે, સર્થ સકાય નહીં વધુ માટે જુઓ ભામતી

શ્રી ગોવિન્દાનંદ આ સમાસ ચર્ચા જુદી રીતે કરે છે જિજ્ઞાસાનો મુખ્ય અર્થ (ભણવાની) ઇચ્છા અને બ્રહ્મ એ ઇચ્છાનું કર્મ અને ફળ બન્ને છે તેની ઇચ્છા ? બ્રહ્મકર્મ અને બન્ને ઇચ્છાનું ફળ શું ? તેમાં બ્રહ્મ ફલ અને ઇચ્છાને પહેલાં કર્મની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી અહીં બ્રહ્મ કર્મ બનતાં પછી સમાસ બને વગી, ઇચ્છાનાં કર્મ અને ફળ એક જ હોવાથી કર્મના નિર્દેશમાં ફલ પણ આવી જાય છે. જ્યાં કોઈ ટીકાકાર માત્ર ફળને પ્રધાન માનીને અહીં ચતુર્થી સમાસ લેતો હોય તો બને લે-બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પરત્વે ઇચ્છાને કર્મ પ્રથમ અપેક્ષિત હોવાથી અહાં કર્મને પ્રધાન ગણીને પછી સમાસ લેવો યોગ્ય છે અહીં કર્મ દર્શાવવા દ્વિતીયા સમાસ નહીં, કારણ કે જિજ્ઞાસા શબ્દ ફળનું હોવાથી, નિયમ પ્રમાણે પછી સમાસ થાય આની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ભાષ્યમાં કરેલી છે

આનંદગિરિ પણ અહીં પૂર્વાચાર્યના મતનું અડન અભિપ્રેત માને છે 'સઘાત પદે દ્વિપદસંયોગ્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસાપદસ્ય વૃત્તિકાર-અમોઘ્ટ-ચતુર્થીસમાસનિરાસેન પચ્છીસમાસમ્ આદ્ય-બ્રહ્મણ ઇતિ।' (ન્યાયનિર્ણય)

એ પ્માનમાં રામવ્ર કે ભાષ્યકારે અહીં બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા એમ ચતુર્થી સમાસ લેવો કે બ્રહ્મણ જિજ્ઞાસા એમ પછી સમાસ લેવો તેના વિષે કોઈ ચર્ચા કરી નથી તેમજ તે તથા બ્રહ્મણ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા પરત્વે ટીકાકારો આવાચાર્યના પૂર્વાચાર્યના મતનું અડન અભિપ્રેત માને છે દુર્કર્મ સૂત્રના બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદને સકરચાર્ય પછી સમાસ માને છે

દ્રહ્ય સ્વ ઘડ્યમાણલક્ષણમ્ . પછીસમાસનો નિશ્ચય કર્યા પછી બાધ્યમાર સમાસના પ્રથમ પદ દ્રહ્ય નો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે ઘડ્યમાણ-ઘચ્ "કહેતુ" નું ભવિષ્યકાનિક વર્તમાન કે ન્ત - ભવિષ્યમાં (ખીળ સૂત્રમાં) કહેવામાં આવનાર લક્ષણનાળું બ્રહ્મ 'બન્નમ-આદિ-મસ્ય યતઃ' યત' જે બ્રહ્મમાંથી મસ્ય આ જગતમાં જન્મ (ઉત્પત્તિ), સ્થિતિ અને પ્રત્ય થાય છે તે આમ બ્રહ્મને જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેના કારણબૂત તત્ત્વના અર્થમાં સમજવાનું છે બ્રહ્મનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણો ૧ (૧) સ્વરૂપ લક્ષણ અને (૨) તત્ત્વ લક્ષણ એમાંથી, બ્રહ્મનું તત્ત્વ લક્ષણ ખીળ સૂત્રમાં કહેતુ છે આ લક્ષણોની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ કરવામાં આવશે ઘડ્ય- માણ લક્ષણ મસ્ય તત્-દ્રહ્ય ભવિષ્યમાં કહેવામાં આવનાર છે લક્ષણ જેનું છે તે બ્રહ્મ

શ કરાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મ શબ્દના બ્રહ્મણ્યુત્પત્તિ વગેરે અર્થોની અહીં શ કા કરવી નહીં અમરકોષમાં બ્રહ્મ શબ્દના અનેક અર્થો આપેના છે એક તત્ત્વ તપો દ્રહ્ય વિમ્ પ્રજાપતિ । (અમરકોષ) બ્રહ્મકૃત્યામાં દ્રહ્ય શબ્દ જાતિના અર્થમાં અને દ્રહ્ય-ઉજ્જ્ઞમ્-(વેદ ત્યાગ) માં દ્રહ્ય શબ્દ વેદના અર્થમાં છે. પણ સૂત્રના બ્રહ્મ શબ્દના આવા અર્થો કરવા નહીં સૂત્રગત બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ "જગતની ઉત્પત્તિ વ નાં કારણરૂપ બનતું તત્ત્વ" એવો કરવો આ અર્થને અનુવક્ષીને બાહરાપણુ બ્રહ્મનું લક્ષણ ખીળ સૂત્રમાં આપે છે જન્માદ્યસ્ય યત ।

દ્રહ્યણ હતિ કર્મણિ વધ્તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદમાં પછી સમાસ છે તે સ્ત્રીકાર્યું પણ તે કર્મણિ પછી કે શેષે પદો આ પ્રશ્નની ચર્ચા બાધ્ય કાર હવે શરુ કરે છે કર્મણિ પછી લેના માટે બે હેતુઓ શ કરાચાર્યે વિભક્તિયો દર્શાવ્યા જિજ્ઞાસ્ય-અપેક્ષત્વાત્ અને જિજ્ઞાસ્ય-મન્તર-અનિર્વેશાત્ સ્વ જિજ્ઞાસા શબ્દ જ એવો છે કે તેને સેની જિજ્ઞાસા એ રીતે વિવચની (જિજ્ઞાસ્ય-જિજ્ઞાસાનો વિષય) અપેક્ષા રહે છે તે કારણે, અને સૂત્રમાં બાળુ કોઇ પદ નિર્દિષ્ટ કરેલ નથી કે જેને જિજ્ઞાસાના કર્મ-વિષય (જિજ્ઞાસ) તરીકે લઇ શકાય તે કારણે અહીં કર્મણિ પદો જ ગણવી જોઈએ

ન શેવે (વધ્તો)—'વધ્તો શેવે' પાણિનિ સૂત્ર રાગપ૦ કર્મકારક, કરણકારક વગેરેથી બિન્ન અને રામ વગેરે પ્રાતિપદિક અર્થથી પણ

અલગ જે સ્વસ્વામિ સંબંધ વગેરે છે તેને શેષ (બાકી રહેલ) કહે છે. દુઃકર્મા, પ્રાતિપદિક અર્થના સંબંધ ધરાવતી પ્રથમા વિભક્તિ અને કર્મ-કારક (અને કરણ: સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ કારકો) થી બિન જે બાકીના સંબંધો છે તે પછી વિભક્તિથી દર્શાવાય છે, પછી વિ. માં ક્રિયાનો સંબંધ ન હોવાથી તે કારક ગણાતી નથી. શ્રી આનંદગિરિ લખે છે : " કર્માદિભ્યોઽન્યઃ પ્રાતિપદિક-અર્થ-અતિરિક્તઃ સ્વસ્વામિ-સંબંધાદિઃ શેષઃ તત્ર ન યથા પદ્યો, કિં તુ કર્મણિ યથ, જિજ્ઞાસાયાઃ જિજ્ઞાસ્ય-અપેક્ષત્યાત્ । " (ન્યાયનિર્ણય) રાજપુરુષઃ સમાસર્મા રાજન્ અને પુરુષ એ નામો વચ્ચે સ્વસ્વામિ સંબંધ હોવાથી શેષે પછી છે, અહીં પુરુષ શબ્દને, જિજ્ઞાસા શબ્દની જેમ કર્મની અપેક્ષા હોતી નથી. જ્યાં પછી સમાસના બીજા પદને કર્મની અપેક્ષા હોય ત્યાં તે પાણ્વિનિ-સૂત્ર કર્ત્વ-કર્મણોઃ કૃતિ પ્રમાણે માત્ર કર્મણિ પછી જ લઈ શકાય.

કર્મણિ પદ્યો...કર્મર્મા-કર્મના અર્થમાં છઠી વિભક્તિ, આ સમ-જવા માટે કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ સૂત્ર સમજવું જરૂરી બનશે.

કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ પા. સ. રાગગપ કૃત્-કૃતિ કૃત્-અન્ત (કૃદન્ત) પદોના યોગમાં જ્યાં કર્ત્વાચક કે કર્મવાચક પદ હોય તે તે કર્ત્વાચક કે કર્મવાચક (કર્ત્વકર્મણોઃ) પદની પછી વિભક્તિ કરવી. એ રીતે લેવામાં આવતી પછી વિભક્તિ જે કર્ત્વાચક પદની હોય તે કર્તાના અર્થમાં પછી કૃત્તરિ પછી કહેવાય. જે કર્મવાચક પદની પછી વિભક્તિ કરેલી હોય તે તે કર્મના અર્થમાં-કર્મર્મા પછી કે કર્મણિ પદ્યો કહેવાય.

ઉપરના નિયમના ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. કૃષ્ણસ્ય કૃતિઃ કૃષ્ણની કૃતિ-રચના-કાર્ય. અમુક કૃતિ-કાર્ય કે રચનાને કર્તા કૃષ્ણ છે. તેથી અહીં કૃષ્ણ પદ કર્ત્વાચક છે. કૃતિ શબ્દ કૃ-કરવું ધાતુમાંથી (હિયાં કિતન્ પા. સ. ગાગ૬૪) તિ પ્રત્યય લગાડીને બનાવેલું કૃદન્ત છે. ધાતુમાં જે પ્રત્યય જોડીને નામ (કૃતિ), વિશેષણ (કર્ત્વ), અને અન્યમ (કૃ-ત્યા) બનાવાય છે, તે સ્તિ, ત્વ, ત્વા વગેરેને કૃત્ પ્રત્યય કહેવાય છે. આ પ્રકારના પ્રત્યયો જોડવાથી જે શબ્દ અને તેને કૃદન્ત (કૃત્ પ્રત્યય જેના અન્તર્માં તે) કહેવાય. કૃતિમાં તિ કૃત્ પ્રત્યય હોવાથી કૃતિ શબ્દ કૃદન્ત કહેવાય. કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ-માં કૃત્ નું સંસ્તર્ભ એ. વ. છે અને ઉદા. માં કૃતિઃ કૃતિ શબ્દનું પ્રથમા એ. વ. છે. આ જોડ બ્યાનમાં રાખવો.

કર્તૃ કર્મણો કૃતિ એ પાણિનિયુત અને જિજ્ઞાસા શબ્દની રચના યથાર્થ સમજવા આપણે વિસ્તાર કર્યો, જેની મદદથી ભાષ્યપંક્તિનો અર્થ સુરૂપૃથ થશે

શ્રી વાયરૂપતિ મિશ્ર લખે છે જ્ઞાનમ્ હતિ ઉક્તે વિષયાન્વેષણા કિં વિષયમ્ હતિ, તસ્માત્ પ્રથમમ્ અપેક્ષિતત્વાત્ કર્મતયા યથા બ્રહ્મ સંવધ્યતે, ન સવન્ધિતામાત્રેણ ।” --સામંતી આ જ વસ્તુ શ્રી ગોવિન્દાનંદ જીદી રીતે કહે છે • “તત્ર સકર્મક્રિયાયા કર્મજ્ઞાનં વિના જ્ઞાતુમ્ અશક્યત્વાત્ ઇચ્છાયા વિષયજ્ઞાનજન્યત્વાત્ ચ પ્રથમ-અપેક્ષિત કર્મેવ વૃથા વાચ્યમ્, ન શેષ હત્યથ. ।
-રત્નપ્રભા

નતુ શેષવૃથોપરિગ્રહેડપિ “શેષે પછી’ નો આગ્રહી પૂર્વપક્ષી ૬-ની ન કરે છે અહીં બ્રહ્મસમ્બન્ધિની જિજ્ઞાસા એવા સંબંધના અર્થમાં બ્રહ્મણ ને શેષે પછી માની શકાય અને પછી જિજ્ઞાસા-માં ‘જાણુ’ એ સકર્મક ક્રિયા હોવાથી એ સામાન્ય સંબંધ પણ અતે તે કર્મના અર્થમાં પર્યાવસાન માટે ‘વૃથો શેષે’ હતિ વિધાનાત્ વૃથા સવન્ધમાત્ર પ્રતીતમપિ વિશેષકાશ્ચાયમ્ સકર્મક્રિયાસન્નિધાનાત્ કર્મત્વે પર્યવસ્યતિ હત્યથ’ ।” -રત્નપ્રભા પૂર્વપક્ષીનો આશય એ છે કે અહીં શેષે પછી (બ્રહ્મણ, શબ્દની) માની શકાય અને તે રીતે અહીં પછી લેતાં પણ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાનું કર્મ થઈ શકશે તેમા આ રીતે શેષે પછી લેતાં પણ કોઈ વિરોધ જોવા મળે નહીં આને માટે ભાષ્યમા હેતુ આપેલ છે સામાન્યરૂપે વિશેષનિષ્પત્તિવાત્-સામાન્યની વિશેષ ઉપરની આધારિતતાને લીધે નિષ્કણ-“ નિશ્ચિત રીતે સ્થિત થયું” નિષ્ઠા-નિષ્ઠ-તે રીતે સ્થિત થયેલ-આધારિત એટલે કે સામાન્ય હ મેસા વિશેષ ઉપર આધારિત હોય છે જેમ મનુષ્યરૂપ એ સામાન્ય પણ વિશેષ મનુષ્યમાં આધારિત હોય છે ‘સર્વે મનુષ્યો મરણશીલ છે’ એવી સામાન્ય વ્યાપ્તિ વિશેષ મનુષ્ય ઉપર આધારિત હોય છે આ રીતે સામાન્ય સંબંધ પણ કોઈક વિશેષ ઉપર આધારિત હોય છે એ સંબંધ તે બ્રહ્મ અને જિજ્ઞાસા વચ્ચેનો કર્મથી થતો સંબંધ આમ, પહેલાં સામાન્ય સંબંધ દર્શાવવા શેષ પછી (બ્રહ્મણ શબ્દની) સ્વીકારવી અને પછી સામાન્ય હ મેસા વિશેષ ઉપર આધારિત હોવાથી વિશેષને કર્મસંબંધ માનીને, મહાને જિજ્ઞાસાનું કર્મ ગણી શકાય

અલપત, આનંદગિરિની સ્પષ્ટતા પણ બૂલવી ન જોઈએ. "કર્મા-
દિશ્યઃ અન્યઃ પ્રાત્તિપદિકાર્ય-અતિરિક્તઃ સ્વસ્વામિસંવન્ધાદિઃ શેષઃ
(ન્યાયનિર્ણય). એ સામાન્ય-વિશેષના સંબંધના દેતુથી અહીં દ્રઘ ને દર્ભ
માની શકીએ તો એ જ દેતુથી કરણ, સંપ્રદાન વગેરે સંબંધ પણ
કરેલી શકાય.

શંકરાચાર્યના આ તર્ક કરતાં રામાનુજાચાર્યનો આ ચર્ચાસંબંધી તર્ક
વધારે સુસંગત લાગે છે. ધ. સુ. ૧-૧-૧ ઉપરના (ચી) બાપ્યમાં તેઓ લખે
છે. "યદ્યપિ સંયન્ધસામાન્યપરિગ્રહેડપિ જિજ્ઞાસાયાઃ કર્માપેક્ષત્યેન
કર્માર્થત્વસિદ્ધિઃ, તથાપિ આક્ષેપતઃ પ્રાપ્તાત્ આમિઘાનિકસ્ય વય
પ્રાદ્યત્યાત્ કર્મણિ પછી ગૃહ્યતે. એ કે સંબંધ સામાન્યનો સ્વીકાર કરશે
તો પણ જિજ્ઞાસા શબ્દને દર્ભની અપેક્ષા હોવાથી દર્ભના અર્થની સિદ્ધિ
તો થશે પણ અનુમાનથી પ્રાપ્ત થયેલા દર્ભ કરતાં અભિધાથી મળતું દર્ભ
જ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય. તેથી દર્ભણિ પછી. આ તર્કનું તાત્પર્ય એ કે
પહેલાં બ્રહ્મસંબંધી જિજ્ઞાસા-એમ સ્વીકારો અને પછી ન્યાં જિજ્ઞાસા કે
સકર્મક ધાતુ હોય ત્યાં દર્ભ તો હોવું જ જોઈએ - તે નિયમ પ્રમાણે
અનુમાનથી બ્રહ્મને જિજ્ઞાસાનું દર્ભ માની શકાય. પણ આના કરતાં
કર્મણિ પછી પા. સૂત્રના શબ્દને અનુસરીને જ દર્ભ ન સ્વીકારી લેવી ?

રામાનુજાચાર્યના જેવો જ તર્ક શંકરભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં આનંદ-
ગિરિએ બતાવેલો છે : પછોદોષે इति संयन्धमात्रे तद्विधामेऽपि
व्यवहारस्य विदोषनिष्ठत्वात्, सकर्मकक्रियायां कर्मणः अन्तर-
कृत्यात् ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यति इत्यर्थः ।
(ન્યાયનિર્ણય).

દૂંકર્મા, શંકરાચાર્ય ઉપર દશવિલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતાં કહે છે
કે પહેલાં તમે દ્રઘસંવન્ધિની જિજ્ઞાસા એ અર્થમાં શેષે પધી લો અને
પછી શેષે પધીનો સામાન્ય સંબંધ વિશેષ સંબંધ ઉપર આધાર રાખતો
હોવાથી દ્રઘને દર્ભ માનો. (પહેલાં દ્રઘણઃ ને શેષે પધી માનવી અને
પછી સામાન્ય-વિશેષના સંબંધને આધારે બ્રહ્મને દર્ભ માનવું) એના
કરતાં જિજ્ઞાસા કાર્મક દર્ભ કે વિષય વિના ન હોય તેથી દ્રઘ ને દર્ભ
ગણીને કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ એ સૂત્રાનુસાર સીધી રીતે કર્મણી પછી
કરીને બ્રહ્મને દર્ભ માનવું વધારે સરસ છે.

શેષે પછી લેવી, તેનાથી પ્રગટ થતો સામાન્ય સંબંધ કલ્પેલો અને પછી સામાન્ય-વિશેષના સંબંધને આધારે બ્રહ્મને કર્મ માનવું-આમ વિચારવું નિરર્થક રીતે લંબાણ કરવું યોગ્ય નથી.

બ્રહ્મણઃ ને કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપી કર્મને દર્શાવવા સીધી રીતે જ કર્મણિ પછી લઈ શકાય છે.

ન વ્યર્થઃ બ્રહ્માદિત્ત-અશેષ-ચિન્તાર-પ્રતિજ્ઞાન-અર્થત્વાત્... આ શબ્દોથી શેષે પછીનો આગ્રહ રાખનાર પૂર્વપક્ષી આગળ ફલીલ કરે છે. અમારો પ્રયાસ શેષે પછી લેવામાં બંધ (ચિ + અર્થ = નિષ્પ્રયોજન) થશે નહીં. કારણ કે બ્રહ્મને આશ્રિત લક્ષણ, પ્રમાણ, મુક્તિ, જ્ઞાન-સાધન, ક્ષેત્ર-એ (અશેષ) બધાનો વિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા (નિશ્ચય) કે પ્રતિજ્ઞાન કરવું એ અમારા શેષે પછીના પ્રયાસવું (અર્થ) પ્રયોજન છે. ૥ ત, કાવ્યવિપટિપા-કાવ્ય વાંચવાની ઇચ્છા. અહીં કાવ્યસ્ય વિપટિપા-માં કાવ્ય શબ્દની શેષે પછી માનીએ તો કાવ્યસંબંધી વાંચવાની ઇચ્છા. એટલે કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરાંત, કાવ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનાર કાવ્યવું પ્રયોજન, તેનો હેતુ વગેરે વાંચવાની ઇચ્છાનો નિશ્ચય (પ્રતિજ્ઞા) શેષે પછીના અર્થમાં સમાઈ જાય છે. પરંતુ, કાવ્યસ્ય વિપટિપા માં કાવ્યસ્ય ને કર્મણિ પછી ગણીએ તો ‘કાવ્ય વાંચવાની ઇચ્છા’ એમ માત્ર કાવ્યના સ્વરૂપને વાંચનાની ઇચ્છા કે એ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો નિશ્ચય તેમાં આવશે.

પ્રસ્તુત ચર્યામાં કર્મણી પછી લઈએ તો બ્રહ્મવું માત્ર સ્વરૂપ જ જિજ્ઞાસા કે વિચારનો વિષય બનશે. શેષે પછી લેવાથી બ્રહ્મસંબંધી બ્રહ્મનાં લક્ષણ, પ્રમાણ વગેરેનો વિચાર પણ તે અર્થમાં આવી જશે આમ, વધારે વ્યાપક અર્થ દર્શાવતી શેષે પછી શા માટે ન લેવી? આવું પૂર્વપક્ષ સૂચવે છે.

સિદ્ધાંતી ઉપરની ફલીલનો ઉત્તર આપતાં કહે ૥ કે ન પ્રધાનપરિમદ્ધે... પ્રધાન એવા કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી, તે કર્મની સાથે જે જે અપેક્ષિત હોય તે તે બ્રહ્મવું લક્ષણ, પ્રમાણ વગેરેના અર્થોવું અનુમાન આવશેઆવ થઈ જાય છે-અર્થ-આશ્રિતત્વાત્ = “automatically implied.” બ્રહ્મણઃ એ શબ્દ દ્વારા માત્ર કર્મનો સ્વીકાર અને બ્રહ્મસંબંધી અન્ય બાબતોના અર્થવું અનુમાન કરવું-એ વધારે ઉચિત છે. આનાથી ઊલટું,

અહસંબંધી વસ્તુઓ કે જે વસ્તુતઃ ગૌણ છે તેમનો દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સ્વીકાર કરવો અને કર્મ કે જે અહીં પ્રધાન છે તેના અર્થનું અનુમાન કરવું. આ વિચાર “ન્યાયનિર્ણય”માં ૨૫૫ કરેલો છે : “અપ્રધાનાનાં મુત્યવૃત્ત્યા શબ્દોપાદાનં પ્રાધાનસ્ય અર્ચાક્ષિપઃ ડચિતોક્તિસંમયઃ ન હતિ ભાવઃ !”

આમ, અહીં પ્રધાન એવા કર્મનો દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સ્વીકાર કરવો અને તેમ કરવા માટે દ્રવ્યણઃ ને કર્મણિ પટ્ટી જ માનવી જોઈએ. અહીં દ્રવ્ય પ્રધાન છે. કર્તુઃ ફિસિલતત્તમં કર્મ પા. મુ. ૧-૪-૪૬ પ્રમાણે કર્તાને જે સૌથી વધુ હટ દોષ તે કર્મ. અહીં, કર્તા કે જિજ્ઞાસુને જ્ઞાન દ્વારા અભને પ્રાપ્ત કરવું સૌથી વધુ હટ છે. તેથી અહીં હટનમ દોષાથી કર્મ બને છે. કર્મ દમેશાં પ્રધાન દોષ, તેના સંબંધી અન્ય વસ્તુઓ ભલે હટ (હટાએલ) દોષ, પરંતુ હટતમ ન દોષાથી ગૌણ ગણાવ. તેથી દ્રવ્યણઃ શબ્દ માત્ર કર્મ તરીકે પ્રત્યનું કથન કરે છે અને પછી જે જે અંગભૂત વસ્તુઓ વિના અહીંનો વિચાર કે જિજ્ઞાસા ન જ થઈ શકે તેવી જિજ્ઞાસિન (જિજ્ઞાસાનો અનુમાનથી વિષય બનતી વસ્તુ = જિજ્ઞાસિત) અગોના અર્થનું અનુમાન થઈ શકે છે.

ન પૃથક્ સ્વચયિતવ્યાનિ — અંગભૂત વસ્તુઓને સૂત્રના દ્રવ્ય શબ્દના સીધા અર્થમાં સમાવવાની જરૂર નથી. અહીંનો વિચાર સર કરેલો એટલે અહસંબંધી સક્ષણ વગેરેનો વિચાર તે આપોઆપ થઈ જવાનો.

આ વિચારને સ્પષ્ટ કરવા શંકરાચાર્ય એક લૌકિક ઉદાહરણ આપે છે. “રાજા જાય છે.” આ વાક્યમાં આવેલો રાજા શબ્દ તે માત્ર જ્ઞાસન કરતી એક વ્યક્તિના અર્થને જ બતાવે છે, પણ વિચાર કરતાં એમ જાણે છે કે રાજા કદી એકલો જતો નથી. દમેશાં તેનાં પરિજનો સાથે હોય છે જ. જ્યાં રાજા જતો હોય ત્યાં પરિજનો પણ સાથે ચાલતા હોય. એ વિચારને આધારે રાજાની સાથે જતા પરિજનોનું કથન “રાજા જાય છે” એ વાક્યના શબ્દો દ્વારા નહીં, પરંતુ એ પરિજનોના માત્ર અર્થનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ અહીં અને અહસંબંધી સક્ષણ વગેરે વિશે વિચારી શકાય.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો કર્મ તરીકે અહીં પ્રધાન હોવાથી. કર્મ તરીકે અહીંના અર્થને દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સીધી રીતે સ્વીકારવામાં કર્મણિ પટ્ટી જ લેવી.

શ્રુતિ-અનુગમાત્ ચ-(૫ા ન ૧૦) પ્રધાન-ગૌણના હેતુથી કર્મણિ પછી સ્વીકાર્યા જતાવીને, તે સાધ્ય માટે બીજો હેતુ રજૂ કરે છે - કર્મણિ પછી સ્વીકારતા શ્રુતિનું અનુસરણ થતું હોવાથી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરવાની વાત એક શ્રુતિમા કહેતી છે “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ, તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્ બ્રહ્મ ।” (તૈત્તરીય ઉપનિષદ ૩।૧) “જે બ્રહ્મ માંથી આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, જે બ્રહ્મને લીધે જન્મેલાં છુવે છે અને જેના તરફ (અતે) જાય છે, જેમા પ્રવેશે છે, તે બ્રહ્મને જાણવાની ॥ ઇચ્છા કર તે બ્રહ્મ છે” આ શ્રુતિના તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ શબ્દોમાં “તદ્-તેને” (બ્રહ્મ) જાણવાની ઇચ્છારૂપી ક્રિયાનું કર્મ સીધું જ બાંજી વિભક્તિથી જતાવેનું છે શ્રુતિ તો ગ્રહણે પ્રત્યક્ષમ્ = સીધી રીતે જ કર્મ તરીકે બતાવે છે

હવે જો આપણે કર્મણિ પછી સ્વીકારીએ તો જ શ્રુતિની સાથે સૂત્રનો મેળ એકસરો શેષે પછી લેશો તો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાનું પ્રત્યક્ષ-સીધી રીતે કર્મ બનશે નહીં પરિણામે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ કર્મ અને સૂત્રમા પરોક્ષ કર્મ એમ શ્રુતિ અને સૂત્ર વચ્ચે વિશ્વવાદિતા બીબી થશે શ્રુતિ-સૂત્રનો એક અર્થ અને એ લાભ માટે પણ કર્મણિ પછી સ્વીકારવી ઉચિત છે જોએ। શ્રુતિસૂત્રયોઃ પકાર્યત્વલાભાત્ ચ इत्यर्थः ।-સ્તનપ્રભા ધ્રાંતે અપિ કર્મત્વે દ્રઘણ સૌત્રં શેષત્વમ્ યથા કિં ન ક્વાત્ તગ્રાદ્-તત્ત્વેતિ । ન દિ શ્રુતિસૂત્રયો મૂલમૂલિનો વિપ્રતિપત્તિ યુક્તા इति आद्य ।-(ન્યાયનિર્ણય)

તત્ત્વ—જિજ્ઞાસાના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ કર્મ તરીકે રહેવા બ્રહ્મની તે શ્રુતિમાં જે સ્થિતિ ઠીક છે તે સ્થિતિનું સૂત્ર દ્વારા અનુસરણ તો જ ધાય જો કર્મણિ પછી સ્વીકારવામાં આવે

કર્મણિ પછી અને એ પછીના સ્વીકાર અસ્વીકાર વિશે બાબતના તર્કોનું તારતમ્ય —

(૧) જિજ્ઞાસા શબ્દ જ એવો ॥ કે જેને કર્મની અપેક્ષા રહે જ બ્રહ્મરૂપી કર્મને કર્તૃકર્મણો શ્રુતિ ૫ા સુ. દ્વારા સીધું જ કર્મણિ પછીમાં સ્વીકારી શકાય

- (૨) સૂત્રમાં જિજ્ઞાસાનું કર્મ બની શકે તેવા, બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ પદનો નિર્દેશ કરેલો નથી. જે તેમ હોત તો કદાચ તે બીજા પદને જિજ્ઞાસાના કર્મ તરીકે લઈને બ્રહ્મની શેષે પહોંચ્યું માની શકાત.
- (૩) શેષે પછી લખેને, સામાન્ય સંબંધ કલ્પીને, સામાન્ય સંબંધ વિશેષ ઉપર આધારિત હોવાથી બ્રહ્મને આડકતરી રીતે કર્મ બનાવી શકાય. તેના કરતાં કર્મણિ પછી સ્વીકારીને સીધી રીતે કર્મ માનવું વધારે ઉચિત છે.
- (૪) બ્રહ્મ કર્મ હોવાથી પ્રધાન બને છે. પ્રધાન એવા બ્રહ્મનું દ્રશ્યજ્ઞાન: શબ્દ દ્વારા કથન થતાં બ્રહ્મની સાથે સંકળાયેલી અન્ય વસ્તુઓના અર્થનું આપોઆપ સૂચન થઈ જશે. કર્મરૂપે પ્રધાન એવા બ્રહ્મને શબ્દ દ્વારા કહેવા માટે કર્મણિ પછી જ સ્વીકારની પડે.
- (૫) તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ એ શ્રુતિ સાથે અપાતો દ્રશ્યજિજ્ઞાસા સૂત્રની સંગતિ ભજવવા માટે કર્મણિ પછીને ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

(પાતું નં. ૧૦) : જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છા...હવે સૂત્રના દ્રશ્યજિજ્ઞાસા ના બીજા પદની ચર્ચા કરે છે. દ્રશ્યજિજ્ઞાસા ઉપરના ભાષ્યના ત્રણ વિભાગ થયા, (૧) બ્રહ્મ શબ્દના અર્થની સમજૂતી (૨) દ્રશ્યજિજ્ઞાસા સમાસનો વિગ્રહ અને દ્રશ્યજ્ઞાન: ની કર્મણિપછીના સ્વીકારની ચર્ચા (૩) જિજ્ઞાસા શબ્દની સમજૂતી.

જિજ્ઞાસા શબ્દ દ્વારા પાતુર્માથો ઇચ્છાદર્શક સન્ પ્રત્યય લગાડીને બનાવાય છે તે આપણે વિગતવાર આગળ જોઈએ. સન્ પ્રત્યય ઇચ્છાને વાચક છે. કોઈક ક્રિયા સાથે જોડાયેલો તે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા સન્ પ્રત્યય બતાવે છે. “જલુવાની ઇચ્છા” અહીં કહેલી ઇચ્છાનું કર્મ જ્ઞાન છે. જેમ કે શેની ઇચ્છા? જ્ઞાનની. પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન અહીં ઇચ્છાનું કર્મ બનતું નથી. પણ અવગતિપર્યન્તમ્ જ્ઞાનમ્-અવગતિ: પર્યન્ત: यस્ય તત્-અવગતિ જેનું પરિણામ છે તેવું જ્ઞાન અવગતિ: इति साक्षात् अनुभव: उच्यते ।-(પંચપાદિકા) The knowledge which culminates in realisation. એટલે સાક્ષાત્કાર જેનું અંતિમ પરિણામ છે તેવું જ્ઞાન અહીં ઇચ્છાનું કર્મ બને છે.

અહીં શંકા એ થાય કે વસ્તુતઃ જોતા જલુવાની ઇચ્છાનું કર્મ જ્ઞાન અને તેવી ઇચ્છાનું ફળ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર. જ્યારે ઉપરની ચર્ચામાં તે

ફલ સુધીનું જ્ઞાન એમ કહીને કર્મની સાથે ઈચ્છાનું ફલ પણ સમાવી લીધું. દા. ત. જવાની ક્રિયાનું કર્મ કાર્ષક ગામ અને તે ગામે પહોંચવું એ તે ક્રિયાનું ફલ બને છે. આમ સામાન્યતઃ ક્રિયાનાં કર્મ અને ફલ ભિન્ન હોય છે, તો અહીં અવગતિ કે જે ઈચ્છાનું ફલ છે તેને શા માટે ઈચ્છાના કર્મમાં સમાવી લેવામાં આવે છે ?

શંકરાચાર્ય આવી શંકાના ઉત્તરમાં હેતુ બતાવે છે : ફલવિષય-ત્વાત્ ઇચ્છયાઃ ઈચ્છા ફલના વિષયવાળી હોય છે એટલે ઈચ્છાનું ફલ (અવગતિ-સાક્ષાત્કાર) એ જ ઈચ્છાના વિષય-કર્મ (અહીં જ્ઞાન) બને છે ઈચ્છાની એક વિશિષ્ટતા છે કે જેમાં કર્મ અને ફલ એક હોય છે. સ્વર્ગસ્વ ઇચ્છા. અહીં ઈચ્છાનું કર્મ અને ફલ બન્ને સ્વર્ગ જ છે.

કદાચ કોઇને એવી શંકા થાય કે અવગતિ શબ્દ પણ જ્ઞાનવાચક છે અહીં તમે અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) અને જ્ઞાનને કેવી રીતે જુદાં પાડો છો. આથી ભાષ્યકાર કહે છે કે જ્ઞાનેન દ્વિ જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણ દ્વારા બ્રહ્મની અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) કરવી જિજ્ઞાસુને હજી છે. અહીં પ્રમાણ શબ્દ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણના અર્થમાં નથી, પણ સાધનના અર્થમાં છે. એટલે ઉપનિષદો વગેરેમાંથી મળતું જ્ઞાન સાધન બને છે અને તે પ્રમાણથી-સાધનથી સાક્ષાત્કાર (અવગતિ) રૂપ ફલ સિદ્ધ થાય છે. આમ, ઉપનિષદિક જ્ઞાન હેતુ અને બ્રહ્માનુભવ (સાક્ષાત્કાર-અવગતિ) ફલ બને છે. વચ્ચે : “જ્ઞાન-અવગત્યોઃ પર્યાયાત્ કથં ભેદકતાં હિતિ આશંક્ય હેતુફલભાવેન ઇત્યાહ-જ્ઞાનેન હિતિ । (આપનિષ્ણપ).

શ્રી. આર. આર. દેસપાડે આ સંદર્ભમાં નોંધે છે : જ્ઞાન or intellectual understanding on the persual of the Upanishadic passages is the means and જ્ઞાન-અવગતિ or સાક્ષાત્કાર is the fruit There need be thus no confusion between જ્ઞાન the પ્રમાણ or means and જ્ઞાન the culmination of all endeavours of aspirant.

“જ્ઞાનં વૃત્તિઃ, અવગતિઃ તત્ફલમ્ ।” — સનપભા.

અહીં અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) અને અવગન્તુમ્ (સાક્ષાત્કાર કરવા માટે) બન્ને શબ્દો એક જ પાત્ર અવ + ગમ્ (“ગમ્યુઃ ” — અહીં

“ સાક્ષાત્કાર કરવો ”) — માથી નિષ્પન્ન થયેલા છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી પણ ઉપરનો બેદર ૨૫૫૮ થશે.

બ્રહ્માનુભવ કે સાક્ષાત્કાર શા માટે? પુરપની એ ઇચ્છા-ઝંખના (અર્થ) બને છે એવી ઇચ્છા શા માટે? સમગ્ર સંસારના બીજરૂપ અવિદ્યારૂપી અનર્થનો તે પુરુષાર્થથી નિર્વહણ વિનાશ કરી શકાય છે.

સૂત્રના અથ, અતઃ વગેરે અવયવોના અર્થો કહીને સૂત્રવાક્યનો અર્થ ઉપરના વાક્યથી બતાવેલો છે. અવયવવાર્થમુક્તવા સૂત્રવાક્યવાર્થમ્ આદિ । એટલે ઉપરનું વાક્ય અમુક પરિચ્છેદનો અર્થ નહીં પણ સૂત્રના વાક્યનો અર્થ બતાવે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. તસ્માત્ એટલે (અતઃ) થતાદિ ક્રમોનાં ક્રોડા અનિત્ય હોવાથી, પૂર્વોક્ત સાધન સંપત્તિથી અધિકારી બનેલા મુમુક્ષુએ, બ્રહ્મ વિશે (વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્) વિચાર કરવો નોંધએ (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા). “ જ્ઞાતુકામેન બ્રહ્મ વિચારયિતવ્યમ્ । શ્વં શાસ્ત્રમ્ શ્રોતવ્યમ્ इत्यर्थः १- (આપનિર્ણય).

એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પહેલા બાખ્યામાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા = “ બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ”, એમ જિજ્ઞાસાનો અર્થ કરેલો છે પણ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-નો લક્ષ્યાર્થ અહીં “ વિચાર ” કરવો નોંધએ આમ તો સન્ ઇચ્છાદયક પ્રત્યયથી લાખ્યાર્થ તો “ જાણવાની ઇચ્છા ” માં હોવાથી, સન્ પ્રત્યયનો લક્ષ્યાર્થ “ વિચાર ” બાખ્યકાર સૂચવે છે. વચ્ચે : અગ્ર સન્ પ્રત્યયસ્ય વિચારલક્ષકત્વં તવ્યપ્રત્યયેન સૂચયતિ । અથાતઃ શબ્દાભ્યામ્ અધિકારિણઃ સાધિતત્વાત્, તેન બ્રહ્મજાનાય વિચારઃ કર્તવ્યઃ इत्यर्थः । ” — (રત્નપ્રભા).

અહીં આ જ સૂત્રના પૂર્વબાખ્ય અને ઉત્તર વચ્ચે વિશેષ ઊભો થતો લાગે છે. અથ શબ્દના અર્થની ચર્ચામાં બાખ્યકારે કહ્યું કે જિજ્ઞાસા — જાણવાની ઇચ્છાનો આરંભ ન થઈ શકતો હોવાથી, અહીં અથ શબ્દનો આરંભ લઈ શકાય નહિ. ત્યાં જિજ્ઞાસા ઇચ્છાના અર્થમાં અને અહીં જિજ્ઞાસિતવ્યમ્-માં જિજ્ઞાસા ‘વિચાર’ના અર્થમાં છે. બાખ્યની શરૂઆતમાં જિજ્ઞાસા ‘વિચાર’ના અર્થમાં લેવામાં આવે તો વિચરનો પ્રારંભ કરી શકાતો હોવાથી, અથ શબ્દનો અર્થ ‘આરંભ’ પણ લઈ શકાત.

આનું સમાધાન એ રીતે આપવામાં આવે છે કે સંદેહવાળા વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ જિજ્ઞાસા કરવામાં આવે છે, અને નિર્ણય તો

હોશાં વિચાર દ્વારા જ કરી શકાય. આમ 'વિચાર કરવો જોઈએ' એ જિજ્ઞાસા શબ્દનો સીધો અર્થ નહીં, પણ જિજ્ઞાસા શબ્દના વ્યાપક અર્થને વિચારતાં અર્થ દ્વારા મળે છે. આમ તો સાધનચતુષ્ઠય પછી બ્રહ્મ જ્ઞાનની ઇચ્છા એ જ થવી યોગ્ય છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. તેથી, પહેલાં કહેલા અર્થ સાથે વિરોધ આવતો નથી.

(પાત્ર ન. ૧૦) : તત્ પુનઃ બ્રહ્મ... . સત્તા બધાં પદોની ચર્ચા પૂરી થયા પછી અહીં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જ ન ઉદ્ભવે તેથી શુંગાપતિ પૂર્વપક્ષી રજૂ કરે છે. જો બ્રહ્મ સૌને પ્રસિદ્ધ હોય તો જાણેલી વસ્તુને જાણવાની કોઈ ઇચ્છા ન કરે. જો બ્રહ્મ કોઈને પણ પ્રસિદ્ધ-જ્ઞાત કે જાણ્યું ન હોય તો પણ બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા સંભવશે નહીં. કારણ કે-જાણ્યું જ ન હોય તેની વસ્તુ જિજ્ઞાસાના ઉદ્દેશથી વિચાર કરવો શક્ય નથી. વચ્ચે : “અવિજ્ઞાતં કેનાપિ તદ્દિતદ્વદ્વેશેન વિચારાઃ કર્તુમ્ ન શક્યતે ।...તથા ચ યુક્તો બનાકઠસ્ય વિચારાત્મક-શાસ્ત્રેણ વેદાન્તૈશ્ચ પ્રતિપાદન-અયોગાત્ । (રત્નપ્રભા)

આ શુંગાપતિ-તર્કની સામે શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને ત્રણ રીતે પ્રસિદ્ધ ગણાવે છે (૧) જાણ્યોના અસ્તિ શબ્દ પ્રસિદ્ધિસૂચક છે. બ્રહ્મ નિત્ય હોવાથી વિનાશના દુઃખથી રક્ષિત છે, શુદ્ધ છે તેથી કૃતૃત્વ વગેરેના રાગથી અલિપ્ત છે, છુદ્ધ હોવાથી આનંદ કે પ્રકાશમાં પરાધીનતા નથી, મુક્ત હોવાથી જન્મભાદિનાં દુઃખો તેને હોતાં નથી. આત્મા તો સદા મુક્ત જ હોય છે. અવિદ્યાને સીધે તે મુક્ત ન હોય તેવો ભાસે છે. આમ નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે વિશેષણથી બ્રહ્મનું નિરુપાધિક સ્વરૂપ અને સર્વથા વગેરે વિશેષણથી બ્રહ્મનું સૌપાધિક સ્વરૂપ ઉપનિષદ વાક્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મનું આપણું સ્વરૂપ સર્વથા સૌમ્ય શ્વેદમગ્ન આસીત્ (જાન્ટોઅ ઉપનિ ૬-૨-૧) થી શરૂ કરીને તત્ ત્વમ્ અગ્નિ (જાન્ટોઅ-૬-૮-૭) સુધીનાં ઉપનિષદ વાક્યોનો વિચાર કરતાં જાણવા મળે છે. આમ, ઉપનિષદ વગેરેમાં બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૨) વળી, બ્રહ્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં, તે શબ્દના નિત્ય વગેરે અર્થો જાણવા મળે છે. શુદ્ધ-ધાતુના અર્થને અનુસરવાથી નિત્યાદિ અર્થો રક્ષિત થાય છે. “શુદ્ધિ શુદ્ધૈ ।” શુદ્ધ-“શુદ્ધિ થવી” એટલે કોઈ અવધિ (ભયાદિ) વગર “મહત્વ પ્રાપ્ત થવું. આપણે નિરવધિક મહત્ત્વ, અનંતવાળા કે

સર્વશત્વાદિ ગુણ વગરનાં બ્રહ્મમાં સમાવે નહીં. કારણ કે જગતમાં પણ ગુણહીન અને દોષયુક્તને અદ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે વધીયો :
લોકે ગુણહીનદોષવતોઃ ચલ્પત્વપ્રસિદ્ધે । અતો વૃદ્ધજાત્ ઘણ
इति व्युत्पत्त्या देशकालघस्तुत. પરિચ્છેદ-અમાદરૂપં નિત્યત્વં
પ્રતીયત્તે (સ્વપ્રભા) આમ, બ્રહ્મ રજ્જની વ્યુત્પત્તિ વિશે, વિચારતાં પણ
તેમાંથી નિત્યત્વ વગેરે અર્થો જાણવા મળે છે વ્યુત્પત્તિથી વિચારતાં પણ
નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે

૩ વગી, સૌને પોતાના આત્માનું અસ્તિત્વ જાણાય છે. અસ્મત્-
પ્રત્યયગોચર-હું-અમે વગેરેનાં જ્ઞાનથી જાણવા મળે તે વિષયો-આત્મા
છે તે આત્મા “હું + છું” એ રીતે સૌને જાણીતો છે “અયમ્ આત્મા
ઘણ । (બૃહદા.૨.૫-૧૯) વાક્યથી આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે
અભેદ સિદ્ધ થયેલો છે. તેથી, સૌને ‘હું છું’ એ રીતે જાણીતો આત્મા
એ જ બ્રહ્મ છે આ રીતે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે, સર્વ જાણીતું છે

આમ ઉપનિષદ વાક્યોનો તેમ જ બ્રહ્મ રજ્જની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર
કરતા જાણીતું નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ જગતમાં સૌના આત્મા તરીકે
રહેલું હોવામાં સર્વને પ્રસિદ્ધ છે

પૂર્વપક્ષી શુભાર્પિત તર્કને આધારે કહે છે-યદિ તદ્દિ . ને ઉપનિ-
ષદ્ વગેરે દ્વારા જાણવા મળતું, નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ આત્મા તરીકે
સૌને જાણીતું (પ્રસિદ્ધ) હોય તો ફરી વાર (પરિચ્છેદના પ્રારંભે તો એક
-વાર રહ્યું જ છે તેથી યુગ.) અજિજ્ઞાદયસ્ય એટલે બ્રહ્મ જાણવાની
ધમ્મજાને વિષય ન બની શકે તેની રીતિ (આયન્નમ્) પ્રાપ્ત થઈ

ન, તદ્વિશેષં પ્રતિ સિદ્ધાંતી કહે છે કે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે છતાં
તેની જિજ્ઞાસા કરવી આવશ્યક છે કારણ કે તેના વિશેષ સ્વરૂપ વિશે
અનેક મતો પ્રચલિત છે ત દ્વમ્ રજ્જતમ્-એમ શુક્રિતને જોઈને
બોધવાથી વસ્તુનાં તે ત્યાં શુક્રિતની જ પ્રસિદ્ધિ થાય છે કેમ કે ખરેખર
તો ત્યાં શુક્રિતનું જ અસ્તિત્વ છે. હું છું’ એવી સમજનાં પણ ચૈત-
ન્યના સામાન્ય અસ્તિત્વ દ્વારા ખરેખર તો બ્રહ્મની જ પ્રસિદ્ધિ થાય છે
પણ સૌને ‘હું’ કે આત્મા તરીકે થતી પ્રસિદ્ધિ પૂર્ણાનંદબ્રહ્મ સ્વરૂપની હોતી
નથી ને એવી પ્રસિદ્ધિ સૌને હોત તો બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિશે વાદવિવાદનો
પ્રસંગ જ બીજો ન થાત જેમ શુક્રિતનાં સ્વરૂપ વિશે વિશેષ દર્શન-આ

શુકિત જ છે—યર્તા આ ચાદી છે કે રમ છે એવા મતભેદને પછી અવકાશ જ ન રહે એટલે સામાન્ય અસ્તિત્વના સ્વરૂપે બ્રહ્મ સૌને પ્રસિદ્ધ છતાં તેના વિશેષ સ્વરૂપ (પરમાર્થ સ્વરૂપ) વિષે જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ અવગત, સામાન્ય વિશેષનો ભેદ પણ બ્રહ્મના કલ્પિત જ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું

દેહમાત્રમ્ થી બાહ્યકાર આત્માના સ્વરૂપે જુદા જુદા નવ મતો આપે છે તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ ભૌતિકવાદી દર્શનના, પછીના બે મતો બૌદ્ધદર્શનની બે શાખાઓના અને પછીના ત્રણ અનુક્રમે ન્યાય, સાંખ્ય અને યોગના છે અતિમ મત વેદાન્તનો છે

આ મતોના ક્રમમાં આજ તરવ તરફથી આત્મતરવ અતિ ક્રમશઃ વિકાસ જોવા મળે છે

પ્રતિપત્તિ = મત અને વિપ્રતિપત્તિ = વિભિન્ન મતો

(૧) ભૌતિકવાદી લોકાયતિક સંપ્રદાયઃ પ્રાકૃત-સામાન્ય લોકો કે જમની સુદ્ધિ શાસ્ત્રો દ્વારા સરકૃત ન થયેલી હોય તે અને લોકાયતિકોઃ ચૈતન્યથી વિશિષ્ટ દેહને જ આત્મા માને છે લોક+આયત એટલે જગતમાં વિચાર ક્યાં વિના સાધી શકાય તેવું હોવાથી આયત = વિસ્તરેલું આવી લોકાયત-લોકમાં વિસ્તરેલ તદ્દન સામાન્ય વસ્તુમાં માનનારા ત લોકાયતિકો. પ્રતિપત્તિ પ્રતિપત્તિ સમત થવું —*to contradict*—સમત થયેલા છે એમ માનતા થયા છે—એમ માને છે આ મત આર્વાક મુનિનો મનાય છે

(૨) ભૌતિકવાદી બીજો મત આ મતમાં ચેતન ઇન્દ્રિયોને જ આત્મા ગણે છે **અદમ્ મૂક**, **અદમ્ કાળ** આમ ઇન્દ્રિયોના ચૂકત્વાદિ (મૂળાપણ) વગેરે ધર્મો આત્મા (અદમ્) ના મનાય છે તેથી, ઇન્દ્રિયો જ આત્મા છે આ મત પણ લોકાયતદર્શનનો એક ભેદ છે

(૩) ભૌતિકવાદી ત્રીજો મત માત્ર મનને જ આત્મા ગણે છે સ્વપ્નમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો સુખી હોય ત્યારે માત્ર મન જ અર્થ પ્રત્યક્ષનું ક્ષેત્ર બની રહે છે (હું—નો ધ્યાન સ્વપ્નમાં પણ મનમાં રહે છે—) તેથી મન જ આત્મા છે આ મત લોકાયતદર્શનનો જ એક ભેદ છે

(૪) બૌદ્ધદર્શન—વિજ્ઞાનવાદ (યોગાચાર) ‘લોકાયત—મતમેદાન્ ઉપત્યા યોગાચારમતમ્ આદ્ય ।’ (ન્યાયનિર્ણય) હાથિ વિજ્ઞાનની એક

અતુલ-અવિચ્છિન્ન શુભલા એટલે આત્મા. આ મત પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપ વિજ્ઞાનને જ આત્મા માનવામાં આવે છે.

(૫) બૌદ્ધદર્શન : શુચવાદ (માધ્યમિક દર્શન) : આ મત પ્રમાણે શુન્ય જ આત્મા છે. સુપુષ્ટ અવસ્થામાં વિજ્ઞાન પણ હોતું નથી, પરંતુ મનુષ્ય જાગે છે ત્યારે તે અમાચ માંથી અહમ્ નો પ્રત્યય મેળવે છે. તેથી, આ અહમ્-આત્મા પોતે અસત્ કે અમાચ રૂપ છે.

વાચો : સ્વાપે દિયઃ સપિ અમાવાત્ અઘસ્માત્ પુનઃ અહમ્
इति उदयात् असत् आलंयना अहंघीः इत्यर्थः । (ન્યાયનિર્ણય)

(૬) ન્યાયદર્શન : આ મત પ્રમાણે દેહાદિથી બિન્ન એક લોકાકર્માધી અન્યલોકર્મા સંસરણ (ગમન) કરતો સંસારી, મુખ-દુઃખાદિ ભોગવનાર, કર્મેતિ કર્તા જે છે તે આત્મા છે.

(૭) સામ્યદર્શન : આ મતમાં જે લોકતા પુરૂષ છે તેને જ આત્મા માનવામાં આવે છે. જે કર્તા છે તે આત્મા નથી, પ્રકૃતિ છે.

(૮) યોગદર્શન : આ મત મુજબ તદ્-વ્યતિરિક્ત એટલે તે-શુવ-થી બિન્ન, (ઈંદ્ર શાસન કરવું) ધર્મર, સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન જે તરવ છે તે આત્મા છે.

(૯) વેદાન્તદર્શન : આ મત પ્રમાણે ઓક્તુઃ એટલે શુવત્, આત્મા એટલે મૂળભૂત સ્વરૂપ જે છે તે જ સ્વઃ ધર્મર છે.

આ નવ મતોમાં અનુક્રમે, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, વિજ્ઞાન, શુન્ય, કર્તા-લોકતા પુરુષ, માત્ર લોકતા પુરુષ, શુવથી બિન્ન ધર્મર, શુવત્ મૂળભૂત સ્વરૂપ—આમ જુદા જુદા તરવોને આત્મા માનવામાં આવે છે. તેથી, આત્માનું વિશેષ કે મધ્યમ સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

पवं चहयो...(पातुं ११-१२) આ વાક્ય વિષે આચાર્ય વિશ્વેશ્વર સખે છે : “ इस पंक्तिकी वाक्यरचना अटपटो-सी है और उसका अर्थ ठीक समझमें नहीं आता । ” श्री देवपांडे आ वाक्यतुं भाषांतर करता सखे છે : Thus (पवं) many (चहयं) have variously (चि) understood (प्रतिपत्ताः)...” આ વાક્યનો સાદો અનુવધ આ પ્રમાણે થશે : पवम् (नव भूतोर्भा गताशुं ते प्रभाणुं) आ प्रभाणुं, युक्ति-वाक्य-तद्-आभास-समाश्रयाः सन्तः—युक्ति अते उपनिषद्

વાક્યો તેમજ યુક્તિના આભાસ અને ઉપનિષદ વાક્યના આભાસના આશ્ર-
યવાળા, સન્તઃ (થતા) યજ્ઞને-આશ્રય લઈને, વદ્ધવઃ-અનેક લોકો (ભૌતિ-
કવાદી વગેરે), વિપ્રતિપન્ના (વિ+પ્રતિ+પદ્) ભિન્ન ભિન્ન મતોને પ્રાપ્ત
થયેલા છે. વિરોધ-પ્રત્યયં ગતા અથવા વિરોધજ્ઞાને પ્રવૃત્તાઃ સર્વે
इत्यभिप्राय । (સ્વામી શાન્તનાનન્દ સરસ્વતી)-વિરોધજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા
છે એટલે વિરોધજ્ઞાનમાં જ્યાં પ્રવૃત્ત થયા છે.

કદાચ કોઈ કહે કે આ જ્યાં મતોમાંથી જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તેને
સ્વીકારી તે વિષે જિજ્ઞાસા કે વિચારણા કરવાની થી જરૂર છે ?

તત્ર અવિચાર્ય-શ કરાયાય' કહે ■ કે અમે તે મત સ્વીકારી
લેવાથી મનુષ્ય કલ્યાણથી જાણી શકે અને જલદાનો અનર્થ પામે (અનર્થ
અર્થે ઈયાત્-પામે) કહ્યું છે કે-યોડન્યથા સન્તમ્ આત્માનં અન્યથા
પ્રતિપદ્યતે । કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપદ્ધારિણા ॥ અર્થઃ :
જે મનુષ્ય એક રીતે જોઈ શકે આત્માને જુદી રીતે (ખરેખર છે તેના કરતાં
જુદી રીતે) સ્વીકારે છે, તે આત્માનું અપહરણ કરનારા ચોરે કયું પાપ
નથી કયું ?

વળી, અવિચાર્ય વિચાર ક્યાં વગર બીજા જે કહે તેને સ્વીકારી
લેવાથી તેા અન્ધ-ગો-હાંગૂલ ન્યાયથી બતાવાતું પશુખામ પ્રાપ્ત થાય.
કોઈક અધને મજદરીમાં અમુક મનુષ્ય ગો-હાંગૂલ = ગાયનું પૂછકું પકડી
ખીને ધરતો માર્ગ બતાવે ને અધની જેવી દશા થાય તેવી વિચાર ક્યાં
વિના આત્માના સ્વરૂપને સ્વીકારી લેવાથી થાય

અ તે, તસ્માત્...થી સૂત્રનો તાત્પર્યાર્થ' કહીને જાખ્યકાર ઉપસંહાર
કરે છે તેથી વેદાન્ત વાક્યોની વિચારણા પ્રસ્તુત્યે એટલે શરૂ કરવામાં
આવે છે આ વેદાન્ત વાક્યોની મીમાંસા-વિચારણા વિશિષ્ટ જ્ઞાનની
દૃષ્ટાન્તા કથનને બદલે (વિશિષ્ટજ્ઞાનેઽહોક્તિવ્યાજેન-આનંદગિરિ)
શરૂ કરવામાં આવે છે. જાદગયણનાં જ્ઞાનસૂત્રોને અહીં વેદાન્તવાક્ય મીમાંસા
કહેલ ■

વેદાન્ત-ઉપનિષદોનાં વાક્યોની મીમાંસા વિચારણાના જાખ્યકાર જે
વિશેષણો આપે ■ (૧) તદ્ અવિરોધિ-ઉપનિષદ વાક્ય (તદ્) ને
વિરોધી ન હોય તેવા તકરના ઉપકરણ (સાધન) વાળી મીમાંસા-વિચારણા
આ વેદાન્ત મીમાંસા (જ્ઞાનસૂત્રો) પોતે પણ તકરૂર છે તે સિવાય પૂર્વ-

મીમાંસા, ન્યાય વગેરેમાં જે ઉપનિષદ વાક્યોને અવિરોધી તર્કો દોષ તેમને પણ આ વેદાન્ત મીમાંસામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વર્ણો : વેદાન્તમીમાંસા સાવત્ તર્ક પચ, તદ્ અધિરોધિનઃ ચ ચેડન્યેડપિ તર્ક અધ્વરમીમાંસાયાં ન્યાયે ચ...ઉક્તાઃ સિ ઉપકરણં યસ્યાઃ સા તથોક્તા । (ભામતી)જે તર્ક શ્રુતિને અનુસરતા દોષ તેવા તર્કોના સાધન તરીકે અલ્પસૂત્રોમાં પ્રયોગ થાય છે એ ભાષ્યકારની રૂપરૂપતામાં તેમને પોતાને તર્ક પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ રૂપરૂપ દાખ છે

(૨) નિઃશ્ચેયસમયોજના વેદાન્તવાક્યમોમાંસા પરમ કલ્યાણના પ્રયોજનવાળી ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણા અલ્પસૂત્રોનું પ્રયોજન નિઃશ્ચેયસ પરમ કલ્યાણ છે. અલ્પસૂત્રો અલ્પજ્ઞાનના સાધન દ્વારા પુરતો પરમ-કલ્યાણ (મોક્ષ) અપાવે છે. પરમનિઃશ્ચેયસ-સાધન-બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રયોજના બ્રહ્મમીમાંસા આરમ્ભવ્યા હિતિ સિદ્ધમ્ । (ભામતી) ભામતીકારે મોક્ષ-રૂપી પરમકલ્યાણને બદલે તેના સાધનરૂપ અલ્પજ્ઞાનને અલ્પમીમાંસાનું પ્રયોજન બતાવેલું છે.

આ સૂત્રના શબ્દ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ની રજૂઆત (ઉપન્યાસ) દ્વારા (નુત્તેન) ખરેખર તેા અહીં વેદાન્ત વાક્યની વિચારણા શરુ કરવામાં આવે છે. આ પ્રથમ સૂત્ર વિચારના આરંભપરક છે. જ્ઞાન કે કમ્બા કોઇ સીધી રીતે વિચાર વિના થઈ શકતા નથી. તેથી ઈષ્ટ જ્ઞાન માટે સાધન તરીકે વિચારણા કરવી જોઈએ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વર્ણો : ‘વિશિષ્ટ જ્ઞાનેચ્છોક્તિઙ્યાજેન વિચાર-આરમ્ભ-પરં સૂત્રમ્ । ન હીચ્છા જ્ઞાનં યા સાક્ષાત્ કર્તવ્યમ્ । તથા જ્ઞાનમ્ અપ્યમાણજ્ઞાન-ઉપાય-વિચાર-કાર્યતા-અર્થમ્ સૂત્રમ્ હત્યર્થઃ । (ન્યાયનિર્ણય)

ભાષ્યના આરંભમાં ભાષ્યકારે જિજ્ઞાસાને વાચ્યાર્થ “જ્ઞાનની ઈચ્છા” સ્વીકારવા ઉપર જ બાર મૂક્યો છે. પરંતુ પ્રથમ સૂત્ર ભાષ્યના અંતમાં જિજ્ઞાસાના લક્ષ્યાર્થ વિચારને સ્વીકારેલ છે.

પ્રથમ સૂત્રભાષ્યમાં ચાર સ્થળે સૂત્રાર્થ પ્રગટ થયેલો છે.

(૧) તેષુ હિ સત્સુ શક્યતે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતું જ્ઞાતું ચ... । તસ્માત્ અથશબ્દેન યથોક્ત સાધનસંપત્ત્યાનન્તર્યમુચ્યતે ।

વિવેકાદિ સાધન અત્યુચ્ચ પછી (અથ), કર્મોનાં રૂપ અનિત્ય હોવાથી (અતઃ) અલ્પની જિજ્ઞાસા કરવી કે અલ્પને બાળપુત્ર શક્ય છે.

(૨) તસ્માત્ યથોક્તસાધનસંપત્તિ-અનન્તરમ્ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્યા । તેથી (અતઃ) સાધન ચતુષ્ટય પછી બ્રહ્મવિચાર કરવો. અહીં જિજ્ઞાસા વિચારના અર્થમાં છે તે ધ્યાનમાં રાખવું (અતઃ શબ્દના અર્થની ચર્ચાને અતે)

(૩) તસ્માત્ બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । (જિજ્ઞાસા શબ્દના અર્થની ચર્ચાના અતે) અહીં પણ જિજ્ઞાસા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ વિચાર કરવાનો છે

(૪) તસ્માત્ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉપન્યાસમુદ્દેન વેદાન્તવાક્ય-મીમાંસા.. પ્રસ્તૂયતે । અહીં જિજ્ઞાસાનો લક્ષ્યાર્થ વિચાર સ્વીકારેલ છે અને પ્રસ્તૂયતે (આરમ્બ્યતે-રત્નપ્રભા) શરૂ થાય છે (અથ ?) પણ અતઃ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા = તસ્માત્ હ્યં . બ્રહ્મમીમાંસા આરમ્બ્યતા । (ભામતી)

શ્રી ગોવિન્દાનન્દનું વાક્ય આ સદર્ભમાં ઉપયોગી થશે : પદ્મ પ્રથમ સૂત્રસ્ય ચત્ત્વાર. (ચાર) અર્થો વ્યાખ્યાન-ચતુષ્ટયેન દર્શિતાઃ । સૂત્રસ્ય ચ અનેકાર્થત્વં ભૂષણમ્ । રત્નપ્રભા, અર્થ આ પ્રમાણે પ્રથમ સૂત્રના ચાર અર્થો ચાર વ્યાખ્યાઓમાં બતાવ્યા અનેક અર્થો હોવા એ સૂત્રનું ભૂષણ છે.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર માને છે કે શંકરાચાર્યે અથ નો અર્થ પછી સ્વીકારેલ ■ પણ વસ્તુતઃ પ્રારંભનો અર્થ વધુ સુસંગત છે. મન્યતા આરભમાં “પછી” ના અર્થમાં અથ શબ્દનો પ્રયોગ ઉચિત લાગતો નથી, કયોંકિ ‘ફિલફે અનન્તર’ યદ્ વાત કહોં ઘિલફુલ યાદરસે ટોંચકર લાની પડતી હિ । “પછી” એવો અથ નો અર્થ કરવામાં શ્રી વિશ્વેશ્વર, શંકરાચાર્યનો દોષ ગણે છે.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર અભિવિધિ અથવા મર્પદાના અર્થમાં અતઃ શબ્દને વધારે સુસંગત માને છે. તેઓ લખે છે : “અતઃ પરમ્ (અહીંથી) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આરમ્બ્યતે-યદ્દાંસે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા યા બ્રહ્મવિચારકા આરમ્બ ક્રિયા જા રહા હિ । યદ્ સૂત્રકા સરલાર્થ દ્વો જાતા । પર ઉસમેં ફિર મામ્બ્યકારકો અપના પાણ્ડિત્ય દિપ્તિલાનેકા અથસર નહોં મિલતા.. ।

જન્માદ્યધિકરણ

જન્માદિ-અધિકરણમ્ —આ બીજા અધિકરણમાં પણ માત્ર એક જ સૂત્ર છે પ્રથમ અધિકરણ જિજ્ઞાસા-અધિકરણ તું નામ સૂત્રના અંતિમ શબ્દ પરથી, જ્યારે અહીં અને અન્યત્ર સૂત્રના પ્રારંભિક શબ્દ પરથી કે સૂત્રસમૂહના આરંભના સૂત્ર પરથી અધિકરણ તું નામ સામાન્યતઃ આપનામાં આવે છે

પ્રથમ સૂત્રની સાથે આ સૂત્રની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે જ્ઞાને જાણવું જોઈએ-જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ એ પ્રથમ સૂત્રમાં દર્શાવ્યું. એ જ્ઞાત કેવું હોય એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા મનુષ્યને થાય એવી જિજ્ઞાસા સંતોષવા આ બીજા સૂત્રમાં જ્ઞાન (તટ્વ) લક્ષણ આપેલ છે

જ્ઞાને જન્મતા જન્માદિનુ કારણ જનાવતી શ્રુતિ યત્નો ઘા હમાનિ આ સૂત્રના મૂળમાં છે જ્ઞાત નેવાયિક્ષે જ્ઞેવા આ સૂત્રના મૂળમાં શ્રુતિને ન માનતા અનુમાન પણ માને તેથી, સૂત્રોમાં માત્ર ઉપનિષદ વાક્યોની જ વિચારણા છે, અનુમાનની નહીં, એમ પૂરવાર કરવા શકરાચાર્ય આ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યનો વિસ્તાર કરે છે

જન્મ-આદિ-અસ્ય યત્ન ॥ આ સૂત્રમાં ત્રણ પદો છે : (૧) જન્માદિ (૨) અસ્ય અને (૩) યત્ન અર્થઃ ધર્મે જન્મ વગેરે આ (જન્મ) ના, જે (કારણ) માંથી થાય છે, (પછી વાક્ય પૂરું કરવા ઉમેરવું) તે (કારણ) જ્ઞાત છે

જન્મ = ઉત્પત્તિઃ આદિ ભાષ્યકાર સૂત્રગત ત્રણે પદોને ક્રમશઃ સમજાવે છે

(૧) જન્માદિ એટલે ઉત્પત્તિ વગેરે જન્માદિ પદ બહુવ્રીહિ સમા સમાં છે અને જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એ વિશેષ્ય છે જન્માદિ જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એટલે જન્મ જે સમૂહમાં પ્રથમ છે તેવા જન્મ, સ્થિતિ અને વિનાશનો સમૂહ જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એ પોતે સમાહાર ૬-૬ સમાસ છે તેમાં પ્રત્યેક વસ્તુ અલગ અલગ પ્રધાન હોતી નથી, સમૂહ પ્રધાન હોય છે અને આવા સમાસ હમેશાં નપું એ વ માં હોય છે તેથી જન્મ સ્થિતિમજ્જમ્-નપું એ વ માં છે અને આખા ૬-૬ સમાસાર્થે જે નામ છે તેનું વિશેષ્ય જન્માદિ પણ નપું પ્રથમા એ વ માં છે

બહુવીદિ સમાસના એક રીતે જે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે : (૧) તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. અને (૨) અતદ્દગુણ સંવિજ્ઞાન બહુ.

(૧) તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુ.—તત્ = તે, જે સામાસિક પદ હોય તે (દા ત. જન્માદિ એ પદ), તે પદ આખા સમાસના અર્થના એક ભાગ તરીકે હોય છે. અહીં જન્માદિ સમાસનો અર્થ જન્મ-સ્થિતિ-ભંગ. આ અર્થના એક ભાગ તરીકે જન્મ પદ છે. આમ સમાસના સમગ્ર અર્થના એક ભાગ તરીકે બીજી જગુ એ તે પદ (સામાસિક પદ-જન્માદિ) નો એક ગુણ છે. તે પદના, સમાસાર્થના એક ભાગરૂપ બનવાના ગુણની પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) જે બહુ. સમાસમાં થાય તેને તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુ કહેવાય.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ લખે છે—જન્માદિ इति नपुंसक-एकवचन-द्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य... विशेषणम्, तथा च जन्मन. समासार्थ-एकदेशस्य-गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहु-व्रीहे । स तद्गुणसंविज्ञानः इत्यर्थः । (२७३) દા ત. જન્માદિ દેવોની ઉપાસના કરવી. અહીં જન્માદિ તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. છે. કારણ કે એ સમાસનો સમગ્ર અર્થ થશે : જન્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. આ સમાસાર્થના એક ભાગરૂપે તેમાં જન્મા શબ્દ પણ છે જન્માદિ પદ (તત્) ના એક ભાગરૂપ હોવાના ગુણની પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) આપણને થાય છે. જન્માદિ = જન્મ આદિ यस्य तत् जन्मस्थितिभङ्गम्.

(૨) અતદ્દગુણસંવિજ્ઞાન—પદેના પ્રકારથી બહુ. જે સમાસમાં સામાસિક પદ (તત્), સમાસના સમગ્ર અર્થના એક ભાગરૂપ બનવાનો ગુણ ધરાવતું નથી—તેવા ગુણની જે સમાસમાં પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) થતી નથી તે સમાસને અતદ્દગુણસંવિજ્ઞાન વહુ. સમાસ કહે છે દા. ત. बहु-घनम् पुरुषम् अत्र मानय । બહુ ધનવાળા માણસને અહીં લાવો. बहु घनम् यस्य सः बहुघनः-तम् અહીં, વહુ ધનમ્ પદ, સમાસના અર્થમાં એક ભાગરૂપે બાળવા મળતું નથી કારણ કે बहुघनम् એ પદથી માત્ર પુરુષ જ સૂચવાય છે. તેથી સાચે બહુ ધન પણ લેતો આવે એવું અભિપ્રેત નથી એટલે સમાસથી સચિત્ત અર્થમાં बहुघनम् એ સમાસ પદનો સમાવેશ થતો નથી, તેથી बहुघनम् સમાસ અતદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. છે

આ ૪૧ પ્રથમ સમાસ : લક્ષ્યકર્ણઃ અને બીજા સમાસનું ચિત્રણઃ

એવાં પણ પ્રસિદ્ધ હતા છે પ્રથમ સમાસાર્થમાં લાગ્યા કાન પણ સમાવિષ્ટ થશે જ્યારે બીજા સમાસાર્થમાં કાળસ્વીતરી ગાયોવાગો માણસ સ્થિત થશે ચિત્રગુ ને કોઈ બોલાવે ત્યારે તેની વિચિત્ર ગાયો બેઠી જતી નથી, માત્ર મનુષ્યના અર્થ જ સમાસાર્થમાં આવે છે

જન્માદિ સમાસ યજ્ઞાદિ અથવા લઙ્ચકર્ણ ના જેવો છે દૂકર્માં, જન્મ નો સમાવેશ સમાસના અર્થ જન્મ સ્થિતિ લય-માં કરવામાં આવે

નમઃ ચ વાદિત્વમ્—જન્મસ્થિતિનય એ સમદર્માં જન્મને શા માટે પ્રથમ માનવો? આનો ઉત્તર સરલ છે શ કરાચાર્ય જન્મની પ્રથમનાને યોગ્ય કરાવવા બે કારણો આપે છે

(૧) આ સૂત્રના મૂળમાં રહેલી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં જન્મસ્થિતિનયની વાત આવે છે તેમાં ક્રમાં પ્રથમ જન્મ આવે છે તેથી શ્રુતિને અનુસરીને સૂત્રમાં પણ એ જ ક્રમ જાળવી રાખેલો છે આ સૂત્રના મૂળમાં રહેલી શ્રુતિને દૂકર્માં સમજી લઈએ

યતો યા હમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અમિસવિશન્તિ, તદ્ દિજિજ્ઞાયસ્થ ૧ તદ્ પ્રશ્ન ૧ (તે ઉપનિ ૩/૧) જેમાંથી આ પ્રાણીઆ જન્મે છે જેને લીધે જન્મેલાં ને છે, જેના તરફ પ્રયાણ કરે છે અને જેમાં પ્રવેશી જાય છે તેને જાણવાની તુ ઇચ્છા કરે તે બ્રહ્મ

કૃષ્ય યજ્ઞુવેદની તૈત્તિરીય વ દિતાના બ્રહ્મણ્યને અંતિમ ભાગ એ જ તૈત્તિરીય આનંદયક તે આ ના દશ પ્રપાઠક છે તેમાં ૭ થી ૯ એ ત્રણ પ્રપાઠકોને તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ પણ કહે છે તેમાં અનુક્રમે નણ વ નીચે છે. શિક્ષાવત્ની, બ્રહ્માનંદવત્ની અને બૃહુવત્ની ઉપર મંડેતુ વાક્ય તૈ આનંદયત્ના ૯ મા પ્રપાઠકમાં અથવા તૈ ઉપનિ ની ત્રીજી બૃહુવત્નીમાં આવે છે

ઉપનિ વાક્યમાં પ્રથમ જાતાનિ (જન્મ) પછી જીવન્તિ (સ્થિતિ) અને પછી અમિસવિશન્તિ (લય) એ પ્રમાણે ક્રમ છે એટલે સૂત્રમાં, શ્રુતિમાં કરેલા નિર્દેશની અપેક્ષાએ જન્મ સમ્પ્રદ પ્રથમ છે

(૨) ઘસ્તુવૃત્તારપેક્ષમ્ ચ—બાળ્યની વાચના (Text) મા આ પદ હપાય નથી લાપાંતરમાં છે પરંતુની બાગતમાં જે સ્વાભાવિક રીતે (દૃષ્ટ)

અને છે, હોય છે તેની અપેક્ષાએ પણ જન્મ પ્રથમ આવે. કેઈ પણ વસ્તુ પહેલાં ઉત્પન્ન થાય, પછી જ જન્માદિ ધર્મવાળી વસ્તુના સ્થિતિલય સંભવી શકે. વૃત્ત = વૃત્તિ = વસ્તુના સ્વાભાવિક વિકાસની દશા-પરિસ્થિતિ... વસ્તુ-વૃત્ત = The natural development of a substance.
(જ્યોત્ ગીએ.)

આમ, શ્રુતિના નિર્દેશની તેમજ વસ્તુના વિકાસની સ્વાભાવિક પરિ-સ્થિતિની અપેક્ષાએ, સૂત્રમાં જન્મ શબ્દ પ્રથમ માનીને મૂકેલ છે.

અહીં જન્માદિ એ સૂત્રના પ્રથમ પદની ચર્ચા પૂરી થાય છે. બાખ્ય-કર્મે જન્માદિ શબ્દ એ રીતે સમજાવ્યો : (૧) સમાસની રીતે તેનો અર્થ કરીને અને (૨) જન્મ ને કેમ પ્રથમ માનેલ છે તે બતાવીને.

(૨) અર્થ—“આ (જન્મ) ના” સૂત્રના બીજા પદની સમજૂતી અહીંથી આરંભાય છે. इदम् सर्वनामनुं नपु. ઝટ્ટી વિભક્તિ એ. વ. છે. ઈદ્રિણઃ જન્માદિસ્થિતિલયના ગુણધર્મવાળું જગત હોવાથી તેને ધર્મી-ધર્મવાળું કહેવું છે. સામાન્યતઃ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવા મળે—પ્રત્યક્ષ રોપ-તેને इदम् આ સર્વનામથી બતાવવામાં આવે છે. જગત પ્રત્યક્ષ-સામે દેખાય છે તેથી તેને इदम् સર્વનામથી બતાવેલ છે. સંનિઘાપિત સમ + નિ + ધા ડું પ્રેરક ક. જૂ. કે. સનિધિમાં બાલુમાં સામે જ-મૂકાયેલું = હેલું એવું જગત.

પ્રત્યક્ષ જાણના, જન્મ વગેરે ધર્મોવાળા ધર્મી જગતનો નિર્દેશ સૂત્ર-કારે इदम् સર્વનામથી કર્યો—અર્થ. इदम् ડું પછી એ. વ. અર્થ. इदमा એ મનુષ્ય ની જેમ इदम् શબ્દનું તૃતીયા એ. વ. છે. इदમા એટલે (મનુષ્ય-મનુષ્યતા-પવનથી) इदम् શબ્દથી.

અહીં इदम् ડું પછી એ. વ. અર્થ. સંબંધનો અર્થ બતાવવા માટે છે. અર્થ=આ જગત સંબંધી-જન્માદિ=જન્મસ્થિતિલય એટલે કે અર્થ એ પછી સંબંધના અર્થમાં યોગ્યચેત્રી છે. જગત અને જન્માદિ વચ્ચેનો સંબંધ પછી વિભક્તિથી બતાવાયેલ છે.

અહીં મુખી સૂત્રગત બીજા પદ—અર્થ ની સમજૂતી બાખ્યકારે આપેલી છે.

(૩) યતઃ—પૂત્રનું ત્રીજું અને અંતિમ પદ. યતઃ યત્ (જે) સર્વ-નામમાં સંલિપ્ત (તઃ). પ્રત્યક્ષ એવેલ છે. યતઃ—જે (કારણ) માંથી. યતઃ

૫૬ આ જગતના જન્માદિ જે કારણભાષી થાય છે તે બ્રહ્મને બતાવવા માટે છે. શ્રી ગોવિન્દાનંદ નેધિ છે. “યત્ ક્ષત્ત્વેન સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ બનન્તમ્ આનન્દરૂપં વસ્તુ ઉચ્યતે ।” (રત્નપ્રભા)

અસ્ય જગતઃ નામરૂપાભ્યામ્...સૂત્રના પ્રત્યેક પદના અર્થો બતાવીને, શંકરાચાર્ય સૂત્રના સમગ્ર વાક્યનો અર્થ સમજાવે છે. ચાર વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવા આ (જગત) ના, જન્મ વગેરે જે જે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ (યતઃ) કારણભાષી થાય છે, (અસ્ય જન્માદિ યતઃ, ૫૭ી વાક્ય-પૂર્તિ માટે ઉમેર્યું, તદ્ વ્રહ્મ) તે બ્રહ્મ છે. સૂત્રનું વાક્ય આમ થશે :

અસ્ય જન્માદિ યતઃ, (તદ્ વ્રહ્મ) ।

જગતના ચાર વિશેષણો—

(૧) નામ રૂપાભ્યામ્ વ્યાકૃતસ્ય (અસ્ય જગતઃ) નામ અને રૂપ દ્વારા પ્રગટ થયેલું જગત. વ્યાકરોતિ=વર્ધિઃ પ્રકટયતિ (રત્નપ્રભા) અથવા નામ અને રૂપને લીધે ભિન્ન ભિન્ન બનેલું (ભાસતુ) જગત, “Differentiated by names and forms.” (ધીમેઠા) જે વસ્તુ નામરૂપ પ્રગટ થાય તે વસ્તુ દમેશ્ચાં ચેતનકર્તાભાષી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. દા. ત. ખુરસી તેને ‘ખુરસી’ એવું નામ અને અમુક ખાસ પ્રકારનો આકાર (રૂપ) છે. ખુરસી કાંઈક ચેતનકર્તાએ જ બનાવેલી હોય છે. કારણ કે ચેતન કર્તા પહેલાં ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુનાં નામરૂપ પોતાની બુદ્ધિમાં દેખી લે છે. ૫૭ી તેવા નામરૂપવાળી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. આ બુદ્ધિમાં પહેલેથી દેખવાનું કાર્ય તો માત્ર ચેતનકર્તા હોય તો જ બની શકે. બ્રહ્મ પણ જન્મતની રચના આ પ્રમાણે કરે છે. શ્રી વાયસ્વતિ લખે છે, “યત્ સ્વત્તુ નામના રૂપેણ ચ વ્યાક્રિયતે તત્ ચેતનકર્તૃકં દૃષ્ટમ્, યથા ઘટાદિ । ધિવાદ-અધ્યાસિતં ચ જગત્ નામરૂપાભ્યામ્ વ્યાકૃતમ્, તસ્માત્ ચેતનકર્તૃકં સમ્ભાવ્યતે । ચેતનો દ્વિ બુદ્ધો આલિલ્ય નામરૂપે, ઘટ इति નામના, રૂપેણ ચ કમ્યુ ગ્રીવાદિના (શંખ જેવી ડોક-ગળાવાળા વગેરે આકાર સાથે), યાદ્યામ્ ઘટમ્ નિષ્પાદયતિ । (ભામતી)

આ વિશેષણ જગતના કારણને ચેતન સિદ્ધ કહે છે.

(૨) અનેકકર્તૃમોક્ષ સંયુક્તસ્ય (અસ્ય જગતઃ)—અસંખ્ય કર્તા બોક્તાથી બેકાયેલું જગત અનુષ્ઠક=એકે હોતા નથી-જેમાં કર્તા-બોક્તા એક ન હોય; આમ પણ સમગ્ર શકાય. દા. ત. ક્ષત્ત્વિજ વગેરે યજ્ઞનાં

કર્તા ખરા, પણ બોક્તા તો યજમાન. પિતૃ વગેરે જીવ આદ્યના બોક્તા ખરા, પણ કર્તા પુત્રાદિ હોય છે. જીવ કર્તા-બોક્તા ઉભય હોય એ સામાન્ય છે તાત્પર્ય એ છે કે જગતમાં દેખાતા અસંખ્ય કર્તા-બોક્તાઓને દિરણ્ય-ગર્ભ-ધ્રુવા જેવો મદાનર્થ મદાન જીવ પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં.

આ વિગેરે જગતના કારણને ધ્રુવા કરતાં એ અધિક શક્તિમાન સિદ્ધ કરે છે. દિરણ્યગર્ભાદિ જીવજન્યતાં નિરસ્યતિ । (૨૧પ્રભા)

(૩) પ્રતિનિયત-દેશ-કાલ-નિમિત્ત-ક્રિયા-ફલ-આશ્રયસ્ય (અસ્ય જગત.) નિમિત્ત સ્થળ, સમય, કારણ, ક્રિયા અને ફલના આશ્રયરૂપ બનતું જગત જગતમાં આ પાંચે વસ્તુઓની સ.યે અમુક નિશ્ચિતતા-ચોક્કસાઈ જોડાયેલી જોવા મળે છે. દા ત. કૃષ્ણમૃગ અમુક નિશ્ચિત દેશમાં જ થાય. તમાકુનો પાક ચરોતર પ્રદેશમાં થાય આ દેશની પ્રતિનિયતતા-નિશ્ચિતતા.

કોયલના ટહુકા વસતમાં થાય, એ કાલની ચોક્કસાઈ બ્રહ્માકાપક્ષીને મેધગર્જનાના નિમિત્તથી ગર્ભાધાન થાય, એ નિમિત્તનું ચોક્કસપણું. યસા દિત્તી અમુક ક્રિયાઓ બ્રાહ્મણ જ કરાવી શકે, એ ક્રિયાની નિશ્ચિતતા જગતમાં અમુક સુખી, અમુક દુઃખી મનુષ્યો દેખાય છે. એ ફલની નિશ્ચિતતા.

મિશ્રજી ઉપર પ્રભાશે, આ સમાસની પાંચેય વસ્તુઓને અવગ કરી સમજાવે છે. શ્રી ગોવિન્દાનંદ રહેજી જુદી રીતે આ સમાસનો વિશ્લેષ કરે છે : પ્રતિનિયતાનિ વ્યવસ્થિતાનિ દેશ-કાલ-નિમિત્તાનિ યેવામ્ ક્રિયા-ફલાનામ્ તત્-આશ્રયસ્ય इत्यर्थः । (૨૧પ્રભા) ક્રિયાનાં ફલો કે જેમને માટે સ્થળ, સમય અને નિમિત્ત બ્યવસ્થિત હોય છે. એવા ક્રિયાફલોના આશ્રયરૂપ એવું જગત. તેઓ સમજાવે છે કે ધારો કે સ્વર્ગ એ અમુક ક્રિયાનું ફલ છે સ્વર્ગ માટે મેરુ પર્વતનો પૃષ્ઠભાગ એ બ્યવસ્થિત-વિદ્યેય રીતે બ્યવસ્થિત-ચોક્કસ દેશ છે (સ્વર્ગ મેરુ પર્વત ઉપર છે એવી એક માન્યતા) એ જ સ્વર્ગરૂપી ક્રિયાફલ માટે કાલ નિશ્ચિત છે. દેહ પડ્યા પછી સ્વર્ગ મળે. સ્વર્ગનું નિમિત્ત પણ નક્કી હોય છે, જેમકે ઉત્તરાયણમાં મૃત્યુ થતું વગેરે.

અહીં વાત ચાલે છે જગતની. પણ જગતના ક્રિયાફલો માટે નિશ્ચિત દેશકાલાદિ હોય છે એ સમજવા આપણે વાતને સ્વર્ગમાં લઈ જઈએ હીએ. મિશ્રજીના પ્રથમ બતાવેલ અર્થમાં પ્રસ્તુત જગતની સામાન્ય વસ્તુઓને

(ક્રિયાકારીને નહીં) કેન્દ્રમાં રાખેલી હોવાથી, એ અર્થ આપણને વધુ રુચિકર લાગે.

જનનની વસ્તુઓમાં આવી ચોક્કસાઈ (યાદચ્છિક) મરણ મુળ્ય કે (સ્વાભાવિક) આપોઆપ ન આવી શકે. આવી નિશ્ચિતતાવાળા જનનને રચનાર ઠનાં સર્વ શક્તિમાન જ હોઈ શકે. બધું જ કેવું વ્યવસ્થિત ચાલે છે ! ધર્માવાશ્ય હિપનિ. ના દબ્ધાનો પશુ કેવો સુંદર ઉદ્ગાર છે : ક્વચિ-ર્મનીયો પરિમૂઃ સ્વયમ્મૂઃ યાયાતશ્યતો મર્યાત્ વ્યદધાત્ શાશ્વતી-શ્ચઃ સમાશ્ચઃ । એ કવિ, મનીષી, વ્યાપક અને સ્વયં જ પ્રગટ થનારા સ્વયંભૂએ બધા અર્થોને-વસ્તુઓને, અનંત વર્ગોથી શાશ્વત કાલથી યથાતથ અરાખર જેમ (યોગ્ય કે પહેલાં) હોય તેમ નિર્મેલી છે.

(૪) મનસા અપિ અચિન્ત્યરચનારૂપસ્ય (અસ્ય જગતઃ) મનથી પશુ ન ચિંતવી શકાય તેવી રચનાના સ્વરૂપવાળું જનન એક માત્ર શરીરની રચનાનું સ્વરૂપ પશુ એવું તો સ્વસ્થપૂર્ણ છે કે તેને મનથી પશુ કોઈ કલ્પનાના સંચારમાં ગોઠવી શકવું નથી, તો પછી કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! શ્રી વાયસ્પતિ લખે છે : વક્સ્ય અપિ હિ શ્ચતીરરચ-નાયાઃ રૂપમ્ મનસા ન શક્યમ્ ચિન્તયિતુમ્ કદાચિત્ પ્રાપ્ત્વ પથ જગદ્-રચનાયાઃ, કિમ્ અદ્ધ પુનઃ કર્તુમ્ इत्यर्थः । (ભામતી) તો પછી જગતની જે રચના પડેલા (પછી પશુ ચિંતવી શકાવું નથી ભારે) કરવાની વાતનું પૂછવું જ શું !

આ વિશેષણ પશુ સૂચવે છે કે જનનનું કારણ સર્વદા અને સર્વ શક્તિમાન જ હોવું જોઈએ.

આ ચારે વિશેષણોને વિચારતાં એ ફલિત થાય છે કે જેમાંથી-જે (સર્વદા અને સર્વશક્તિમાન કારણ) માંથી (યતઃ), આ (જગત) નાં (અસ્ય), જન્મ વગેરે (જન્મ-આદિ) થયાં હોય, તે બધા જ હોઈ શકે. અહીં સુધી બાબ્બકારે સૂત્રમત પહેલો વાક્યાથા સમગ્રગ્યો. હવે, જન્માદિ પદ બીજી રીતે વિચારણા કરે છે.

(૧૨) અન્યેષામ્ અપિ...યાસ્કપરિપઠિતાનામ્—કોઈએવી શંકા કરે કે જન્માદિ એ સૂત્રના પદથી તમે માત્ર જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ વિકારો (પરિવર્તનો) ને જ શા માટે માનો છો ? વસ્તુઓના બીજા પશુ વિકારો હોય છે, જેમ કે પરિણામ, વૃદ્ધિ, ક્ષીણતા વગેરે. સૂત્રના જન્માદિ

સમાસનો અર્થ થશે : જન્મ-સત્તા (સ્થિતિ) વિપરિણામ (ફેરફાર)-
વૃદ્ધિ-અપક્ષય (ક્ષીણતા)-વિનાશમ્ (સમા. ૬૮) આ ૭માં પદ્ય જન્મ
હોવાથી, આ ૭એને બતાવવા માટે સમાસ બનશે. જન્માદિ જન્મ જે
પદ્ધ (૭ના સમૂહ) મા પ્રથમ છે તેવા એક ૭નો સમૂહ.

શા માટે જન્માદિ એ સૂત્રગત પદ્ધતી માત્ર જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ
જ વિકારો લેવા ?

શંકાયાય^૧ આ શંકાનું સમાધાન કરતા કહે છે કે ભાવ=વસ્તુના
અન્ય વિકારો-પરિણામ, વૃદ્ધિ વ.-નો આ ત્રણ વિકારો-જન્મસ્થિતિનાશમાં
સમાવેશ થઈ શકે છે. તેથી, અમે જન્માદિ એ સૂત્રગત પદ્ધતી માત્ર
જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ વિકારોને જ સ્વીકારીએ છીએ.

હવે, ભાષ્યમાં તે એવી કોઈ સ્પષ્ટતા નથી કે ૭ વિકારોને ત્રણ
વિકારોમાં કેવી રીતે સમાવવા. મિત્રજી આ સમાવેશની વાત આ પ્રમાણે
સમજાવે છે : વૃદ્ધિ એટલે વસ્તુના અવયવો-ઘટકોની સંખ્યા વધવી અનેક
તંતુઓની વૃદ્ધિ થતાં, (પહેલા એ, પછી દશ, સો, હજાર તંતુઓ બેગા
કરતાં કરતાં) પદ્ધતી એક જ જુદી જ વસ્તુનો જન્મ થયે જાય છે, તેથી,
વૃદ્ધિનો સમાવેશ જન્મમાં કરી લેવાય. બીજું, સોનાના ગુણને ધરી-દીપીને
અમુક આકાર આપવામાં આવે છે. સોનામાંથી કુંડલ બને છે, આમ સોનું
પરિણામ (ફેરફાર) પામે છે. સોનાનાં આવાં પરિણામને લીધે કુંડલ નામની
એક વસ્તુનો જન્મ થાય છે, તેથી, વિપરિણામ (ફેરફાર) નો સમાવેશ
પદ્ય જન્મમાં કરી શકાય બાકી રહે છે અપક્ષય-ક્ષીણતા-ધસારો-ઘટાડો
ક્ષીણતા તો વિનાશની જ એક ધીમી પ્રક્રિયા છે. લોકડાનું^૨ કોલવાનું^૩ એ
જ તેના વિનાશની ધીમી શરુઆત છે. આમ, વિનાશમાં ક્ષીણતાનો સમાવેશ
થઈ શકે છે

એટલે કે, ૭ વિકારો ત્રણમાં સમાધે જાય ॥

૧ જન્મ (જાયન્તે) = (૧) જાયતે (જન્મ), (૨) વિપરિણમતે (ફેરફાર)
અને (૩) ઘર્ષતે (વૃદ્ધિ).

૨ સ્થિતિ (જીવન્તિ) = (૪) સત્તા (જસ્તિ - સત્ = હોવાનો ભાવ તા
= સત્તા)

૩ નાશ (અભિસંવિશન્તિ) = (૫) ક્ષીણતા (અપક્ષીયતે) (૬) વિનાશ
(ચિનપ્સયનિ)

આમ છતાં, જોયે પણ કે કુટુંબની જાગૃતિમાં જરૂર, પશ્ચિમ વ. ને જન-મત સમાવી સમાજી દોષ, પણ મનુષ્ય જેવા જીવનાં પ્રાણીઓમાં આ રીતે સમાજી સેવાની વાતમાં મસ્કેપી ઉની થાય છે.

કરાય આ કાગ્ગે, સંકરાયારે ભાષ્યર્થ આગળ જન્માદિથી જ
વિકારો મદણ ન કરવાનું એક બીજુ કારણ આપ્યું.

વાસ્તવ દર્શક, આશ્વિન સપ્તમીના દરેક દેહ આજ વિહારને વાસ્તવ-
મુનિએ નિરુપ્તમાં જતાવેલા છે પહેલા આપણે નિરુપ્તની મૂળ વાત જોઈ
શ્રી : વદ માયધિકારા યજ્ઞિ રતિ યાગ્યાયણિઃ । જાયસે (૧)
મસ્તિ (૨) ઘિર્ષ'રણમસે (૩) વર્ધને (૪) અપશ્ચોયસે (૫) યિન-
દપતિ (૬) । ધારમ્મનિ ચેતે પત્તુ વાંચ્યાવશ્ચિ નામના કોઈક પૂર્વાચાર્યનું
અવતરણ દે છે અને પૂર્વે મનાતા ભાવના-વસ્તુના જ વિહારે ગણાવે
છે શ્રી વાયમર્પતિ મિશ્ર અને શ્રી ગોવિન્દાનંદ આ જ વિહારના ક્રમમાં
ચોડે દેશકાર દરેક જ (જોવા મળે છે) બન્ન દીક્ષાઓમાં પ્રથમ જુદી અને
પછી વિપરિજામ આપેલ છે વસ્તુન તો પહેલાં વસ્તુમાં દેશકાર થાય અને
પછી જ જુદી થાય, જે નિરુપ્તના મૂળ વાચ્યમાં પણ અચલ છે બંને
વિચલણુ વિદ્વાનોએ ક્રમમાં જા માટે દેશકાર કર્યો તે સ્પષ્ટ થતુ નથી. કદાચ,
નિરુપ્તની છુટી વાચના તેમની આચાર્ય દર્શકે, એમ માનવું પડે

સામાન્ય છે એ સૂત્રના જન્માદિ ૫૦ પારકપુનિએ બતાવેલા ૭ વિકારોનું મધ્ય કરવાના આવશે તો એક નવી શંકા ઉપસ્થિત થશે હિતિ માશક્લ્યેત તત્ મશક્લિ હિતિ (શટ્ક ? ગ તુ અઘ-તન શૂ કા કર્મજિત્રી પુ. એ વ —તે સકાય નહીં, તે માટે.) આ અને આગળની વાક્યરચના સ્વેજ અટપત્રી જે સકા એવી જાણી થશે કે જન્માદિ વિકારોના સમય મૂળ કારણ (પછી મૂળ કારણ ગમે તે હોય) સાથે જોડી સમસો નહીં એટલે જન્માદિ ને યત્તઃ ના સમયનું સ્વરૂપ ભુદ્ધ રહે યત્તઃ સમ્યક્ જગતનું મૂળ કારણ નહીં, પણ કોઈક અવાન્તર (વર્ત્યેતુ) કારણ માનવું પડે. એક તો જગતના જન્મસ્થિતિસપત્રી વાત આશુએ રહી જશે અને બળ્લ જન્મના જન્માદિ કારક મૂળ કારણનાંધી થયેન છ એમ મૂળ કારણની વાત પણ નહીં કરી સકાય દૂકર્મ જન્માદિ નો અર્થ બદલતાં સૂત્રના યત્ત પ ને અર્થ પણ બદલવાની ફરજ પડશે. ૭નાં યત્તઃ ને એ અર્થે પ્રમાણભૂત નહીં હોવાથી સ્વીકારી શકાશે નહીં.

આમ બનવાનો હેતુ બાબમાં બતાવ્યો—તેષામ્ જગતઃ સ્થિતિકાલે સંભાવ્યમાનત્વાત્—તે હ વિકારો જગત જમારે (ઉત્પત્તિ પછી) સ્થિતિકાલમાં હોય ત્યારે સંભવી શકે છે. ચારકમુનિએ ગણાવેલા પદાર્થના વિકારો તો જગત ઉત્પન્ન થયા પછી સંભવી શકે છે. તેથી, એ વિકારોને જગતની ઉત્પત્તિના કારણ સાથે સાકળી શકાશે નહીં. પણ સૂત્રમાં તો અસ્ય-આ જગતના જન્માદિ વિકારો પ્રસ્તુત છે, અહીં જન્માદિ માયવિકારાણાં યત્તઃ એવું સૂત્ર નથી. જો એમ હોત તો, ભાવ-વસ્તુના હ વિકારોના મૂળ કારણરૂપ પાંચ મહાભૂતોનું લક્ષણ આ સૂત્રમાં માનવું પડત. આ સૂત્રનો મૂળ હેતુ તો બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવાનો છે.

ઉપર રજૂ કરેલી છે તેવી શંકા ન થાય તે માટે જે ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થતી તેવું ની શ્રુતિમાં બતાવી છે તે જ ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ. વળી એ શ્રુતિમાં જ તે બ્રહ્મમાં જ (તત્ર યથા) જે સ્થિતિ બતાવી છે તે સ્થિતિ અને ત્યાં જે પ્રસવ કરેલ છે તે જ પ્રસવ—ત યથ—તે જન્માદિ જ ત્રણ વિકારોનો અહીં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. દૂંકમાં, શ્રુતિના જ ત્રણ વિકારો જન્માદિ પૃથ્વી લેવા, ચારકમુનિએ બતાવેલા નહીં. યા-સર્વાના-મર્થા યતો યા...શ્રુતિની ઉત્પત્તિ બતાવી શ્રી અમ્ભાનંદ સરસ્વતીએ વેદાન્ત હૃદયતાડુ (ભાગતી ઉપરની ટીકા) માં આ વાત સવિસ્તર સમજાવી છે.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ કહે છે : “તન્મૂલીકૃત્ય (નિરુક્ત વાક્યને મૂળ-આધાર તરીકે ગણીને) જન્માદિપદ્ધત્ કારણત્વં લક્ષણં સૂચાર્થઃ” એનિ પ્રદળે સૂચકતા બ્રહ્મલક્ષણં ન સંગૃહ્યોતમ્ કિં તુ મહાભૂતાનામ્ લક્ષણમ્ ઉક્તમ્ (કારણ કે ચારક મુનિએ બતાવેલા હ વિકારોનું મૂળ કારણ તો પૃથ્વી, જલ વગેરે પાંચ મહાભૂતો છે.)” એનિ શબ્દા ક્યાત્, સા મા ભૂત (તત્ મા શાદિ—તે શકાય નહીં) એનિ યે શ્રુતિ-ઉક્તા જન્માદયઃ ત યથા ગૃહ્યન્તે હૃદયર્થઃ ।” (રત્નપ્રભા)

વાર્થાવશિષ્ટ કે ચારકે પોતાના જીવનકાલમાં દેખાતા સોનું વગેરે પદાર્થો જોઈને હ વિકારો ગણાવેલા છે. એમાં જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ નજર સામે થતી દેખાય ■ ઈન્દ્રિયમ્ છે—જગતની ઉત્પત્તિને કાર્ત્ત્વ્ય પ્રત્યક્ષ મેળવવાનું નહીં, તે આપણી ઈન્દ્રિયો કે મનથી જાણી શકાય. તેથી જે અપ્રત્યક્ષ છે તેમાં પ્રત્યક્ષ ની વાત માત્ર પાડવી યોગ્ય નથી શ્રી અપ્પાય દીક્ષિને આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે : “યામ્કારણઃ ક્ષણાલે દેમાદીનાં વિકાર-પદ્ધત્ પદ્ધા પઠિતવન્તઃ” એનિ ઉપપત્તેઃ, ન અતીન્દ્રિય અર્થે પ્રત્યક્ષ

કલ્પનીયમ્ હત્યર્થં । (કલ્પનતુ પરિમલ-વેદાન્ત કલ્પનતુ પરની દીકા-
ભામતીની દીકાની દીકા!)

ન યયોક્તયિદોષણસ્ય . દવે ભાષ્યમાર સૂત્રના યતઃ પદ્યથી સૂચ-
વાના કારણેનો નિર્ણય કરે છે તે માટે સાંખ્યદર્શન, ન્યાય-વૈશેષિક, માધ્ય-
મિક બૌદ્ધદર્શન, પુણ્યજ્ઞાન, સ્વભાવવાદ વગેરે મતોમાં જતાવેલા જગત
કારણેનો નિર્ણય કરે છે તેમાં નૈવાયિકોના અનુમાનની શક્યતાયે વિચિત્ર
સ્વૂચક અર્થો કરી છે આ ભાષ્યકારના ભ્રમભ્રમ અત મુધી અનુમાનવાદી
મત અર્થોના કેન્દ્રમાં સીધી કે આશ્ચર્યચક્રી રીતે નેવા મને છે

મદેશા વિશેષોવાણુ જગત, સર્વંશ અને સર્વંશમિતમાન ધર્મર સિવાય
બીજાં કાર્મ પશુ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં.

(૧) પ્રધાનાત્ અચેતનાત્.. અચેતન એવા પ્રધાન=પ્રકૃતિ જડ
પ્રકૃતિમાંથી એકું અકલ્પિત જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં સાંખ્ય દર્શનના
પ્રણેતા કપિલમુનિ મનાય છે. ધર્મર કૃષ્ણની સાંખ્યકારિકાઓ પશુ પ્રસિદ્ધ
છે તેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ, એ મૂળ કારણોને લીધે જગત ઉત્પન્ન થતુ
જતામ્બુ છે તેમાં પુરુષ તો માત્ર દૃષ્ટિ પ્રકૃતિ ઉપર કહે છે જગત ઉત્પન્ન
થવાના પ્રક્રિયા તે પ્રકૃતિ-જડ પ્રકૃતિમાં થાય છે નિષ્ક્રિય પુરુષ તો કાંઈ
કરતો નથી, પ્રકૃતિને જ દર્શાવે માનવામાં આવે છે પુરુષને ભોક્તા માનવામાં
આવે છે, સરખાવો—કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુ પ્રવૃત્તિરચ્યતે ।
ગીતા ૧૩/૨૧

સાંખ્યમત, વૈશેષિકવાદ વગેરેનું સવિસ્તાર ખડન શક્યતાયે તર્ક-
પાત્રભાષ્ય (અ મુ. અ ૨, પાદ ૨) માં કરેલું છે

(૨) અણુમયઃ—અણુઓમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે સભવી શકે
નહીં કલ્યાણમુનિ પ્રણીત વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓને જગતકારણ માન
વામાં આવે છે પરંતુ જડ પરમાણુઓમાં સ્વય ક્રિયા કેવી રીતે કરી શકે
તે સમજાવી શકાય તેમ નથી (ન અણુપુ આય કર્મ સ્વાત્ શાં ભા.
તર્કપાદ અ સ ૨૪/૧૨) એટલે અણુઓને પણ જગતના જન્મદિનુ
કારણ, સૂત્રના યત પદ્યથી સ્વીકારી શકાય નહીં

(૩) અમાવાસુ—અભાવમાંથી પણ જગતના જન્મદિનુ થઈ શકે નહીં,
અમાવ=અન્ય નામાણુની મૂલ માધ્યમિક કારિકાઓમાં અન્યવાદનુ સ્થાપન

કરેલું છે. આને બૌદ્ધદર્શનની ભાષ્યમિત્ર શાખા કે શૂન્યવાદ કહે છે. ૨।૨।૩૧ બ્ર. સુ. ભાષ્યમાં આચાર્ય નોંધે છે. શૂન્યવાદિપક્ષઃ તુ સર્વ-પ્રમાણવિપ્રતિસિદ્ધઃ इति तत् निराकरणाय न आदरः क्रियते (!) કોઈ પ્રમાણથી શૂન્યવાદ સિદ્ધ જ થઈ શકતો નથી. તેથી, તે વાદ ખંડિત થવાના આદરને પણ લાયક નથી. જાણે કે વાદનું ખંડન કરવું એ પણ એ વાદના માન કરવા બરાબર છે. શૂન્યવાદ તો એવા માનને ય લાયક નથી ! બડો શૂન્યમર્થો નહીં, માટીમર્થો થાય છે. કોઈક વસ્તુ આરોપ કરવા માટે પણ જરૂરી છે. જગતનો ભ્રમ થવા માટે શુક્તિ તો જોઈએ જ ને ! શૂન્યને કારણ માનીએ તો આ દેખાતું જગતની કોઈ રીતે ઉત્પત્તિ વ. સમજી શકાય નહીં. (અત્યંત, ગૌડપાદનો અગતિવાદ, બૌદ્ધોનો શૂન્યવાદ આ રીતના અને આટલા સરલ નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું.)

(૪) સંસારિણઃ ચા—સંસારી એક લોકમર્થો અન્ય લોકમાં જોને જવાનું થાય તે સંસરણ-ગમન કરનાર તે સંસારી=જીવ મહાનમાં મદન સંસારી તે દિરણ્યગમ્ બ્રહ્મા. શ્રી આનંદગિરિ લખે છે. “કેચિત્ તુ દિરણ્યગમ્ સંસારિણામ્ પથ આગમાત્ જગદ્દેતુમ્ આચક્ષતે । આ મત બહુ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી ‘ન્યાયનિર્ણય’ ટીકામાં કેચિત્-કેટલાક કહે છે—એમ કહેવું છે. બ્રહ્મા જેવો સમર્થ જીવ પણ આવું જગત રચવા સમર્થ નથી.

(૫) ન ચ સ્વભાવતઃ—સ્વભાવમર્થો-આપોઆપ પણ, જગતના જન્માદિ સંભવી શકે નહીં. શંકરાચાર્યના સમયમાં કે તેની પહેલાં સ્વભાવવાદ કે યદ્યેચવાદ પણ પ્રચલિત હતો. સ્વભાવવાદ પ્રમાણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર (!) કાર્યની અંદર સ્વભાવથી જ રહેલી છે. (ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા-એમ. દિરિયણ્ણ)

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે પ્રથમ ચાર મતોનો તો, ન સંભાવયિતુ શક્યમ્—એ કારણમર્થો જગતની ઉત્પત્તિ વ ની સંભાવના શક્ય નથી, એમ માત્ર નિષેધ કરીને જ ભાગ્યદારે સંતોષ માન્યો છે. પણ, આ પાંચમા કારણનો નિષેધ કરવા માટે ભાષ્યમાં હેતુ બતાવેલો છે: વિશિષ્ટ...સ્વભાવતઃ ઉત્પત્તિ એ રીતે લઘુ શકાય. કાં તો વસ્તુ પોતે પોતામર્થો જ જન્મે-(કારણ સ્વીકાર પણ પોતે જ પોતાનો હેતુ) અથવા તો કોઈ પણ કારણ વગર આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જાય. કોઈ વસ્તુ પોતે

પોતામાંથી ઉત્પન્ન થતી જગતનાં જોવા મળતી નથી, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ માટે પણ પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારી શકાય નહીં. બીજો વિકલ્પ પણ શક્ય નથી. કારણ કે કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે ખાસ પ્રકારનું સ્થળ, ખાસ સમય અને વિશિષ્ટ એવા નિમિત્ત કારણનું મદદથી કરવું જ પડે છે. ગંગ-રૂપી કાર્ય થવા માટે અમુક પ્રકારનું ખેતર, અમુક ચોક્કસ-ચોખ્ખાસાનો-સમય અને કૃપિનિષ્ણાત ખેડૂતની નિમિત્ત કારણની જરૂર રહે છે જ.

સરખાવો—કિં સ્વયમેવ સ્વસ્ય હેતુઃ इति स्वमायः उत कारण-अनपेक्षत्वं । न आद्यः, आत्म-आद्ययत्न्यात् । न द्वितीयः... विशिष्टानि असाधारणानि देशकालनिमित्तानि । तेषाम् कार्य-अधिभिः उपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारण-अनपेक्षत्वं न युक्तम् इत्यर्थः । (રત્નપ્રભા)

પતદ્ પચ ..માં નૈવાયિક-વૈશેષિકોનું કારણનું કાર્ય પરથી થતું અનુમાન અહીં સૂચવેલું છે ભાષ્યકાર અભાવવાદનો નિષેધ દર્શ કરવા માટે એક હેતુ તો આપે છે. એ હેતુમાં વૈશેષિકોનું અનુમાન સૂચિત છે. સ્વભાવવાદનો નિષેધ કરવા કહ્યું કે કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે વિશિષ્ટ દેશાદિની જરૂર હોવાથી, જગતના જન્મ-માદિનું કારણ સ્વભાવ માની શકાય નહીં. આ હેતુમાં, કાર્યના સ્વરૂપ ઉપરથી કોઈક વિશિષ્ટ કારણનું અનુમાન સૂચિત છે.

ભાષ્યકાર કહે છે આ જ અનુમાનને, ઇશ્વરને કારણ માનનારા વૈશેષિકો-નૈવાયિકો, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા માટે, સાધન તરીકે મોજે છે કે ત. યત્ યત્ કાર્યમ્ તત્ તત્ સર્કર્ત્વકમ્, ઘટયત્ । જે કાર્ય હોય તે હમેશાં કર્તાવાળું જ હોય. યદ કાર્ય છે. તેનો કર્તા કુલકાર હોય જ. કુલકાર વગર આપોઆપ (સ્વમાયત.) બદ થતો નથી. આમ જગત વિશે પણ અનુમાન થઈ શકે.

જગત્ સર્કર્ત્વકમ્, કાર્યત્વાત્, યત્ યત્ કાર્યમ્ તત્ સર્કર્ત્વકમ્, યદા ઘટઃ, इदम् જગત્ કાર્યમ્ (તેથી) જગત્ સર્કર્ત્વકમ્ । આમ, પણ, હેતુ, સોપાનકારણ વ્યાપ્તિ, ઉપનય અને નિગમનથી આ તર્ક રબૂ કરી શકાય.

નૈવાયિકો આવી રીતે, જગતના કારણરૂપ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સદ્ધારે છે

શંકરાચાર્યે સ્વભાવવાદનો વિરોધ કરવા નૈવાયિકોના અનુમાનનો આશ્રય લીધો, એક કાંટાથી બીજા કાંટાને કાઢવા પૂરતો. આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી, કારણ કે આગળનો ભાષ્યવિસ્તાર આ મુદ્દાને આધારે છે.

હવે, ઉપરની ચર્ચા સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ. સૂત્રના ચતઃ પદ્યો કારણ સૂચવાય છે—જે (કારણ) માંથી પણ આદરાવણે કયું કારણ એવી કારણ વિશે સ્પષ્ટતા કરી નથી. તેથી, ચતઃ પદ્યમાં અનેક કારણો કલ્પવાની શક્યતા

છે. તે આમ, ૧ ચતઃ = પ્રધાનાત્

૨ ચતઃ = અણુભ્યઃ

૩ ચતઃ = મમાવાત્

૪ ચતઃ = સંસારિણઃ

૫ ચતઃ = સ્વભાવતઃ

આ બધા શક્ય કારણોનો શંકરાચાર્યે નિષેધ કર્યો કારણ કે એમને તો ચતઃ = બ્રહ્મણઃ એમ સિદ્ધ કરવાનું છે.

હવે, સ્વભાવવાદનો વિરોધ કરવા જતાં, ચતઃ સ્પષ્ટની એક નવા અર્થની શક્યતા ઊભી થઈ. ચતઃ = કાર્ત્વિયઃ = કૃત્વિયઃ એટલે કે જગતના જન્માદિ કર્તા ઇશ્વરમાંથી અથવા, સ્વભાવતઃ—આપમેળે નહીં.

(૧૩) નનુ દદ્વાપિ—નનુ શંકા સૂચવતો અવ્યય છે. દ્વદ્વા=અહીં જન્માદિ સૂત્રમાં—પથ, તત્ત્વ પથ=નૈવાયિકોએ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ માટે યોજેલું અનુમાન જ. ઉપન્યસ્તમ્—પ્રાં રજૂ થયેલું છે. ભાષ્યકારે સ્વભાવવાદના વિરોધમાં આ અનુમાનનો આશ્રય લીધો. તેથી, સૂત્રના પદોનો અર્થ આમ પણ થઈ શકે : જન્માદિ-અસ્ય ચતઃ—આ જગતરૂપી કાર્યના ઉત્પત્તિ વગેરે જે કારણમાંથી થાય છે, તત્ત્વ બ્રહ્મ નહીં, પણ તે (નૈવાયિકોએ માનેલ) ઇશ્વર છે.

જો આમ સ્વીકારવામાં આવે તો, એનું પરિણામ એ આવશે કે આદરાયણ આ સૂત્રમાં નૈવાયિકોનું અનુમાન રજૂ કરે છે—કહો કે એ અનુમાનના પાયા ઉપર આ જન્માદિ સૂત્ર રચાયું છે. તાત્પર્ય કે બાદરાયણનાં સૂત્રોમાં નૈવાયિકોના અનુમાનની વિચારણા છે, ઉપનિ. વાક્યોની નહીં.

શું આ વાત તમે સ્વીકારી છો ?

ન વેદાન્ત...શંકરાચાર્ય વૈશેષિકોની વાતનો અસ્વીકાર કરે છે અને સૂત્રોનું મુખ્ય પ્રયોજન, રૂપકાત્મક સુંદર શૈલીમાં જતાવે છે તમે માનેા છે એ વાત બરાબર નથી. કારણ કે સૂત્રોનું પ્રયોજન વેદાન્ત-ઉપનિષદનાં વાક્યોરૂપી કુસુમેને ગુથવાનું છે જાણે કે ઉપનિષદનાં વાક્યો પુષ્પો હોય, બ્રહ્મસૂત્ર જાણે કે પરાવવાનો દોરો હોય અને બાદરાયણ જાણે કે શાંત ને સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠા બેઠા, ઉપનિષદનાં પુષ્પોને બ્રહ્મસૂત્રના દોરામાં પરાવતા ન હોય ! શંકરાચાર્યની શૈલી સુભોધ છતાં અર્થજબીર છે (આખું પ્રસન્નગંભીરમ્ તત્પ્રણીતં વિમર્યયતે ભામતી ટીકાના આરબે) જાણે કે સૂત્રને અત્યુત્પત્તિ-અર્થ પ્રગટ કરતા હોય તેમ બાહ્ય કારે કહ્યું વેદાન્ત-વાક્ય-કુસુમ પ્રચન-મર્ય-તયાત્ સૂત્રાણામ્ ।

વાક્યાર્થ આચાર્ય રૂપકાત્મક જાપાને સાદા રૂપમાં સમજાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાં વેદાન્ત-ઉપનિષદના વાક્યોને લઈ લઈને, તે વાક્યોના અર્થ વિષે વિચારણા કરવામાં આવે છે આમ, બ્રહ્મસૂત્રો તો ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણાનું એક સાધન છે જિજ્ઞાસુ, બ્રહ્મસૂત્રમાં ગૂંથાયેલા ઉપનિષદના વાક્યોના અર્થ જબીર વિચારણા કરે છે વિચારણાને અતે અમુક અધ્યવસાન=નિર્ણય કરી લે છે એ નિર્ણય યથા પછી આપોઆપ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થાય છે બ્રહ્મની અનુભૂતિ કદી એ અનુમાન વગેરે પ્રમાણની વિચારણા કરવાથી થતી નથી નિર્વૃત્તિઃ=આવિર્ભાવ પ્રગટ થવું (ભામતી) બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારનો આવિર્ભાવ

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનો આવિર્ભાવ આ સૂત્રો દ્વારા થતો હોવાથી, આ સૂત્રોને બ્રહ્મસૂત્રો કહે છે એ સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણાને અતે થતા નિર્ણયમાંથી આવિર્ભૂત થાય છે, એ પણ નક્કી છે. જ્યારે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણામાંથી જ થાય છે એ નિર્વિવાદ હોય તો પછી સૂત્રકાર ઉપનિષદના વાક્યોને છોડીને, તેમાં અનુમાનની વિચારણા શા માટે કરે !

દૂંકમાં, આ જન્માદિ સૂત્રમાં વૈશેષિકોનાં અનુમાનની વિચારણા નથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદના યતો વા હમાનિ...એ વાક્યની જ એમાં વિચારણા કરેલી છે.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે બાહ્યકારે યત પદ્યો સચવાતાં

બધાં કારણોનો = નૈયાયિકોનાં અનુમાનસિદ્ધ ઈશ્વરનો પશુ-નિષેધ કરીને
જો પોતાના મતના સમર્થનમાં સીધેસીધી ચતો વા હમાનિ. એ તૈત્તિ.
શ્રુતિ ટાંકી દીધી હોત તો, આગળના બાધ્યનો વિસ્તાર થાત નહીં.

પરંતુ, અનુમાન પ્રમાણનું વેદાન્તમાં સ્થાન નિશ્ચિત કરવાની બાધ્ય
કારની ઇચ્છા હોવાથી, યતદ્ પવ અનુમાનમ્ એમ કહીને શંકાની
બૂમિકા સર્જી છે.

સત્ત્વ તુ...અહીં, બાધ્યમાં અનુમાનનો પ્રમાણની પશુ શરતી
સ્વીકાર કરેલો છે. આ વાત પ્રથમ સૂત્રબાધ્યના અંતમાં પશુ સૂચવી છે-
તત્-અવિરોધિ-તર્ક-ઉપકરણા વેદાન્તવાક્ય-મીમાંસા । તત્=ઉપનિ.
વાક્યોને જે તર્ક વિરોધી ન હોય, માત્ર તેવા જ તર્કોને સાધન તરીકે
વેદાન્તની વિચારણામાં સ્વીકારાય છે. પરંતુ, બ્રહ્મના જ્ઞાન માટેનું મુખ્ય
પ્રમાણ તો વેદાન્ત વાક્યો જ છે. તેમાં ગૌણ રીતે, મર્યાદિત પ્રમાણમાં
અનુમાનને પશુ સ્થાન ખરું.

સત્ત્વ—સતિ સાતમી છે: યદા જગતઃ જન્મકારણ વાદીનિ
વેદાન્તવાક્યાનિ સન્તિ તદા—જ્યારે જગતના જન્મ-માદિને કહેતાં—પતા-
વતાં, ઉપનિ. નાં વાક્યો મળતાં હોય છે ત્યારે.....આ એક વાત.

ખીલું, એ વાક્યોના અર્થની સમજૂતી (મદજી) જ્યારે અનુમાનથી
વધુ દૃઢ થતી હોય ત્યારે...એટલે કે અનુમાન શ્રુતિમાં કહેલા અર્થને સમ-
જવામાં મદદરૂપ થઈ હોય તો.....

ત્રીલું, એ અનુમાન ઉપનિ. વાક્યોનો વિરોધ ન કરતું હોય તો...

પ્રમાણ મયત્—પ્રમાણ થતા અનુમાનને ન નિવાર્યસે—અટકાવી
શકાતું નથી. એટલે કે આ ત્રણ શરતો પૂરી થતી હોય તો અંગે અનુમા-
નને પશુ વેદાંતમાં સ્વીકારીએ છીએ સૂત્રકાર પશુ સૂત્રોમાં એટલે અંશે
અનુમાનને પશુ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે. ન નિવાર્યસે=નિવારી શકાતું
નથી—નિવારણ કરવામાં અટકાવવામાં—આવતું નથી—સ્વીકારવું પડે છે.

એક તો, શ્રુતિએ વિવાદાસ્પદ વસ્તુ અંગે મળતી હોય, એટલે કે
અનુમાન પ્રમાણ તદ્દન સ્વતંત્ર ન હોય.

ખીલું, અનુમાન શ્રુતિના અર્થને સમજવામાં સહાય કરતું હોય,
અને ત્રીલું અનુમાન ઉપનિ. વાક્યનું વિરોધી ન હોય—આમ અનુમાનનો
વેદાન્તમાં સામાન્ય શરતી સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

શંકરાચાર્ય પોતાના મનના સમર્થનમાં એ શ્રુતિઓ ટાંકે છે. શ્રુતિના સહાયક તરીકે અનુમાનને સિદ્ધ કરવા કોઈ અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી. શ્રુતિ સ્વયં એ વાત કહે છે.

શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ— બૃહદારણ્યક ઉપનિ. માં યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને આ વાક્ય કહે છે—આત્મા ઘા અરે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો—નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ આત્મનો ઘા અરે ઘર્ષણેન શયણેન યુક્ત્યા વિજ્ઞાનેન इदं सर्वम् विदितम् । (બૃહ. ૨-૪-૫) અહીં પ્રસ્તુત ચર્ચામાં મન્તવ્યઃ શબ્દ જ જરૂરી છે. ગુરુ પાસેથી આત્મા વિશે સાંભળીને, પછી સાંભળેલા ઝારને આધારે મનન કરવું મન્તવ્યઃ=મનન કરવું જોઈએ. તર્કનું અનુસંધાન કરીને વિચારવું એવું નામ મનન અથવા તર્કથી વિવેચન કરવું એ મનન. સરખાવો: યુક્ત્યાઃ (યુક્તિ તર્કથી) વિવેચન મનનમ્ (ભામતી) અને મનનં યુક્તિ અનુસંધાનમ્ (નાયનિર્ણય). આમ આ શ્રુતિમાં આત્માનાં જ્ઞાનમાં, મન્તવ્યઃ એમ કહીને મનનની તર્કવિચારની સહાયકતા બતાવેલી છે.

પણ્ડિતો મેઘાવી... બ્રહ્મ ઉપનિ. માં ઉદ્દાલક આરુણિ પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને તત્ત્વમ્ અસિતો ઉપદેશ અપાતાનાં આ વાક્ય કહે છે: “જેમ, હે પુત્ર, ગંધાર નામના પ્રદેશમાંથી, આંખે પાટા બાંધીને (અમિનહનમ્) નિર્જન જંગલમાં કોઇકને લઇ જઈને છોડી દેવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વ, ઉત્તર-વગેરે દિશાઓ તરફ જોઈને એ બૂમો પાડે છે. પછી કોઇક તેના પાટા છોડી નાખે અને કહે કે આ આ દિશામાં ચાલવાથી ગંધાર પ્રદેશ જઈ શકાય. પછી તે પુરુષ એક ગામથી બીજે ગામ આવતો પૂછતો, અંતે ગંધાર પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે, કારણ કે તે પુરુષ પંડિત અને મેઘાવી છે. એ શ્રુતિ છે: “તસ્ય યથા અમિનહનં પ્રમુચ્ય પ્રવ્રૂયાત્ પતામ્ દિશમ્ ગન્ધારા પતામ્ દિશામ્ વ્રજેત્ । સ ગ્રામાદ્ ગ્રામમ્ પૃચ્છન્ પણ્ડિતો મેઘાવી ગન્ધારાન્ પથ ઉપસંવચેત પથમ્ પથ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।” (બ્રહ્મ. ૧-૧૨-૨) આવાર્થ એ છે કે જે પંડિત અને મેઘાવી પુરુષ અંતે જેમ સ્વદેશ પહોંચે, તેમ ચોક્કસ ગુરુને મેળવનાર પુરુષ અલ્પને-સ્વને જાણી લે છે.

આ શ્રુતિમાં પ્રસ્તુત ચર્ચા માટે જરૂરી શબ્દો છે: પણ્ડિત. અને આસ તેા મેઘાવી. પણ્ડા=ઉકાર્થ-ધી-સામર્થ્યમ્-કહેલી વાતને સમ-

જ્યાં મા ની શુદ્ધિની શક્તિ એટલે પડા એવી પડા જેનામાં હે તે પડિત મેધા એટલે માર્ગદર્શકની સૂચના પ્રમાણે, ન કહેવ વસ્તુની નાજ તમા જે કલ્પના કરવાની-તર્ક કરવાની જે શક્તિ હોય તે અનુકલેડવિ પ્રયોજકશિક્ષયા ઉત્પ્રેક્ષાશક્તિઃ મેધાવિત્ત્વમ્ (આનન્દગિરિ)

શુદ્ધ પાસેથી, પોતાની પડા શક્તિથી આત્માનુ સ્વરૂપ સમજીને, પછી જે ન કહેલું હોય તેવી નાજતમાં પણ, કલ્પના શક્તિથી (મેધાથી) તર્કવિતરક 'કરીને, આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણી લેવું'

આ શ્રુતિમાં પણ મેધાથી શબ્દથી, આત્મજ્ઞાનમાં તર્કની સહાયતા સૂચ ૩ પ્રા મનઃ = પોતાને-શ્રુતિને

આમ, વેદાન્તમીમાંસામાં અર્પણિત રીતે, અનુમાન ઉપયોગી બને છે, એ શ્રુતિ પ્રમાણથી જાણવા મળે છે.

ન ધર્મજિજ્ઞાસાયામ્ . અહીંથી ભાષ્યમાં એક ભુદી ચર્ચા શરૂ થાય છે. ઉપર, વેદાન્તમાં સ્વીકારાતા શ્રુતિ અને અનુમાન પ્રમાણની વાત કરી વેદાન્તમીમાંસામાં શ્રુતિ મુખ્ય પ્રમાણ અને અનુમાન ગૌણ પ્રમાણ તેથી, આ સૂત્રમાં અનુમાનની વિચારણા હોવાની સંકા કરવી નહીં.. વગેરે.

આ ચર્ચા પરથી, ભાષ્યકારે ધર્મમીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસામાં મનાતા પ્રમાણો. અને એમ શા માટે તેના હેતુઓ રજૂ કરીને, પ્રમાણ્યની ચર્ચા શરૂ કરી.

ધર્મજિજ્ઞાસા કે પૂર્વમીમાંસામાં તેા માત્ર શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણો જ માનવામાં આવે છે શ્રુતિઆદિ-મા આદિ શબ્દથી ઈતિહાસ, પુરાણ, સ્મૃતિઓ સમજવા (ભામતી) પરંતુ, બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કે ઉ મીમાંસામાં માત્ર શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણોને જ નહીં, પણ સકલ હોય તે રીતે, અનુભવ વગેરેને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાય છે અનુભવ-આદિ-મા આદિથી અનુમાન પ્રમાણ સમજવું (ન્યાયનિર્ણય) અહીં, ભાષ્યકારે ખૂબ સારવા નીચી યથાસહન-સહાવિત હોય ત્યાં, જ્યાં જ નહીં-શબ્દ રાખી દીધો છે

બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ ઉપરાંત, અનુભવાદિ પ્રમાણ મનાય છે, તે સિદ્ધ કરવા બે હેતુઓ આપેલા છે (૧) અનુભવ-અવસાનત્યાજ-બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્ય અને (૨) મૃતયસ્તુ-વિષયત્યાજ બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય. એક તેા,

સાક્ષિક જ્ઞાતાનુ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે કરીને, અનુભવમાં પર્વ-
સાન થાય છે. અનુમવ = જ્ઞાતસાક્ષાત્કાર. જ્ઞાતાનની પૂર્ણતા-સમાપ્તિ
જ્ઞાતા અનુભવમાં થાય છે. આમ, જ્ઞાતાનની બાજતમાં અનુભવ કરવો
એ અંતિમ હક્ય હોવાથી, તેમાં અનુભવને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે.
કારમીર નઈ આવેલા માણસનો અનુભવ કારમીરના પ્રવાસમાં ઉપયોગી
થાય—પ્રમાણરૂપ બને. તેમ જ્ઞાતાનુભૂતિ જેણે કરેલી હોય તેનો અનુભવ,
જ્ઞાતિજ્ઞાતાનુને માટે પ્રમાણભૂત બને.

આમ જ્ઞાતાનનો આખરી મુકામ જ્ઞાતસાક્ષાત્કાર કે અનુભવ હોવાથી,
તેના જ્ઞાનની વિચારણામાં શ્રુતિ ઉપરાંત, સ્વતંત્ર રીતે અનુભવ પણ પ્રમાણ
બને. દા. ત. ઉપનિ. માં જેના વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોય, છતાં રામ-
કૃષ્ણ પરમહંસનાં વાક્યો પરમાત્માની ચર્યા-વિચારણામાં પ્રમાણરૂપ લેવાય.
પરમહંસનાં વાક્યોમાં તેમનો પોતાનો અનુભવ છે.

(૨) મૂતવસ્તુ.....જ્ઞાતાનની વિષય ભૂત વસ્તુ છે—જ્ઞા છે. જે
વસ્તુ ભૂત હોય તેના માટે જ અનુભવ પ્રમાણ બની શકે દા. ત. કારમી-
રનો પ્રવાસ પૂરો કર્યા પછી દસ મિત્રો બેઠા મળીને, પોતપોતાના અનુ-
ભવોની ચર્યા કરે. તે ચર્યાનો વિષય ભૂતકાલીન પ્રવાસ છે. તે ચર્યામાં
વિષય ભૂત-ચર્ચા મેલેલી-વસ્તુ હોવાથી, પ્રત્યેકનો અનુભવ સામાન્યતઃ
પ્રમાણભૂત મનાય. જ્ઞાત ભૂત=ભૂતકાલીન એમ અર્થ કરવો નહીં. મૂત=
સત્ય-જે સદાકાલ છે તે. જ્ઞાત સત્ય-સદાકાલ રૂપ હોવાથી, તેના વિષયમાં
અનુભવ પ્રમાણ બની શકે. પ્રવાસના ઉદા.માં જે કારમીરનો પ્રવાસ હજી
થવાનો બાકી-હોય, તો, તેમાં કોઈને કારમીરનો અનુભવ ન હોવાથી,
અનુભવને પ્રમાણ તરીકે અવકાશ જ ન રહે. આ ઉદા. અત્યંત સ્પૂળ
સમજવું.

આમ, જ્ઞાતિજ્ઞાતામાં વિષય ભૂત-જ્ઞા હોવાથી, અનુભવાદિ પણ
પ્રમાણ મનાય છે. આનાથી જિહ્વુ, ધર્મજિહ્વાસાનો વિષય ધર્મ-કર્તવ્ય
કરવાનો બાકી, છે તે-છે જે ભવ્ય-કર્તવ્ય કે ભવિષ્યમાં થનાર છે, તેના
વિષયમાં અનુભવ, પ્રમાણ બની શકે નહીં. તમે જ્યોતિષ્ટોમ પઠ કરો.
તે ક્રિયા પૂરી થાય પછી ધર્મનું સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવે. ધર્મની બાજ-
તમાં અનુભવ કે સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા પણ નથી. સરખાવો-ધર્મસ્ય
અનુમવ-અયોગ્યત્વાત્, તદ્ અનુષ્ઠાનસ્ય ચ શાબ્દ-ધો-માત્રાત્
ખ. ૬

અનુભવયોગ્યે તદ્વાક્યાના નૈવમ્ હત્યયે । (નાયનિયમ)

બીજું, ધર્મજિજ્ઞાસાર્થા ધર્મના આત્મલાભ-પ્રેરણા સ્વરૂપને કેળવનારો-અભિવ્યક્તિ આધાર કાર્ષક પુરુષની ક્રિયા ઉપર હોય છે અમુક ક્રિયા પછી જ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવે તેથી, તેમાં અનુભવ પ્રમાણ બની શકે અનુભવ હમેશા જુતપરતુનો જ થાય

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસાર્થા ધર્મના સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા ન હોવાથી, અને ધર્મ ભવિષ્યમાં થનાર-ભવ્ય હોવાથી, તેના વિષયમાં અનુભવાદિ પ્રમાણ માની શકાય નહીં માત્ર શ્રુતિ વ ને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે

દર્શનમ્ વ દહીને ધર્મનું સાધ્યપણું-કે તેની ભવ્યતા-ભવિષ્યમાં થનારપણું-નતાવે છે તેથી, એક બાજીને બેઠે ધર્મમાં અમુક વિકલ્પોને શાસ્ત્રાનુસાર સ્વીકારવા-અસ્વીકારવાની છૂટ છે ધર્મમાં આવા વિલ્પો હોય છે પણ ખરા પગલુ, બહા કે જે જુત છે-ભવિષ્યમાં બહુતુ સ્વરૂપ પ્રગટ થનાર નથી, સનાતન સત્ છે-તેની બાબતમાં, તે કોઈ પણ, તે નથી પણ તેવા વિલ્પો શરી શકાતા નથી વિલ્પોને સાધ્યક્રિયામાં અવગણ દોષ, સિદ્ધમાં નહીં

દા ત 'અમુક ગામ પહોંચવું' એ સાધ્ય છે. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો આધાર પુરુષની કચ્છા ઉપર છે તે મન હાવે તે રીતે સિદ્ધ કરશે થોડા ઉપર બેસીને જાય, પગે ચાલીને જાય કે જવાતું માંડી જ વળી આમ, ગામપ્રાપ્તિ ભવ્ય-ભાવિમાં થનાર-હોવાથી, પુરુષને અધીન છે તેમાં અનુભવાદિ પ્રમાણ બને અને વિશેષમાં, એકી વિકલ્પોને અથ કાશ રહે આ લોકિક કર્મની વાત

તથા અતિરાત્રે—'અતિરાત્ર' નામના એક ખાસ યજ્ઞમાં, ભરલા યોગરસના પ્યાલાઓમાંથી યોગના પ્યાલાને ગદ્ય કરવો-આતુ એક વિધાન છે બીજા વિધાનમાં યોગનો પ્યાલો લેવાનો નિષેધ કર્યો છે એક વિધાનમાં સૂર્યોદયના સમયે હોમ કરવાતું હતું, તો બીજા વિધાનમાં સૂર્યોદય ન થયો હોય ત્યારે હોમ કરવાતું હતું આમ યોગના પ્યાલાનું ગદ્ય કે હોમક્રિયા ભાવિમાં કરવાની હોવાથી, તેમાં અનુભવને અવગણ નથી અને વધારામાં અહીં પણ વિકલ્પોને સ્થાન મળે, આ યજ્ઞ કર્મની વાત

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસામાં વિધિ, પ્રતિષેધ, વિકલ્પ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સાર્થક અને, બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં આ વિધિ વગેરેને અવકાશ નથી. તેથી એકમાં અનુભવ પ્રમાણ નથી, બીજામાં છે.

(૧) વિધિ—કોઈક ક્રિયા કરવા માટે વિધાન. આપું વિધાન વિધ્ય-ર્થના ૩૫માં મોટેલાગે હોય છે. દા. ત. જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામઃ યજેત્ । જ્યોતિષ્ટોમ-નામના યજ્ઞથી સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞન કરવું જોઈએ. અહીં યજ્ઞ તું વિધ્યર્થ ૩૫ યજેત્ છે. આવા વિધાનને વિધિનામ્ય કહેવાય.

(૨) પ્રતિષેધ—ઉપરના જેવું જ, પણ નિષેધાત્મક વાક્ય. દા. ત. ન સુરાં પિવેત્ । સુરા પીવી જોઈએ નહીં.

(૩) વિકલ્પ—દ્વોદ્વિમિઃ યયૈઃ વા યજેત્ । કાં તો ચોખ્ખાથી કે કાં તો જવથી યજ્ઞ કરવો જોઈએ. આમાં બે વિકલ્પો છે. ગમે તે એકને સ્વીકારી શકાય.

(૪) ઉત્સર્ગ—a general rule સામાન્ય નિયમને ઉત્સર્ગ કહે છે. ન દિશ્યાત્-દિશા ન કરવી જોઈએ. આ ઉત્સર્ગ છે.

(૫) અપવાદ—સામાન્ય નિયમનો ભંગ. દા. ત. અગ્નિ ધોમીયં પશુમ્ બાહ્યમેત્—અગ્નિધોમ નામના યજ્ઞના પશુને કાપવું જોઈએ. અહીં દિશા કરવાની વાત હોવાથી, સામાન્ય નિયમનો તે અપવાદ અને છે.

આ વિધિ વ. ને ધર્મના વિષયમાં અવકાશ છે. બ્રહ્મના વિષયમાં નહીં, કારણ કે આપું અનિશ્ચિત ધર્મ અનુભવયોગ્ય બનતું નથી. સરખાવો : સે ચ કર્મણિ સાવકાશાઃ । તથા ચ અવ્યયસ્થિતં કર્મ, અનુભવ-અયોગ્યમ્ इत्यर्थः । (ન્યાયનિર્ણય)

ન ॥ યસ્તુ...વસ્તુની બાબતમાં ધર્મની જેમ વિકલ્પો કરી શકાતા નથી. વિકલ્પો પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. ધર્મની વાતમાં પુરુષની ઇચ્છાને સ્થાન છે. કોઈ એક વિકલ્પ પ્રમાણે, પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ કે ઇચ્છાને અનુસરીને, સૂર્યોદય પહેલાં કે પછી હોમક્રિયા કરી શકે છે. આમ, ધર્મજ્ઞાનમાં ભલે અનુવાદિની અપેક્ષા ન હોય, પણ પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે. ગોવિન્દાનંદ લખે છે : ધર્મો દિ યથા યથાં જ્ઞાયતે, તથા તથા કર્તુમ્ શક્યતે इति, यथाशास्त्रम् पुरुष-बुद्धि-अपेक्षाः

વિકલ્પા સર્વે પ્રમારૂપાઃ । इत्यक्षरार्थः (સ્તબ્ધપ્રભા) ધર્મ* જે રીતે જણાય તે રીતે કરવી શક્ય છે એમ હોવાથી, શાસ્ત્રમાં કહેવી, પુરુષ-બુદ્ધિની અપેક્ષાવાળા, વિકલ્પો ધર્મના વિષયમાં પ્રમાણરૂપ હોવાય પુરુષની બુદ્ધિને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે કોઈ એક વિકલ્પ સ્વીકારે છે તેથી કહ્યું : પુરુષબુદ્ધિ અપેક્ષાઃ ।

ન વસ્તુ—કોઈ વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન, પુરુષની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતું નથી પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષાએ, જેમ ધર્મના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા આવે, તેમ વસ્તુના સ્વરૂપમાં પુરુષ-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ કોઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી યથાતથ-જે રીતે હોય તેમ જ યથાતથસ્ય માય = યાથાત્મ્ય-જે રીતે હોય તેમ જ હોવાની સ્થિતિ = યથાર્થતા વસ્તુના યથાર્થજ્ઞાનનો આધાર માત્ર વસ્તુને જ અધીન છે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે, આ વસ્તુ આમ છે કે તેમ છે, આ ધર છે અથવા આ પર છે એવું જો મહે તો તે વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન નહીં બને

વસ્તુયાથાત્મ્યજ્ઞાન વસ્તુતત્ત્વમ્ યય—વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન વસ્તુને જ અધીન છે શકરાચાર્યના આ સિદ્ધાંત બહુ મહત્વનો છે હા તેમ અધારમાં કોઈક યામલાને જોઈને કહે કે-આ રથાણ (ચાલતો) છે અથવા કોઈક માણસ છે અથવા બીજું કંઈક છે

બીજી યામલારૂપી વસ્તુમાં પુરુષ બુદ્ધિથી વિચ્છેદો કરે છે તેમાં રથાણને રથાણ (ચાલતો) તરીકે જાણવો એ જ તેનું યામલાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે પરંતુ યામલાને પુરુષ કે બીજું કંઈક કહેવું એ યામલાનું મિથ્યા જ્ઞાન છે કારણ કે પુરુષત્વ વગેરે માણસની એ જોનારની બુદ્ધિ યામલા ઉપર આરોપણ છે, ખરેખર યામલાના સ્વરૂપમાં નથી

પ્રામાણ્ય-પ્રમાણતા—આમ જૂતવસ્તુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પ્રમાણ્યતા-પ્રમાણ્યરૂપ હોવાની સ્થિતિ વસ્તુને જ અધીન છે જ્ઞાનજ્ઞાનનો વિષય પણ જૂતવસ્તુ જ્ઞાન હોવાથી, જ્ઞાનજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાનને જ અધીન છે જ્ઞાન જેવું છે તેવું ને તેવું જ જિજ્ઞાસુ જાણતું, એ જ જ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞાન-યથાર્થજ્ઞાન છે આમ, આ જ્ઞાન પ્રમાણ્યરૂપ છે કે મિથ્યા તેનો સાચો આધાર વસ્તુ પોતે જ છે

આ જ્ઞાનતર્ક સાતત્ય એક મન નોધવા જેવો છે Being is.

Being is in-itself. Being is what it is. સત્ છે. સત્ તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. સત્ જો છે, તે જ છે. પ્રો. મધુસૂદન બક્ષી આ વાત સમજાવતાં સખે છે, “સૂર્ય પ્રકાશમાં હું ગુલાબનું ફૂલ જોઈ રહ્યો છું ત્યારે તે અમુક સ્વરૂપનું દેખાય છે. પરંતુ, સંધ્યાકાળે તે બીજા રૂપનું દેખાય છે. આ બીજાં રૂપોની અનુપસ્થિતિને કારણે વસ્તુઓના જ્ઞાતાની તત્કાલ મનસ્થિતિથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે.” (Trans phenomenal Being of phenomenon) (સાત્રની અસ્તિત્વવાદ)

(૧૪) જનુ મૂતવસ્તુત્વે ..આમ, ધર્મમીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસા વચ્ચે પ્રમાણભેદની ચર્ચા કરવા જતાં, એક બીજા સંકલ્પ કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ બ્રહ્મ ધર્માદિ જેવી મૂતવસ્તુ હોવાથી, તે પ્રમાણાન્તર-શ્રુતિ પ્રમાણથી બીજાં પ્રમાણો જેવાં કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાનનો વિષય બનશે. જો બ્રહ્મ શ્રુતિથી અન્ય પ્રમાણનો વિષય બને તો, શ્રુતિઓ નિરર્થક બને. કારણ કે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જાણેલા બ્રહ્મને જ શ્રુતિઓમાં કહેતું છે તેમ માનતું પડે જેમ કોઈ બે મિત્રો નદી કિનારે જતા હોય અને ફળ પડેલાં બનેને નોંખાય, ત્યારે એક મિત્ર બીજાને કહે—નદ્યા. તીરે ફલાનિ સન્તિ. આ વાક્યનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. કારણ કે પડેલાં ફળ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવા મળે છે, તેથી, નદ્યા:....એ વાક્ય પ્રત્યક્ષથી જાણવાને જાણીવે છે—માત્ર અનુવાદ કરે છે. જો બ્રહ્મ પણ પ્રમાણાન્તરથી જાણવા મળે છે, એમ તમે માનશો તો શ્રુતિઓ પ્રત્યક્ષ-અનુમાનથી મળતા જ્ઞાનનો જ અનુવાદ કરતી હોવાથી નિરર્થક બની જશે.

મૂત એવા બ્રહ્મનું જગતના કારણ તરીકે જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણથી થાય છે એવું તમે કહેવું જ છે આમ, મૌલિક રીતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અનુમાનથી થતું હોય તો પછી મૂળ એવા અનુમાનની જ વિચારણા સૂત્રોમાં છે એમ માનવું પડશે, નહીં કે અનુમાનથી મળતા જ્ઞાનનો માત્ર અનુવાદ કરનારી શ્રુતિઓની વિચારણા.

બ્રહ્મ તો સિદ્ધ કે મૂત વસ્તુ છે, તેથી તેની જ્ઞાતતામાં અનુમાનજ પ્રમાણ બનશે, શ્રુતિ નહીં. સરખાવો : તથા ચ જન્માદિસૂત્રે જગત-કારણ અનુમાનમ્ વિચાર્યમ્, સિદ્ધાર્થે તસ્ય (અનુમાનની) માનત્વાત્ પ્રમાણતાં), ન શ્રુતિઃ (વિચાર્યાં), સિદ્ધાર્થે તસ્યાઃ અમાનત્વેન તદ્-વિચારસ્ય નિષ્ફલત્વાત્ इति शङ्कते ननु इति ।” (૨૧પ્રકા.)

ન इन्द्रिय-अविषयत्वेन.. ४ ઉપર કહેલી વાતનો નિષેધ કરે છે ધારો કે તમે કહો છે તેમ જ્યાં અન્ય પ્રમાણનો વિષય બને તો તે પ્રત્યક્ષનો જ વિષય પહેલા બનશે કારણ કે અનુમાનનો આધાર પણ આખરે તો પ્રત્યક્ષ ઉદા. થી બધાયેલી વ્યાપ્તિ ઉપર હોય છે જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય બને તો જગતરૂપી કાર્ય સાથે જોડાયેલું જ્યાં પણ દેખાયું જોઈએ જેમ ઘર સાથે માટી (જોડાયેલી) દેખાય છે પરંતુ, જ્યાંના જગત સાથેના આવા સબધનું ગ્રહણ થતું નથી તેથી, આપણે કહેલી ધારણા ખોટી છે એટલે કે જ્યાં ઇન્દ્રિયનો વિષય બનતું નથી તેથી, શ્રુતિએ અનુમાનના અનુવાદરૂપ નથી

इन्द्रिय-अविषयत्वेन सम्यग्-अग्रहणात्—તો અનુવાદ અને કરે ન છે—તેનો જ્યાંનો, અન્ય પ્રમાણે સાથેના સબધ સ્વીકારવામાં આવતો નથી થીએએ પણ આમ જ બાબતોર ક્યું—No connection with those other means of knowledge પરંતુ, આ સબધ અગ્રહણને અન્યત્ર પણ સમજાયા ॥ વાંચો ગ્રહણ इन्द्रिय-अविषयत्वे, इदं कार्यम् गृह्यमाणं ग्रहणा सम्यग्-अग्रहणा इति गृह्येत, तस्मात् सम्यग्-अग्रहणात् न इन्द्रिय-विषयः । (ભામતી ઉપર પાદટિપ્પણી) ભાષ્યમાં આગળ પણ આ સબધ, જગત અને જ્યાં, કાર્ય, —કારણ વચ્ચેનો તેમ બતાવ્યું છે સતિ हि (ભાષ્ય) આનંદગિરિ કહે છે, “सम्यग्-अग्रहणात् इति उपलब्धं व्यनक्ति—सति हीति ।” સતિ हि થી એના ભાષ્યમાં, સબધ—અગ્રહણથી १૦૫ કરેલી વાતને જ વ્યક્ત કરેલી છે

તેથી, સબધ—અગ્રહણ એટલે જ્યાં અને જગતના સબધનું અગ્રહણ એમ લેવું કદાચ વધુ યોગ્ય ગણાશે કારણ કે इन्द्रिय-अविषयत्वे એમાં જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો તો નિષેધ છે જ તે નિષેધ આટલો હેતુ આપેલ છે સબધનું ગ્રહણ ન થતું હોવાથી—એમ કહીને

ઇન્દ્રિયો કેમ જ્યાંને જાણી શકતો નથી? સ્વભાવતઃ—ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવ—બધારણને કારણે પ્રથમ વિષય—જ્યાં જગતની વસ્તુઓ—external things અને બીજી વાર વિષય—ઇન્દ્રિયજાનનો વિષય—object ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવ જ એવો છે કે તેઓ જગતની બાહ્ય વસ્તુઓને જ વિષય બનાવે છે ઇન્દ્રિયોના આવા સ્વભાવ બતાવતી કહેપનિપદની એક શ્રુતિ છે—

પરાઽચિ જ્ઞાનિ વ્યવૃણત્ સ્વયમ્.

પરાઽ પદ્યયતિ ન અન્તરાત્મન્ ।

(૪૧ ૨ ૧૧)

અર્થે જ્ઞાનિ-ઈન્દ્રિયોને પરાઽમુખ અને તેમ હિંસિત કરી-દશેલી છે. પ્રત્યક્ આત્માને જોવાનું સામર્થ્ય તેમને ન આપવું એ જ તેમની હિંસા.

અન્યપક્ષે જ્ઞાન પણ રૂપાદિ વિષયયુક્ત ન હોવાથી, ઇન્દ્રિયનો વિષય બનવું નથી.

સતિ દ્વિ.. આગળ કહેલી વાત જ વધારે સ્પષ્ટ કરેલી છે કાર્ય-મોક્ષમ્ ..જે કામ હોય તે હમેશાં કારણવાળું જ હોય-એવી વ્યાપ્તિ તો એમને પણ નીકામ છે પણ આવી વ્યાપ્તિની મદદથી, સ્વતંત્ર રીતે તમે જોઈશો અનુમાન કરી શકશો નહીં. શ્રુતિની મદદ લીધા વિના છૂટકો નથી. અમે પણ માન્યું કે કામને કારણ હોય જ હવે કાર્યનું તો પ્રત્યક્ષથી મદદ થાય છે તે કામ કોઈક કારણે તો કરેલું છે હવે જ્ઞાનથી એ કામ થયું કે કોઈક અન્ય કારણથી જગતકામ થયું -તેનો નિશ્ચય અનુમાનથી થઈ શકેનો નથી. ગ્રહણા સમ્યક્ત્વમ્=ગ્રહણા કૃતમ્. સંવદ્વમ્=કૃતમ્ યસ્માત્ (ગ્લખભા)

તેથી, જાણે માન કારણનું અનુમાન કરી શકાતું હોય, પણ તે કારણ એ જ્ઞાન જ છે એમ જાણવા માટે તે કારણના નિશ્ચિત સ્વરૂપને જાણવા માટે તો શ્રુતિનો જ આશ્રય લેવો પડશે તેથી, આ જન્માદિ સૂત્ર અનુમાનને મૂંઝવવા માટે નથી, વેદાન્ત વાક્યોને જ મૂંઝવવા માટે રચાયેલા છે.

કિં પુન... આ સૂત્રના મૂળમાં કષ્ટ શ્રુતિ છે? લિલક્ષવિપિતમ્=લક્ષ (૧૦ ઉ ખ્યાન આપવું, વિચારવું વગેરે) ધાતુનું ઈન્દ્રિય દર્શક, લાવવાયક નામ બનશે. લિલક્ષવિપા (સેદ), તેના પાંચી લિલક્ષવિપિતમ્ બૂંદ એટલે વિચારણા કરવા ઈન્દ્રિયાયેલ લિલક્ષવિપિતમ્ વેદાન્ત વાક્યમ્-વિચારણા કરવા માટે ઈન્દ્રિયાયેલ ઉપનિષ્ઠ વાક્ય કયું છે? સરખાવો. -દ્વિ=ગ્રહણિ લક્ષણાર્થત્વેન વિચારયિતુમ્ દૃષ્ટમ્ વાક્યમ્ કિમ્ હત્યર્થ (ગ્લખભા)

તૈત્તિરીય ઉપનિષ્ઠ બ્રહ્મણી (૩૧૧ ૬) માં બ્રહ્મ વારુણિને, તેના પિતા વરુણ જ્ઞાનો ઉપદેશ આપે છે. તેમાં યતો વા રમાન્તિ ..એ શ્રુતિ આપે

છે. આ શ્રુતિના અર્થની સ્પષ્ટતા સ્વરૂપાંતરમાં કરેલી છે. આમાં, જાયન્તે, જીવન્તિ અને અભિસંવિશન્તિ એ ત્રણ ક્રિયાપદોથી જન્મ, સ્થિતિ અને લય અનુક્રમે સૂચવાય છે. વળી, હમાનિ મૃતાનિ પદો આ જગતને સૂચવે છે, અને યતઃ ને તો સ્પષ્ટ રીતે. બ્રહ્મ કહેલું જ છે—તદ્ બ્રહ્મ આમ, આ સૂત્રના ત્રણ પદો, જન્માદિ, વ્યસ્ય અને યતઃ અનુક્રમે જાયન્તે, હમાનિ મૃતાનિ અને યતઃ (સામાન્ય) ઉપર આધારિત છે. આમ આ સૂત્રમાં વેદાન્ત વાક્યરૂપી કુસુમનું જ શુદ્ધ કરેલું છે.

તૈત્તિ. ઉપનિ. માં કહ્યા પ્રમાણે, બુદ્ધ વારુણિ તપ કરે છે ને અનુક્રમે પ્રાણ, મન વગેરેને બ્રહ્મ તરીકે જાણે છે. પુનઃ, તે પિતા પાસે જાય છે અને કહે છે : ઇદ્યોહિ મે ભગવો બ્રહ્મ. પૂજ્ય પિતાજી, મને બ્રહ્મ વિશે શોખવો. પિતા તેને તપથી બ્રહ્મ જાણવાનું કહે છે. તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ ।

અંતે, વારુણિને જ્ઞાન થાય છે કે આનંદ જ બ્રહ્મ છે અને તે આનંદમાંથી જગતનાં જન્માદિ થાય છે.

લક્ષણ એ પ્રકારનાં હોય. (૧) તટસ્થ લક્ષણ અને (૨) સ્વરૂપ લક્ષણ.

(૧) તટસ્થ લક્ષણ, વસ્તુના બંધારણમાં સ્વભાવમાં જે ગુણ ન હોય, તે લક્ષણ બતાવેલીને જ્યારે લક્ષણ કહેવામાં આવે ત્યારે તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય દા. ત. જાણ્યામે સન્દ્રઃ શાખાની આગળ ચંદ્ર છે—એ ચંદ્રનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કારણ કે શાખાની આગળ હોવાનું—એ ચંદ્રના બંધારણનો ગુણ નથી. એ ગુણ તો અનુક્ર સમય પૂરતો ચંદ્રમાં આરોપાય ॥

(૨) સ્વરૂપ લક્ષણ—વસ્તુના મૂળભૂત કોઈક બંધારણમાં : હેમા ગુણને આધારે લક્ષણ અપાય તે તે સ્વરૂપ લક્ષણ દા. ત. મહાવૃક્ષવૃક્ષોઃ શ્વેતઃ દ્રવ્યત્વંત પ્રકાશવાળો ચંદ્ર. અત્યંત પ્રકાશ તો ચંદ્ર ઉપર છે, તેથી-તો અવકાશમાત્રીઓ દર્શાવતા તાપથી બચવા વિશિષ્ટ પોશાક પહેરે છે. પણ એ દર્શાવતો પ્રકાશ ચંદ્રના બંધારણમાં—ચંદ્રના સ્વભાવ કે સ્વરૂપમાં છે ખરો. જે એમ ન હોય તો ઉપર જનાવેલ લક્ષણને ચંદ્રનું સ્વરૂપ કહેવામાં કદી શકાય નહીં. મનુષ્ય શુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એ લક્ષણમાં શુદ્ધિ મનુષ્યનાં સ્વભાવનો અન્યપ્રાણી વ્યાવર્તક ગુણ છે તેથી, જાને સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય.

દવે, જગતનાં જન્માદિ કર્ણ એ બ્રહ્મનો સ્વભાવનો કોઈ ગુણધર્મ નથી. જેમ રજજીના અગ્રાનને લીધે રજજીનાં જ ઉપાધારવાળો સાપ અને

છે, તે સાથે રજ્જુના અસ્તિત્વમાં જ રિધિતિ ધરાવે છે, પછી રજ્જુમાં જ લય પામી જાય છે, તેમ અવિદ્યાયુક્ત બ્રહ્મ જ તત્ત્વ ઉપાધાન કારણ બને, તે બ્રહ્મમાં જ દષ્ટી ગે છે તે-બ્રહ્મની સત્તામાં જ જગતની સત્તા છે, અતે તે બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે (ભાભતી) આમ, જગત રજ્જુમાંથી ઉત્પન્ન થતા આપના જેવું છે ઉત્પત્તિ વગેરે પણ એવો જ છે. તેથી, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જગતના જ-માદિ કલ્પાનો અનુદર્શ હોતો નથી.

આનન્દ એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ છે તેથી આનન્દમ્ બ્રહ્મમ્મિતિ વ્યજાનાત્ (તે ૧/૧) એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ મહેવાય

નિર્ણયવાક્યમ્ એટલે યતઃ વાગી શ્રુતિમાં કાઢને પ્રકૃતિ વગેરે કાશ્યોની શકા ન થાય તે માટે આનંદાત્ હિ સત્ત્વ એમ યત સમને માટે આનંદાત્ સમ શ્રુતિમાં મુકીને કારણ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય આપ્યો. તે કારણ આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે આવો નિર્ણય આપનારું વાક્ય તે નિર્ણય-વાક્ય

અન્યાનિ અપિ . ઇ ત ય સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં સપ । તદ્માત્ પતદ્ બ્રહ્મ જ્ઞાનમયં અન્ન ચ જાયતે (મુ ૩૬ ઉપનિ ૧। ૧। ૬) આ વાક્યમાં બ્રહ્મનું તદ્માત્ વક્તવ્ય સમજવું જગતના કારણ તરીકે બ્રહ્મને બનાવતી શ્રુતિઓ પણ સૂત્રમારને અભિપ્રેત છે.

વિજ્ઞાનમ્ આનન્દમ્ બ્રહ્મ । (બૃહ ગાહાર ૮) જેવાં વાક્યોમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ સમજવું.

જન્માદિ-મરણ યતઃ સૂત્ર ઉપરના સાકરભાષ્યમાં અર્થાધેના કેટલાક મહર્ષિઓ મુદાઓ—

- (૧) સૂત્રના ત્રણ પદોના અર્થ
- (૨) સૂત્રના વાક્યનો સમગ્ર અર્થ
- (૩) મારકમુનિપણિત ૭ વિકારોનું જ-માદિથી મરણ ન કરવું
- (૪) વિકલિષ્ટ જગતનું કારણ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જ હોઈ શકે
- (૫) આ સૂત્રમાં અનુમાનની વિચારણા નથી
- (૬) ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા વચ્ચે પ્રમાણ્યભેદ
- (૭) બ્રહ્મ શ્રુતિથી અન્ય પ્રમાણનો વિષય બની શકે નહી
- (૮) આ સૂત્રમાં વિચારણા કરવા ઉચિત્તમેલ શ્રુતિના મૂળ વાક્યો

સૂત્ર ૩

ત્રીણ શાસ્ત્રયોનિત્વ-અધિકરણમ્—આ અધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે

જગત્ ત્રીણ જન્માદિ સૂત્રમાં બ્રહ્મને જગતતુ કારણ બતાવીને, તે સર્વં છે એમ અનુમાનથી સૂચ્યુ અદ્યુત જગતની રચના કરનાર કારણબ્રહ્મ સર્વં જ હોવું જોઈએ

ઉપક્ષિપ્તમ્—બ્રહ્મને સર્વં તરીકે સૂચ્યુ છે કારણ, કે શ્રુતિના શબ્દો તે જગતના કારણ તરીકે બ્રહ્મને બતાવે છે એ કારણબ્રહ્મ સર્વં છે, એમ એ યજ્ઞો ઘા શ્રુતિમાં દ્યુ નથી ઉપ + ક્ષિપ્ 'સૂચવું' પરથી that has been implied (દેશપાડે) સરખાવે. That Brahman is omniscient we have been made to infer from it being shown that it is the cause of the world" (ધીને) સર્વજ્ઞત્વમ્ અર્થાત્ ઉક્તમ્ (ન્યામ નિર્ણય) સર્વંના અર્થ દ્વારા સૂચવી, પણ શબ્દ દ્વારા નહીં

તત્ પદ તે સર્વજ્ઞત્વન-ત્રીણ સૂત્રમાં સ્થિત સર્વજ્ઞત્વને વધુ દર્શ કરવા માટે આદરણીય ત્રીણ સૂત્રની રચના કરે છે

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥૩॥ આ સૂત્રમાં બે શબ્દો છે (૧) શાસ્ત્ર અને (૨) યોનિ (બ્રહ્મ) વેદાદિ શાસ્ત્રતુ યોનિ = કારણ છે, તેથી (તે સર્વં છે) વેદાદિશાસ્ત્રતુ કારણ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વં છે શાસ્ત્રસ્ય યોનિ શાસ્ત્રયોનિ ધડી તત્તુ શાસ્ત્રતુ કારણ હવે, આ સમાચારને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષામાં મૂકતા તેમાં દ્વ પ્રત્યય બગાડયો એને થયું શાસ્ત્રયોનિત્વ શાસ્ત્રયોને ભાવ = શાસ્ત્રયોનિત્વમ્ શાસ્ત્રતુ કારણ કારણ હોવાપણુ બ્રહ્મશાસ્ત્રયોનિ એ સાદી ભાષા યર્ષ બ્રહ્મણ. શાસ્ત્રયોનિત્વમ્ એ દર્શન પરિભાષા બ્રહ્મ શાસ્ત્રતુ કારણ છે = બ્રહ્મતુ શાસ્ત્રના કારણરૂપે હોવું હવે, (બ્રહ્મ) શાસ્ત્રયોનિ તસ્માત્ (તત્ સર્વંમ્) બ્રહ્મ શાસ્ત્રતુ કારણ છે તેથી તે સર્વં છે તેમ કહેવાને બદલે (બ્રહ્મણ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ (તત્ સર્વંમ્) એમ મ્હું

મહત્ આમાં ક્રમવેદાદે શાસ્ત્રસ્ય વ્યવેદ શાસ્ત્રતુ એ વિશેષ (નામ) છે વ્યવેદાદિ શાસ્ત્રના ચાર વિશેષણો સઃ આપે છે માત્ર ૪૪૫૧૧

કારણ હોવાથી જ એક સર્વં છે, એટલું જ નહીં પણ વેદાદિ શાસ્ત્રનું કારણ પણ એક હોવાથી તે સર્વં છે. આ ચારે વિશેષણો કાર્યનાં બતાવીને, કારણની સર્વશક્તિની બળના કરેલી છે.

(૧) મહત્ત્વ:—મહાન એવા ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું યોનિઃ = કારણ એક છે. આ શાસ્ત્ર ગ્રન્થની દૃષ્ટિએ તેમજ અર્થના ગૌરવથી મહાન છે. શ્રી વાયસ્વતિ કહે છે કે વર્ણાશ્રમ, ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર, સવારથી સાંજ સુધી કરવાનાં આદિનક કર્મો, અમુક નિમિત્તને ક્ષીધે થતાં નૈમિત્તિક કાર્યો, મનની ઇચ્છા સંતોષવા થતાં કામ્ય કર્મો—આ કર્મોની પદ્ધતિઓ, બ્રહ્મતત્ત્વ વગેરે વિષેનું જ્ઞાન ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રમાંથી આપણને જોવા મળે છે. અતઃ યવ મહાવિષયાત્ મહત્ (ભામતી) ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનો વિષય મહાન હોવાથી, તે શાસ્ત્ર પણ મહાન છે.

જે વિવિધ વિષયોમાં શિષ્યોને શિક્ષણ આપે છે—શિષ્યોનું શાસન કરે છે તેથી તેને શાસ્ત્ર કહેવાય. શિષ્યાણામ્ શાસનાત્ શાસ્ત્રમ્ ।

અનેક વિદ્યાસ્થાન... અનેક વિદ્યાસ્થાનોથી શ્રદ્ધિ પામેલ એવું શાસ્ત્ર. ઉપ + વૃદ્ધ ‘શ્રદ્ધિ પામવી’ પરથી. આ વિદ્યાસ્થાનો ૧૪ છે એમ બતાવવા પંક્તિ હરદત્ત સર્મા વાસવકવનો એક શ્લોક લાંકે છે. તેમાં પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એમ ચાર; સિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ એ વેદગો ૭; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને અથર્વવેદ એ ચાર, એ બધા મળીને કુલ ચૌદ (૪ + ૬ + ૪) વિદ્યાસ્થાનો બતાવેલા છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ આ જ ચૌદ વિદ્યાસ્થાનો મળ્યાવેલા છે. અહીં નૈપથમાં ૨૦૦ કરેલ શ્રોત્રધર્મ મહાકવિનો એ આકર્ષક વિરોધાભાસ માઠ આવે છે.

ચતુર્દશત્વ્યં કૃતવાન કૃતઃ સ્વયમ્,

ન વેદિમ વિદ્યાસુ ચતુર્દશસ્વયમ્ ॥

(નૈપથ્યરિત ૧૪)

ચતુર્દશ વિદ્યાઓમાં ચતુર્દશ પક્ષો તો સ્વાભાવિક જ હોય—એમ એકમાં એક પક્ષો. તેમણે નવરાત્નએ ક્યાથી તેમના ચતુર્દશત્વને સિદ્ધ કર્યું? ચતુર્દશત્વ ચૌદ—સંખ્યા હોવાપણ અને ચાર દશાઓ હોવાપણ. ૧૪ વિદ્યાઓને અર્થ્યન, બોધ, આચરણ અને પ્રચાર એ ચાર દશાઓને (ચતુઃદશા) ક્ષીધે ચતુર્દશત્વના મુખવાણી કરી !

વિષયાંતર યયુઃ હવે મૂળ વાત. સંસ્કૃત ત્રણે ટીકાઓમાં (સ્તમ્ભલા, ભામતી અને ન્યાય નિર્ણયમાં) દશ વિદ્યાઓ જ ગણાવી છે. તેમાં ચાર વેદને ગણેલ એ જ યોગ્ય છે કારણ કે અનેકવિદ્યાસ્થાન એ ઋગ્વેદાદિનું તો વિશેષણ છે.

ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર આ વિદ્યાસ્થાનોથી ઉપજી દિત = વૃદ્ધિ-પામેલ છે અથવા સમર્થિત બને છે (supported by...) અથવા ઉપકૃત બનેલ. ભામતી વ ત્રણે ટીકાઓમાં ઉપજી દિતનો ઉપકૃત અર્થ આપેલ છે. કદાચ એ જ વધુ યોગ્ય છે. દશ વિદ્યાસ્થાનોનાં ઉપકરણવાળું સાધનસામગ્રીવાળું ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર

(૩) પ્રદીપચત્... દીવાની જેમ બધી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરનાર (અવધ્યોતિનઃ) જેમ દીવો અધકાર દૂર કરીને વસ્તુઓ પ્રગટ કરે તેમ શાસ્ત્ર પણ અજ્ઞાન દૂર કરીને જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન આપે છે.

(૪) સર્વજ્ઞકલ્પસ્ય... લગભગ સર્વજ્ઞ એવું ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર. લગભગનો અર્થ બતાવવા સજ્ઞને અંતે કલ્પ, લેધ્ય કે લેધીય એ તદ્દિત પ્રત્યયો લગાડાય છે. તેથી, સર્વજ્ઞ કલ્પ = લગભગ સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ નહીં.

શાસ્ત્રના આ ચાર વિશેષણો આપીને, યોનિઃ એ સૂત્રગત પદનો અર્થ બતાવ્યો. યોનિ સજ્ઞને અર્થ કારણ ઉપરાંતે પ્રમાણ પણ શ. કરે છે. જે બીજા અર્થને આધારે આ ત્રીજા સૂત્રનું બીજું અર્થઘટન બાબ્ધકાર આપે ॥

ન हि ईदृशस्य... આવા વિશિષ્ટ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ સિવાય થઈ શકે નહીં. લક્ષણ = નામવાળા વળી, એ શાસ્ત્ર પોતે સર્વજ્ઞના શુભથી અન્વિત કે યુક્ત છે, તો પછી એ શાસ્ત્રનું કારણ બ્રહ્મ તો સર્વજ્ઞ હોય જ કારણમાં સક્રિય હોય તો જ કાર્યમાં આવે, ॥

જેમ બીજા સૂત્ર ઉપરના બાબ્ધમાં જગતરૂપી કાર્યનાં ચાર વિશેષણો આપીને તેના કારણ તરીકે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને સાબિત કર્યું, તેમ અંદી પણ શાસ્ત્રના ચાર વિશેષણો કહીને, બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતાનું સ. અનુમાન કરે છે.

ઉપર રજૂ થયેલ તર્ક વધુ સ્પષ્ટ કરવા બાબ્ધકાર એક વ્યાપ્તિ રચે છે. પંચાવધી ન્યાયમાં આ પ્રમાણે બતાવી સકાય, ॥

પદ્મ—અહીં સ્વરચિત વેદાદિ શાસ્ત્ર કરતાં વધુ વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવે છે.

દેવુ—અહીં તે વેદાદિ શાસ્ત્રનો કર્તા દેવાથી.

સોદાદરણ્ય વ્યાપ્તિ—જે જે શાસ્ત્ર જેના જેનાથી રચાય તે તે શાસ્ત્ર કરતાં કર્તા હમેશાં અધિક જ્ઞાન ધરાવે છે. દા. ત. પાણિનિમુનિનું વ્યાકરણ-ઉપનય-આ અહીં વેદાદિશાસ્ત્રની કર્તા છે.

નિગમન-અહીં વેદાદિશાસ્ત્ર કરતાં વધુ જ્ઞાન ધરાવે છે.

વાક્યરચના-યત્ શાસ્ત્રમ્ યસ્માત્ પુરુષવિરોપાત્ સંભવતિ, સ (પુરુષઃ) તતઃ (તત્-તત્સિલ-તતઃ તે શાસ્ત્રથી) અધિકતરવિજ્ઞાનઃ ।

પાણિનિમુનિ તેમણે રચેલા વ્યાકરણ કરતાં ધણું વધારે જાણુના હતા. તેમણે 'બધુ' જ વ્યાકરણ વિષયક જ્ઞાન અણખ્યાયીમાં ઉતરી આવ્યું નથી. કૃતિ કરતાં કર્તા હમેશાં મહાન હોય જ.

અગ્રવેદાદિ શાસ્ત્ર સર્વશક્ત્ય-અગ્રમગ સર્વશ છે. તેથી, છે શાસ્ત્રનો કર્તા (અહીં) સંપૂર્ણ સર્વશ હોવો જોઈએ આમ કાર્યની વિશિષ્ટતા પરથી શાસ્ત્રની સર્વશતાત્વ અનુમાન થયું.

અહીં બીજાં પણ બે વિશેષણો શાસ્ત્રને લગતાં છે. (૧) વિસ્તારાર્થમ્ શાસ્ત્રમ્ અને (૨) દોષ-યક વેદાર્થમ્ અપિ શાસ્ત્રમ્.

શાસ્ત્ર ગમે તેટલું વ્યાપ્તિ-વિસ્તારયુક્ત હોય તો પણ, લેખકના મનના તમામ ભાવોને વ્યક્ત કરી શકતું નથી. વિસ્તર- પ્રસાર, વ્યાપ્તિ. વ્યાપ્તિ-વ્યાપકતાના ગુણથી યુક્ત અર્થવાણું હોવા છતાં, કર્તાના બધા જ જ્ઞાનને દર્શાવી શકતું નથી. કેટલાક એવા અસાધારણ ગુણધર્મ હોય છે કે જેમનો અનુભવ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકાતો નથી. દા.ત. શેરડી, દૂધ, ગોળ એ દરેક મધુર છે. પણ પ્રત્યેકની મધુરતા ભિન્ન છે. ગમે તેટલો વિસ્તૃત અર્થ શબ્દોમાં ભરવામાં આવે તો પણ, આ મધુરતાઓ વચ્ચે ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવી મુશ્કેલ છે. અરે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ આવી ભિન્ન ભિન્ન મધુરતાઓ વચ્ચેનો ભેદ શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકે નહીં. સરખાવો : ન જલુ રહુ-ક્ષીર-ગુડાદીમાં મધુર રસ-મેદાઃ શકયાઃ સરસ્વત્યા અપિ આરવ્યાતુમ્ । વિસ્તરાર્થમ્ અપિ ધાકયમ્ ન ધક્તજ્ઞાને ન તુલ્યવિષયમ્ । હિતિ કથયિતુન વિસ્તર-પ્રદાનમ્ । (ભાગતી)

શ્રી યાજ્ઞે પણ આ વાક્યનો અનુવાદ કરે છે. "...a man 'Pos-

sesses a more extensive Knowledge than his work, 'Comprehensive though it be.' વિસ્તરાર્થમ્ Comprehensive व्यापક अर्थથી હરેતુ.

(૨) જ્ઞેય-પ્રક-દેશ-અર્થમ્ અપિ શાસ્ત્રમ્-એ વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રે તો જગતની સર્વ જાણવા યોગ્ય-જ્ઞેય-વસ્તુઓના એક ભાગના અર્થને જ સમાવી લેતુ હોવા છતાં, તેવા શાસ્ત્રનો કર્તા તો તેનાથી 'અધિકે જ્ઞાનવાન હોય છે. સમ્પ્રદાશાસ્ત્ર કે પાણિનિમુનિનું વ્યાકરણ શાસ્ત્ર એ જગતના જાણવા જેવા પદાર્થોમાનુ એક છે ખરેખર તો આ વિશેષજ્ઞ, ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના આગળ આવતાં સર્વ-જ્ઞાન-માકરસ્ય વિશેષજ્ઞના (સીધા વિશેષર્થ) છે. સર્વ જ્ઞેય વસ્તુઓના એક ભાગ-વ્યાકરણ-ના અર્થવાળા વ્યાકરણથી પાણિનિ અધિકજ્ઞાન ધરાવે છે, તો પછી સર્વજ્ઞાનના અંકારરૂપ ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના કર્તા (બ્રહ્મ) તો સર્વજ્ઞ જ હોય.

આચાર્ય ત્રિશ્વેશ્વર કહે છે-“પાણિનિકે જ્ઞેય યા પાણિનિકો જ્ઞાત (૧) પદાર્થોકા પ્રકરેશ ॥” (પાતુ-૭૧) અહીં જ્ઞેય=પાણિનિને જ્ઞેય અથવા જે જ્ઞાન હતું આવો અર્થ બાંધ્યકારને અભિપ્રેત હાગતો નથી. સરખાવો “Some special body of doctrine referring to one province of knowledge only.” (શ્રી ધીમે) કિમુ વ્યક્તવ્યમ્. આજ્ઞાના વાક્યની-યોજના આ પ્રમાણે કરવી. ઋગ્વેદાદિ-આરબ્યસ્ય, યસ્માત્ મહત્તો ભૂતાત્ યોનેઃ સંભવઃ તસ્ય મહત્તો ભૂતસ્ય ગ્રહણ નિરતિશયં સર્વજ્ઞત્વં સર્વશક્તિમત્ત્વં ચ કિમુ વ્યક્તવ્યમ્. “ઋગ્વેદાદિ જે મહાન ભૂત (બ્રહ્મ) એવા કારણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહાનભૂત બ્રહ્મની સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા વિશે તો પૂછવું જ શું ?”

બનેકશાસ્ત્રા કહીને શાસ્ત્રની ગ્રન્થની દૃષ્ટિએ મહાનતા બતાવી. વેપતિર્યદ્. વગેરે કહીને શાસ્ત્રના વિષયની વ્યાપકતા દર્શાવી. સર્વજ્ઞાન આકર-ભાષ્ય-કહીને શાસ્ત્રના વસ્તુ માત્રને પ્રકાશિત કરવાના શુભનો નિર્દેશ કર્યો.

વળી, શાસ્ત્રમાંથી જે રીતે વેદો ઉત્પન્ન થયા તે રીતે પણ બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતા-સર્વશક્તિમત્તા બતાવે છે. (૧) અપ્રયત્નત્વેન યદ્ય-અપ્તત્વ વગર કર્તા કોઈ ક્રિયા કરે તો તેથી કર્તાની અધિકશક્તિ સચિત થાય છે. વેદાદિ જેવા શાસ્ત્રને પણ બ્રહ્મ અપ્તત્વ વગર ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, બ્રહ્મ સર્વ-શક્તિમાન છે.

(૨) હીલાન્યાયેન-કોઈક કામ કરતા કરતા કરી નાખવું. એ પણ કાંતી જ્ઞાનક્રિયાની અતિશયતાનું સૂચક છે: ૩

(૩) પુરુષનિશ્વાસવત્-જેમ માણસ શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા કોઈપણ પ્રયાસ વગર અજ્ઞાનપણે કરે છે તેમ અજ્ઞાની વેદો ઉત્પન્ન થયા આ પશુ અજ્ઞાની સર્વજ્ઞતા સર્વશક્તિમત્તા બતાવે છે

નિરતિશયમ્ એટલે જેનાથી કોઈ અતિશયચચ્ચિયાતુ ન હોય તે- સર્વશ્રેષ્ઠ આ સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિમત્વનું વિશેષણ છે

આ લોખા વાક્યની વચ્ચે બૃહ-ઉપનિ (૨૪/૧૦) ની એક શ્રુતિ દીકે છે. એ શ્રુતિ એમ સાબિત કરે છે કે વેદોને જાણે પ્રયાસ વગર પ્રગટ થયા કારણ કે વેદાદિ પોતે જ અજ્ઞાના ઉચ્છ્વાસરૂપ છે.

જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યના પત્ની મૈત્રેયી અમરત્વ પામી શકાય તેવા તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કરે છે ત્યારે યાજ્ઞ કહે છે: ન યા અરે વત્યુ કામાય... પત્ની, એ આત્મામાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું તેમ બતાવતા કહે છે-

સ યથા આદ્ર-વધા-અગ્નેઃ અમ્યાહતાત્ પૃથક્ ધૂમા વિનિ-
શ્વરન્તિ, યથા ધા ઈરે અસ્ય મહતો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતત્ પતદ્
ક્લ્લેદઃ યજુર્વેદઃ. " (બૃહ ઉપનિ ૨૪/૧૦) તે-આત્મા-જે આના
શ્વાસરૂપે મહાવેદાદિ વેદો પ્રગટ થયા. જેમ બીના લાકડાવાળા અને સંકો-
રસા અગ્નિમાંથી જુદા જુદા ધુમાડાના ગોટા નીકળે તેમ, અરે આ મહાન
મૂત (અજ્ઞા)ના ઉચ્છ્વાસરૂપે વેદો નીકળ્યા

અથવા-અહીંથી લાખ્યકાર આ સત્ત્વ ખીણ અર્થઘટન શરૂ કરે
છે આ ખીણ અર્થઘટનની શ્રેણિકારણે એક શકાની રચના કરવી
જરૂરી છે.

કદાચ કોઈ કહે કે તમે તો જગત અને વેદ એ એ કાર્યોના આધારે
કારણરૂપ અજ્ઞાનું અનુમાન કર્યું બન્નેમાં-ખીણ તેમ જ ત્રીજા મૂતમાં
કોઈની વિસ્મૃત્તતા બતાવીને, તેના કારણની સર્વજ્ઞતા બતાવી. આમ, અજ્ઞાનું
કારણ સાબિત કરવા અને તેને સર્વજ્ઞ સિદ્ધ કરવા તમે તો અનુમાનનો જ
મુખ્ય આધાર લે છે આનો અર્થ તો એ થયો કે જન્માણસ્ય યત.
અને શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ બન્ને સત્ત્વોમાં અનુમાનની જ વિચારણા કરેલી
છે, ઉપનિ. વાક્યોની નહીં.

આવી સંકાના નિરાકરણ માટે સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ને પછી તત્પ્ર. સમાસ ગણીને પહેલો અર્થ કર્યો. આ સૂત્રને બહુવીધિ સમાસ માનીને બીજો અર્થ આપે છે. શાસ્ત્રમ્ યોનિ શસ્ય (યસ્ય) તત્-મહ્ય. શાસ્ત્ર છે પ્રમાણ જેનું તે બ્રહ્મ: શાસ્ત્રયોનિ મહ્ય શાસ્ત્રયોનિનઃ માયઃ શાસ્ત્રયોનિત્વમ્-તસ્માત્= શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ બહુ.માં શાસ્ત્રયોનિ શબ્દ બ્રહ્મનું વિશેષણ, અને અને તેથી તે નપું. સિં. માં છે.

શાસ્ત્ર છે પ્રમાણ જે બ્રહ્મનું તે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી, નહીં કે અનુમાન પ્રમાણથી, બ્રહ્મ જગતનાં કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે,

યોનિ : શબ્દનો સોધો અર્થ પ્રમાણ થતો હોય તે બહુ પ્રચલિત નથી. તેથી કદાચ ભાષ્યમાં વચ્ચે કાગ્ય શબ્દ પછી મૂકેલો છે. યોનિ= કારણ-પ્રમાણ

શાસ્ત્રમ્ ઉદાહૃત .. કોઈ સંકા કરે કે તમે બ્રહ્મને જગતનું કારણ સાબિત કરવા માટે પૂર્વના જન્માદિ સૂત્રમાં શ્રુતિ ટકેલી જ છે. ત્યાં તમે યતો ઘા..એ ઉપનિ. વાક્યથી બતાવ્યું છે કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આમ, જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મની શાસ્ત્ર પ્રમાણકતા—શાસ્ત્રયોનિત્વ તો આગલા સૂત્ર દ્વારા (જન્માદિ) દર્શાવેલ છે. તો પછી એકને એક-વાતની પુનરુક્તિ શા માટે ? ઉચ્ચત્તે સંકરામાય એવી સંકાનો ઉત્તર આપે છે : જન્માદિ યસ્ય યત એ પૂર્વના સૂત્રના અસરોમાં સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રનું મહત્વ કહેલું નથી અને તો એ સૂત્રના આધારરૂપ તૈત્તિ ની શ્રુતિ યતો ઘા ભાષ્યમાં બતાવી છે એ રીતે, અને બીજા સૂત્ર ઉપરનાં ભાષ્યમાં તો કારણ તરીકે બ્રહ્મને સાબિત કરવા શાસ્ત્રનું મહત્વ કહેલું છે. પછી, સૂત્રના અસરોમાં શાસ્ત્રનું સ્પષ્ટ મહત્વ નથી આમ હોવાથી, બીજા સૂત્રમાં કદાચ કોઈક અનુમાન હોવાની પછી સંકા કરી શકે એટલે કે એ સૂત્ર દ્વારા અનુમાનથી બ્રહ્મને જગતકારણ સિદ્ધ કરેલ છે.

એવી સંકાના નિવારણ માટે આ ત્રીજું સૂત્ર છે : શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ મગ્ધેદાદિ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મને જગતનું કારણ બતાવેલ છે, તેથી તમારે બ્રહ્મસૂત્રોમાં અનુમાનની વિચારણા છે એવી સંકા કરવી નહીં.

ત્રીજા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યના મુખ્ય મુદ્દાઓ :

(૧) પછી તત્પ્ર માનીને સૂત્રનાં પહેલો અર્થ.

- (૨) કર્તા દમેષાં કૃતિ કરતા અધિકાર જ દોષ.
- (૩) બૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ.
- (૪) સૂત્રના પદને બદલી દિ સમાસ ગણીને સૂત્રનો બીજો અર્થ.
- (૫) પુનરુક્તિની શંકાનું નિવારણ.

૪. સમન્વયાધિકરણમ્ ।

(૧૭) તત્ તુ સમન્વયાત્—એ યોધા સૂત્રના અંતિમ પદ સમન્વયાત્ ઉપરથી, આ યોધા અધિકરણનું નામ સમન્વય-અધિકરણ. આ અધિકરણમાં પણ માત્ર એક જ સૂત્ર છે.

કથં પુનઃ .. આ શબ્દોથી શંકરાચાર્ય, સૂત્રમાં રહેલા તુ શબ્દનું પ્રયોગન બતાવવા પૂર્વપક્ષની યોગના કરે છે. શં. ના મતે સૂત્રગત તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરવા માટે છે. એ પૂર્વપક્ષ કયો? શં. કથમ્... થી પૂર્વભીમાંસકોનો પૂર્વપક્ષ યોગે છે.

આ પૂર્વપક્ષના નિરૂપણ પહેલાં આગમના સૂત્રોનું અનુસંધાન જરૂરી છે. ત્રીજા સૂત્ર-શાસ્ત્રયોનિતાત્ ના બીજા અર્થઘટન મુજબ શં. બ્રહ્મને શાસ્ત્રપ્રમાણક ઠરાવે છે. બીજા સૂત્રભાષ્યમાં જગતકારણની ચર્ચામાં અન્ય-મતોનો નિષેવ કરીને અંતે સ્વભાવવાદનો પણ વિરોધ કર્યો એ વિરોધ દૃઢ કરવા માટે ભાષ્યકારે અનુમાનનો આશ્રય લીધો, ને પોતે જ શંકા ઊભી કરી : નતુ દ્વદ્વાપિ તથેવ.. શું આ બીજા સૂત્રમાં ખાદરાપણે પણ અનુમાન જ ગૂંથેલું છે કે? એ શંકાના નિવારણમાં ભાષ્યકારે સૂત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને અનુમાનનો મર્યાદિત સ્વીકાર બતાવેલ છે. કર્તા કોઈને બીજા સૂત્રમાં અનુમાન ગૂંથેલું છે, શ્રુતિ નહીં એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરવા શં. ત્રીજા સૂત્રનું બીજું અર્થઘટન કરીને સિદ્ધ કરે છે કે બ્રહ્મ શાસ્ત્રયોનિ=શાસ્ત્રપ્રમાણક-શાસ્ત્રના પ્રમાણુતાણું છે. બ્રહ્મ જગતકારણ છે એ વાત વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણુથી જ જણાય છે. અનુમાન વ. થી નહીં. બ્રહ્મ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો એક સ્વતંત્ર વિષય (સાદી પરિભાષામાં જ વિષય) છે. એટલે કે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં મુખ્ય વિષય બ્રહ્મ છે, ઊલટું, બ્રહ્મ વિષયક જ્ઞાન વેદાન્ત પ્રમાણ દ્વારા જ મળે છે. સરખાવો : શાસ્ત્રં યોનિઃ કારણં=પ્રમાણમ્ અસ્ય બ્રહ્મણઃ યથાવત્ સ્વરૂપાધિગમે । (૫૪ ૧૮, પરિ. ૧૬, ભાષ્ય-સૂત્ર ૩).

કથં પુનઃ ઉપરના અનુસધાન પછી આ પૂર્વપક્ષની જાગતિ ૨૫૪
યશો આ પક્ષ કુમારિલ બદ નામના મીમાંસકનો છે માદ્દમતમ્ (રત્નપ્રભા)
અને ધાર્તિકકારમતમ્ (ન્યાયનિર્ણય) કુમારિલ બદે તત્ત્વતર્ક નામના
મથની રચના કરેલી છે

વાચતા—જે પ્રમાણથી શાસ્ત્રનું ક્રિયાપરત્વ બતાવેતું છે શાસ્ત્ર
બ્રહ્મપરક નથી, પણ ક્રિયાપરક જ છે પર=Solely devoted to
(ક્રિયા) પરાપણ હોતું આ નિયમ જૈમિનિમુનિના સૂત્રમાં બતાવેતો છે,
આદ્યાયસ્ય=વેદ વગેરે શાસ્ત્રનું ક્રિયા એ જ પ્રયોજન છે, તેથી અ-તદ્-
અર્થાનામ્—જે શાસ્ત્ર વાક્યોમાં તત્ત્વ=કિરાનો અર્થ ન હોય, એ વાક્યોનું
આનર્થક્ય મનાય ॥ અનર્થ+અર્થ+ક=અનર્થક જે વાક્યને કાંઈ અર્થ
કે પ્રયોજન નથી તે અનર્થકસ્ય માયઃ=જ્ઞાનપ્રવચનમ્=અનર્થકતા=
નિરર્થકતા=નિષ્પ્રયોજનરવમ્ (કલ્પતરુ-પરિમલ) એવા ક્રિયાના અર્થ
વગરનાં વાક્યો નહામાં છે

અતો વેદાન્તવાક્યોને નિરર્થક જ માનવા પડશે ઉપરના જૈમિનિ
સૂત્ર પ્રમાણે કારણ કે એ વાક્યોમાં ક્રિયા નથી ઉપનિ ક્રિયાપરક નથી,
બ્રહ્મપરક જ છે એમ તમે સિદ્ધ કરવા જશો તો ઉપનિ યોતે જ (જે સુ
પ્રમાણે) નિરર્થક બની જશે બ્રહ્મ તો સિદ્ધ વસ્તુ છે, ક્રિયા નથી નિરર્થક
વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણથી તમે બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવી રીતે
જાણી શકો ?

વેદાન્તને સાર્થક બતાવવાના એ માર્ગ છે (૧) વેદા તવાક્યોમાં
કર્તા-દેહાદિનો અભિમાની આત્મા જે યથાદિ ક્રિયાઓ કરે છે દેવતા=
બ્રહ્મને એક દેવતા માનવામાં આવે, મોક્ષને ફળ માનવામાં આવે—આમ
વેદાન્તમાં ક્રિયાના કર્તા, દેવતા, ફળ વગેરે બતાવેલું (પ્રકાશન) છે કર્તા
ય ને બતાવવા એ વેદાન્તનું પ્રયોજન છે આ રીતે વેદાન્તવાક્યોને
ક્રિયાવિધિના શેષ-અગ્રણ્ય ગણી શકાય સરખાવો : ન વચ વેદાન્તાનામ્
આનર્થક્યમ્ સાધયમામ, તેષા કાર્યશેષ કર્તૃદેવતા ફલનામ્
પ્રકાશનદ્વારા કાર્યપરત્વમ્ વક્તવ્યમ્ इति દ્રુમ (રત્નપ્રભા) અમે
કાંઈ વેદાન્તવાક્યોની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરવા માગતો નથી, પરંતુ, કાર્યના
શેષરૂપ-અગ્રણ્ય કર્તા, દેવતા ફળ વગેરેને બતાવીને તે વાક્યો પણ કાર્યપરક
અને છે એમ ૨૫૪ થયું બોધએ એમ અમે કહીએ છીએ

આમ, ક્રિયાવિધિના અંગમૂળ મનાતા કર્તા, દેવતાને વેદાન્તમાં બતાવેલ છે એમ માનવું. આ રીતે વેદાન્ત પણ ક્રિયાવિધિનું એક અંગ બનવા. વેદાન્તને સાર્થક-સપ્રયોગન બતાવવાની આ એક રીત.

(૨) ઉપાસનાક્રિયા...જે તમે વેદાંતી એમ કહે કે વેદનો વિધિ-ક્રિયા-વિભાગ અને જ્ઞાનવિભાગ એકબીજાથી તદ્દન અલગ છે. તેથી, ઉપનિ. નો જ્ઞાનવિભાગ એ વિધિક્રિયા-વિભાગનું અંગ બને તેમ માની શકાય નહીં, તો તમે વિધિક્રિયાના અંગને બદલે ઉપાસના ક્રિયાવિધિના અંગરૂપ ઉપનિ. છે, તેમ સ્વીકારી લો.

ઉપાસનાદિ-આત્મા इत्येव उपासीत-બૃહ. ૧.૪.૭ આત્માની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ—કારણ કે તેમાં બધું એકરૂપ છે. અહીં ઉપાસીત એ ઉપ+માસૃતું વિધ્યર્થ ત્રી. પુ. એ. વ. છે—“ઉપાસના કરવી જોઈએ” એટલે અહીં ઉપાસનાવિધિ છે. ઉપાસનાનો કર્તા દેવનો અભિમાની આત્મા, ઉપાસનાનો દેવતા બ્રહ્મ અને રૂળ મોક્ષ.

ઉપાસના એ ક્રિયાન્તર-બીજ ક્રિયા જ છે. સ્વર્ગકામ યજેત-માં યજ્ઞક્રિયાની વિધિ એ સામાન્ય વિધિક્રિયા છે, જ્યારે ઉપાસના તેવી સામાન્ય વિધિ-ક્રિયાથી અન્તર-ભુદી એક ક્રિયા જ છે. એવી ઉપાસનારૂપી અન્યક્રિયાનું વિધાન-નિરૂપણ—કરવું એ વેદાન્તનું અર્થત્વ-પ્રયોગન છે. આમ બીજી રીતે વેદાન્તને ઉપાસનાક્રિયાની સાથે જોડીને તેને સાર્થક માની શકાય.

અહીં વિધિના સ્વરૂપ વિશે થોડી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. વિધિ એટલે અમુક ક્રિયા કરવા માટેની આજ્ઞા. સામાન્યતઃ વિધ્યર્થનાં રૂપોથી એ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે : સ્વર્ગકામો યજેત-યજ્-યજ્ઞ-યજ્ઞ કરવું-નું વિધ્યર્થ ત્રી પુ. એ. વ. સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળા પુરુષે જ્યોતિષ્યેમ યજ્ઞથી યજ્ઞ કરવું જોઈ એ આજ્ઞા વિધાનોને વિધિલિટ્ પણ કહે છે, કારણ કે તેમાં વિધિ-વિધાનને લિટ્ દ્વારા જણાવવામાં આવે છે આ વિધિલિટ્ ફક્ત માટે એક ઉત્પાદક શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, જેને મીમાંસાની પરિભાષામાં ભાવના કહે છે. આ ભાવના બે પ્રકારની : (૧) અર્થને લગતી આથી, (૨) શબ્દને લગતી શબ્દી. આના આધારે વિધિના બે પ્રકાર : (૧) અજ્ઞાતજ્ઞાપક અને (૨) અપ્રજ્ઞા પ્રવર્તક. એમાં અજ્ઞાતજ્ઞાપક વિધિ ત્રણ વસ્તુઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે : (A) વિધિક્રિયાનું સાધ્ય કે રૂળ. (B) વિધિક્રિયાનું સાધન અને

(C) વિધિક્રિયાની રીત અપ્રવૃત્ત પ્રવર્તક વિધિ પણ તથ્ય વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત કરે છે - (A) અમુક ક્રિયા શા માટે કરવી તે જાણીને પ્રવૃત્ત થવાનું છે (B) સાધન જાણીને પ્રેરણા કરે અને (C) એ ક્રિયા કેવી રીતે કરવી એ જાણીને પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં જોડે

આ બે પ્રકારની વિધિ ઉપરાંત, કેટલાંક વાક્યોમાં ક્રિયાની માત્ર પ્રથ સા કે નિન્દા કરેલી હોય છે તેવાં વાક્યોને દર્શનની પરિભાષામાં અર્થવાદ કહે છે આ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિન્દા કે પ્રથ સા દ્વારા વિધિ ક્રિયા સાથે સંબંધાયેલાં હોય છે

તદુપરાંત, વિધિના બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકારો પાડેલા છે (૧) ઉત્પત્તિવિધિ (૨) વિનિયોગવિધિ (૩) અધિષ્ઠાનવિધિ અને (૪) પ્રયોગવિધિ.

ઉપરની ચર્ચા બામતી, વેદાન્તકલ્પતત્તુ કલ્પતત્તુપરિમન વગેરે દીક્ષાઓમાં કરેલી છે અને તેને અનુસરીને પડિત દગ્દત શ્રમાએ પણ આ મુદ્દાની લબાણપૂર્વક ચર્ચા કરી છે

હવે ફરી આપણે મૂળ વાન ઉપર આવીએ ન હિ પરિનિષ્ઠિત પરિ=અધી તરફથી, નિ-નિશ્ચિતપૂર્વક સ્થિતમ્-સ્થિર રહેતું હોય છે અધી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક સ્થિર રહેતું=સિદ્ધ વસ્તુ=an already accomplished thing જે કૃતિ-અનુપેક્ષ-કોઈ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતું ન હોય તે પરિનિષ્ઠિત વેદમાં આવી સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન સહજે નહીં કારણ કે તેમાં તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો કામ કરે છે સામે દેખાતું વૃક્ષ સિદ્ધ વસ્તુ છે, તેનું જ્ઞાન આપના માટે વેદવાક્ય જરૂરી નથી એ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિચાર બની શકે છે પ્રત્યક્ષાદિ વિષયત્વાત્-૧ હેતુ બીજી, જે સિદ્ધ વસ્તુ હોય તેના બાજતમાં ન તો કોઈ હેય=હાતું વિધ્યર્થ કૃદન્ત=હોડવા યોગ્ય હોય કે ન તો કોઈ ઉપાદેય=ઉપદેશ+આ+દાતું વિ કૃદન્ત=સ્વીકારવા યોગ્ય હોય સ્વર્ગ પુરુષ માટે ઉપાદેય બની શકે તેથી તેમાં પુરુષાર્થ-પુરુષનું ધ્યેય=human goal હોય છે પણ જાણની બાજતમાં તો નથી કોઈ હેય કે નથી ઉપાદેય તેથી તેની બાજતમાં પ્રતિપાદન કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થ પણ સાધી શકાતો નથી વેદમાં તો એવી વસ્તુનું પ્રતિપાદન હોય કે જે (૧) પરિનિષ્ઠિત સિદ્ધ ન હોય સાધ્ય હોય (૨) તેના વિષયમાં કોઈ હોડવાનું કે સ્વીકારવાનું શક્ય હોય પરિણામે તે દ્વારા પુરુષનો કોઈક અર્થ-કર્મ જોય સિદ્ધ થતું હોય ઉપર કહેલા વિધિના

કેષ પ્રકારમાં સિદ્ધ બ્રહ્મને સંકિર્ણ સ્થાપ તેમ નથી, સિવાય કે તમે 'અદ્વિવિપયક વેદાન્તવાદ્યેને કિવાનાં કે ઉપાસનાનાં અંગમૂળ તરીકે સ્વીકારી શો.

આમ, (૧) પ્રત્યક્ષાદિવિવિપયત્વાત્-પ્રત્યક્ષ વ. પ્રમાણનો વિવિધ સિદ્ધ વસ્તુ બનતી હોવાથી અને (૨) તેના પ્રતિપાદનમાં પુરુષાર્થ-અમા-ચાત્-પુરુષના કેષ અર્થ કે ખોલનો અભાવ હોવાથી—આ બે હેતુઓને સીધે બ્રહ્મ જેવી પરિનિષ્ઠિત-સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન વેદમાં ન સંભવી શકે.

અતઃ પચ—જનાં કેટલાંક વાક્યો વેદમાં એવાં મળે છે કે જેમાં સીધી રીતે કેષ વિધિક્રિયાનો નિર્દેશ ન હોય. દા. ત. સ્વઃ અરોહીત્—તે અગ્નિ રહ્યો. આના વિષે એવી વાત છે કે કેષ એક વાર દેવામુરનો સંગ્રામ થતાં દેવાએ બ્રહ્મરૂપ વસ્તુઓ અગ્નિને મીપાને કહ્યું : “હે અગ્નિ, પુદ્ગમાં અમારો વિજય થશે તો ઠીક છે. નહીં તો આ બધી વસ્તુઓ નને ઉપ-યોગી થશે.” આમ કહીને દેવા મના રહ્યા. બીજી બાજુ, અગ્નિ એ બધી વસ્તુઓને રંધેને ત્યાંથી નાસી ગયો. વિજય મેળવીને પાછા આવેલા દેવાએ અગ્નિને ત્યાં જોયો નહીં. તપાસ કરતાં તે મળ્યો, અને તેની પાસેથી બધી વસ્તુઓ ઝૂંટવી લેવામાં આવી. તે વખતે દેવાથી રુધાધેક્ષો અગ્નિ રહ્યો. તેનાં અશ્વિમાંથી રજન ઉત્પન્ન થયું. વાંચો તસ્માત્ રજતં દિવણ્યમ્ અદક્ષિણ્યમ્ અશ્વજં દિ યો વર્હિયિ દદાતિ પુરાસ્ય સંવત્સરાત્ શુદ્ધે રદન્તિ । તસ્માત્ વર્હિયિ ન રેવમ્ સોઽગ્નિરયધીત્ । इति तैत्तिरीયસंहितायाम् । (શા. સર.) હવે મૂળ વાત. ‘અગ્નિ રહ્યો’ એ વાક્યમાં વિધિક્રિયાનો કેષ નિર્દેશ નથી તેથી એ વાક્ય આઠનાયસ્ય... એ જે, સુ. પ્રમાણે તો નિરર્થક બની જાય. જતાં આવાં વેદવાક્યો નિરર્થક ન બની જાય તે માટે જૈત્રિનિત્ય એક બીજી સૂત્ર છે. વિધિના તુ પક્-ચાક્યત્વાત્ સ્તુતિ-અર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ।

Because they stand in syntactical connection with the injunctions, therefore their purport is to glorify the injunctions (શ્રી યીજો) વિધિનાં = વિધિક્રિયાની પ્રશંસા (કે નિન્દા) ના અર્થ દ્વારા વિધિના = વિધિક્રિયા સાથે, પક્ વાક્ય-ત્વાત્=અગ્નિ રહ્યો-એવાં વાક્યોની એકવાક્યતા-સંગતિ-માર્ગજ્ઞા Syntactical relation સાધીને, સ્યુઃ=વિનિયોગા સ્વેયુ-વિનિયોગ

યશે, યવેા જોષ્ઠએ. દ્વંકર્મા, એવા વિધિક્રિયારહિત વાક્યોની પણ (તુ) વિધિક્રિયાની સ્તુતિ કે નિન્દા દ્વારા વિધિક્રિયા સાથે એકવાક્યતા સાધીને એવા વાક્યોનો વિનિયોગ (વિધિ સાથે જોડાણ) કરી શકાય. હવે, સોડ-રોદીત્-અગ્નિ રચ્યો, એ પ્રસંગમાં રજત કે ચાંદીની નિન્દા કરવામાં આવી છે. આના સંબંધમાં વિધિવાક્ય છે-ચર્હિપિ રજતં ન દેયમ્-પરંતુ રૂપાનું દાન ન દેવું જોષ્ઠએ. આ વિધિવાક્ય સંબંધી, પહેલું વાક્ય સોડરોદીત્ નિન્દા કરે છે. અગ્નિનાં અશ્રુમાંથી રજત ઉત્પન્ન થયું, તેથી દાનમાં ન દેવાય એવી નિન્દા એ વાક્ય દ્વારા સૂચવાય છે. આમ, એ વાક્ય વિધિવાક્યમાં આવતા રજતની નિન્દા (સ્તુતિ-અર્થેન નિન્દા કે પ્રશંસા) દ્વારા ચર્હિપિ ન દેયમ્—એ વાક્ય સાથે એકવાક્યતા પામે છે. આ રીતે, નિન્દા કે પ્રશંસા દ્વારા પણ નિર્ણયક લાગતાં વાક્યોને વિધિક્રિયાની સાથે જોડી શકાય છે. इति...આમ સ્તાયકત્વેન પ્રશંસકપણાને લીધે, સોડરોદીત્ વાક્ય પણ સાથેક બને છે.

ખીજું એક ઉદાહરણ : ઘાયુર્ધૈર્જેપિષ્ઠા દેવતા-વાયુ ખરેખર સૌથી વધુ વેગવાન દેવતા છે. આ વાક્યમાં પણ વિધિક્રિયાનો નિર્દેશ નથી. તેથી નિર્ણયક જેવું લાગે છે. છતાં આ વાક્યને વિધિવાક્ય સાથે જોડી શકાય તેમ છે : ઘાયવ્યમ્ પ્રવેતમ્ આલમેત-વાયુદેવતા મારેલું ધોણું પ્રાણી કાપવું જોષ્ઠએ. વાયુ અતિ ઝડપી દેવતા છે. તેવી પ્રશંસા પહેલાં વાક્યમાં કરેલી છે. તેથી, તેને બહિ આપતાં જરૂરી (ક્ષિપ્ર) ફળ આપશે. આમ, વિધિવાક્યના દેવતાની પ્રશંસા દ્વારા, વિધિવાક્યની સાથે (ઘાયવ્યમ્... આલમેત) વિધિરહિત વાક્ય (ઘાયુર્ધૈર્જેપિષ્ઠા દેવતા) ની એકવાક્યતા પરસ્પરને અનુરૂપ થાય તેમ-કરીને, એવા વાક્યોને પણ સાથેક માનવામાં આવે છે. દર્શનની પરિભાષામાં આવા વાક્યોને અર્થવાદ કહેવામાં આવે છે.

મન્ત્રાણામ્...પૂર્વપક્ષીની સામે કોઈ ચંકા કરે : બલેતમે વેદનાં અન્ય-વાક્યોને અર્થવાદ ગણીને વિધિવાક્ય સાથે જોડતા હો, પણ મંત્રો તો સ્વતંત્ર છે. તેમ ઉપનિ. વાક્યો પણ સ્વતંત્ર છે. આની સામે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે મંત્રોનો સંબંધ પણ ક્રિયા કે ક્રિયાના સાધનના નિર્દેશ દ્વારા વિધિ સાથે હોય છે. દા. ત. इवे त्वोर्जे त्वा घायव स्य देवो वः सविता...શુ. ય. વા. અ. ૧૧૨ શ્રી સાયણ...ન ચ આख्याતમ્ (ક્રિયા) ઉપલબ્યસેડ્વ્ર । न च आख्यातं विना वाक्यं किंचित् विद्यते । પછી અર્થ કરે છે : દે

જાણે રૂપે=અગ્નિય રૂપે વા ત્વાન્દ્ર 'છનદિમ-હે સાખા, અન્ન માટે હું તને કાપું છું. આ મંત્રમાં પણ છનદિમ-કાપવાની ક્રિયા સાથે સંબંધ બતાવેલો છે. સરખાવો : રૂપે ત્વા...રૂપ્યાદયો મન્ત્રાઃ ધૃત્વા-દિના કૃતૌ વિનિયુક્તવિષયાઃ (ન્યાયનિર્ણય) અથવા મંત્રાણામપિ ક્રિયાસંબંધ વિના ન પ્રામાણ્યમ્ इति भावः । (પ્રદીપ)

આમ, ન ક્વચિદ્...કર્તાય પણ ક્રિયાસંબંધ સિવાય વેદવાક્યની અર્થવત્તા=સાર્થકતા જોવામાં આવતી નથી કે નથી તર્કસંમત બની શકતી.

ન ચ પરિનિષ્ઠિતે.. પૂર્વપક્ષી સામે શંકા કરે તો તેના નિવારણ માટે કહ્યું : ન ચ...શંકાઃ અધિકાય, વિનિયોગ પ્રયોગ અને ઉત્પત્તિ-વિધિના એ ચાર પ્રકારમાં ઉત્પત્તિવિધિ તો માત્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ જ બતાવે છે. માત્ર પ્રવૃત્તિમાં જોડવા માટે જ વિધિ હોતી નથી, ન જાણેલા સ્વરૂપને જાણાવવા માટે પણ એક ઉત્પત્તિવિધિનો પ્રકાર છે. તેમ વેદાન્ત પણ અજ્ઞાત એવા બ્રહ્મને જાણાવવું હોવાથી સાર્થક છે. વાંચો : ન સ્વલ્પ અમૃતસામર્થ્યતઃ સર્વવર્તનમેવ વિધિઃ, ઉત્પત્તિવિધેઃ અજ્ઞાતજ્ઞાપનાર્થઘાત્ । વેદાન્તાનાં ચ અજ્ઞાતં બ્રહ્મ જ્ઞાપયતાં તથામાયાત્ ..(બ્રાહ્મી)

શંકાનો ઉત્તર—વિધિનો વિષય હમેશાં કાર્ષક પ્રાચના-Productive force-ઉત્પાદક બળ હોય છે. અસ્તિત્વમાં નહીં આવેલા તેવા ઉત્પાદક બળને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે. તેથી ઉત્પાદ—જે હજી ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેવી બાવના કે ઉત્પાદક બળ એ જ વિધિનો વિષય બની શકે. વળી, ઉત્પત્તિ, અધિકાર વગેરે વિધિવાક્યો પરસ્પર વિના એકલા સ્વર્ગન કોઈ અર્થ આપતાં નથી. ઇ. ત. અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ એકલા સ્વર્ગજ્ઞનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી અધિકારવિધિ છે, અગ્નિહોત્રની ક્રિયા સ્વર્ગજ્ઞનું એક અંગ છે તેમ જાણાવેલું હોવાથી અહીં વિનિયોગ વિધિ છે. હોમવાની ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરાવવું એમાં પ્રયોગવિધિ છે. પરંતુ, અગ્નિહોત્રં જુહોતિ-માં તો માત્ર ઉત્પત્તિવિધિ-હોમ ક્રિયાના સ્વરૂપનું જ જ્ઞાન થાય છે. હતાં અહીં પણ અન્યવિધિઓ અપેક્ષિત તો છે જ. પરંતુ, વેદાન્તવાક્યોને કોઈ ઉત્પત્તિ વાક્યોની જેમ અધિકારવિધિ વ. ની સાથે જોડી શકાતો નથી. તેથી, પરિનિષ્ઠિત=સિદ્ધ જે ઉત્પાદ નથી, તેવી વસ્તુ (બ્રહ્મ) ના સ્વરૂપ : માટે વિધિ સંબંધે નહીં. વિધિનો વિષય હમેશાં કોઈને કોઈ ક્રિયા હોય છે, જ્યારે સિદ્ધ વસ્તુ બ્રહ્મના વિષયમાં કોઈ ક્રિયા અપેક્ષિત જ નથી.

વિધિના પ્રકારોની સમજૂતી માટે વચ્ચે । અધિકાર: ફલસર્વધન
 ઘોષનમ્; ધિનિયોગ:-ક્રિયાયા ફલશેષત્વજ્ઞાપનમ્, પ્રયોગ =
 અનુષ્ઠાપનમ્, સત્પત્તિ = કર્મસ્વરૂપજ્ઞાનમ્ । (ભાગ્યની ઉપર પાઠ
 દિપ્તિથી, મહાદેવ સર્મા)

ભાગ્યમાં વસ્તુસ્વરૂપે શબ્દ હોવાથી આવી ચર્ચાને અવકાશ મળ્યો

તસ્માત્—કુમારિણ ભટ્ટના મતનો ઉપસહાર કર્મમાં જરૂરી કર્ના-
 દેહાતિના અભિમાની આત્માના સ્વરૂપને જાણ એવા દેવતાગ્નિને બતાવવા હા ૧
 વેદાન્તવાક્યો કિન્નાવિધિનાં સોપ-અમરૂપ બની શકે

અર્થ—થી બીજો વિકલ્પ સૂચવે છે પ્રવરણાન્તરમયાત્=પૂર્વ-
 મીર્મામાનુ કર્મપ્રકરણ=કર્મકાંડ અને ઉત્તરમીર્મામાનુ જ્ઞાનપ્રકરણ-જ્ઞાનકાંડ
 મહાન તમે એવી શકા કરો કે તમે નો અમારા જ્ઞાનપ્રકરણના જ્ઞેયમાં કર્મ-
 પ્રકરણની યાત્રા નાશ પાડે છે એમ કર્મપ્રકરણ તો અન્તર-ગૂઢ જ છે
 એ બીજી (૧) જો તમે યત્ન=અમારો મીમાસકોનો મત ન સ્વીકારો
 તો મીજો વિકલ્પ પણ છે સ્વા-વાક્ય વેદાન્તમાં પોતાના જ પ્રકરણમાં
 રહેના વાક્યોમાં આવેલ (ગત)-આત્મા ક્યેવ સ્વાસ્તીત (બુદ્ધ ૧૧૪૭)
 ઉપાસનાતુ કર્મ તો છે જ તો એમ સ્વીકારી લો કે વેદાન્તવાક્યો ઉપા-
 સનાનાં કર્મપરક છે દુકર્મ ઉપાસનાકર્મ ઉપનિ યાં મુખ્ય અને જ્ઞાન
 તેનું અગ્ર માનવું જેઈએ તેથી, જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર રીતે સાત્ત્વપ્રમાણ
 બની શકે સાત્ત્વ તો મુખ્યત્વે વિધિક્રિયા કે ઉપાસનાક્રિયાનું જ નિકરણ
 કહે છે તસ્માત્ જ જ્ઞાને સાત્ત્વપ્રમાણક ન કહી શકાય આવે પૂર્વપક્ષ
 જોનો યનાં સૂત્રકાર દ્વારા કહેવામાં આવે છે

(૧૮) તત્ત્વ તુ સમન્વાત્ । તત્-તે જ્ઞાન, વુ=પરવુ, સમન્વયાત્=
 યુતિ વાક્યોના સમન્વયને કારણે સાત્ત્વપ્રમાણક ■

સૂત્રનો જુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિના અર્થવાચો ■ વ્યાપ્તિ=
 ખડન, નિરાકરણ અથવા નિષેધ સમન્વય=સમ+અનુ+દ ઉપનિ વાક્યો
 બરાબર રીતે તાત્પર્યની બાળતમાં પરસ્પરનું મુસગત છે (harmony)

ભાગ્યકાર (૧) તુ (૨) પ્રજ્ઞ (૩) સમન્વયાત્—એ ત્રણ પક્ષોની
 સમજૂતી આપે છે તત્ત્વ-સર્વદા એવું જ્ઞાન જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણ
 તરીકે વેદાન્તસાત્ત્વકારા જ જાણવા મળે છે તેનું ? સમન્વયને લીધે

તાત્પર્યેણ=તાત્પર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં-મીમાંસામાં તાત્પર્ય નિશ્ચિત કરવા માટે સાત વસ્તુઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

उपक्रमोपसंहारावम्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

(૧) ઉપક્રમ=આરંભ દા. ત. છદિ. ઉપનિ. માં ઉદ્દેશ્યક ભણીને આવેલા પેતાના પુત્ર સ્વેતહેતુને એવા તત્ત્વ વિષે પૃચ્છા કરે છે કે જે તત્ત્વને જાણવાથી, ન સંભજેયું સંભજાય. ઉદાહરક એ તત્ત્વ જાણતો નથી. પિતા તેને કહેવાની શરુઆત (ઉપક્રમ) કરે છે. સત્ પચ સૌમ્ય इदम् अम आसीत्-હે પ્રિય, પહેલાં આ સત્ તત્ત્વ જ હતું. ડા. રાધાકૃષ્ણન લખે છે : The logical priority of ब्रह्मन् to the world is brought out by the statement सत् पच...

(૨) ઉપસંહાર=અંત Conclusion. અંતે પિતા પાણીથી ભરેલા ખાલામાં મીઠું નાખીને, બધેથી આખવાનું કહે છે. એ ઉપરથી સમજાવે છે કે જેમ મીઠું પાણીમાં દેખાતું ન હોવા છતાં પાણીના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે તેમ જ્ઞાન પણ સામાન્યન દેખાતું ન હોવા છતાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે : वेतदात्म्यम् इदं सर्वम् आ सर्वतो ज्ञानं आत्मा છે.

(૩) અવ્યાસ=repetition એક ને એક વાત વારંવાર કહેવી. છદોગ ઉપનિ. ની વાતમાં પિતા પુત્રને નવ વાર કહે છે : सत् त्वम् असि=તે જ્ઞાન તું છે. જીવસૃષ્ટિના કાશ્ચર્ય પણ જ્ઞાન જ છે-જ્ઞાન જ જીવરૂપે ભાગ્યે છે.

૪) અપૂર્વતા—નવીનતા. ઉદ્દેશ્યક આરુણિ કહે છે : सत् सौम्य न निमालयसे-પ્રિય, તે સત્ તત્ત્વને તું જોઈ ન શકે. છતાં તે બધે જ છે. આ એ તત્ત્વની અપૂર્વતા છે.

(૫) ફલ—પરિણામ. યોગ્ય શરુને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ એ તત્ત્વને જાણી લે છે અને જેમાંથી સૃષ્ટિ થઈ તે તત્ત્વમાં પુનઃ એકરૂપ બની જાય છે. (મોક્ષ)

(૬) અર્થવાદ—પ્રશંસા કે નિન્દા. જે જ્ઞાનને જાણવાથી ન સાંભ-જેયું સાંભજી શકાય=યેન અદ્યુતં યુતં મવતિ વગેરેમાં જ્ઞાનતત્ત્વની પ્રશંસા છે.

(૭) ઉપપત્તિ—તર્ક ઈ માં પિતા કહે છે

यथा सोम्य एकेन मृतपिण्डेन सर्वममृतमविविधत भवति ।

વાચારમ્ભજં ઈવકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥

હે પ્રિય, જેમ એક માટીના પિંડને જાણવાથી મૃતમય-માગીમાંથી બનાવેલી બધી વસ્તુઓ જાણી લેવાય છે. વિકાર (ધડો વગેરે) તે વાણીને લીધે આપનામાં આવતું એક નામમાત્ર છે તે બધું જ માટી છે એ સત્ય છે જગતરૂપે દેખાતા સર્વ વિકારોનું કારણ એક માત્ર બ્રહ્મ જ છે આને સમજાવના માટીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું આમાં તર્ક છે.

આ સાતે મ વસ્તુઓથી જોતા, પત્તક્ય અર્થસ્ય—બ્રહ્મ જ જગતના જન્માદિનું કારણ છે—એ અર્થનું ઉપનિ વાક્યો પ્રતિપાદન કરે છે સમનુગતાનિ-સમશ્વિતાનિ વાક્યો બ્રહ્મને જગત કારણ તરીકે નિરૂપવામાં એકબીજાને સુસંગત છે

શકરાચાર્ય ચાર ઉપનિ વાક્યો ટાંકે છે : એ બધામાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ વિષય બને છે (૧) સત્ પથ ની સમજૂતી ઉપર આપેલી છે (૨) (૨) આત્મા યા...પહેલા આત્મા એક જ હતો સ પેક્ષત લોકાન્ તુ સ્વપ્ના-તેજો વિશ્વાયુ (જેણે) હું લોકોને સર્જ્યા બહી પણ બ્રહ્મને જગત કારણ બતાવેલ છે (૩) તત્ પથત્ This બ્રહ્મન્ is without an earlier and without a later, without an inside, without an outside the all perceiving (ડો રાધાકૃષ્ણન) આમાં પણ બ્રહ્મને ઠાઠ કારણરહિત-અપૂર્વ કહ્યું છે વસ્તુત બ્રહ્મ જ જગતરૂપે છે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા તેા તેમાં કાષ્ઠકારણનો ભેદ પણ કંઈપી શકાતો નથી (૪) મુકતમા કહ્યું છે • જ તથ સૂર્યો ભાતિ.. આ અમૃત બ્રહ્મ જ આગળ, બીજે, નીચે-સર્વત્ર છે

આ બધા શ્રુતિવાક્યો વિષે વિચારતા જણાય છે કે તે પરસ્પરને સુસંગત છે અને તે એક જ વિષય બ્રહ્મને નિરૂપે છે વાંચો • યથામ્ યાક્યાન્તરાણામપિ પૌર્વાપર્ય-આલોચનયા બ્રહ્મપરત્વમ્ અવગમ્ત ઇયમ્ । (ભામતી)

આમ શ્રુતિઓને સમન્વય (સુસંગતતા) એક વાર નક્કો થાય અને તે જાણી લેવામાં આવે અને છતાં તે વાક્યોમાં બ્રહ્મ સિવાય અવનિતર-બીજી વસ્તુનું નિરૂપણ છે તેની કંઈપના કરીએ તો એવો પ્રસન્ન-દોષ દ્રષ્ટ-

It કામો યગે કે શ્રુતિમાં જે સ્પષ્ટ કહેલું હોય તેને જ્ઞાનિ-છેડી દેવાનું, અને જે શ્રુતિમાં ન જતાવેલું હોય તે (ક્રિયા-વિધિ) ની કલ્પના કરવાની. વળી, નિયમ છે કે યજ્ઞપરઃ શબ્દઃ સ શબ્દાર્થઃ જે વસ્તુપરક (અર્થપરક) શબ્દ યોગ્યનો હોય તે વસ્તુ જ તેનો શબ્દાર્થ થાય. અર્થ માટે યોગ્યવેલા શબ્દોનો અર્થ વિધિક્રિયા કરી સકાય નહીં.

ન ચ તેવાં...શં. કહે છે : તમે જે બીજો વિકલ્પ સૂચવો છો કે વેદાન્ત ઉપાસનાકર્મપરક છે તે પણ યોગ્ય નથી. કર્તુ-કર્તા તરીકે ઉપનિ. ના આત્માનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદાન્તનું લક્ષ્ય નથી. ન અવસીયત્તે-એવાં પ્રતિપાદનપરક છે એમ નિશ્ચય કરી ચકાસો નથી. તત્ત્વ...એ વાક્યમાં ક્રિયા-જ્ઞેવાની ક્રિયાનો, કારક જ્ઞેવાની ક્રિયા કરનાર તરીકે તત્પ્રકરનો અને ક્રમકર્મ=દશ વસ્તુ-એ તલ્લેખનો નિર્દેશ કરેલો છે. તિરાકરણ-દશા, દશ્ય, દશિક્રિયા-કારક, કલ્પ અને ક્રિયાના બેદોનું ખંડન કરતી શ્રુતિ હોવાથી, ઉપનિ વાક્યો ઉપાસના પ્રતિપાદનપરક છે એમ નહીં થઈ શકે નહીં. જ્યાં બધું જે એક (અર્થ) રૂપ હોય ત્યાં કારક ક્રિયા કરનાર, કર્મ, ક્રિયા જેવા બેદો હોઈ શકે નહીં.

ન ચ પરિનિષ્ઠિત...અર્થ સિદ્ધ વસ્તુ (ધટની જેમ) હોવા છતાં-અર્થનું એવું સ્વરૂપ હોવા છતાં અર્થ પ્રત્યક્ષ વ પ્રમાણનો વિષય બની શકે નહીં. ધટ વસ્તુ છે, તેથી આંખથી જોઈ શકાય. પણ અર્થ વસ્તુરૂપ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વ. પ્રમાણોથી જાણી શકાય નહીં. અર્થ તો તત્ત્વ સ્વમ્ અસિ-કે એવેતકેતુ, તે અર્થ એ છું છે-એ વાક્યો સિવાય શ્રુતિને પ્રમાણ સિવાય અન્ય પ્રમાણોથી અર્થ અવગમ્યમાન જાણી ન શકાય તેવું છે. અન્તરેણ સિવાય. દૂંકર્મા, અર્થ સાત્ત્વોનિ-સાત્ત્વપ્રમાણ છે. મહાત્મભાવ-અર્થ અને આત્મા એક જ એવો ભાવ.

યત્ તુ-તમે જે કહ્યું : અર્થ હેય (હા-છેડી દેવા યોગ્ય) અને ઉપાર્થ (ઉપ+આ+દ્વા-સ્વીકારવા યોગ્ય) થી રહિત છે. તેથી અર્થનું નિરૂપણ નિરર્થક છે. દા. ત. સુરાં ન પિબેત્-સુરાને છેડવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું કહ્યું. અદ્વરહઃ સંખ્યામ્ ઉપાસીત-દરોજ સંખ્યાની ઉપાસના કરવી એમાં સંખ્યાના ઉપાદાનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કહ્યું. જેમાં કોઈ હેય-ઉપાર્થ ન હોય, તેમાં તો પુરુષે કોઈ પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી. તેથી, શાસ્ત્રમાં એવી વસ્તુનું નિરૂપણ તદ્દન નિર્વર્થક માનવું પડે.

સિદ્ધાન્તી-ન પચ દોષઃ —અમારા પક્ષે કોઈ દોષ નથી. હેય-ઉપા-
દેયથી શ્રવ્ય=રહિત થઈ એ જ આત્મા છે એવું અવગમાત્ મવ-સાક્ષાત્કારથી
જાણી લેવાથી જ—સર્વ—અર્થા દુઃખોનો પ્રહાણ-ધ્વંસકારો થતો હોવાથી
પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે જ.

ભામતીકાર આ વાત આ પ્રમાણે સમજાવે છે :—ઉપાદેય એ પ્રકારનું :

(૧) ખરેખર નહીં 'મેળવેલું' મેળવવું' દા. ત., ખીજે ગામ જવું. (૨)
મેળવેલું જ હોય છતાં-જમને કીધે ન મેળવેલું માનીને મેળવવું. દા. ત.,
ગળામાં રહેલો ઠાર. આમ હેય પણ એ પ્રકારનું : (૧) ખરેખર નહીં
છોડેલી વસ્તુને છોડવી. દા. ત., પગમાં વીંટળાયેલા સાથા સાપને. (૨)
(૨) છોડેલું જ હોય છતાં જમથી 'નથી છોડેલું' એમ માનીને છોડવું.
દા. ત. પગમાં પહેરેલા નૂપુરને જમથી સાપ માનીને આરોપિત સાપનો
ત્યાગ કરવો.

આમાંથી જે ખરેખર ઉપાદેય કે હેય હોય તેના માટે ક્રિયા કરવાની
જરૂર પડે પણ જે જમને કીધે ઉપાદેય કે હેય લાગતું હોય—
અર્થાત્ વસ્તુને ખરેખર પ્રાપ્ત કરવાની કે છોડવાની ન હોય, ત્યાં કોઈ
ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. માત્ર સાચી પરિચિતિનું જ્ઞાન થતાં જાણે કે
જે અન્-ઉપાદત્ત નહીં 'મેળવેલું' હતું તે જાણે કે ઉપાદત્ત-મેળવેલું લાગે
અને જે અહીંન-જાણે કે ન છોડેલું હતું તે જમથી કીન-છોડેલું હોય
તેમ લાગે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને સંસારત્યાગ ખરેખર કોઈએ કરવાનાં નથી,
એ તો સદાકાલ જ જ. એ બંને નથી એવું તો માત્ર મનથી આરોપેલું
છે. જે આરોપિત હોય (સાપ) તે, તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં (દોરકાનું
જ્ઞાન થતાં) આપોઆપ દૂર થાય છે.

ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન-જમને દૂર કરે છે. તેથી પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ તો થાય છે જ, કારણ કે તેમ થતાં દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની
પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરુષનમઃ=પુરુષની કૃતિ-ધ્યેય.

દેયતાદિ....ઉપનિષદમાં કમ્બુક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરે માટે પ્રાણ,
પચાગ્નિવિદ્યા વગેરેના પ્રકરણમાં દેવતા તરીકે પ્રાણ વગેરેને માનેલ છે.
એવાં વાક્યોને દેવતાનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારાં વાક્યો કહેવાય. એ વાક્યોનું
પ્રયોજન, ઉપનિષદનાં પોતાનાં જ વાક્યોમાં મત્ત-રહેલી ઉપાસનાનું કહેવાનું

દોષ છે. તેની સાથે અમારો વિરોધ નથી. કારણ કે માત્ર સંયુક્ત બ્રહ્મના બોધક વાક્યોને જ ઉપાસનાપરક માની શકાયે, શુદ્ધ બ્રહ્મને લગતાં અન્ય બધાં જ વાક્યોને નહીં. ન તુ સત્યા..... પ્રાણ વગેરે દેવતાની જેમ શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના સંભવી શકે નહીં. તેમ સંભવે તો જ શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનું અંગ બને છે તેમ માનવું પડે.

પ્રકત્યે.....ઉપાસના કરતાં વૈરાગ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય અને અંતે મહં બ્રહ્માસ્મિ-શું બ્રહ્મ છું. એમ પોતાના આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે પ્રકત્ય-એકતા=એકરૂપતા છે તેવું જ્ઞાન થાય. એકતાનો અનુભવ થાય ત્યારે નથી કંઈ હેમ કે ઉપાદેય (ત્યજવા-સ્વીકારવા જેવું) કંઈ હોવાનું નથી. કારણ કે વિશ્વમાં બ્યાપેશું બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે એવો અનુભવ થતાં શું હોડવાનું, શું સ્વીકારવાનું બાકી રહે ?

એમ થતાં, ક્રિયા=ઉપાસના, કારક=ઉપાસક, દેવતા=ઉપાસ્ય-જેવા દ્વૈત વિદ્યાન=એ બિન્ન વસ્તુઓ છે એવું જ્ઞાન, ઉપમર્શ-નષ્ટ થઈ જાય એ તક સંગત છે. ((ઉપમર્શ:) એવી તકસંગતિના દેવથી એ દ્વિતિ થાય કે બધું અદ્વૈતરૂપ બને ત્યારે તેવું એકરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનું શૈવ-અંગ બને તે સંભવી શકે નહીં.

ના હિ પ્રકત્ય..... તમે કદાચ શંકા કરશો કે અદ્વૈતજ્ઞાન થયા બાદ, કોઈ સંસ્કારના બળે ફરીથી દ્વૈતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તો શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે એ સંભવિત થશે. પરિણામે, પહેલાં જાણેયું વિશુદ્ધ બ્રહ્મ પણ ઉપાસનાનું અંગ બનશે.

શંકરાચાર્ય કહે છે : એકતાના જ્ઞાનથી એકવાર દ્વૈતજ્ઞાન ઉન્નયિત=નષ્ટ થયા પછી, એ દ્વૈતજ્ઞાન ફરીથી જિજ્ઞાસા થાય એવો સંભવ જ નથી. જે એમ બને તો તમે બ્રહ્મને ઉપાસનાના અંગ તરીકે પ્રતિપાદિત કરેલ છો તેમ માની શકો.

અર્થાપિ અન્યથા.....વેદાન્તવાક્યો સિવાય બાકીના વેદભાગમાં તો એ નિયમ લાગુ પડે કે જ્યાં-જે વાક્યમાં ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોય તે વાક્યને પ્રમાણ તરીકે ન માની શકાય. દા. ત., સોઝરોદીત્ (તે અગ્નિ રહ્યો) એ વાક્ય વિધિક્રિયા વગરનું હોવાથી તેને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણરૂપ નથી.

હેતુ' જોઈએ નહીં-શા માટે? એવી અપેક્ષા સતોપવા બાંધેલા મલે કે રૂપ' એ અભિનાં આંસુ છે. તેમ, સોડરોદીત્ વાક્યને ઘર્હિયિ..... વિધિવાક્યની સાથે જોડીને જ પ્રમાણ્યૂત માની શકાય.

પરંતુ, તત્ત્વમ્ અસ્તિ-એવા વેદાન્ત વાક્યમાં વિધિક્રિયા નથી, અને તેનો ઠાઠ પશુ વિધિવાક્ય સાથે સંબંધ નથી છતાં તે વાક્યને તો સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ્યૂત સ્વીકારવું જ પડે કારણ કે તત્ત્વમ્ અસ્તિ જેવા વાક્યમાં આત્મવિજ્ઞાન છે. આત્મવિજ્ઞાનને વિષય બનાવનાર=તદ્ વિષયસ્યવેદાન્ત દ્વારા=ઉપનિષદની પ્રમાણ્યૂતતાનું ખંડન કરવું શક્ય નથી. પ્રામાણ્યમ્=પ્રમાણ્યૂત હોવાપણું=authoritativeness. પ્રતિ + આ+રઘ્યાતું=પ્રત્યાખ્યાન=ખંડન કરવા માટે.

આત્મવિજ્ઞાનસ્ય ફલપર્યન્તત્વાત્...ન...આખ્યકાર વેદાન્તને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ્યૂત માનવા માટે હેતુ બતાવે છે. આત્મવિજ્ઞાનનું પર્યવસાન ફલમાં-એકાક્ષરમાં થાય છે. એટલે આત્મવિજ્ઞાનની ચરમસીમા=પરાક્રાંટા એ જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી ફલ મળ્યું હોય તેને જ સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિજ્ઞાન થયું છે એમ કહેવાય. આમ, આત્મજ્ઞાનની સમાપ્તિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી ફલમાં જ થાય છે. બ્રહ્મવિજ્ઞાન ચરમ-પૂર્ણની કક્ષાએ પહોંચતાં અનુભવરૂપ બની જાય છે. અનુભવ તો સ્વયંપ્રમાણ્ય છે. સાકર જીભથી આપી જનારને તે મીઠી હોય છે એમ સાબિત કરવા અ-ય પ્રમાણ્યૂતની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ન ચ અનુમાનગમ્યમ્...વળી, વેદાન્તશાસ્ત્ર સ્વયં પ્રમાણ્યૂત છે. તેને પ્રમાણ્યૂત સાબિત કરવા અનુમાનનો આશ્રય લઈ શકાય નહિ. વાંચો : યેન વેદપ્રામાણ્યં સ્વસ્ય અનુમાનગમ્યત્વેન અન્યથ ક્વચિદ્ દૃષ્ટમ્ દૃષ્ટાન્તમ્ અપેક્ષેત, તદેવ નાસ્તિ શ્વત્યર્થઃ । ચક્રુરાદિયત્ વેદસ્ય સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞાનાત્ ન તદ્વ્યાપ્તિલિંગા-પેક્ષા । (૨૧.) વેદની પ્રમાણ્યૂતતાને અનુમાનથી સમજાય છે તેમ માનીએ તો અન્યથ જોયેલાં દૃષ્ટાન્તના જરૂર પડે, જેમ કે યથ યથ ધૂમઃ તથ તથ ઘઙ્ગિઃ એ વ્યાપ્તિમાં યથા મહાનલે-જેમ રસોડામાં. તેથી જે જે શાસ્ત્ર અનુભવાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાનને વિષય બનાવે તે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણ્યૂત ગણાય. ન તો આપી વ્યાપ્તિ રચવાની જરૂર છે કે ન તો તે માટે નિર્દર્શન મળી શકે. દા. ત. આમાન્ય આખને જે શુદ્ધાજ્ઞ હાથ દેખાય છે.

જો તેની સામાયનાં જ્ઞાનમાં-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં ચક્ર ઉદયરો તો એ સામાય જ્ઞાનના અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી જેમ પ્રત્યક્ષ સ્વત પ્રમાણ છે, તેમ વેાન્તસાએ પણ સ્વત પ્રમાણ છે ખીંટુ, સાએને પ્રમાણમૂત માનવા જો અનુમાન પ્રમાણનો આશ્રય લેશે તો વળી, અનુમાનને પ્રમાણમૂત માનવા ખીલ કોઈ પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડશે તેમ જતાં પ્રમાણમાં પરસ્પર-આશ્રયત્વનો દોષ આવશે તેથી, સાએનું સ્વત. પ્રમાણ જ સ્વીકારવું જોઈએ

તસ્માત્ તત્ સ્વમ્ અસિ જેનાં વાંચો સ્વત પ્રમાણ છે તેથી અલ્પ કોઈ ક્રિયાના સંબંધ વગર સ્વતઃ જાતે સાએપ્રમાણથી સિદ્ધ છે એમ સાબિત થયું.

(૧) જ્યારે અપરે પ્રત્યક્ષવૃત્તિનું—અહીં ખીલ લોકો પ્રતિ=સામે ઊભા થાય છે અહીંથી, પૂર્વપક્ષમાં પૂર્વપક્ષથી જુદો ખીલે ઉપાસનામાંગી બોધાયના પૂર્વપક્ષ ઊભો થાય છે બોધાયન વૃત્તિકાર તરીકે પણ ઓળખાય છે સરખાવે. જ્યારે યોધાયનવૃત્તિ ચિસ્તીનાં પ્રત્યક્ષવૃત્તિમ્ પૂર્વાચાર્યા સચિક્ષિપુ । તન્મતાનુસારેણ સુદાક્ષરાણિ વ્યાપ્યાસ્યન્તે (શ્રીભાષ્યનો પ્રારંભ ભાગ-શ્રી રામાનુજયાર્પ) બોધાયને અલ્પમૂત ઉપર વિસ્તૃત વૃત્તિ (ટીકા) અહીં હતી, જે હાલ માધ્ય નથી પહેલાં મીમાંસકોના પૂર્વપક્ષમાં અલ્પને-વેદાન્તને વિધિક્રિયાના શેષ (અગ) તરીકે અને ખીલ વૃત્તિમરના પૂર્વપક્ષમાં ઉપાસનાના અગ તરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે વાંચો વૃત્તિકારા. પૂર્વપક્ષવન્તિ । ઉપાસનાતઃ મુક્તિ પૂર્વપક્ષે, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ રતિ સિદ્ધાન્તે । (૨૧પ્રકા)

યદયિ—અલ્પ શાએના પ્રમાણવાગુ ખરૂં પણ પ્રતિપત્તિ = ઉપાસના, ધિધિ=નિયોગ તસ્ય વિષય (૨૧) ઉપાસનાની વિધિક્રિયાના એક વિષયપણાથી—વિષય તરીકે જ અલ્પનું નિરૂપણ વેદાન્તમાં કરેલું છે મુખ્ય વિષય ઉપાસના, અલ્પ મીલુ સમર્પ્યતે = IS presented (દેશપડિ) નિરૂપવામાં આવે છે હા ત, ચૂપ=અસંભવ અને આદ્યનીય નામનો અગ્રિ આ બને અલ્પની જેમ જૂતવરણો છે અને સાએમાં તેમનું નિરૂપણ વિધિક્રિયાના અગ તરીકે જ જોવામાં આવે છે સ્થાલિકાનિ=સામાન્ય રીતે લોક-જગતમાં ચૂપ=આદ્યનીયનો ઉપયોગ

યતો નથી તેથી અ-લૌકિક. યૂપે પશું વધનાતિ-મગ્ધ-ભે. પશુને બધે છે-તેમ જ આદ્યનીયે જુહોતિ-આહવનીય નામના અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આમાં બાંધવાની અને હોમવાની ક્રિયા મુખ્ય છે અને યૂપ-આહવનીય બંને તે વિધિક્રિયાઓનાં શેષ (અંગ) છે.

વિધિ-અંગ તરીકે રહેલા યૂપ અને આહવનીય અગ્નિનાં સ્વરૂપ કેવાં હોય ? એવી આકાંક્ષા થાય તો...યૂર્પં તક્ષતિ, યૂર્પં અષ્ટાસ્ત્રી કરોતી-યૂપને છોડે છે, યૂપને આઠ ખૂણા (અષ્ટ) વાળો બનાવે છે. અથવા અગ્નીન્ વાદધીત, ગાર્હપત્યાત્ આદ્યનીયમ્ જ્વલન્તમ્ ઉદ્ધરેત્ । અગ્નિને વેદી ઉપર સ્થાપવો, ગાર્હપત્ય-અગ્નિમાંથી-ગૃહસ્થના ધરના અગ્નિ-માંથી આહવનીય અગ્નિને ઊઝકવો-આવાં સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આકાંક્ષા સંતોષાય છે.

આમ, બ્રહ્મ પશુ ઉપાસનાનું અંગ છે. અને તેની સ્વરૂપ-આકાંક્ષા થતાં, ઉપનિ. તેના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. આત્મા દૃત્યેવ ઉપાસીત-આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એમાં આત્મા-બ્રહ્મ ઉપાસનાનું અંગ છે અને સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ અનન્યમ્ બ્રહ્મ જેવાં અનેક વાક્યોમાં તે ઉપાસનાના અંગભૂત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

પ્રવૃત્તિ.. કારણ કે સાત્ત્વનું પ્રયોજન જ એ છે કે હાં તો પુરુષને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડવાની પ્રેરણા કરે અથવા તો કોઈ ક્રિયાથી અટકવાનું કહે. આમ, વેદાન્તશાસ્ત્ર પશુ મુખ્યત્વે તો પુરુષને ઉપાસનાવિધિમાં જોડવા માટે જ છે.

હવે પૂર્વપક્ષી શાસ્ત્રના તાત્પર્યને જાણનારા જૈમિનિમુનિ અને તેમનાં સૂત્રો પર ભાષ્ય લખનાર શાંકરમુનિના મળીને કુલ પાંચ વાક્યો દાકે છે. અનુક્રમણમ્ પ્રારંભ કરે છે—declaration.

(૧) દૃષ્ટો દ્વિ...તસ્ય=ધેદસ્ય વેદ્યું પ્રયોજન ઇ કર્મનું જ્ઞાન કરાવવું-એવું પ્રયોજન જોવામાં આવ્યું છે. આ વાક્ય પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ સૂત્ર અપાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ઉપર લખાયેલા શાંકરભાષ્યનું છે.

(૨) ષોદનેતિ...‘ષોદના’ શબ્દની નોંધ માટે જુઓ ૪૪-૮૫ ક્રિયા-નિયોગ-વિધિના જ્ઞાનના દ્વારા જે વાક્ય પુરુષને પ્રવૃત્ત કરનાર હોય તે ષોદના. આ પશુ ષોદનાલક્ષણ. અર્થઃ ધર્મઃ—એ જૈમિનિમુનિ

ઉપરના શાખરૂઢાપ્યનું છે. '.

(૩) તસ્ય...સગર મુનિનો મત બાધ્ય દ્વારા ટીકીને દ્વેષે જૈમિનિમુનિનો મન મુનો દ્વારા રજૂ કરે છે. તસ્ય=ધર્મસ્ય-ધર્મનું જ્ઞાન એટલે ઉપદેશ. જેના વડે (ધર્મનું સ્વરૂપ) જાણવા મળે તે જ્ઞાન. ઉપદેશ=જેના વડે ઉપદેશ કરાય છે તે વિધિવાક્ય (ન્યાય). દ્વંકમાં ધર્મનું-કર્મનું જ્ઞાન કરાવનાર (શાપક) શાસ્ત્રનો ઉપદેશ હોય છે.

(૪) તદ્ ભૂતાનામ્...રત્નપ્રભા પ્રભાણે, તદ્-તન્ન-ધેદે,
મૂતાનામ્ = સિદ્ધ-ધર્મ-નિષ્ઠાનાં પદાનામ્
ક્રિયાચેત્ = કાર્યવાચિના લિઙ્ઘિપદેન

સમાજનાય=તદ્ ઉચ્ચારણં કર્તવ્યમ્ । એટલે કે વેદમાં, સિદ્ધ-ધર્મ (વસ્તુ)=(અર્થ)નાં નિરૂપણમાં સ્થિત જે પદો હોય, તેમને કાર્યનું કથન કરનાર વિષય વગેરેનો પદ સાથે, એક વાક્ય રૂપે ઉચ્ચારવાં. વાક્યના એક એક પદનો યાદ કરેલો અને ભેગો કરેલો અર્થ એ સમગ્ર વાક્યના અર્થની સમજનું નિમિત્ત બને છે. પદાર્થ-પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) અવાન્તર-દયાપારાણિ હિ પદાનિ વાક્યાર્થ યોધયન્તિ इति સૂત્રાર્થઃ । (ન્યાય-નિર્ણય-આન દગિરિ)

સરખાવો—The words denoting those (things=તદ્-મૂતાનામ્) are to be connected with (the injunctive verb of the વિધિ-passages) whose purport is action. તે જૂતવસ્તુઓને દર્શાવતા શબ્દોને, ક્રિયાના પ્રયોજનવાળા વિધિવાક્યના વિષય ક્રિયાપદ સાથે જોડી દેવા (સમાજનાયઃ).

જૂત વસ્તુને દર્શાવતા પદો પણ અતે તો કાર્ય સાથે જોડાય છે અને કાર્યનો જ બોધ કરાવે છે. વચ્ચે—“પદાનિ.....કાર્યમ્ પદ વાક્યાર્થ યોધયન્તિ इति માત્ર. (રત્નપ્રભા). તાત્પર્ય કે શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ જેવી જૂત વસ્તુને લગતા પદો પણ આખરે તો કાર્યનો જ બોધ કરાવે છે. તેથી, શાસ્ત્રમાં વસ્તુ (અર્થ) નહીં પણ કાર્ય-ક્રિયા વિધિ જ મુખ્ય છે.

(૫) જ્ઞાનાયસ્ય... જ્ઞાનાયસ્ય=વેદશાસ્ત્રનું, ક્રિયાર્થત્વાત્-ક્રિયા એ જ માત્ર પ્રયોજન હોવાને લીધે, જ્યાં, અ તદ્-લઘનામ્—

તત્=ક્રિયાનો અર્થ ન (અ) થતો હોય તે વાક્યોની નિરર્થકતા (અન-
અર્થકતા-અનર્થક્યમ્) સમજવી

આ પાંચ વાક્યોના આધારે પૂર્વ પક્ષી કહે છે કે—પુરુષને પ્રવૃત્ત કે
નિવૃત્ત કરનાર જે શાસ્ત્ર બને તો જ તે અર્થવત્-સાર્થક ગણાય આમ,
શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની વિધિમાં મુખ્ય અને જે બીજી-વસ્તુરૂપે
હોય તો તત્=પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિના શેષ=અગ તરીકે ઉપયોગી છે

તત્ સામાન્યાત્ વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ પૂર્વમીમાંસાના જેવું તેની
સમાન શાસ્ત્ર જ-હોવાથી, જેમ પૂર્વમીમાંસાના વાક્યોની સાર્થકતા
ક્રિયાવિધિના સંબંધથી બનાય છે, તેમ વેદાન્તના વાક્યોની સાર્થકતા પણ
ક્રિયાસબંધ દ્વારા જ—(તથૈય)-મળી શકાય

સત્તિ ચ..વેદાન્ત એક વાર વિધિપરક સિદ્ધ થાય એટલે પછી—
જેમ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા માટે અગ્નિહોત્ર વ સાધનત્વ વિધાન શાસ્ત્ર કરે
છે, તેમ અમૃતત્વ-મોક્ષની કામનાવાળા પુરુષને માટે બ્રહ્મજ્ઞાનત્વ વિધાન
કરવામાં આવે છે, એમ સમજી શકાય

સ્વર્ગ=સાધ્ય-ફળ, મોક્ષ=સાધ્ય, ફળ જેમ અગ્નિહોત્ર સાધન બને
તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ એક સાધન બને અગ્નિહોત્ર કરનાર વિધિકર્તા-સાધક
અને તેમ બ્રહ્મન્ત ઉપાસના કરનાર ઉપાસક સાધક બને આમ, વેદાન્તમાં
ઉપાસના ક્રિયા જ મુખ્ય જ બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર સાધનરૂપ છે

(૨૦) મનુ દ્વદ્ધ પૂર્વપક્ષીની સામે વેદાન્તી શંકા કરે છે પૂર્વ
મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એ બે
વિભાગો તદ્દન અલગ છે તેથી, પૂર્વમીમાંસાના નિયમોને-સૂત્રોને ઉત્તર
મીમાંસામાં (વેદાન્તમાં) લાગુ પાડી શકાય નહીં દ્વદ્ધ=અહીં કર્મકાંડ અને
જ્ઞાનકાંડમાં, જિજ્ઞાસ્ય=જિજ્ઞાસાના વિષય=ધર્મજિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ અને
અલગિ. તો વિષય બ્રહ્મ-અન્ને જિજ્ઞાસ્યો-જિજ્ઞાસાના વિષયો, વૈત્તક્ષણ્યમ્-
એમીભયથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ પ્રથમ સૂત્રના અર્થ સમજી ચર્ચામાં
કરેલું છે

(૧) કર્મકાંડમાં જિજ્ઞાસ્ય ધર્મ હોય છે જ્યારે જ્ઞાનકાંડમાં જિજ્ઞાસ્ય
—ભૂતવાની ઇચ્છાનો વિષય બનતું—બ્રહ્મ છે (૨) કર્મકાંડમાં યતી
જિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ ભવ્ય=ક્રિયા દ્વારા ચનાર-થવા યોગ્ય છે, જ્યારે
અહીં=વેદાન્તમાં તો જિજ્ઞાસ્ય બ્રહ્મ બૂત=સનાતન સત્ય-જે હંમેશાં છે

જ-સહ જ છે. નિત્યનિવૃત્તને બદલે નિત્યનિવૃત્ત પાઠ વધુ સારો, જે દરદાસમાંથી, અને સ્વામી શ્રી હનુમાનદાસજીએ સ્વીકારેલ છે. ever accomplished હંમેશાં સંપન્ન જ છે, સિદ્ધ છે. ધર્મ ક્રિયાથી સાધવાનો દોવાથી અગ્ર છે, પણ બ્રહ્મ તો નિત્યનિવૃત્ત-સિદ્ધ જ હોવાથી તેમાં ક્રિયાની જરૂર જ ન રહે. (૩) ધર્મજ્ઞાનનાં ફળરૂપે સ્વર્ગ વ. મળે છે અને તે મેળવવામાં અનુષ્ઠાન=ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે. ધર્મજ્ઞાનનાં ફળરૂપ સ્વર્ગ વગેરેથી તદ્દન ભિન્ન બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર=મોક્ષરૂપી બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ હોય છે. આમ બંનેમાં જિજ્ઞાસુઓ ભિન્ન, જિજ્ઞાસાના વિષયો ભુદા તેથી જ્ઞાનનાં ફળ પણ બંનેમાં ભુદાં હોય જ.

તેથી, જેમિનિમુનિ વગેરેનાં વાક્યો ભલે ધર્મકાંડ વિભાગને લાગુ પડના હોય પણ તે વાક્યો વેદના જ્ઞાનકાંડના વિભાગને લાગુ ન પાડી શકાય. તેથી, બ્રહ્મનું નિરૂપણ વેદાન્તમાં કોઈ ઉપાસના ક્રિયાના સંબંધ વગર જ સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે તેમ માનવું જોઈએ.

(૨૧) ન અર્ઘ્વતિ પયમ્...પૂર્વપક્ષી ઉપરની સંક્રાંતિ નિરાકરણ કરે છે : કારણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદ વેદાન્તમાં સ્વતંત્ર રીતે નહીં, પણ કાર્ય વિધિની સાથે પ્રયુક્ત-જોડાયેલા બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે-પ્રતિપાદન છે. પૂર્વપક્ષી બ્રહ્મને કાર્યવિધિ સાથે જોડાયેલું બતાવવા ઉપર નાં પાંચ વાક્યો ટાંકે છે : (૧) આત્મા યા અદે...માં આત્મા=બ્રહ્મને 'એવે જોઈએ' એ વિધિક્રિયા સાથે કરેલ છે. (૨) ય આત્મા...માં આત્માને અન્વેષણ - શોધવાની વિધિક્રિયા સાથે જોડેલ છે. અહીં હજી તેમ જ અનુ+દૃષ્-માં તત્ત્વવિધ્યર્થ પ્રત્યયો 'જોઈએ' ના અર્થમાં છે તેથી આને વિધિક્રિયાઓ કહેવાય. (૩) આત્મા. અહીં ઉપ+માણ્+ત્વં વિધ્યર્થ ત્રી. પુ એ. વ "ઉપાસના કરવી જોઈએ" એ વિધિક્રિયા સાથે આત્મા જોડાયેલો છે (૪) આત્માનમ્ .. લોકમ્=જ્ઞાનસ્વરૂપમ્ (સ્તનપ્રભા) અહીં પણ ઉપાસીત સાથે આત્મા છે. (૫) દ્રઘ...અહીં બળવાની ક્રિયા સાથે બ્રહ્મ છે. અસંખ્ય અહીં સ્પષ્ટ વિધ્યર્થનું રૂપ નથી. છતાં ક્રિયા તો છે જ. "બ્રહ્મને જાણે છે" એમાં બ્રહ્મ બળવાની ક્રિયાનો વિષય બને છે. જેમ મૂપ, આહવનીય મૂતવસ્તુઓનો વિધિક્રિયા સાથે સંબંધ જોયા પછી પુરુષને તે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ વિશે-જિજ્ઞાસા થતા, મૂપ વગેરેનાં સ્વરૂપ વર્ણવાય છે, તેમ બ્રહ્મ = આત્માને=મૂતવસ્તુનો સંબંધ વિધિક્રિયા સાથે બળવા બાદ તેનાં સ્વરૂપ વિશે આકાંક્ષા થાય તો ઉપનિ. તેના સ્વરૂપને વર્ણવીને એ આકાંક્ષાને સંતોષે

છે. તત્.. તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને સ્મૃ કરવા દ્વારા વેદાન્ત ઉપયોગી બને. નિત્ય સર્વગતઃ...એ વાક્યમાં વિધિક્રિયા નથી, તેથી સ્વતન્ત્ર રીતે એ સાર્થક ન બને પરંતુ, એ વાક્યને પરોક્ષ રીતે પણ વિધિક્રિયા સાથે જોડવું પડે. બ્રહ્મ ઉપાસના વ ક્રિયાવિધિ સાથે જોડાયેલું છે તે ક્રિયાયુક્ત બ્રહ્મના સ્વરૂપની આકાંક્ષા સંતોષવા નિત્યઃ...એવા વાક્યો ઉપયોગી બને છે.

તત્. તે બ્રહ્મની ઉપાસનાથી મોક્ષરૂપે ફળ થાય છે-મળે છે મોક્ષ શાસ્ત્રદષ્ટ=શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવા મળતો (દષ્ટ) મોક્ષ-discerned by means of the શાસ્ત્ર મોક્ષ અદષ્ટ છે અદષ્ટ=લોક+અપ્રસિદ્ધઃ (રાન) લોકમાં પ્રસિદ્ધ-જાણીતો નહીં સામાન્ય જગતમાં જે મોક્ષ યથાર્થરૂપે જાણવામાં આવતો નથી; not to be discerned in the ordinary way (શ્રી યીશો)

કર્તવ્યવિધિ-મન્-અનુપ્રવેશે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અમે ઉપર પ્રમાણે વેદાન્તનો-બ્રહ્મનો સબંધ વિધિક્રિયાયુક્તવ્યવિધિ સાથે બતાવ્યો હવે જો માત્ર વસ્તુનું જ, એ વસ્તુનો કર્તવ્યવિધિમાં પ્રવેશ કરાવ્યા વગર જ સ્વતન્ત્ર રીતે, કથન કરવામાં આવે તો એવા વેદાન્ત વાક્યો, નિરર્થક બની જશે જોવાં વાક્યોમાં હાન-ઉપાદાન=કાંઈ હોડવા સ્વીકારવાનું હોતું નથી કારણ કે બ્રહ્મ તો સદાકાય સિદ્ધ જ છે તેમાં કોઈ ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. પરિણામે નથી કાંઈ હેય કે નથી કાંઈ ઉપાદેય દા ત. “વસુમતી=પૃથ્વી સાત ખેટવાળી છે” અથવા “પહેવો રાજા જાય છે” આ વાક્યોનો કર્તવ્યવિધિમાં પ્રવેશ નથી-સબંધ નથી અને માત્ર વસ્તુનું જ કથન કરે છે આવા વાક્યોમાં કાંઈ હોડવા-સ્વીકારવાનું ન હોવાથી, શાસ્ત્રમાં એ નિરર્થક બની જાય આ રીતે, નિત્ય સર્વગતઃ વાક્યો પણ ઉદાહરણના વાક્યોની જેમ માત્ર વસ્તુ-બ્રહ્મનું કથન કરે છે તેથી, તે સ્વરૂપ વર્ણવતા બધાં વેદાન્તવાક્યો તદ્દન નિરર્થક બની જશે તેમ ન થાય તે માટે અમે ઉપર પ્રમાણે જોવાં વાક્યોને વિધિક્રિયા સાથે આડકતરો રીતે પણ જોડીએ છીએ

નનુ. પૂર્વપક્ષીની સામે વેદાન્તની સકા તમે કહો છો તે સત્ય નથી વસ્તુમાત્રનું કથન પણ ઉપયોગી બની શકે છે દા ત. દોરડાને સાપ માનીને ધ્રુજતા મનુષ્યને કાંઈ કહે કે-આ તો દોરડું છે, સાપ નથી, તો આવા વસ્તુમાત્રના કથનથી પણ આન્તિજનિત-મીતિ-નિવર્તન

(Tex સુધારીને વાંચતી)-અમલો ઉત્પન્ન થયેલ બીજાનું નિર્વર્તન (અટકી જવું) થાય છે. એમ નિત્યઃ સર્વગતઃ જેનાં વેદાન્ત વાક્યોમાં પણ, અસંસારી=એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં સરખું=મતિ ન કરનાર, એવા આત્મારૂપી માત્ર વસ્તુના કથનથી પણ, આત્મા સંસારી છે એવો અમ દૂર થાય છે. તેથી, એ વાક્યો પણ સ્વતંત્ર રીતે સાચાંક બની શકે છે.

સ્વાત્ પતત્...પૂર્વપક્ષી ઉપરની ચંકાનું નિવારણ કરે છે. જે ખરેખર વેદાન્તવાક્યો સંસારીપણાની બાંન્તિ દૂર કરતાં હોય તો સાચાંક માની શકાય. પણ દોરડાના સ્વરૂપને સાંભળતાવિંત જેમ સર્પનો બ્રમ દૂર થાય તેમ, બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનાં અવજમાત્રયો સંસારીપણાની બાંન્તિ દૂર થતી નથી. કારણ (૧) સર્વમ્ ચલુદયં બ્રહ્મ-એ વેદાન્તવાક્યને જાણનાર મનુષ્યનું સંસારીપણું નિષ્ણત થતું નથી. તેનામાં પણ, એ વાક્યનાં જ્ઞાન પહેલાં સુખ-દુઃખરૂપી જે સંસારીના ધર્મો હતા, તેના તે જ જેવા મળે છે. (૨) બીજું, જે બ્રહ્મના અવજ માનથી બ્રમ દૂર થતો હોત તો શ્રુતિમાં ઓત્તર્યઃ એટલે સુધી જ બતાવ્યું હોત. પણ તેમાં તો ઓત્તર્યઃ પછી-અવજ પછીના સમયમાં કરવામાં આવતા અનન અને નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) બતાવેલાં છે. એટલે બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે અવજ ક્યાંથી કામ પડતું થતું નથી. પછી અનન, ધ્યાન જેવી ક્રિયારૂપે ઉપાસના કરવાની હોય છે. આ વાત શ્રુતિના ઓત્તર્યઃ મન્તર્યઃ નિદિધ્યાસિતર્યઃ એ ક્રમિક શબ્દો જ સિદ્ધ કરે છે. નિદિધ્યાસન=નિ+ધ્યૈ-ત્વં ઇન્દ્રિયરૂપક=નિદિધ્યાસન-ધ્યાનની ઇન્દ્રિય પણ સામાન્યતઃ 'ધ્યાન' અર્થ થાય છે, Profound and repeated meditation (આપ્ટે).

૧. તસ્માત્...પૂર્વપક્ષીના મતનો ઉપસંહાર. પ્રતિપત્તિ=ઉપાસના (રતન.) પ્રતિપત્તિવિધિ=act of knowing જાણવાની ક્રિયાના-કે ઉપાસના વિષય તરીકે જ બ્રહ્મનું નિરૂપણ સાક્ષીમાં છે, સ્વતંત્ર રીતે નહીં. બ્રહ્મ વેદાન્તમાં ઉપાસનાની વિધિનો વિષય બને છે. તેથી, ઉપાસના વેદાન્તમાં સુખ્ય છે બ્રહ્મ ઉપાસનાનો વિષય બનીને જ નિરૂપાય છે.

(૨૨) અત્ર અમિઘોયત્તે=અહીંથી ચંકરાચાર્યનો સિદ્ધાંત પક્ષી છે.

ન = બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિના વિષય તરીકે જ સાક્ષીનાં પ્રમાણવાળું બને છે તેમ કહેવું, બરાબર નથી. હેતુ ? કર્મવિઘાનું કળ અને બ્રહ્મવિઘાનું કળ-બને તદ્દન વિભક્ત-હોવાથી, તમે કહો છો તે ચોખ્ખું નથી. -કર્મ=

ધર્મ-અધર્મ, કર્મ-ક્રિયા= ધર્મ-અધર્મનાં ફળ સુખદુઃખ ધર્મનું ફળ સ્વર્ગ અને અધર્મવિધાનું ફળ મોક્ષ-એ બન્ને કદી એક ક્ષેત્રમાં આવી શકે નહીં. ધર્મક્રિયા ગમે તેટલું ઉચ્ચતમ હોય પણ તે કદી મોક્ષ હોઈ શકે નહીં. અહીં અને આગળની ચર્ચામાં અહા= આત્મા=મોક્ષ=અહા-અનુભૂતિ=અહા-સાક્ષાત્કાર-એ બધા શબ્દો સમાનાર્થી છે શરીરમ્ આ પરિચ્છેદમાં ભાષ્યકાર કર્મ= ધર્મ-અધર્મ, તેનાં ફળો સુખ-દુઃખ, ફળોમાં રહેલા યોગાવતાનો-તરતમનો ભાવ વગેરે બતાવીને કર્મફળોની નિશ્ચિત ગૂંથણીના સ્વરૂપનું લાક્ષણિક નિરૂપણ કરે છે.

(૧) કર્મ એટલે શું ? ધર્મ-જેના વિષે જે સુખાનિષ્ઠાસા કરવામાં આવી છે એ ધર્મ-કર્મ સરીર, વાણી કે મનથી કરવામાં આવે છે અને શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે ધર્મની જ નહીં, પણ અધર્મની નિષ્ઠાસા એ કરવી જોઈએ. દા ત સુરા ન પિબેત્-સુરા ન પીવી જોઈએ-એ નિષેધ વાક્યમાં પણ પ્રતિષેધ-નિષેધરૂપે પ્રેરણાનું લક્ષણ રહેતું છે જે પ્રેરણાના લક્ષણવાળું તે ધર્મ એ નિષેધરૂપે કહેવાયુ હોય તો અધર્મ સુરા બ નો ત્યાગ કરવા માટે, અધર્મ ન દિશ્યાત્ વગેરેના રૂપે બહુવેળા જોઈએ આ અર્થ ધર્મ-અધર્મની ચર્ચા

(૨) તથો અહીં કર્મ=ધર્મ-અધર્મનાં ફળોનું નિરૂપણ કરેતું છે ધર્મનું ફળ સુખ, અધર્મનું ફળ દુઃખ (A) પ્રત્યક્ષ Perceptible દ્રિશ્ય-વિષય સંયોગથી યત્ હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે (B) સુખદુઃખ શરીર, વાણી કે મન દ્વારા ભોગવી શકાય છે ઊવડ, મોક્ષરૂપી ફળ માત્ર અનુભવ-ગમ્ય અને શરીર વધી ન ભોગવી શકાય તેવું છે અહીં સુખદુઃખનાં આપેના વિશેષણો સમન્વયનાં શ્રી ગોવિન્દાનંદ લખે છે: મોક્ષ તુ અતોન્દ્રિય વિશોક શરીરાદિ-અમોગ્ય દિવયાદિ-અગમ્ય, અનાત્મચિત્સુ-અપ્રસિદ્ધ इति चैलक्षण्यशानाय प्रत्यक्षादीनि विशेषणानि । (રત્નપ્રકાશ) (C) સુખદુઃખ અહાથી સર કરીને સ્થાવર-જૃક્ષ વગેરે સુધી સૌને બાળીતા વનસ્પતિને પણ સુખદુઃખની લાગણી છે એવું આજે વિજ્ઞાન પણ માને છે

(૩) મનુષ્યત્વાત્ અહીં એ સુખદુઃખનાં તારતમ્યનો ચર્ચા કરે છે તત્=વધારે, તમ=સૌથી વધુ- તર-તમસ્ય માધ=તરતમતા= તારતમ્ય વધુ અને સૌથી વધુ હોવાની સ્થિતિ=વતા યોગાવધુ મનુષ્યથી

દેવધારી લેનામુખા મુખનુ ઓછવતા પણ સામગ્રી મળે છે સગખાવે.
 યે શતં મનુષ્યાણામ્ જ્ઞાનન્દા. સ પક્ષ પિતૃણામ્, શતં પિતૃ
 ણામ્ જ્ઞાતન્દ. સ પક્ષો ગન્ધર્વલોકે પ્રહ્લલોકે જ્ઞાનન્દઃ । (૫૪
 ૪૩૩૩૩) મનુષ્યોના સો જ્ઞાનદો= પિતૃઓના એ, પિતૃઓના સો
 જ્ઞાનદો=મધવેનો એ ઉત્તરોત્તર સોમજો જ્ઞાનદ જતાવે છે હવે એ
 તગ્નમનો જાવ, પૂર પૂર્વ કારણમા પણ હોય છે વાચો કાઠ-ઉપવચાત્
 વ્જાલોપચય દર્શનાત્, કન્ધતારતમ્યેન સાધનતારતમ્ય-જનુમાર્ગ
 ન્યાય (જનપ્રમા) લાકડાં વધારે એકઠા થાય તો જ્ઞાતાની પણ વૃદ્ધિ
 થય જ્ઞાતાની વૃદ્ધિ ઉપરથી લાકડાની વૃદ્ધિનુ અનુમાન મરી શકાય તેમ
 મુખના વત્તાઓછા પણને આધારે તેના કારણરૂપ ધર્મનુ પણ તારતમ્ય
 જાણી શકાય જેનુ મુખ ઉત્તર-ઉત્તમ હોય તે પ્રમાણે તેણે કહેલો ધર્મ
 પણ ઉત્તર-ઉત્તમ હોવો જોઈએ તત્ત=નેથી મુખના તારતમ્ય ઉપરથી
 વગી ધર્મના તારતમ્ય ઉપરથી તેના કારણરૂપ અધિકારીનુ તારતમ્ય પણ
 જાણી શકાય વગી, અધિકારી કાઈ જાયો કાઈ નીચો હોય તેનુ કારણ
 અધિરૂપ=ફલજ્ઞામિત્ય ક્ષણ મેળવવાની ઝખના સામર્થ્ય-લોકિક
 પુત્રાદિ (રત્ન) Worldly Possessions લૌકિક સપત્તિ પોતા
 પસે હોવી જેની ઝખના, સપત્તિ વધુ પ્રગળ હોય તે અધિકારી બીજા
 કરનાં જાયો (તમ) મળ્યાય ઝખના-સપત્તિ→અધિકારીપણ→ધર્મ→
 મુખ આમ ઉત્તરોત્તર તારતમ્યને જાવ સમજી શકાય

મોક્ષ તો નિરતિશય-સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેનુ સાધન તો માત્ર એક જ
 સાધન ચતુષ્ટય છે સાધન ચતુષ્ટયથી સપન્ન અધિકારી માત્ર એક જ
 પ્રકારનો હોય છે કર્મમાં અનેક પ્રકારના સાધન અને અધિકારી હોય છે
 મોક્ષની બાબતમાં આવુ તારતમ્ય કદી શકાતુ નથી, એ માત્ર કર્મના
 જગ્યામા જ સીમિત રહે છે મોક્ષનો સમાવેશ કદીએ કર્મજોનાના મમે
 તેના જગ્યા પ્રકારમા પણ કદી શકાય નહી

(૪) તથા ચ અદીચી જતાવે છે કે કર્મનુ ક્ષણ અધિરૂપાદિ
 માર્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે મોક્ષ તો નિત્યપ્રાપ્ત જ છે, જ્યારે મોક્ષનો
 નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે શ્રુતિમાં પણ બિન્ન માર્ગો (દિવમાન-રિતમાન) થી
 મુખનુ તારતમ્ય જતાવેતુ છે યજ્ઞ કર્મ કરનારા લોકોને પણ એ પ્રકારના
 મુખો મળે છે તેમ શ્રુતિ જાળવે છે

(૧) વિદ્યા=ઉપાસના, સમાધિ:=ઉપાસ્ય વસ્તુમાં મનને સ્થિરભાવ તે સમાધિ તે બળનેના વિશેષ=ઉત્કર્ષ. વાચોઃ વિદ્યા इति ઉપાસના ઉક્તા, સમાધિઃ ઉપાસ્યે અર્થે મનસઃ, સ્થિરીભાવઃ, તયોઃ વિશેષઃ નામ પ્રકર્ય. ૧) (ન્યાયનિર્ણય) જે ઉપાસકમાં ઉપાસના અને મનની એકાગતા અત્યંત પ્રમાણમાં હોય તે જીવ ઉત્તરાયણના માર્ગે જાય. (૨) જે યજ્ઞ કરનારા લોકોમાં માત્ર ઈષ્ટાપૂર્વ દત્તનું જ સાધન હોય, તેવા જીવ મૃત્યુ પછી ધૂમ વના કમથી દક્ષિણાયનના માર્ગથી ગતિ કરે. (બળને માર્ગોની સપિસ્તર સમજૂતી માટે જાહેર. ઉપનિ.નો પાંચમો ખંડ અથવા ગીતા ૮:૨૪-૨૫ જુઓ.) આમ જાહેરની શ્રુતિ પણ સાધનના તારતમ્યથી થતા ફળના તારતમ્યને બતાવે છે. જાણના સ્પષ્ટ પૂર્વ અને દત્ત શબ્દોને આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે.

इष्ट=प्रणिहोत्रं तपः सत्यं वेदानाम् चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदैव्यं च इष्टमहृत्यमिधीयते ॥

पूर्तः=धापोकूपतडागादि देयतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

दत्त=शरणागतसंघाणम् भूतानां चाप्यहिसनम् ।

बहिर्वेदि च यद्वदानं दत्तमित्यभिधीयते-॥

૧૮, (૨૯૧ પ્રભા-ઉદ્ધૃત)

બળને માર્ગે જનારા તે તે લોકોમાં યાજ્ઞ જ્યાં સુધી સંપાતઃ=કર્મ (ગત) હોય ત્યાં સુધી =હોને-ભોગવીને એ જ માર્ગે પાછા ફરે છે. સમજાવો તે સં મુક્તિવા...(ગીતા. ૮:૨૧)

તથા...મનુષ્યોમાં, નરકમાં રહેના જીવોમાં કે જૃક્ષાદિ સ્થાવર પદાર્થોમાં સુખનો લવ=અસમાન પણ (૧) ધર્મથી જે સાધી શકાય તેવો અને (૨) ઓછાત્તા પણની સ્થિતિમાં જ હોય છે. આમ, સુખરૂપી ફળનો સર્વધર્મ અને તારતમ્ય સાથે છે, મોક્ષનો સર્વધર્મ તે બળને સાથે નથી.

ઉપર પ્રમાણે જ દુઃખના તારતમ્ય પદ્યો અધર્મનું તારતમ્ય, તેના પરથી, ને અધર્મ કરનારા લોકોના તારતમ્યભાવનું અનુમાન કરી શકાય

યજ્ઞમ્ અવિદ્યાદિ...અવિદ્યાના દોષવાળા લોકોને જ આવું સુખ-દુઃખનું તારતમ્ય (૧) ધર્મ-અધર્મના તારતમ્યને કારણે થાય છે (૨)

શરીરના પ્રદબ્ધ દાગ બોજવાય છે. (૩) અનિત્ય છે. Text માં 'અનિત્ય' વાંચતું. (૪) સંસારરૂપ છે. (૫) શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઇદિગપએ શ્રુતિ, ગીતા-સ્મૃતિ અને ક્ષત્રનારાયણમાં સાધનના તારતમ્યનું અનુમાન એ ન્યાય.

જેની અવિદ્યા નષ્ટ થઈ હોય તેવા જ્ઞાનીને ઉપર ખતાવેતું તારતમ્ય લાગુ પડતું નથી. આ જોયો વિચાર સંકગચાથે મોક્ષથી ઈર્મફળની ભિન્નતા સ્પષ્ટ કરવા કરેલ છે.

તથા ચ શ્રુતિ.—ઉપરનાં નિરૂપણને મળતી ઇદિ.ની શ્રુતિ ટાકે છે. જ્યાં સુધી હિંસા શરીરનો અભિમાની હોય—અશરીર હોય ત્યાં સુધી તેને પ્રિય-અપ્રિય (સુખદુઃખ) થી અવહત્તિઃ= છુટકારો મળતો નથી.

આનાથી ઉદ્ધટું, બીજી શ્રુતિમાં કશું કે શરીરના અભિમાન વગરના આત્માને—શરીર હોવા છતાં શરીર હું છું એવા અભિમાનથી રહિત હોય તે અશરીર—તેવા પુરુષને સુખદુઃખ=પ્રિય-અપ્રિય સ્પર્શી શકે નહીં. ઘાય=ઘટ્ટાચારણે-નિશ્ચય બતાવવા માટે. જ્યાં જ્યાં ધર્મ-અધર્મના કાર્ય (કર્મ) હોય ત્યાં ત્યાં તો સુખદુઃખ-પ્રિય-અપ્રિયનો સંબંધ હોવાનો જ. અહીં શ્રુતિમાં, મોક્ષ નામની જે અશરીર અવસ્થા છે તેને પ્રિય-અપ્રિયના સંબંધ થતો નથી એમ કહેલ છે. એ નિયેવ જ સાબિત કરી આપે છે કે મોક્ષ=અશરીર અવસ્થા ધર્મ-અધર્મનું કાર્ય નથી. જે પ્રિય-અપ્રિયના સંબંધવાળું ન હોય તે ધર્મ-અધર્મનું કાર્ય ન હોઈ શકે જો મોક્ષને—અશરીર અવસ્થાને ધર્મનું કાર્ય માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં બતાવેલ પ્રિય-અપ્રિયનો નિયેધ તર્કસંગત બને નહીં.

અશરીરત્વમ્ પચ...પૂર્વપક્ષી—ધર્મનાં ફળ તો વિચિત્ર હોય છે. તેથી માનાં લો કે અશરીર અવસ્થા-મોક્ષ પણ ધર્મનું જ કાર્ય છે.

વિદ્વાન્ત-જ, એમ માની શકાય નહીં અશરીર અવસ્થા (તત્ત્વ= અશરીરત્વસ્ય) તો સ્વાભાવિક ■ ઉપનિષદનાં વાક્યમાં આત્મા=મોક્ષને અશરીર ખતાવેલ છે. અપ્રાણો...પ્રાણ, મન શરીરની સાથે હોય. મુડક ઉપનિષદમાં આત્માને અપ્રાણ વગેરે કહીને અશરીર ખતાવ્યો છે. (અપ્રાણ: કહીને સૂક્ષ્મ શરીરથી પણ રહિત, જેમ ઉપર કંકની શ્રુતિ સ્થૂળ શરીરથી (આત્મને). રહિત બતાવે છે.) આત્માને શરીરાદિના અંગ વગરનો બતાવ્યો છે.

અતઃ પચ...અનુષ્ટેય=ક્રિયા દ્વારા કરવા યોગ્ય કર્મ, એ કર્મનાં ફળો મુખ્યદુઃખથી મોક્ષના નામથી ઓગળાતી અચરીર અવસ્થા તદ્વત્ લિન્ન છે. મોક્ષ અવસ્થા તો નિત્ય છે જ. એ કર્મથી ઉત્પન્ન કરવાની નથી મોક્ષ પહેલાં ન હતો અને કર્મથી પછી અસ્તિત્વમાં આવશે એવું નથી. મોક્ષ નિત્ય છે.

આમ મોક્ષ=અહમ=આત્માને કર્મ-ઉપાસના સાથે ઠોઠ સંબંધ નથી જ્યાં વેદાન્તમાંથી સ્વતંત્ર રીતે, ઉપાસનાનો વિષય અન્યા વગર જાણવા મળે છે. જ્યાં સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ થયું.

(૨૩) તદ્વર્તિત્વ...અચરીર અવસ્થાને અર્મ-અધર્મ સાથે ઠોઠ સંબંધ નથી તે બતાવવા બે પ્રકારનાં નિયમની ચર્ચા કરે છે. પરિણામિનિત્ય (૧) અને કૂટસ્થ નિત્ય (૨). (૧) પરિણામી નિત્યને તો વિકાસની ક્રિયા તોડે સંબંધ થાય છે. પરિણામિ ચ તત્ નિત્યં ચ હતિ-(સ્તન૦) જે વિકાસ=પરિણામવાળું હોય અને છતાં સાથે સાથે નિત્ય પણ હોય પૂર્વરૂપવપરિણામે સતિ નાનાકાર-પ્રતિમાસઃ પરિણામેઃ =ન્યારે પહેલાનું ૧૫ ઊડી દેવામાં આવે અને જુદા જુદા આકારોમાં એ જ વસ્તુનો આભાસ થાય ત્યારે તેને-આભાસને પરિણામ કહેવાય છે. बुद्धिः न... the idea of whose identity is not destroyed. દા ત પૃથ્વી, વૃક્ષ, તથા વ ના રૂપે પરિણામ પામે છે. છતાં એ સ્વરૂપાતરમાં પણ મૃત્વીતત્વ તો રહેતું જ છે (અનુસ્યૂત છે) તેથી, પૃથ્વી પરિણામિનિત્ય છે. તે પરિણામ (વૃક્ષ વગેરે રૂપે) પામે છે અને છતાં એ પરિણામ પામ્યા પછી પણ પૃથ્વીતત્વ તો રહેતું હોય છે જ તેથી નિત્ય છે. સામ્યના ગુણો પણ પરિણામિનિત્ય છે. દા. ત સર્વગુણિયોતે જ વિકાર પામીને દૂધ વગેરે રૂપે દેખાય છે. વિકાર-પરિણામ પામે અને છતાં દૂધ વ. માં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે એ રહેતો જ હોય તેથી નિત્ય.

કૂટસ્થનિત્ય-પારમાર્થિકમ્ આને ક્રિયાવિરોધી તરીકે લે છે : પારમાર્થિક રીતે કૂટસ્થનિત્ય છે. in the true sense (ધીમે), in the highest sense eternal without undergoing any changes.

કૂટ=illusion માયા, steady, ■ summit શિખર, a multitude=સંખ્યા (A) કૂટ=સ્થિર=નિશ્ચય કૂટ=નિશ્ચલઃ સત્-તિષ્ઠતિ इति કૂટસ્થ જે કૂટ=નિશ્ચય થઈને રહે છે તે કૂટસ્થ

શ્રી કૃષ્ણારામંકર (B) કૂટઃ રાશિઃ (કમલો અથવા શિખર) તદ્વત્તિષ્ઠતિ (C) કૂટે (માયાયાં) તિષ્ઠતિ યસૌ-જે માયામાં રહે છે તે બ્રહ્મ, અંકી પહેલો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે. પરિણામિનઃ નિત્યત્વં પ્રત્યભિજ્ઞા-કલિપતં મિથ્યા યત્, કૂટસ્થસ્ય તુ નાશક-અભાવાત્ નિત્યત્વં પારમાર્થિકમ્ । (સ્તુત્રપ્રભા) દૂંકમાં, જે પરિણામિનિત્ય હોય તેને બહે વિકારની પણ ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય, પરંતુ અશરીર અવસ્થા= (દ્વમ્-આ) તો કોઈપણ વિકાર વિના નિશ્ચય રહીને નિત્ય છે. આકાશની જેમ સર્વવ્યાપી હોવાથી અશરીરત્વ કે અશરીર અવસ્થામાં સ્પંદન, પણ ન સંભવે. સર્વ... વિકારનો અભાવ બતાવ્યો. નિત્યત્વં હોય એટલે તૂટી માટે ક્રિયાની જરૂર નથી. જેમાં અવયવો ન હોય તે પરિણામ ન પામે. પ્રકાશ પામવા માટે પણ ક્રિયાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે તે અવસ્થા પોતે જ સ્વયંપ્રકાશ છે.

‘યત્’=જે અશરીર અવસ્થામાં ધર્મ-અધર્મ તેમનાં મુખ્યદુઃખાદિ કાર્યો સાથે ત્રણેય કામમાં કદીયે નજીક જઈ શકે તેમ નથી અશરીરપણું=મોક્ષ. તાર્ત્વિક રીતે બ્રહ્મ, આત્મા, મોક્ષ. અશરીરઅવસ્થા એ બધા સમાનાર્થી થઈ શકે છે. કૃત=કાર્ય, અકૃત=કારણ એટલે પારમાર્થિક રીતે જેતાં બ્રહ્મને કાર્યકારણનો નિયમ પણ લાગુ ન પડે થયેલું-થનાર એનાથી એ જુદું છે. આમ શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મને ધર્મ-અધર્મથી અન્યત્ર=મન્યત્ જુદું બતાવેલું.

અતઃ તદ્ ગ્રહ્ય...તેથી બ્રહ્મને ઉપાસનાનાં ફળરૂપે માનો એટલે બ્રહ્મ= મોક્ષ કર્તવ્યરૂપી ઉપાસનાનું એક અંગ બને એટલે ઉપાસનાક્રમી કર્તવ્યના સાર્વન્યથી મોક્ષ સાંધ્ય બને. મોક્ષને જે કર્તવ્યથી સાધ્ય-સાધી શકાય તેવો માનીએ તો (૧) એ અનિત્ય જ બની જાય. જે એ વસ્તુ ક્રિયાથી સાધ્ય હોય તે તે જ મેશાં વિનાશી હોય છે. (૨) બોલું, મોક્ષ પણ ઉપર બતાવેલાં અનિત્ય કર્મોનાં ફળોમાંનું એક અતિશય=સર્વોચ્ચ ફળ બની જાય. હતિ પ્રસજ્યેત-પ્ર + સજ્જુ= to be the consequence of something else. (મોનિયર વિલિયમ્સ)=ધાર્યા કરતાં બીજી જ કોઈક વસ્તુ પરિણામ તરીકે આવીને શબ્દી રહે એટલે કે મોક્ષને જે કર્તવ્યથી સાધ્ય માનસો તો મોક્ષના અનિત્ય બની જવારૂં અણધારૂં પરિણામ આવશે. મોક્ષમાં માનનારા કોઈને જ્યાં સ્વીકાર્ય નથી. તેથી બ્રહ્મનું વેદાન્તમાં કરેલું નિરૂપણ કર્તવ્ય કે ઉપાસનાના અંગ તરીકે નહીં, પણ સ્વતંત્ર રીતે, છે.

(૨૪) અપિ ચ 'મહા લેવ્.. જ્ઞાનવિદ્યા-જ્ઞાનતાન યાય પછી તરત જ મોક્ષ યાય' છે. જ્ઞાનતાન અને મોક્ષ એ બન્નેની વચ્ચે કોઈ બીજું કાર્ય કરવાનું શ્રુતિયોગી કાર્ય કહ્યું નથી. દા. ત. (૧) જ્ઞાનતાન → (૨) ઉપાસના કરવી → (૩) મોક્ષ—આમ જ્ઞાનતાન અને મોક્ષની વચ્ચે ઉપાસના જેવા કોઈ પણ કાર્ય કરવાને આદેશ કોઈ શ્રુતિ બતાવતી નથી. એટલે, વિપતિ. માંથી ચતા જ્ઞાનતાન પછી તરત જ મોક્ષ. અમારે માટે કત'બનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આ વિચારના સમર્થન માટે ચંદ્રાચાર્યે ૭ શ્રુતિવાક્યો દર્શાવે છે;

(૧) જ્ઞાને ભયુતું (વેદ) અને જ્ઞાન જ બની જવું. (મવતિ)

(૨) પર=દારણ, અચર=કાર્ય, કાર્યદારણ જીભવરૂપ રહેલ જ્ઞાનુ' દર્શન (જ્ઞાનતાન) અને કર્મક્રમ યજ્ઞરૂપી મોક્ષ.

(૩) જ્ઞાનનાં આનન્દરૂપને ભયુતું (જ્ઞાનવિદ્યા) અને ભય ન હોવો (મોક્ષ).

(૪) જનક યાદીવશ્કચને કહે છે : જ્ઞાનતાન ચતા તરત જ ભયમુક્ત દશા-મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

(૫) તત્ આત્માનમ્ પચ અયેત્ અદ્વૈ.. અયેત્=ચિદ્ બુ' તું ઇ. જૂ. ઠા. ત્રી. પુ. એ. વ. "હું જ્ઞાન છું" એમ આત્માનું જ્ઞાન થવું અને પછી સર્વરૂપ બની જવું (મોક્ષ).

(૬) એકતાનું દર્શન (જ્ઞાનવિદ્યા) અને શોક-ભયથી મુક્ત દશા=મોક્ષ.

આ ૭ યે શ્રુતિવાક્યોમાં જ્ઞાનવિદ્યા અને મોક્ષ વચ્ચે કોઈ કાર્યાન્તરમ્ બીજું કાર્ય બતાવેલ નથી. અન્યત્ કાર્યમ્-કાર્યાન્તરમ્ એટલે "કોઈ પણ કાર્ય" એવો અર્થ લેવો. જ્ઞાનવિદ્યા એક કાર્ય અને કાર્યાન્તરમ્ એટલે જ્ઞાનવિદ્યારૂપી કાર્યથી બીજું-જૂદું કાર્ય—આમ અર્થ કરવો નહીં. દારણ જ્ઞાનવિદ્યા કે મોક્ષ બેમાંથી એકેયને, કાર્ય કહી શકાય નહીં.

જેમ અંધારા ઓરડામાં દીવો પ્રગટવો અને અંધકાર દૂર થાય તેમ જ્ઞાનતાન ચતાજ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય. એટલે આયોઆપ મોક્ષની અવસ્થા મળે. પ્રદોષાત્ તમોનિવૃત્તિવત્ જ્ઞાનાત્ અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપમોક્ષસ્ય દૃષ્ટપાલત્વાત્ (સ્તનપ્રભા) વળી, પૂર્વગીર્માસામાં તો મનાય. છે કે યસાદિ કાર્ય કર્યા પછી તરત જ તેનાં ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પણ કાર્ય અને

ફળ-એ જન્મેની વચ્ચેના ગાળામાં મીમાંસકો અપૂર્વની દૃષ્ટના કહે છે. મતાદિ કાર્યથી એક અપૂર્વ=અદૃષ્ટ ગુપ્તશક્તિ=unseen potentiality ઉત્પન્ન થાય છે. કાળે કરીને એ અપૂર્વમાંથી સ્વર્ગાદિ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ, બ્રહ્મવિદ્યા અને મોક્ષની વચ્ચે અપૂર્વને પણ કંઈપી શકાય નહીં, જેમ ન્યોતિષ્ઠેભમતા અને સ્વર્ગરૂપી ફળની વચ્ચે મીમાંસકો માને છે. વાયો : અપિ ચ જ્ઞાનજન્ય-અપૂર્વ-જનિતોમોક્ષઃ નૈયોગિકઃ (નિયોગ=વિધિની સાથે સંબંધ ધરાવતો) इति अस्य अर्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयः निवारिकाः । (ભામતી)

તત્ દ્વ પતત્ પદ્યન્...વામદેવ અપિ તત્ પદ્યતી લુક્ષિત બ્રહ્મને પતત્-આ આત્મારૂપે રહેલું જુએ છે=બ્રહ્મ-આત્માની એકતાને અનુભવે છે અને તે પોતાની મનુ વેગેરે રૂપે ઘણેકી જાણે છે. આમ, બ્રહ્માત્માના એકત્વનું જ્ઞાન અને સર્વરૂપ જાની જવારૂંપી મોક્ષ-એ બંને વચ્ચે બીજું કોઈ કંઈ અન્ય શ્રુતિ બતાવતી નથી Seeing this, indeed (દ્વ) the seer 'વામદેવ' knew (પ્રતિપેદે), I was Manu... (ડો. રાધાકૃષ્ણન)

આ ઉદાહરણમાં પદ્યન્-જેતો જેતો-જેવાની ક્રિયા થતા જ તેને સર્વાત્મભાવ થયો. જેમ તિષ્ઠન્-જીભતા-જીભો રહીને ગાય છે, તેમા જીભવાની ક્રિયા અને ગાવાની ક્રિયા વચ્ચે બીજું કોઈ કાર્ય થતું નથી. તિષ્ઠન્ ગાયતિ-દૃષ્ટાંતમાં (૧) જીભવાથી ગાવાની ક્રિયા થતી નથી, જ્યારે અસ્તુત વાતમાં તો એકતાના દર્શનથી સર્વાત્મભાવ થાય છે. (૨) એમાં તો ખરેખર સ્વરના આરોહ-અવરોહ વગેરે ક્રિયાઓથી ગીત પ્રગટે છે. આ બેદધ્યાનમાં રાખવો. દૃષ્ટાંતનું તાત્પર્ય તો માત્ર તિષ્ઠ-અને ગાયતિનું વચ્ચે સામાન્યતાઃ કોઈ અન્ય કોઈ ક્રિયાનો નિર્દેશ એમ બતાવતું પૂરતું જ છે. સરખાવો : અથ ન સ્થિતિક્રિયાસામર્થ્યદેવ ગીત ક્રિયાનિર્વૃત્તિઃ, અપિ તુ પ્રયન્તાઃન્ટરાત્ । શબ્દતઃ ન તદોર્મધ્યે ક્રિયાન્તરપ્રવૃત્તિઃ । રત્યેતાવતોરાહરણમ્ । દ્વ પુનર્ન સર્વાત્મમાવસ્ય બ્રહ્મદર્શનાતિરેકેણ પ્રયત્નાન્તર-અપેક્ષા વિચલે । (પંચપાદિકા)

(૨૫) ત્વં દિ નઃ પિતા...બ્રહ્મવિદ્યા-બ્રહ્મજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાનનું જેમ મોક્ષને અટકાવનાર અવિદ્યા-અજ્ઞાનરૂપી કારણની નિવૃત્તિ કરવી એ છે. ૩. આ વિચારના સમર્થનમાં બે શ્રુતિઓ અને એક ન્યાયસૂત્ર દર્શિ છે.

સંમતમ્ (આમતી). તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાન-આત્માના એકત્વને નિશ્ચયાધી, મિથ્યાજ્ઞાન દર થાય અને એ એક મોક્ષ છે. મોક્ષ માટે કોઈ ઉપાસનાદિ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. મોક્ષને અર્જાદિરૂપ રૂઢને સાચુ પડતા નિયમો સાચુ પડતા નથી, કારણ કે મોક્ષને ક્રિયા-કર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેથી, જ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે સામ્યપ્રભાશુક છે એમ શ્રુતિઓના સમન્વય ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જ. જ. રૂ. પ્રહારમૈકત્વચિજ્ઞાનં સંપદરૂપમ્...અહીં જ્ઞાન અને આત્માની એકતાનું જે વિજ્ઞાન છે તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરેલો છે. જ્ઞાન-આત્માની એકતાનું જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ-અર્થાત્ હોય તો તે મિથ્યાજ્ઞાનને દટાવી શકે અને વિધિના વિષય ન બને. પરંતુ, એકતાનું જ્ઞાન જે પ્રમાણરૂપ ન હોય તો ઉપાસના વિધિનો વિષય બનશે. પ્રતીક ઉપાસના માટે કેટલીકવાર બે વસ્તુઓ વચ્ચે એકતા કરવામાં-આરોપવામાં આવે છે, જે અરેખર હોતી નથી. જ્ઞાન અને આત્મા બન્ને એક જ છે એવું ઉપનિ. માં બતાવેલું એકતાજ્ઞાન જે વાસ્તવિક ન હોય અને દર્શિત કે આરોપિત હોય તો એવું જ્ઞાન પ્રતીકોપાસનાનો વિષય બનશે. પ્રતીક ઉપાસનામાં અમુક માટે અમુક પ્રતીક symbol દર્શીને ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જેમકે જ્ઞાન માટે આદિત્યના પ્રતીકની રૂપના કરવી. સંકરાચાર્ય જ્ઞાન-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને પ્રમાણ-અર્થાત્ સાબિત કરે છે એટલે કે બન્ને વચ્ચેની એકતા અરેખર છે, દર્શિત નથી.

જ્ઞાન-એકત્વવિજ્ઞાન, (૧) સંપદરૂપ નથી. (૨) અધ્યાસરૂપ નથી. (૩) વિશિષ્ટક્રિયા યોગ નિમિત્ત નથી. (૪) સંસ્કારરૂપ નથી.

(૧) સંપદરૂપ-અર્થ આલંબનનો તિરસ્કાર કરીને બીજી વસ્તુ સાથે અબેદ દર્શીને ધ્યાન કરવું એટલે સંપદ. અલ્પ-આલમ્બન-તિરસ્કારેણ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ-અભેદ-ધ્યાનમ્ સંપત્ (સંપ્રજ્ઞા). દા. ત. મન એક આલંબન-ધ્યાનનો આધાર છે અને તે અલ્પ છે. તેને છોડી દેવાનું. વિશ્વ-દેવો ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે. મનનો તેમની સાથે અભેદ દર્શીને (વિશ્વદેવોનું) ધ્યાન કરવું. અથવા સંપત્ એટલે કોઈ અલ્પ આલંબન (ધ્યાનનો આધાર) રૂપી વસ્તુમાં, કોઈક સામાન્ય ગુણને કારણે, મહાન વસ્તુનું સંપાદન કરવામાં આવે તો. સંપત્ નામ અલ્પે પ્રસ્તુતિ, આલમ્બને, સામાન્યેન વેનચિત્, મહતઃ વસ્તુનઃ સમ્પાદનમ્. (નાથનિશ્ચય) મન અલ્પવસ્તુ..

રૂપી આનંદ છે. વિશ્વદેવો મહાન વસ્તુ છે મન અને વિશ્વદેવો વસ્તુ
અનંત હોવાપણું સામાન્ય શુણ્ણ છે. તેથી, મનમાં વિશ્વદેવોનું સંપાદન
કરીને ધ્યાન કરવું, અર્થાત્ મન-વિશ્વદેવો વચ્ચેની એકતા (અનંદ)
નું જ્ઞાન સપદ્મ છે, વાસ્તવિક નથી આમ જીવ અર્થે આલંબનમાં
અલંકારી મહાન વસ્તુનું સંપાદન કરીને ધ્યાન કરવું, કારણ કે જીવ-અલંકાર
ચેતન્ય સામાન્ય શુણ્ણ છે આ વિચાર વાયસ્પતિમિત્ર સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે
યથા વૃત્તિ-અનન્તત્વેન મનસઃ વિશ્વદેવ સામ્યાત્ વિશ્વાન્ દેવાન્
મનસિ સપાદ્ય મનં આલમ્બનમ્ અવિચમાનસમ્ કૃત્વા, પ્રાધાન્યેન
સંપાદાનામ્ વિશ્વેષા દેવાનામ્ અનુચિન્તનમ્ તેન ચ અનન્તલોક
પ્રાપ્તિઃ । પથ ચિદ્વરૂપસામ્યાત્ જીવસ્ય બ્રહ્મરૂપતા સંપાદ્ય, જીવા
આલમ્બનમ્, અવિચમાન-સમ કૃત્વા પ્રાધાન્યેન બ્રહ્માનુચિન્તનમ્ તેન
ચ અમૃતત્વપ્રાપ્તિઃ । (ભામતી) શ્રી ધીમે સ પદ્મે a mere (satisfy-
ing) combination એક માત્ર કાલ્પનિક જોડણી અર્થવા medi-
tatively imagined ધ્યેનમાં કલ્પિત (identity) એકતા કહે છે
વળી, સ પદ્મમાં અધિષ્ઠેય (અહીં વિશ્વદેવોને) પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે,
ન્યારે અધ્યાસમાં અધિષ્ઠાન (આદિત્યરૂપી આશ્રય) ને પ્રાધાન્ય અપાય છે

સ કરાચાર્ય કહે છે કે જીવ-અલંકારની એકતાનું જ્ઞાન આવું સ પદ્મ
નથી, વાસ્તવિક છે એટલે કે જીવ ખરેખર જ બ્રહ્મ છે, જીવમાં બ્રહ્મની
રૂપના કરવાની નથી તેથી બ્રહ્મ ઉપાસનાનો વિષય બનશે નહીં

(૨) અધ્યાસરૂપ એકતાજ્ઞાન—અધ્યાસમાં આલંબન ધ્યાનના આધારને
મુખ્ય ગણીને તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે આને પ્રતીકોપાસના કહે
વાય એ જ અધ્યાસ (A) આલમ્બનસ્ય પ્રાધાન્યેન જ્ઞાન પ્રતીકો
પાસ્તિ. અધ્યાસ । (સ્તનપ્રભા) હા ત આદિત્ય બ્રહ્મ છે એમાં આદિ
ત્યરૂપી આલંબનને મુખ્ય માનીને બ્રહ્મનું આદિત્યરૂપે ધ્યાન કરવામાં આવે
છે આવા પ્રકારના ધ્યાનને પ્રતીકોપાસના અથવા અધ્યાસ કહેવા અથવા
(B) જે ખરેખર નથી તેમાં તેવી શુદ્ધિ કરવી એટલે અધ્યાસ હા ત
આદિત્ય ખરેખર બ્રહ્મ નથી જતા આદિત્યમાં બ્રહ્મ હોય એવી સમજ ઊભી
કરવી સ પદ્મમાં જે સંપાદ (હા ત વિશ્વદેવો) બને તેને પ્રાધાન્ય અપાય
છે, ન્યારે અધ્યાસમાં જે આલંબન (હા ત આદિત્ય) હોય તેને પ્રાધાન્ય
અપાય છે (ન્યાય) આ પ્રતીકોપાસનામાં આદિત્ય બને બ્રહ્મ વચ્ચે એક
તાનું જ્ઞાન થાય છે તે અધ્યાસરૂપ છે વાસ્તવિક નથી આ રીતે જીવને

આત્મન કરીને, તે બ્રહ્મ છે એવી સમજ ઊભી કરીને ધ્યાન કરવામાં આવે તે અધ્યાસ. અહીં જીવ-બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન વાસ્તવિક નહીં, પણ અધ્યાસરૂપ બની જાય.

શં. કહે છે, જીવ-બ્રહ્મના એકત્વનું જ્ઞાન અધ્યાસરૂપ પણ નથી; કારણ કે જીવમાં, જીવ બ્રહ્મ ન હોવા છતાં, બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાની નથી. જીવ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જ છે. આમ, જીવ-બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન અધ્યાસરૂપ ન હોવાથી, બ્રહ્મ પ્રતીકોપાસનાનો વિષય બની શકે.

સંપદ્મરૂપ એકત્વ જ્ઞાન અને અધ્યાસરૂપ એકત્વજ્ઞાન-આ બંનેમાં જે વસ્તુએ વચ્ચે કાલ્પનિક અભેદ-એકતા માનવામાં આવે છે, સંપદ્મ જે વસ્તુ (વિશ્વદેવો) નો આરોપ કરવામાં આવે તે મુખ્ય ગણાય; જ્યારે અધ્યાસમાં જે અધિષ્ઠાન=આરોપ વિષય (આદિત્ય) હોય તે પ્રધાન લેખાય. આરોપ્યપ્રધાના સંપત્, અધિષ્ઠાનપ્રધાનોઽધ્યાસઃ । (વેદાન્ત કલ્પતરુ) આ જ વાત શ્રી દેશપાડે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે : in સંપદ્ prominence is given to superstructure અધિષ્ઠેય in અધ્યાસ it is given to the substratum અધિષ્ઠાન or આશ્રય મન-વિશ્વદેવોના એકત્વ જ્ઞાનમાં, મનને અવગણીને વિશ્વદેવોનું જ ચિંતન કરવામાં આવે, એ સંપદ્. આદિત્ય-બ્રહ્મના અભેદ જ્ઞાનમાં, બ્રહ્મને ગૌણ માનીને આદિત્યરૂપે જ ચિંતન કરવામાં આવે એ અધ્યાસ.

લાઘ્યકારના મતે બ્રહ્મ-આત્માનું એકત્વજ્ઞાન તો વાસ્તવિક છે તે નથી સંપદ્મરૂપ કે નથી અધ્યાસરૂપ. બ્રહ્મ અને આત્માને મન અને વિશ્વદેવો કે આદિત્ય અને બ્રહ્મની જેમ ખરેખર જિનન ન માની શકાય.

(૩) વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગ નિમિત્ત અભેદજ્ઞાન-નાપિ વિશિષ્ટ ક્રિયા... શં. કહે છે કે બ્રહ્મ-આત્માનું એકત્વજ્ઞાન કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગના નિમિત્તે થાય છે એવું પણ નથી. વિશિષ્ટ ક્રિયા=વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા, યોગ=સંબંધ, નિમિત્તમ્=નિમિત્તપાણી બ્રહ્માત્માનું-એકત્વજ્ઞાન નથી. વાચ=નિશ્ચિત રીતે. દા. ત. વાયુને સંવર્ગ કહેવાય છે. વાયુ અને સંવર્ગ બંને એક છે એવું જ્ઞાન એક વિશિષ્ટ ક્રિયાના સંબંધના નિમિત્તે થાય છે. છાંદો. ઉપનિ માં સંવર્ગવિદ્યાનાં નિરૂપણમાં કહ્યું છે કે વાયુ મહાપ્રલય વખતે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનો સંહાર=સંવર્ગ કરીને પૈતાનામાં સમાવી લે છે મન્નાપ્રલયકાલે વાય. ઘદિન-આદીન્ સંહૃજ્ય=સંહૃત્ય ધાત્મનિ

સ્થાપયતિ । (ભામતી). શ્રી વાયસ્વતિ મિત્ર સંવર્ગ=સંહાર એ સમાન-
અર્થના સમર્થન માટે દ્રવિડાચાર્યેનું અવતરણ દાઠે છે:—સંહરણાદ વા
સંવરણાત્ વાયુઃ સંવર્ગઃ । એટલે કે વાયુને, સંહાર કે સંવર્ગની વિશિષ્ટ
ક્રિયાના સંબંધને લીધે (નિમિત્ત) સંવર્ગ કહેવાય છે. સંહાર કે સંવર્ગ
એક વિશિષ્ટ ક્રિયા છે. એ ક્રિયાનો યોગ=સંબંધ પ્રલયકાલે વાયુ સાથે
થાય છે એ સંબંધને લીધે (નિમિત્ત) વાયુને સંવર્ગ કહેવાય છે

પ્રાણો ઘાઘ સંવર્ગઃ—ઉપનિ. માં કહે છે : યદા ઘૈ. પુરુષઃ
સ્વપિતિ, પ્રાણં તદ્દિ ઘાઘ અપ્યેતિ, પ્રાણં જલ્મુઃ, પ્રાણં ઓઘઃ,
પ્રાણં મન.—સુષુપ્તિમાં પુરુષ હોય ત્યારે, વાણી પ્રાણમાં લીન થાય છે,
આંખ, કાન, મન પણ વાણીમાં લય પામે છે. ભામતીમાં મૃત્યુ સમયે
પ્રાણ ઇન્દ્રિયાદિને પોતાનામાં સમાવી લે છે તેમ કહ્યું છે : પ્રવાણકાલે
દ્વિ સ્વ (પ્રાણ) ઘઘ સર્વાણિ ઇન્દ્રિયાણિ સંગૃહ્ય હસ્ક્રામતિ इति
(ભામતી) સમ+વૃજ્ to absorb પોતામાં સમાવી લેવું—એ વિશિષ્ટ
ક્રિયાને યોગ=સંબંધ પ્રાણ સાથે થાય છે. તેથી, એ વિશિષ્ટ ક્રિયાના
નિમિત્તથી પ્રાણને પણ સંવર્ગ કહેવાય છે. દૂધમાં, વાયુ-સંવર્ગ કે પ્રાણ-
સંવર્ગ એ બંને એક છે એવું જ્ઞાન, માત્ર સંવર્ણ-મમાયી લેવાની ક્રિયાના
સંબંધને લીધે જ થાય છે. અન્યથા વાયુ કે પ્રાણને સંવર્ગ ન કહેવાય
આ રીતે, જીવને પણ વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગના નિમિત્તે બ્રહ્મ કહેવાય છે એમ
કોઈ શંકા કરી શકે. દા. ત. વૃંહ્—‘વધવું’, શીટી નીકળવું’ કે ઝીગી
નીકળવું’ (The act of causing to grow શ્રી શર્મા) એ બૃંહણક્રિયાનો
સંબંધ જીવ સાથે થાય છે. કારણકે જીવ વૃદ્ધિ પામતા જણાય છે, જીવને
બૃંહણક્રિયાના યોગને લીધે (નિમિત્તે) બ્રહ્મ કહેવાય છે. વચ્ચે : વર્ધ
વૃહણક્રિયાયા ગ્રહાદદિઃ અમૃતસ્વાય ફલાય કલ્પતે (ભામતી) અથવા
વૃદ્ધિક્રિયાયોગાત્ જીવો ગ્રહા इति જ્ઞાનમ્.. (ગ્નપ્રભા) શંકરાચાર્ય
કહે છે કે જીવ (આત્મા) બ્રહ્મનું એકત્વજ્ઞાન કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાના
સંબંધને લીધે થયેલું નથી. વાસ્તવિક રીતે, મૂલતઃ જીવ-બ્રહ્મ બંને એક
જ છે. વાયુ કે પ્રાણની જેમ, આત્માની સાથે એવો કોઈ ક્રિયાસંબંધ
કલ્પીને તેને તેથી બ્રહ્મ કહેવાય છે એવું માની શકાય નહીં.

સ પદ અધ્યાસ અને ક્રિયાયોગ નિમિત્ત આ ત્રણેયમાં ઉપાસનાક્રિયા
પ્રધાનકર્મ બને છે. તદ્ પતેષુ ત્રિષુ પક્ષેષુ આત્મદર્શન-ઉપાસનાદયઃ
પ્રધાન-કર્માણિ । (ભામતી)

(૪) સંસ્કારરૂપ એકત્વજ્ઞાન-ન જ્યાં જાણ્ય (ધી) સર્વેશ્વર-તદિ
(ધીન બાગીકાધી જેમ 'તેનું' વગેરે) વર્તયત્—કર્મની જેમ, જ્યાં-
આત્મનું એકત્વજ્ઞાન કાંઈ કર્મના અનુભવ એવા કોઈક સંસ્કારરૂપ પણ
નથી. ઉપાશુ નાખના જગમાં અનેક સાધનોમા દોમવાનું થી પણ એક
સાધન (અમ) છે. કહ્યું છે કે : ધર્મી-શર્વદેવતાનમ્ જાણ્યં મર્ચતિ=
ધી ૬-૪માન પત્ની દ્વારા તપાસવામાં આવે છે કે, એમાં જનું વગેરે નથી.
આ તપાસવાની ક્રિયા છે એ સંસ્કાર છે. કારણ કે પત્નીની જ્ઞેતાની
ક્રિયાથી ધીના સંસ્કાર-Ceremonial purification વિધિગત પરિની-
કરણ કે શુદ્ધિકરણ થાય છે. આન, ઉપાશુ યજ્ઞ એ કર્મ છે ધી તેમાં એક
અંગતન (આધન) ઇ. તેથી ધી કર્મનું સંસ્કારમાં ન છે. જ્ઞેતાની ક્રિયાથી
ધીની કર્મગત સંસ્કાર થાય છે, આ રીતે વેદમાં ઉપાસના કે યજ્ઞ
પ્રધાનકર્મ છે. તેમાં કર્મની નીકે જાણના, ધીની જેમ એક અન છે, જેમ
પત્નીના જ્ઞેતાથી ધીના સંસ્કાર થાય તેમ જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનથી
આત્માના સંસ્કાર-શુદ્ધિકરણ થાય The self is merely puri-
fied by the cognition of its being one with બ્રહ્મ
(શ્રી યંત્રો) ૫-૧૩, ૧૪-૧૬ કહે છે તેમ જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને સંસ્કાર
ક્રિયા પણ ન માની શકાય. ધીને જ્ઞેતાથી, જનું વગેરે દર કરવાથી શુદ્ધ કરાય
તેમ, જ્યાં-આત્માને એકત્વજ્ઞાનથી શુદ્ધ કરવાનો દોષ નથી જ્યાં તે સદામણી
શુદ્ધ જ છે. તેથી, એકત્વજ્ઞાનને સંસ્કારની ક્રિયારૂપ પણ ન માની શકાય.

સંપદાદિરૂપે દિ.. જ્ઞે જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને સંપદાદિરૂપ
(અપદ્, અધ્યાસ, વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગ નિમિત્ત કે સંસ્કારરૂપ) માની વર્તએ
તો ત્રણ મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય (A) તે (જ્યાં) નું (જ્યાં) છે, '૧'
જ્યાં '૧', આ આત્મા જ્યાં છે—આ વાક્યોમાં તત્-ત્વમ્, અદમ્-બ્રહ્મ
વગેરે પદો સમાન અધિકરણ (પ્રથમા વિનમિ)માં છે આ પદોનાં નમા-
નાવિરોધથી, જ્યાં-આત્માના એકત્વરૂપ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે બાહ્ય-
દાર એકત્વની સાથે 'વસ્તુ' સમ્બંધનો પ્રયોગ કરે છે એટલે જ્યાં-આત્માનું
એકત્વ સંપદાદિરૂપ દર્શિત નથી, પણ વસ્તુરૂપ-વાસ્તવિક છે આ પદોનો
સંબંધ, વાસ્તવિક એકતાના પ્રતિપાદનને વધ્ય (પર) બનાવે છે જ્ઞે તેમ
એકત્વજ્ઞાનને સંપદાદિરૂપ માનતો તો, વાસ્તવિક એકતાનું પ્રતિપાદન કરતાં
ઉપનિ વાક્યોનાં પદોનો બાધ થશે

ને દર કરી શકે નહીં; કારણ કે એવું જ્ઞાન પ્રમાણ-યથાર્થ હોઇ શકે નહીં. યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો જ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય. પરંતુ, બ્રહ્મ-આત્મના એકત્વ જ્ઞાનથી ઉદયની પ્રત્યક્ષો બેદાઇ જાય છે - અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે. એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે (શ્રવણ). તે પશુ બાધ થશે.

(C) એકત્વજ્ઞાનને જો સંપદાદિરૂપ માનીએ તો, જીવ બ્રહ્મભાવ (તદ્ભાવ)ની આપત્તિ=પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ બતાવનાં વાક્યોને યોગ્ય રીતે સમજી શકાય નહીં. તદ્ભાવ-આપત્તિ-વચનાનિ=બ્રહ્મસ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ-વૌઘક્રાન્તિ વાક્યાનિ સામંજસ્ય=સમંજસતા= યોગ્યતા= in a quite natural manner (શ્રી દેશભાંડે) સામંજસ્યેન યોગ્યતાથી, જ ઉપપદ્યેન-વાક્યો તર્કસંગત ન બની શકે. કારણકે સંપદાદિરૂપમાં જીવ-બ્રહ્મને વસ્તુતઃ ભિન્ન માનવો પડે. તે બેમાંથી એક રહે તો પશુ જીવ બ્રહ્મભાવ પામે તેમ ન કરી શકાય, અથવા તો બેમાંથી એક નષ્ટ થઇ જાય તો પશુ એક અન્યપણુને પામે તેમ કહેવું તર્કસંગત ન થાય. દુકંમાં, બન્ને બાકી રહે તો પશુ એક બીજાપણુને પામ્યું-એક બીજું બની ગયું - જીવ બ્રહ્મ બની ગયો-એમ ન કરી શકાય, કારણ કે બન્ને રહેલાં જ છે. જો બેમાંથી એક તદ્દન નષ્ટ થઇ જાય તો પશુ કેમ કરી શકાય કે એક બીજાના બાવને પામે છે. ? કારણ કે નષ્ટ થયેથી વસ્તુ અન્યના બાવને પ્રાપ્ત કરે તેમ કરી શકાય નહીં. વાંચો આત્મનઃ વસ્તુતઃ ભિન્નસ્ય અબ્રહ્મત્વાત્ અન્યસ્ય સ્થિતસ્ય નષ્ટસ્ય યા અન્યત્ય-અસિદ્ધેઃ, સંપદાદિરૂપે તદ્ભાવવાક્યાનામ્ ન સુદયાર્થતા દૃવ્યર્થઃ । (ન્યાયનિર્ણય). જીવ-બ્રહ્મનું એકત્વ જ્ઞાન સંપદાદિરૂપ હોત તો તેને કોઈક ઉપાસના જેવી ક્રિયાના અગ્ર તરીકે ગણી શકાત પરંતુ એ જ્ઞાન તો યથાર્થ હોવાથી પુરુષની કોઇ પણ ક્રિયા ઉપર આધાર રાખતું નથી. પ્રમાત્વાત્ ન કૃતિસાધ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) કિં તદ્દિં નિત્વા પથ । (રત્ન) પરંતુ જ્ઞાન જેમ ધર ઉપર જ આધાર રાખે, માણુસની કંપના (સંપદના જેવી) ઉપર આધાર રાખતું નથી, તેમ બ્રહ્મનું યથાર્થજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપી વસ્તુને જ અધીન છે આ રીતે પણ બ્રહ્મ કે બ્રહ્મજ્ઞાનને કોઇ કોઇ ક્રિયાની સાથે જોડી શકાતું નથી. તેથી, બ્રહ્મ સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્ર પ્રમાણુક છે, ઉપાસનાના વિષય તરીકે નહીં.

(૨૬) પર્વં ભૂતસ્ય.....પર્વં ભૂતસ્ય=ઉપર જે બ્રહ્મને

વસ્તુતન્ત્ર=સ્વતઃ સિદ્ધ દહેણ છે તે-આવા પ્રકારના જ્ઞાનનાં જ્ઞાનનો કાર્યમાં પ્રવેશ બીજી પણ કોઈ યુક્તિથી તમે બનાવી શકશો નહીં.

દ્વાય કોઈ શંકા કરે-ઉપનિ વાક્યોમાં તો જ્ઞાને જાણવાની અને ઉપાસનાની ક્રિયાનો વિષય માનવામાં આવે છે. દા. ત. ઘણાં વેદ ઘણેય મવતિ=જ્ઞાને જાણે છે તે જ્ઞાન જ બને છે. અહીં જાણે છે એ ક્રિયા-નું કર્મ જ્ઞાન છે. તેથી તે એ ક્રિયાનો વિષય બને છે. આત્માનમેવ લોકમુપાસીત-લોકે = જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા આત્માને જ ઉપાસવો જોઈએ. અહીં પણ ઉપાસના ક્રિયાનો વિષય (કર્મ) આત્મા બનેલ છે.

શંકરાચાર્ય દહે છે કે વિદિક્રિયા=જાણવાની ક્રિયાના કર્મચેતન=કર્મ-સ્વરૂપે દેખીને પણ જ્ઞાનેનો પ્રવેશ કાર્ય કે ક્રિયામાં કરી શકાશે નહીં.

ઔપનિષદ જ્ઞાન-પરજ્ઞાને પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં કોઈ ભાષા મધ્યાર્થતઃ વર્ણવી શકે નહીં. માનવની ભાષા દુર્લભ પડે છે. શં. શ્રુતિપ્રમાણે દાંડીને ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે.

(૧) વિદિત-અવિદિત જાણેલી અને નાંદ જાણેલી વસ્તુઓથી જ્ઞાન અન્યત્ પદ-ભિન્ન જ છે. અહીં જ્ઞાનેનો જાણવાની ક્રિયાના કર્મ તરીકે નિષેધ કરેલો છે. (૨) જેને સીધે બીજું બધું જાણી શકાય તે જાણનારાના કોના હાથ જાણે ? એમાં પણ જ્ઞાનેનો જાણવાની ક્રિયાના કર્મ તરીકે નિષેધ સૂચિત છે. (૩) જે વાણી વડે અન્+અમિ+ઉદિતમ્ (યદ્ નું બૂ. કે) નહીં દહેવાતું, પરંતુ અહીં જ્ઞાનેનો, વાણીના વિષય તરીકે નિષેધ કરેલો છે; વળી, કેનોપનિષદમાં એમ જ્ઞાની રજૂઆત કરીને ઉપ-નરૂપ, કહ્યું કે — અવિષય એવા જ્ઞાનેનું સમજ, નહીં કે ઉપાસનાના વિષય બનતા જ્ઞાને. અહીં સ્પષ્ટ રીતે ઉપાસના ક્રિયાના વિષય તરીકે જ્ઞાનેનો શ્રુતિ નિષેધ કરે છે.

પરજ્ઞાન તાત્વિક રીતે વિચારીએ તો કોઈ પણ ક્રિયાનો વિષય ન બની શકે.

(૨૭) અવિષયત્વે...પૂર્વપક્ષી દહે છે : જે જ્ઞાને તમે વાણીનો કે જાણવાની ક્રિયાનો અવિષય માનશો તો જ્ઞાન શાસ્ત્રના પ્રમાણનો વિષય પણ નહીં બની શકે, કારણ કે શાસ્ત્ર પણ વાણીના માધ્યમથી કોઈક વસ્તુનું જ્ઞાન છે. અન્+ઉપપત્તિ-તર્કસંગત થશે નહીં—શાસ્ત્ર જ્ઞાનનું

પ્રમાણુ (યોનિ) બને એ વાત તકસંગત બનશે નહીં— there would attach illogicality. (દે.)

ન- શં. કહે છે: એ વાત સાચી નથી. બહુ શાસ્ત્રપ્રમાણુક તો છે જ. ખરેખર તો શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન અવિદ્યાને લીધે ઊભા થયેલા બેદોને દૂર કરવાનું છે. બેદની નિવૃત્તિ થાય એટલે આપોઆપ બહુના એકત્વનું જ્ઞાન થાય. હૃદય્મ = આ, તા = પશુ - આ - પશુની રીતે - આ બહુ છે એમ બતાવીને સોડિયમ કલોરાઇડ *sodium* (મીઠું)ના પ્રકરણમાં જેમ એ પદાર્થ (મીઠું) વિષય બને તેમ બહુને શાસ્ત્રનો વિષય બનાવી શકાતું નથી. શાસ્ત્રમાં તો બહુને વસ્તુભાવના અંતરાત્મા (= પ્રત્યક્ષ આત્મસ્વરૂપ) તરીકે, વિષય બનાવ્યા વગર, પ્રતિપાદયત્-પ્રતિપાદન કરતું એવું શાસ્ત્ર, અવિદ્યાથી કલ્પાયેલા બેદોને દૂર કરે છે. વેદ્ય = જાણવા યોગ્ય - જાણવાની ક્રિયાનો વિષય બનતો વસ્તુ, વેદિત્વ = જાણનાર અને વેદના = જાણવાની ક્રિયા. ઉપનિ. આવા બેદોને દૂર કહે છે અને એ બેદો દૂર થતાં બહુના એકત્વનો અનુભવ થાય છે. દ્રંકમાં, શાસ્ત્રનું કામ મુખ્યત્વે બેદો દૂર કરવાનું છે, "આ બહુ" એમ કહીને બહુને સીમિત બનાવીને કપાય નિરૂપેણું નથી. કેન ઉપનિ. પ્રમાણુ यस્ય અમતમ્-જેને એવું જ્ઞાન થઈ જાય કે બહુને કાંઈ સંપૂર્ણતઃ મતિને વિષય કદી ન બનાવી શકે, એ માણસ બહુને કાંઈક જાણે છે. ઊમદું, જે એમ માને કે બહુ મારી મતિને સંપૂર્ણતયા જાણી ગયું એ માણસ ખરેખર બહુના સ્વરૂપને જાણતો નથી. જેના વડે દષ્ટિ જોઈ શકે છે, તે દષ્ટિના પશુ દષ્ટાને તું (હું) ચાકાયણુ-ચાકવલકય કહે છે) ન જોઈ શકે. કાંઈ પોતાની આંખને પશુ પોતાની જ આંખથી (પારસ્પરિક વસ્તુ સિવાય) કેવી રીતે જોઈ શકે? જે વિજ્ઞાતિ = વિજ્ઞાનને ખરેખર વિજ્ઞાતા = જાણનાર છે, તેને તું ન જાણી શકે જે પોતે જ જાણનાર ■ તેને કેવી રીતે જાણી શકાય? દ્રંકમાં, બહુ દષ્ટિ, શ્રુતિ, મતિ, વિજ્ઞાતિ (વિજ્ઞાન) વગેરે વિષય ન બની શકે.

અતઃ ..આત્મામા અજ્ઞાનને લીધે જે સંસારીપણું (Transmigratory existence કલ્પાયેલું) છે ■ સંસારીપણું શાસ્ત્ર દૂર કરે છે. અને એ રીતે, નિત્યમુક્ત (ever free) એવા આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ (-સમર્પણ = presentation) કરે છે. બહુ તો નિત્યમુક્ત જ છે. બમથી

તેમાં સંસ્કારીપદ્યું દેખાય છે. આમ અહિં=મોક્ષનું સ્વરૂપ નિત્ય હોવાથી તેની બાબતમાં અનિત્યપણાનો દોષ લાગુ પડશે નહીં.

(૨૮) યસ્ય જી ઉત્પાદ્યઃ...મોક્ષને જે લોકો (૧) ઉત્પાદ્ય=ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવો-ઉત્પત્તિ ક્રિયાનો વિષય-માને, તેમના પદ્ધતિ મોક્ષ અનિત્ય બની જાય. કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય તે હમેશાં વિનાશી જ હોય. ખીલું, જે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવો માનીએ તો તેમાં શરીર, વાણી કે મનનાં ક્રમની જરૂર પણ પડે. (૨) જે વિકાર્ય-વિકારને વિષય માને અને તો પણ મોક્ષ વિનાશી બની જાય. દહીં વિકાર (વિકૃતિ) પામીને દૂધ દહાં બને છે) પામે છે અને વડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બન્ને અનિત્ય હોય છે. (૩) જ ચ આપ્યસ્થેન-આપ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય-પ્રાપ્તિ ક્રિયાનો વિષય પણ મોક્ષ નથી. દા. ત. માણસ જેમ ખીજે ગામ પહોંચાને તેને પ્રાપ્ત કરે તેમ અહિંને પ્રાપ્ત કરી શકાયું નથી. જે ગામની જેમ પ્રાપ્તિક્રિયાનો વિષય મોક્ષ બને તો તેમાં ક્રિયાની જરૂર પડે. અહિં=મોક્ષ તો વસ્તુમાત્રનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. પોતાને પોતે પ્રાપ્ત કરે તેમ બને નહીં. જે સ્વથી-પોતાથી બિન્ન હોય તેને જ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય. છતાં માની લો કે અહિં=મોક્ષ સ્વરૂપથી બ્યતિરિક્ત=બિન્ન છે. તેમ માનીએ તો પણ તે પ્રાપ્તિક્રિયાનો વિષય થશે નહીં, કારણ કે અહિંને ઉપનિ. સર્વવ્યાપક કહે છે. આકાશ space તો વિશ્વમાં સર્વત્ર છે. આકાશ જેમ સૌને હમેશાં પ્રાપ્ત જ છે. તેમ અહિં પણ સર્વવ્યાપક=અધિ જ ફેલાયેલું હોવાથી, નિત્ય-પ્રાપ્ત=હમેશાં તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત જ છે. (૪) નાપિ સંસ્કાર્યઃ...મોક્ષ=અહિંને સંસ્કાર કે શુદ્ધિની ક્રિયાનો વિષય માનીએ તો પણ તેમાં સંસ્કાર કરવામાં-વ્યાપાર=ક્રિયાની જરૂર પડે. જે સંસ્કારની ક્રિયા ગુણો વસ્તુમાં આધ્યાત્મ-મૂકવાથી અને દોષો દૂર કરવાથી થાય છે. અહિં=મોક્ષનું સ્વરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, જેમાં એક પણ નવો ગુણ રાખવાને અવકાશ નથી=અન્-આદેય-આધાન-મૂકવા યોગ્ય નથી એવું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ. તેમ જ અહિંનું સ્વરૂપ નિત્યશુદ્ધ છે. જે હમેશાં શુદ્ધ જ રહેતું હોય તેમાં દોષો ન સહાયે આમ, નવા ગુણને મૂકવા કે દોષને દૂર કરવાની વાત અહિંના સ્વરૂપમાં ધટતી ન હોવાથી, સંસ્કારની ક્રિયા તેના ઉપર કરી શકાય નહીં. અન્-આદેય-અતિશયઃ=to which no excellence can be added. ડાંગર ઉપર પાણી છાંટીને-નવો ગુણ મૂકીને-સસ્કૃત (શુદ્ધ) કરી શકાય કે કપડામાંથી મેય (દોષ) દૂર કરીને તેને શુદ્ધ બનાવી શકાય. ગુણાધ્યાનં ઘોષિતુ પ્રોક્ષણાવિના ક્ષાલનાવિના ચચ્ચાદૌ મલાપનયઃ (૨૮નપ્રભા).

(૨૬) સ્વાત્મધર્મઃ પથ...પૂર્વપક્ષી કહે છે: મોક્ષ એ સ્વ=પોતાનો આત્માનો જ એક ગુણધર્મ છે. તે અવિદ્યારૂપી મેલથી તિરોબૂત=દંકાષ મથેલો છે. મોક્ષ દંકાઈ મથેલો (સન્ન = સન્ન-અન્ન ત્વં વર્તમાન કુદન્ત) દોવાથી, આત્મા ઉપર જ્યારે સંસ્કાર કરવામાં આવે ત્યારે દંકાથેલો મોક્ષારૂપો ગુણધર્મ વ્યક્ત થાય છે. દા. ત. ગમકાટ એ અરીસાનો ગુણધર્મ છે. જ્યારે આર્દ્રા=અરીસાને કપડાંથી શુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો ભાસ્વત્વ=અમકારપણાનો ધર્મ પ્રગટ થાય છે આમ, આત્મા ઉપર મંત્રકાર કરવામાં આવે એટલે આત્માનો મોક્ષારૂપી ધર્મ વ્યક્ત થાય. આ રીતે આત્મા સંસ્કારની ક્રિયાનો વિષ્ય બનશે.

અરીસો=આત્મા, ધૂળની મસિનતા=અવિદ્યાનો દોષ, ધસવાની ક્રિયા= ઉપાસના ક્રિયા ગળકાટપણું પ્રગટ થાય=મોક્ષારૂપી ધર્મ પ્રગટ થાય.

૪. યામનુ સમાધાન કરે છે : જ...તમાર્ગ વાત સાચી નથી, કારણ કે આત્મા ક્રિયાનો આશ્રય બને એ તકંસંમત થવું નથી. ક્રિયાનો આ નિયમ કે જેના આશ્રયે એ રહે તેમાં ફેરફાર ક્યાં સિવાય જ ચિકુ-ચંતી) (ક્રિયા) પોતાના સ્વરૂપને પામી શકે નહીં. ક્રિયા પ્રગટ થાય ત્યારે તેના આશ્રયમાં વિકાર=ફેરફાર થવાનો જ. તમે આત્માને મંસ્કારની ક્રિયાનો આશ્રય જનાવો છો તેથી તેમાં વિકાર થતો માનવો જ પડે. આત્મામાં વિકાર સ્વીકારીએ એટલે તરત જ તેમાં અનિત્યપણાનો દોષ આવી જાય. જે વિકારી તે વિનાશી. પરિણામે આત્મા અનિત્ય છે એમ માનવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ=undesirable contingency નહીં ધારેલું આવી પડવાનો પ્રસંગ-ભીષો થશે. ગીતા ૨૨૫ માં આત્માને અવિકારી કહ્યો છે તે સ્મૃતિવચનનો બાધ થશે. તેથી સ્વાધ્યયસ=આત્માના પોતાના આશ્રયે રહેલી ક્રિયા કદી સંભવી શકે નહીં. વગા, જે સંસ્કારની એ ક્રિયા આત્મા સિવાય કોઈક અન્ય વસ્તુને આશ્રયે રહીને આત્મા ઉપર સંસ્કાર કરે તેમ તો માની જ ન શકાય; કારણ કે આત્મા અન્યને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો વિષય જ ન બની શકે. કોઈ જ અરીસાને સ્વચ્છ કરતો હોય ત્યારે એ ક્રિયાથી જ અરીસો કાંઈ આપોઆપ સ્વચ્છ થઈ જતો નથી તેથી, સંસ્કારની ક્રિયા શેના આશ્રયે થાય એ જ સિદ્ધ કરી શકાવું નથી. તેથી, મોક્ષ=બ્રહ્મ સંસ્કાર ક્રિયાનો વિષય બની શકે નહીં. આમ, બ્રહ્મ (૧) ઉત્પાદ્ય (બટની જેમ), (૨) વિકાર્ય (દહીની

જેમ), (૩) પ્રાપ્ત (ગામની જેમ), (૪) સરકાર (અરીસાની જેમ) બની શકે નહીં.

(૩૦) નનુ વેદાધ્યયયા...પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે. એકને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા અન્યને શુદ્ધ કરી શકે છે. દા. ત. સ્નાન, આયમન સરકારની ક્રિયાઓ છે અને જનોર્ધ ધારણ કરવી એ પણ એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કાર છે. આ સ્નાન વ ના સંસ્કારોની ક્રિયાથી દેહને ધાગ્ય કરતો (દિહી) આત્મા સંસ્કાર પામે છે એટલે કે આત્મા=અલ્પ સરકાર ક્રિયાનો વિષય બની શકે છે.

સિદ્ધાંતી-જ એ વાત બગાડતી નથી. શ આ અર્થોર્થ આત્માના બે (દિદિપત) બેદ બનાવે છે. એક ઘટસ્પી ઉપાધિથી ધેરાયેના આકાશની જેમ દેહ વ ની ઉપાધિથી મુક્ત જીવ-આત્મા અને બીજો મહાન આકાશના જેવો પરમ-આત્મા અદ્વી વાત આવે છે મહા-આકાશ જેવા પરમ-આત્માની, અને તમે જેને વચ્ચે લાવો છો એ તો છે ઘટ-આકાશના જેવો જીવાત્મા જીવ-આત્માને લાગુ પડતી વાતો પરમ-આત્માને લાગુ પાડી ન શકાય. અમે જે આત્માને (મોક્ષને) સરકાર ક્રિયાનો વિષય નહીં બનતો કહીએ છીએ તે પરમ-આત્મા છે.

દા, આત્મા તમે કહો છો તેમ સરકાર પામે છે પણ તે (૧) દેહ, ઈન્દ્રિય, ભુદ્ધિ વ ની સાથે સદૃશ=અભિન્ન બનેલો જીવાત્મા અને (૨) અવિદ્યાથી જે ત્રદશ્ય કરાયેલો છે તેવો જીવાત્મા વેદાદિ સંદૃશ્ય વેદતાદાત્મ્ય-માપન્નસ્ય (૨૮૦) (inseparably) connected with the body.

બીજી, સ્નાન વ સરકારક્રિયાનો સબધ સીધો જીવાત્મા સાથે પથ્ય નથી, પરંતુ દેહની સાથે જ છે એ સૌને જાણીવું (પ્રત્યક્ષ) છે. વેદ-સમવાય-દેહ સાથેનો સબધ વેદ-સમવાયિજ્ઞ-દેહ સબધથી મુક્ત અને વેદ-સમવાયિ સ્વ એટલે સ્નાન વ ની શરીર સાથે સબધ હોવાથી સ્થિતિ

આમ દેહના આશ્રયે થતી સ્નાન વ ની ક્રિયાથી તત્-સંદૃશ=તે દેહની સાથે અભિન્ન બનેલો આત્મા સરકાર પામે એ થોડું છે પણ=

એવો જ આત્મા, ખોલે નહીં. કશ્ચિદ્=કોઈક=અનિશ્ચિત-બ્રહ્મસ્વરૂપઃ
 ઔપનિષદિક આત્મા નહોં. એકને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા અન્યને શુદ્ધ ન
 કરી શકે એ નિયમનો અહીં ભંગ થતો નથી. આ વાત થી ગોવિન્દાનંદ
 ૨૫૫૮ કરે છે: આત્મનઃ મૂલા-અવિદ્યા-પ્રતિયિમ્બિત્વેન વૃદ્ધિતસ્ય,
 નરઃ અદમ્ ઇતિ આન્ત્યા, દૈહ-તાદાત્મ્યમ્ આપન્નસ્ય ક્રિયાશ્રય-
 ત્વઆન્ત્યા સંસ્કાર્યધ્રમાત્ ન વ્યભિચારઃ । (સ્ત્રા.૩.૧૫). છતાં એ
 ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે લાભ્યકારે તો કહેવું છે: દૈહ-ભાષ્યયથા
 ...કાશ્ચેત્...સંસ્ક્રિયતે ।

વથા...થી એક દૃષ્ટાંત આપે છે. રોગીની ચિકિત્સા-તપાસ=diag-
 nosis અથવા ઔપધ-ઉપચાર-ની ક્રિયા દેહના આશ્રયે થાય છે. કોઈ
 ડોક્ટર આત્માની ચિકિત્સા કરતો નથી. એ ચિકિત્સાને લીધે ધાતુઓ વચ્ચેની
 સામ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરમાં સાત ધાતુ છે: રસ (અંધિઓ-
 માંથી જરૂર), રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર. સાતે ધાતુ-
 ઓના સમપ્રમાણને લીધે મનુષ્ય આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્વિક રીતે
 જોતા તો સારવારથી દેહ નીરોગી બને છે. છતાં તત્ત્વ=દેહ સાથે એકરૂપતા
 પામેલો અને તત્ત્વ-તે શરીરના અભિમાનવાળો (દેહ એ જ હું છું-એમ
 માનતો) આત્મા નીરોગી બને છે તેમ લાગે છે. એમાં થાય છે તો એવું
 કે અજ્ઞાનને કારણે મનુષ્ય દેહને જ આત્મા માની બેસે છે અને દેહ નીરોગી
 થવાથી, હું આરોગ થયો, એમ બમને લીધે માને છે—*falsely iden-
 tifying himself*. આમ, ખરેખર જે દેહની નીરોગિતા છે તેને બમથી
 આત્માની નીરોગિતા માની લેવામાં આવે છે વળી, જે આત્મામાં એ
 નીરોગિતાને આરોપવામાં આવે છે તે પશુ અજ્ઞાનને લીધે શરીર સાથે
 એકરૂપ લાગતો અને તે શરીરનો અભિમાની આત્મા છે. અહીં તત્સંકત
 સદ્ભિમાનિન્—એ આત્મા આરોગ્યવત્ કય મેળવે છે, શરીરની સાથે
 બમથી એકરૂપ નહીં બનેલો અને શરીરનો અભિમાની જે નથી તેવો
 પરમાત્મા કદી આરોગ્યવત્ કય મેળવતો નથી.

પ્રથમ...રનાનાદિની ક્રિયાથી, હું સરકાર પામું છું—એવી સમજ
 જ્યાં જેને ઊભી થતી નથી હોય 'ત્યાં તે આત્મા બધે સરકાર પામતો
 હોય. પણ તે દેહ સાથે અજ્ઞાનને લીધે સંકત=એકરૂપતાને પામેલો વત્ત=
 જ. એવો જ આત્મા બધી ક્રિયાઓનો કર્તા હોય તેમ પણ લાસે છે
 એવો આત્મા (૧) અદ્વૈત-હું કરનાર છું એમ માનતો હોય છે (૨)

ઘટ્ટ-હું એવા પ્રત્યય=જ્ઞાનનો વિષય બને છે. (૩) પ્રત્યયિન્-પ્રત્યયોથી યુક્ત=પ્રત્યયા: કામાદય: મનસ્તાદામ્યાત્; અસ્ય સન્તિ, इति પ્રત્ય-યિના ક્રિયાફલં મુજ્યતે इत्यर्थ: ૧. (૨૯૮) ખરેખર કામ (કામ્યા) વગેરે પ્રત્યયો (ખ્યાત-concept) મનના છે તે મન સાથે અજ્ઞાનને લીધે એક-રૂપ બનવાથી આત્માના હોય તેમ લાગે છે, તેથી પ્રત્યયોથી યુક્ત તે પ્રત્યયી આત્મા.

પરમાત્મા અને ભમથી ભોક્તા-કર્તા માનવામાં આવતો જીવ-આત્મા એ બનેને શ્રુતિ બતાવે છે : મુંડકમાં કહ્યું છે કે (૧) એક વૃક્ષ ઉપર એકેશાં બે પક્ષીઓમાંથી એક પક્ષી કળ ખાય છે અને બીજું જન્ અથ્વાન્=નહીં ખાતાં અભિચાકશીતિ=નાશિતયા પ્રકાશતે (૨૯૯) પદ્યન્ ઘર્તતે (૩૦૦) Keeps on looking-ટગર ટગર જોયા કરે છે. અહીં કલ-ભોક્તા પક્ષી જીવતું અને સાક્ષી પક્ષી પરમાત્માનું પ્રતીક છે. બસા માણસ ! અમે તો આ સાક્ષીને કોઈ સંસ્કારગદિ ક્રિયાનો સંબંધ નથી એમ કહીએ છીએ. મંત્રવર્ણ=મંત્ર text (૨) કંઠમાં પણ દેહાદિથી યુક્ત આત્માને જ ભોક્તા કહેવું છે-આત્મેન્દ્રિય...અહીં, આત્મા-દેહ: (૨૯૯ પ્રમા) દેહના અર્થમાં શ્રુતિમાં આત્મા શબ્દ પ્રયોગપેલો છે.

તથા ચ...બે શ્રુતિઓથી જાણની અનાધેય-અતિશયતા અને નિત્ય-શુદ્ધતા બતાવે છે. સર્વજૂતનો જે અંતરાત્મા હોય તેમાં કયો ગુણ ન હોય ? જેમાં-જ્યાં ગુણ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુના અંતર તત્ત્વ તરીકે તો આત્મા છે જ. આ બધા-વક્ર: સર્વેપુગૂઢ: વિશેષણો આત્માનું એવું સર્વશ્રેષ્ઠ-અતિ-શય સ્વરૂપ બતાવે છે કે જેમાં કોઈ નવો ગુણ મૂકા ન શકાય. (અન્-આધેય) બીજું, કૃદ ઉપનિ ની શ્રુતિમાં શુક્લાદિશબ્દા: પુસ્ત્ત્વેન ઘાચ્યા: =શુક્લમ્ તે બદલે શુક્લ: એમ આગળનાં બધાં વિશેષણો સમજવાં. તેમાં આત્માને શુદ્ધ=નિર્દોષ કહેલો છે. આમ. આત્મા સર્વશ્રેષ્ઠ અને નિત્યશુદ્ધ માજિત થતો હોવાથી ગુણ મૂકવાની અને દોષ કાઢીને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાથી એના ઉપર સંસ્કાર કરી શકાય નહીં વળી, તમે કહેા છો તેમ મોક્ષ આત્માને કોઈ ધર્મ નથી, પણ મોક્ષ=જાણલાવ-જાણરૂપ સ્થિતિ તસ્માત્ ...થી સંસ્કારની અર્થા પૂરી કરે છે. ઉત્પત્તિ, વિકૃતિ, પ્રાપ્તિ એ ત્રણના વાત અંશેષમાં છે, સંસ્કારની વાતને વિસ્તાર કહેલો છે. જ્ઞાતા=આનાથી-ઉત્પત્તિ વગેરે ચાર ક્રિયાઓથી અગ્યત્-જૂઠું ક્રિયા માટેનું પ્રવેશદ્વાર બતાવી શકાય તેમ નથી. મોક્ષ-જાણની જાણમાં જાનને સંબંધ છે. પરંતુ, ક્રિયા

તો શું ક્રિયાની ગંધ પણ બ્રહ્મના સંબંધમાં કદાપી શકાય તેમ નથી.
even the slightest relation to any action (શૈલી)

(૩૧) નતુ જ્ઞાનં નામ માનસી પૂર્વપક્ષી કહે છે : જ્ઞાન પણ એક માનસિક ક્રિયા ખરી કે નહીં ? ઉપરના પરિ ૩૦ માં આચાર્યે કહ્યું છે કે જ્ઞાનમ્ મુક્ત્યા=જ્ઞાનને છોડીને-જ્ઞાન સિરાય, ક્રિયાની ગંધનો પ્રવેશ પણ બ્રહ્મની બાબતમાં ન બતાવી શકાય. આને આધારે પૂર્વપક્ષી ઉપરની દલીલ કરે છે બ્રહ્મને જ્ઞાનની સાથે તો સંબંધ છે, પણ જ્ઞાન એટલે એક માનસિક ક્રિયા જ જ્ઞાન સાથે બ્રહ્મનો સંબંધ સ્વીકારે. એટલે માનસિક ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે એમ તમારે (સિદ્ધાંતીને) સ્વીકારવું પડશે.

ઉત્તર.—ક્રિયા હિ નામ.. ક્રિયાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા માટે ક્રિયાનું સંક્ષેપ્ત વ્યાપ્તિ છે : તેને ખરેખર ક્રિયા કહેવાય કે જ્યાં વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા વગર જ વિધિવાક્યથી પ્રેરણા કરવામાં આવે (ચોદ્યતે) અને જે પુરુષના ચિત્તના વ્યાપારને અધીન હોય ચ. ધ્યાન અને જ્ઞાન બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદરેખા આકે છે બન્ને માનસિક વ્યાપાર હોવા છતાં ધ્યાન એ ક્રિયા જ જ્યાં જ્ઞાન ક્રિયા નથી એટલે જે જે માનસિક હોય તે તે હમેશા ક્રિયા જ હોય છે-એવી વ્યાપ્તિ બાંધી શકાય નહીં. દા. ત વપદ્ કરિષ્યન્=When about to say વપદ્-વપદ્ એમ બોલતી વખતે, જે દેવતા માટે હાથમાં હોમવાનો પદાર્થ લાંબો હોય તે દેવતાનું મનથી ધ્યાન કરવું જોઈએ (ચોદનાવાપય) સ્વાહા દેવહૃદિદાંતે ઔપદ્ ઔપદ્ વપદ્ સ્વઘા । અમરકોષ આ પાંચ શબ્દો દેવતાઓને હવિ આપતી વખતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે. શ્મદ્રાય સ્વાહા અથવા શ્મદ્રાય વપદ્ આ શબ્દોથી સમર્પણનો લાભ વ્યક્ત થાય છે પરંતુ સામાન્યતઃ એ શબ્દોને પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર અર્થ હોતો નથી.

આ રીતે, સંખ્યામ્ ચ ધ્યાના અભિમાની દેવતાનું મનથી ધ્યાન કરવું જોઈએ (પ્રેરણાવાક્ય) આ બન્ને વાક્યોમાં ધ્યાનનું વિધાન કરેલું છે આ ધ્યાન અથવા ચિત્તન માનસિક છે છતાં જ્ઞાનથી ભિન્ન છે :

(૧) ધ્યાનમાં દેવતાનું સ્વરૂપ મનથી (૧) જ્ઞાનમાં વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા કદાપી હોય છે તેમાં વસ્તુના રાખવામાં આવે છે દા. ત સ્વરૂપનો આધાર હોતો નથી- ઘટજ્ઞાનમાં ઘટવસ્તુ-નક્કરવસ્તુનો અપેક્ષા હોતી નથી આધાર હોય ■

(२) ध्यान चोदनाजन्य के चोद- (२) ज्ञान प्रमाद्युभय छे धटने नातन्त्र प्रेरणावाच्यने क्षीधे प्रयक्ष जेता धटनुं ज्ञान थाय छे कर्छ कहे अथवा विधिवाक्य अधीन होय छे उपर कहेना जतावे तेथी "आ ध" छे" जेभ नथी ध"ज्ञान मान नकर वस्तु धटने अधीन छे

(३) ध्यान प्रेरणावाक्यने अधीन (३) ज्ञान वस्तुने न अधीन होवाधी, होवाधी पुरुषना जितने अधीन मायुसना जित उपर आधार जने छे ध्यान करु, न करु राखतु नथी सामे रहैना धटने के जुही शते करु जे पुरुषना तमे ध" मानो के प" मानो के जित उपर आधार राखे छे न न मानो-जेनु जनी शके नही

नन्मात् ध्यान जने ज्ञान जने, मानसत्वे अपि (जनेमा मानसिकपक्ष गेटु होना छती) मानसिक होवा जता, ध्यानथा ज्ञान सिन्न छे आनदगिरि ज्ञान भाटे नोधि छे के—तस्य मानसज्यापारत्वे अपि न वैद्यमियात्त्वम् (न्यायनिर्णय) मानसिक व्यापार होवा जता ज्ञान विधिक्रिया तो नथी न जता नोधिवा जेनुं छे के शंकराचार्य मानस शब्दनी आगण आभी अर्थाभा कर्थाय, व्यापार के किया शब्द (ज्ञानने निरूपता वभते) कागजपूर्वक योजता नथी, जने आनदगिरि ज्ञानने मानस व्यापार कहे

यथा च उपर 'अनरेय ब्राह्मण' ना जे दृष्टातो टकिना छे तेमा ध्यानमा वस्तुना स्वशपनी अपेक्षा नथी होती जे सुचित छे हवे पछीना छदि उपनि ना जे दृष्टातोमा, वस्तुस्वशपनी अपेक्षा नथी होती जेटु न नही पक्ष ध्यानमा तो भूग वस्तु भरेभर जेवी होय, तेनाथी तहन जुही पक्ष होछि शके, जे जतावेतु छे ध्यानस्य वस्तु-जनपेक्षत्वे दृष्टान्तौ उक्तवा, तस्य तद्-विरोधित्वे दृष्टान्तौ आचण्टे । (न्यायनिर्णय)

योषा=स्त्री, वाव=निश्चयवाची अ-यय=निश्चयपूर्वक (१) हे गौतम, पुरुष अग्नि छे (२) स्त्री अग्नि ॥ आ जने वाक्योमा पुरुष-स्त्रीमा जे अग्नि-बुद्धि=अग्नि तरीकिनी करपना-समज छे, ने मात्र मानसिक छे करण के पुरुषमा वस्तुन पुरुषत्व होय छे, अग्निपक्ष तेमा भरेभर स जने १ १ १ १ नाजन्यत्वात् जेवी करपना प्रेरणावाक्यने क्षीधे उत्पन्न

ધાય છે અને તેથી એ-પુરુષને અગ્નિ સમજવો-એટી સમજણ એ ક્રિયા છે, જ્ઞાન નથી તેવી સમજ કરવી, ન ઢરની વગેરે માણસના ચિત્તને અધીન છે પુરુષમા અગ્નિની કલ્પના કરતી વખતે અગ્નિના મૂળમૂત સ્વરૂપને લક્ષમાં લેવામાં આવતું નથી (૧) બીજું, એ કલ્પના છાંદો વાક્યને ક્ષીવે જીબી ધાય છે (૨) ત્રીજું, એ કલ્પના માણસના ચિત્તને અધીન હોય છે (૩) આ ત્રણ કારણોથી પુરુષમાં કહેવી અગ્નિ તરીકેની માનસિક શુદ્ધિ (સમજ) એ ક્રિયા છે

પરંતુ, સૌને પ્રસિદ્ધ-જાણીતા એવા અગ્નિમાં જે અગ્નિશુદ્ધિ ધાય છે-એન્ગિનમાં સળગતા કૌનસા જોઈને તે અગ્નિશુદ્ધિ (૧) અગ્નિ નામનો નક્કર વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે તે નક્કર રસ્તુ-અગ્નિ-ને આધારે ધાય છે (૨) એ અગ્નિશુદ્ધિ, કોઈ પ્રેરણાવાક્યને અધીન નથી, માત્ર અગ્નિને જ અધીન છે (૩) એવી શુદ્ધિ પુરુષના ચિત્ત ઉપર પણ આધાર રાખતી નથી સામે રહેના અગ્નિને તમે મેં તો અગ્નિ તરીકે માનો અથવા શુનાય તરીકે માનો અથવા એ અગ્નિ જ નથી એમ માનો-એવું બની શકે નહીં

આમ આગ્નિમાં અગ્નિશુદ્ધિ પ્રલક્ષ પ્રમાણનો વિષય બનતી અગ્નિ રૂપી વસ્તુ ઉપર આધારિત છે (તત્ત્વ) તેથી, એ જ્ઞાન જ છે, ક્રિયા નથી આ ઉદા. તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું છે, પરંતુ અન્ય અનુમાન, શ્રુતિ વ પ્રમાણોનો વિષય બનતો વસ્તુઓની બાબતમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે, એટલે કે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનને જ્ઞાન જ કહેવાય, ક્રિયા નહીં

તત્ત્વ યથ સત્તિ—આમ પ્રમાણજન્ય શુદ્ધિ (સમજ) જ્યારે વિધિ ક્રિયા બનતી નથી ત્યારે—જ્યાં કે જે યથામૂત-સદા એ જ સ્વરૂપનાં/ી વસ્તુ છે યથામૂતત્વમ્ સદૈકરૂપ્યમ્ (ન્યાયનિર્ણય), એ જ્યાંરૂપી આત્માને (વ્યવહારની લાગણી મ્હોળે તો) વિષય બનાવતું જે જ્ઞાન છે તે જ્યાંરૂપી નક્કર અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુને જ અધીન છે, પ્રેરણાવાક્યને નહીં

તદ્ વિષયે કોઈ શકા કરે કે—જ્યાં આત્માની બાબતમાં કોઈ વગેરે વિષય પ્રલય તો શ્રુતિમાં બતાવેના છે (જ્ઞયમાણા) હા ત આત્માનનમેવ લોકામ્ ડપાસીત (બૃહ ૧.૪.૫) તદેવ બ્રહ્મ ત્વ વિદ્ધિ (કેન ૧.૪), આત્મા અરે વાદ્રણ્ય (બૃહ ૨.૪.૫) આ વાક્યોમાં ડપાસીત (ડપ+આસૃડ) વિષયર્થ૧૫, વિદ્ધિ (વિદ્+ડ) આત્માર્થ ૨૧

અને દ્રષ્ટવ્યઃ (દૃશ્-ધાતુનું તથ્ય પ્રત્યયવાળું) વિષય કદાચ છે. આ ક્રિયાવાચી પદો સાથે અહીં કે આત્માને જોડાયેલો છે. તો તમે કેવી રીતે કહી શકો છો કે અહીંજાન પ્રેમવાચકોને અર્થ નથી?

શંકરાચાર્ય કહે છે કે આ વિષય વગેરે બધે શ્રુતિમાં કદાચ દોષ છે. અહીં અહીંની બાબતમાં એ પ્રત્યયો કુદિન-શુદ્ધિ blunt બની જાય છે. કારણ કે નિયોગ=વિધિનો વિષય અને તેથી નિયોગ્ય વસ્તુ દોષ તો જ એ પ્રત્યયો અસરકારક બની શકે. દા. ત. સુરાં જ વિયેષ—એમાં સુરા નિયોગ=વિધિનો વિષય અને છે. તેથી સુરા નિયોગ્ય અને છે. પણ અહીં કે આત્મા કદાચ એ વિધિના વિષય=નિયોગ્ય બની શકે નહીં. કારણ કે અહીં સુરાની જેમ દેવ-છોડી જેવા યોગ્ય બની શકે નહીં, એ તો હમેકા-ટ્રોન, પ્રોટોન, ન્યુટ્રોનના (સત્ત્વ, રજસ, તમસ?) ના પણ અંતગતમ તત્ત્વ તરીકે વિષયમાં સર્વત્ર રહેલું છે. તેને કોઈ છોડી શકે નહીં. વળી તે સ્વર્ગની જેમ બદલાતી વસ્તુ નથી કે જેને મેળવી શકાય. અહીં તો વસ્તુ માત્રને પ્રાપ્ત જ છે તેથી ઉપાદેય પણ નથી. જે દેવ-ઉપાદેય ન દોષ તે નિયોગ્ય=વિધિનો વિષય ન બની શકે. તેથી, બધે એ વિષય વગેરે ના પ્રત્યયો શ્રુતિમાં દોષ, પણ આત્મા નિયોગ્ય ન બનતો હોવાથી, એ પ્રત્યયો અહીંની બાબતમાં શુદ્ધિ બની જાય છે. દા. ત. પ્રયુક્ત=મને ને અહીંનો કોઈ પ્રયોગ કરે, પ્રયોગ્યેષ અહીંની મને તેથી ધાર=નીકળતા દોષ, હતાં પરંતુ ઉપર એ તીક્ષ્ણતાની અસર થતી નથી, ત્યાં એ ધાર સુદી બની જાય. આવું શાયદ દૃષ્ટાંત તત્ત્વચર્ચામાં પણ આપણે એ શંક-રાચાર્યનાં શૈલીનું આગણું લક્ષણ છે.

(૩૨) કિમથાંનિ તદ્દિ .. પૂર્વપક્ષી કહે : આત્મા યા અરે... માં દ્રષ્ટવ્યઃ વગેરે તથ્ય પ્રત્યયવાળાં વિષય કદાચ છે. તેથી આત્મા વાક્યો વિધિચ્છાયાનિ=...વિધિ-નુજ્યાનિ (રત્ન.) વિધિના જેવાં છે. કિમ્ અર્થાંનિ=આ વિધિતુલ્ય વાક્યોનું શું પ્રયોજન? તમે તો કહો છો કે વિષય વગેરે પ્રત્યયો અહીંની બાબતમાં બિનઅસરકારક અને છે. તો પછી ઉપનિ. મગતાં એવાં વાક્યોનું પ્રયોજન શું?

શં. કહે છે : આવાં વાક્યો મનુષ્યને બદિર્મુખ બનતો અટકાવીને અંતર્મુખ બનાવવા માટે છે. પરાજિ જ્ઞાનિ વ્યવહર સ્વયંભૂઃ-સ્વયં-ભૂએ જ્ઞાનિ ધન્વિઓને પરાઽમુખ (પરાજિ) બને તેમ થકી છે (કડોપ.

નિપદ) મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ મોટે ભાગે બહિર્મુખ હોય છે. તે એમ માને છે કે મને અનુકૂળ જ બધું થાયો, પ્રતિકૂળ કાર્ષ્ન થજો. બહારની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની ચિંતામાં રૂમેલો મનુષ્ય બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ પરાવાયેલો Extrovert બહિર્મુખ છે. આવા માણસને આત્મચિંતક પુરુષાર્થ= અતિમ પુરુષાર્થ=મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પછી જ્યારે, મનુષ્યને મુક્ત-સ્વતંત્ર બનવાની વાંછા થાય ત્યારે તેને, સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કાર્ય=શરીર, કરણ=ઇન્દ્રિયો-શરીર ઇન્દ્રિયોના સમૂહની પ્રવૃત્તિઓના ચોચર=વિષય-શબ્દ-રૂપથી વગેરે તરફથી અટકાવીને, પ્રત્યક્-અંતરાત્માના પ્રવાહરૂપે ચિત્ત દ્વારા વાળવામાં આવે છે. વાંચો : આત્મ-શ્રવણાદિ-વિધિસરૂપે : તુ યચ્ચનૈઃ મનસઃ વિષયઞ્ચોતઃ પિલીહૃત્ય (રાહીને) પ્રત્યગ્માત્મસ્ત્રોતઃ ઉદઘાટયતિ પ્રવૃત્તિવિશેષ પ્રવૃત્તિ કરતા અસ્તિત્વેતિ સપ્રયોજનતયા... (ભામતી) આત્મા યા અદે... જેવાં વાક્યો પ્રવૃત્તિ વિશેષ=અહિર્મુખમાંથી અંતર્મુખ બનાવવાની વિશેષ પ્રવૃત્તિ-ના કરનારાં છે તેથી એક પ્રયોજન તો સિદ્ધ થાય છે. સ્રોતઃ=ચિત્તવૃત્તિ-પ્રવાહઃ (રત્ન) પ્રત્યગ્ આત્મા-અંતરાત્મા તરફ ચિત્તના પ્રવાહને અભિમુખ બનાવીને, પ્રવર્તમાનિ=જ્ઞાનનાં સાધન, જેવાં કે શ્રવણ વગેરેમાં માણસને એ વાકરો પ્રવૃત્ત કરે છે. તન્ન ચેતસઃ સ્રોતઃ તદ્ અભિમુખ્યમ્ તદ્માલેન્નુત્તરમ્ ઇતિ યાયત્ (ન્યાય) ચિત્તને અભિમુખ કરવું એટલે આત્માના ભાવને તે પામી જાય તેમ કરવું.

આત્મા યા અદે . જેવાં વાક્યોથી મનુષ્ય અંતર્મુખ introvert બની જાય પછીની શ્રુતિકામાં ઉપનિ તેને આતમતત્ત્વનો ઉપદેશ આવે છે : આ બધું જે છે તે આત્મા છે વગેરે. દુઃકમાં, વિધિ જેવાં દેખાતાં વાક્યો મનુષ્યને બહિર્મુખતામાંથી અંતર્મુખતા તરફ વાળે છે અને અંતર્મુખ બનેલાને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે હૃદય સર્વમ્.. જેવાં બીજાં વાક્યો છે

યદપિ... પૂર્વપક્ષાએ પહેલા કહેલું કે હેય-ઉપાદેયરહિત વસ્તુનું પ્રતિ-પાદન કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (જુઓ પરિ ૧૭). શં. કહે છે કે આત્મજ્ઞાન કર્તવ્યપ્રધાન નથી તેથી એ જ્ઞાનમાં કોઈ જ્ઞાન-ઉપાદાન સંભવી શકે નહીં. એ તો અમારા પક્ષમાં આભૂષણરૂપ છે. જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર થાય પછી અર્ધા કર્તવ્યો છૂટી જાય છે; કૃત્તં કૃત્યં યેન સ.-

કરી લીધું છે કરવા યોગ્ય બધું જ-કરવાનું કાંઈ જ બાકી ન રહે એવી અવસ્થા તે કૃતકૃત્યતા. પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા પોતે જ છે એવું જાન થાય પછી તે શી ઈચ્છા રહે કે જેને માટે સરીરને પ્રવૃત્તિથી પીડવું પડે ! વળી, પુરુષોત્તમયોગને અતે પશ્ય, પુરુષોત્તમનો બોધ પામીને મનુષ્ય કૃત-કૃત્ય બને છે એમ કહેવું છે. તસ્માત્...થી વૃત્તિકારના મતના ખંડનનો ઉપસંહાર કરે છે. (૨૧૦-ભુઓ પરિ. ૧૯). સમર્પણ્=રજૂઆત.

(૩૩) યદપિ કેચિદ્...પ્રાભાકર મતની રજૂઆત કરે છે. (૨૧૦) સંદર્ભ માટે ભુઓ પરિ. ૨૧. આ મત પ્રમાણે વેદવાક્યોમાં કહેવું કાં તો (૧) પ્રવૃત્તિ-વિધિરૂપ હોય, (૨) કાં તો નિવૃત્તિ-નિષેધરૂપ, હોય, અથવા અથવા તે (૩) પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ બેમાંથી એકના (તત્) અંગરૂપ વસ્તુ હોય. વ્યક્તિરેકેણ-આ ત્રણ સિવાય કેવલ બ્રહ્મ જેવી વસ્તુને વર્ણવતો કોઈ વેદ વિભાગ નથી. વાંધો : કર્તાત્મા લોકસિદ્ધત્વાત્ ન વેદાન્તાર્થઃ । તત્-ગ્રન્થદ્ ગ્રહ્ય નાસ્તિ યથ, વેદસ્ય કાર્યપરત્વેન...(૨૧.)

સિદ્ધાંતી- તત્ત્વ તે તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે ઔપનિષદ્ =ઉપનિષદોમાં નિષ્પેલો પુરુષ વસ્તુરૂપ છે, અને તે વિધિ-નિષેધ જેવી અન્ય બાબતોનું અંગ બનતો નથી. તેથી ઉપનિષદો કે જે વેદવિભાગ છે. તેમાં કેવલ વસ્તુરૂપ, અન્યનું અંગ નહીં બનતા, આત્માનું નિરૂપણ છે. વળી, એ આત્મા ઉપનિષદ્સુ પણ ઉપનિ. માંથી જાણી શકાય તેવો છે. આત્મા અન્યનું અંગ બનતો નથી. એમ બતાવવા માટે અસંસારિ...વગેરે વિશેષણો યોજેલા છે. સસારી જ્ઞાત્મા=બલે સ્વર્ગાદિમાં સરણુ=ગમન કરનાર આત્મા યજ્ઞાદિ ક્રિયાનું અંગ બનતો હોય, અસંસારી એવું બ્રહ્મ નહીં. ખીલું, આત્મા, ઉત્પાદ (મટ), વિકાસ (દહીં), પ્રાપ્તિ (મામ) અને સંસ્કાર (અરીસો) એવા ચાર પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી તૈદન બિન્ન છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ વ. ક્રિયાનો વિષય બને તે બલે ક્રિયાનું અંગ બને. (ભુઓ પરિ ૨૮) સ્થપ્રકરણ-સ્યઃ—આત્મા તો આત્માના પોતાના જ પ્રકરણોમાં સ્થ=નિરૂપાયેલો છે યજ્ઞક્રિયાના પ્રકરણમાં જેમ યૂપ=યજ્ઞસ્થળનું વર્ણન અંગ તરીકે આવે તેવું વર્ણન ઉપનિ, આત્માનું કરતાં નથી ઉપનિ. ના પ્રકરણોનો મુખ્ય વિષય આત્મા જ છે. એવું નથી કે અન્ય=ક્રિયા ઉપનિ. માં મુખ્ય વિષય હોય અને તે ક્રિયાનાં પ્રકરણોમાં બ્રહ્મ શેષ=અંગરૂપ હોય.

ના સી...વાક્યયોગના અસૌ ન અસ્તિ, (અસૌ) ન અધિગમ્યતે હતિ યા ન શક્યં વદિતુમ્=એ આત્મા નથી, એ આત્મા જાણવા

• મળતો નથી એમ કહેવું શક્ય નથી. સ પપ ન હતિ-તે આ નથી. તે આત્મા તે નથી-એ પ્રમાણે સર્વદશ્ય વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને ત્યાં આત્માનો ઉપદેશ આપેલો જ છે, ત્યાં આત્મન્ ચન્દનો પ્રધાન છે જ તેથી આત્મા નથી કે જાણવા મળતો નથી તેમ ન કહી શકાય. પ્રત્યારબ્યાતુ' = ખંડન કરવું, આત્મનઃ અશક્યત્વાત્ આત્માની બાજતમં અશક્ય છે. કારણ જે નિરાકરણ=ખંડન કરનાર છે, તસ્ય વ્ય આત્મત્વાત્=તેનું જ આત્માપણું છે. તે જ આત્મા છે. Whoever denies, is himself the આત્મન્ the doubter can doubt everything else, but he cannot doubt himself (શ્રી રેસપીડે). પશ્ચિમના વિશ્વવિદ્ કેમ્બ્રિજનું મત : Cogito Ergo Sum=I think, therefore જમ વિચારની પ્રક્રિયા 'I' (આઈ) નું અસ્તિત્વ બનાવે તેમ ખંડનની પ્રક્રિયા પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે. I am આત્મારૂપી અધિષ્ઠાન જ ન હોય તો જમ થવો પણ શક્ય નથી દોરકું જ ન હોય ત્યારે સાપનો જમ થવો શક્ય નથી અપિ ચ આત્મનઃ પ્રકાશસ્ય માસા પ્રવક્ત્રસ્ય પ્રથા । તથા ચ ધૃતિઃ-તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વમ્ . ... (ભામતી).

(૩૪) તનુ આત્મા આત્માકર મતની આગળ દલીલ. પૂર્વ પક્ષ—ઉપનિ.મા જ આત્મા નિરૂપેલો છે એમ તમે કહી શકો નહીં, કારણ કે એ આત્મા-મહં હું ના ખ્યાલનો વિષય તો બને છે-અન્ય રીતે પણ તે જાણના મળે છે. તેથી, નિઃશય રીતે ઉપાન. માંથી જ જાણી શકાય છે, તે વાત બરબર નથી. સર્વજનીન-મહં પ્રત્યય-વિષયઃ દ્વિ આત્મા કર્તા મોક્ષા ચ સંસારી તત્રૈવ ચ લૌકિકપરીક્ષકાણામ્ આત્મપદ-પ્રયોગાત્ । ‘હું’ ના જ્ઞાનનો વિષય બનતો આત્મા તો કર્તા-મોક્ષતા છે. આમ, ક્રિયાના સંબંધમાં રહેલો આત્મા અન્ય રીતે પણ જાણવા મળે છે.

ન, તત્...ના,એ બરાબર નથી. અમે જે આત્માની વાત કરીએ છીએ તે તો સાક્ષીરૂપ છે. ‘હું’ ના જ્ઞાનનો વિષય બનતો-‘હું’ થી ઓળખતો આત્મા તે ઔપનિષદ આત્મા નથી. આત્માનું સાક્ષીપણું બતાવીને તે અહં-ના ખ્યાલનો વિષય પણ બને છે, એ બાબતનું અમે ખંડન કરેલું છે-પ્રતિ-ઉક્તવાત્ વાચો સંસ્કાર્યત્વનિરાસે ‘સાક્ષી ચેતા’ હિતિ મન્ત્રેણ આત્મનઃ સર્વસાક્ષિત્વમુક્તમ્ । તેન અહંથી વિષયત્વસ્ય પ્રત્યુક્તવાત્ અવિરુદ્ધમ્ ઔપનિષદત્વમ્ હત્યર્થઃ । (ન્યાયનિર્ણય) તત્=સાક્ષિત્વેન તે=જીવના સાક્ષી રૂપ પરમાત્મા. (પરિ. ૩૦, ૫૪ ૩૫)

તેથી જાહેર-ના આનન્દો વિષય બનતો જીવાત્મા બને વિધિભાગ કે
ન્યાયદર્શનમાં આવતો હોય, પણ એ જીવાત્માથી કર્તાથી દ્વયતિરેકેણ-
બુદ્ધો પરમાત્મા એ કદી પૂર્વભીમાસાની વિધિઓને અને ન્યાયદર્શનના
તર્કોનો વિષય બનતો નથી. જોવપરમાત્મનો: પારમાર્થિકમૈક્ય-
તથાપિ તસ્યોપદિતમ્ રૂપં જીવ-, શુદ્ધં તુ રૂપં તસ્ય સાક્ષિ, તત્
ચ માનાન્તર-અન-અધિગતમ્ ઉપનિષદ્ગોચર । (ભામતી) પર-
માત્મા પૂર્વભીમાસાની વિધિનો વિષય ન બનતો હોવાથી પ્રિતિ અગ ન
બની શકે અને ન્યાયદર્શનના તર્કનો વિષય ન બનતો હોવાથી તેનું
ખડન ન થઈ શકે આત્માને માટે બીજું બધું છે, કોઈ બીજું વસ્તુ માટે
અગમ્ય આત્મા નથી-ન જા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં
ભવતિ, આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । (બૃહ ૪.૫.૧૬)
આત્મા વસ્તુભાવનું અત્તનમ સ્વરૂપ દોરાથી હેય કે ઉપાદેય નથી અર્થ
કોઈ વિનાશ પામતું પામતું પુનઃ મુરી આવીને અડકે છે હન્દ્રિયો→
વિચિત્રો→મન→બુદ્ધિ→મદાન આત્મા(હિરણ્યગર્ભ)→અ પક્ત→પુરુષ→એ
પુરુષથી પર બીજું કોઈ નથી એ અવધિ છે આમ આત્મા સર્વત્ર અને
સર્વકાલે હોનાથી, હેય-ઉપાદેય ન બની શકે

આવા જાણતું નિષ્પણ માત્ર ઉપનિષદોમાં જ છે તેથી જ તેને
ઔપનિષદ પુરુષ-ઉપાનિષદોમાં નિષ્પેનો પુરુષ-એમ ઔપનિષદ વિશેષણ
શ્રુતિમાં લખાયું જોવા મળે છે પ્રકાશમાનસ્વે-ઉપપચ્ચતે-મુખ્યત્વયા,
જન્મ-પુરુષનું નિષ્પણ ઉપનિષદ છે તેથી સ્થિતિમા (પ્રમ) થયેનું છે તે
પરિસ્થિતિમાં) એ ઔપનિષદ વિશેષણ તત્સંગત બની શકે છે નથી,
વેદમાં માત્ર વસ્તુનું નિષ્પણ હોઈ જ ન શકે એમ કહી દેવું એ વિચાર્યા
વગરનું-સાદસ માત્ર-અ mere bold assertion છે (શેની)

અદ્યપિ શાસ્ત્રતાત્પર્ય પરિ ૧૮ માં શ્રુતિમાત્ર પૂર્વપક્ષીએ ટાકેના
વિધાનોનું નિરાકરણ કરે છે. શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજનારા જૈમિનિ અને
શંકર મનિએ અનુક્રમ કરેનો છે અનુક્રમણ-Proceeding in order
(આપ્ટ) દ્રષ્ટો દ્વિ એ શાંતરભાષ્યનું વાક્ય અને વાસ્તવાસ્ય એ
જૈમિનિ સૂત્ર છે આ બન્ને તાત્પર્યનું મુનિઓ તો કર્મનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં
પ્રવાન માને છે કરાચાર્ય કહે છે કે કર્મનું જ જ્ઞાન કરાવતું એ શાસ્ત્રનું
પ્રયોજન છે-એ નિયમ માત્ર પૂર્વભીમાસાને જ લાગુ રહે બીજું, જૈમિ

નિસૂતનો નિયમ જે તમે પ્કાન્તેન in an absolutely strict sense નિરપવાદ રીતે-અત્યંત રીતે માનવાનો આગ્રહ રાખશો તો એ નિયમ તમારા માટે જ બુમેરાંગ Boomerang-ફેંકેલું શસ્ત્ર ફેંકનાર ઉપર જ પાછું આવી પડે-જેવો સાબિત થશે. પૂર્વમીર્માસામાં દાંધ, સોમ વગેરે વસ્તુઓ વિષે જે જે કથન કરેલાં છે તે બધાં નિર્ધારક માનવાં પડશે. દુષ્ણા જુહોતિ, સોમેન યજેત.

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ.. અહીં નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિનો પાઠ છે : પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ-તત્ત્વેષ-વ્યતિરેકેણ પરંતુ, શ્રી થીઓ, શ્રી સર્મા જુદો પાઠ બે છે . પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-વ્યતિરેકેણ આ બીજો પાઠ વધુ યોગ્ય લાગે છે. કારણ કે મન્વ્ય-ક્રિયાના પ્રયોજન માટે વસ્તુનો ઉપદેશ હોવાથી, દધિ, સોમ વગેરે અમારી વસ્તુઓ સાથેક છે. આ વાક્યમાં દધિ વગેરે ક્રિયાના પ્રયોજન માટે છે=ક્રિયાના અંગભૂત=રોપરૂપ છે જ. તેથી, દધિ વ.ને તત્ત્વ-દોષ-વ્યતિરેકેણ-વિધિ-નિષેધના અંગથી જે છુટ્ટું છે-એમ કહેવું યોગ્ય લાગતું નથી દધિ વ વિધિ-નિષેધનાં મેષ-અંગરૂપ જ છે

In addition to the injunctions of activity and Cessation of activity...(શ્રી થીઓ.)

શ કહે છે કે ક્રિયાના અંગભૂત હશે વ.નો ઉપદેશ (કથન) શાસ્ત્રમાં છે એમ તમે સ્વીકારો છો, તો પછી સદા અપગિર્વનશીલ રહીને જે નિત્ય છે તે બ્રહ્મરૂપી ભૂતવસ્તુનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં નથી, એમ કહેવા માટે તમારી પામે ક્યુ કારણ છે? જેમ સોમ, દહીં વગેરે વસ્તુઓ છે તેમ બ્રહ્મ પથુ વસ્તુ ■ ક્રિયાના પ્રયોજન માટે ઉપદેશગ્રસ્ત હશે જેવી વસ્તુઓ પોતે તો કદિ ક્રિયા બની જતી નથી. વેદમાં વસ્તુનો ઉપદેશ છે-એમ તમારે માનવું જ પડશે

અક્રિયાત્વે અપિ . પૂર્વપક્ષી-ભવે દધિ, સોમ વગેરે વસ્તુઓ ક્રિયાપથુ પ્રાપ્ત કરતી નથી-ક્રિયા બનતી નથી, છતાં ક્રિયાના સાધનરૂપ હોવાથી, એ વસ્તુઓનો ઉપદેશ ક્રિયાને માટે જ છે. દુષ્ણા જુહોતિ, સોમેન યજેત-એમાં દધિ અને સોમ-હોમવાની તથા રજનની ક્રિયાનાં સાધન છે, ક્રિયા માટે છે તે સાથેક છે. ક્રિયાર્થઃ=કાર્યક્ષેપઘરઃ (રત્ન) પરંતુ, તમારું બ્રહ્મ ઠોઠ ક્રિયાનું સાધન ન બનતું હોવાથી, સ્વતંત્ર રીતે તેનો ઉપદેશ સાથેક બને નહીં.

ઉત્તર-જ્યારે તમે કહો છો કે વસ્તુ ક્રિયા માટે છે, ત્યારે પણ વસ્તુનો ઉપદેશ તો કરેલો જ છે તેમ માનવું પડે ક્રિયા-નિર્વાહ-ક્રિયાને સાધી શકે-પૂર્ણ કરી શકે=Accomplishment completion (આપ્ટે) એની સ્થિતિવાળી વસ્તુ એ વસ્તુ ક્રિયા માટે હોતી” એ તેનું પ્રયોજન છે ‘વસ્તુ ક્રિયા માટે હોતી” આટલું કહેવાથી વસ્તુનો જે ઉપદેશ કરેલો છે તે મળી જતો નથી ક્રિયા માટે કે ક્રિયા માટે નહીં—એ ગૌણ છે પણ વસ્તુનો ઉપદેશ તો છે જ છતાં, જેનો સબધ ક્રિયા સાથે ન હોય તેના શબ્દને પણ તોડીતોડીને ક્રિયા સાથે જોડવા ઉચિત નથી તથા ચ ભૂતે અર્થે અવધૂતશબ્દનયઃ શબ્દા ફરચિત્ સ્વનિષ્ઠ (ફાર્ય-મન્-અન્વિત)ભૂતચિપયા દ્વિધ્યમાના મૃત્વા શોભ્યાં વા મારી તોડીને ન કથચ્ચિત્ ક્રિયાનિષ્ઠતા ગમયિતુમુચિતા । (ભામતી)

પૂર્વપક્ષી-માની લઈએ કે જૂત વસ્તુનો ચારત્રર્થ સ્વતંત્ર રીતે ઉપદેશ છે તેનાથી તમને શો ફાયદો થઈ જવાનો? (૧) એમ કહીને જેમ જ અન્યત્ર નહીં જાણના મળતા અહરૂપી વસ્તુનો ઉપદેશ થવો યોગ્ય છે (૨) અહિસાક્ષાત્કારથી સારના હેતુરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે-એ અહિના ઉપદેશનું પ્રયોજન છે (૩) આમ ક્રિયાના સાધનરૂપ અનતી દ્વિધિ સોમ જેની વસ્તુની જેમ જ-અનિશ્ચિત્-સમાન રીતે વિશેષતા વિના-અહિ પણ સપ્રયોજન છે

(૩૭) અપિ ચ ગ્રાહ્યો ન શંકશ્યાયં અહી પ્રતિ આક્રમણ કરે છે થામે આ પરિ નિરે નેધિ છે

The above discussion of the prohibitory passage of the Veda, is of very scholastic nature, and various clauses in it are differently interpreted by the different commentators (footnote page 39) પરિ ની અર્થા કરતા પહેલાં નન્-નિવિધના અર્થ સમજી લઈએ . નન્ના ૭ અર્થો અતાવાય છે

તત્ સાદૃશ્યમ્ અમાવશ્ય, તદ-યત્વં તદ્વપતા ।

અપ્રાશસ્યમ્ વિરોધશ્ચ નગ્ધર્થાં વદ્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

(૧) તત્-સાદૃશ્યમ્=તેના જેવું હા ત અન્ દ્રશ્યુ=શરીરનો સાંઠા નહીં પણ તેના જેવું-ન, જ કે જન્ થી નિરોધ દર્શાવાય છે. (૨) અમાવ

—મૃતલે ઘટઃ નાસ્તિ—અહીં ન અભાવને બતાવે છે (૩) તત્ અન્યત્વમ્
=તેનાથી બીજું દા ત અઘટ.—અહીં શુદ્ધ=પટ વગેરે (૪) તત્-
અલ્પતા દા ત અનુદરા કન્યા અયત અલ્પ ઉદરવાળી કન્યા નિગેધ
અલ્પના અર્થર્થ (૫) અપ્રાશસ્યમ્—પ્રશસનો અભાવ દા ત અકાલઃ
=અયોગ્ય મગધ અ-અયોગ્યના અર્થર્થ (૬) વિરોધ - ॥ ત અધર્મઃ-
ધર્મથી વિરુદ્ધ અહીં અ નિરોધના અર્થર્થ છે

બીજી રીતે, નમૂના બે મુખ્ય પ્રકાર પાડવામાં આવે છે પ્રસભ્ય
પ્રતિરોધના અર્થર્થ નમ્ અને પયુદાસ (Exclusion)ના અર્થર્થ નમ્
પ્રસભ્ય પ્રતિરોધમાં નમ્નો સબધ ક્રિયા સાથે હોય છે. તેમાં પ્રતિરોધ
જ મુખ્ય હોય છે દા ત ગ્રાહણ ન હન્તવ્ય.—માં ન નો સબધ
હનનક્રિયા છે અને આ વાક્યમાં પ્રતિરોધ મુખ્ય છે પયુદાસ-રૂપના
નિરોધમાં ન નો સબધ ક્રિયાની સાથે ન હોતાં કાર્કિક અન્ય પદ
સાથે હોય અને તેમાં નિરોધ અસતી પ્રધાનતા ન હોય દા ત ન ફક્ષેત્
ઉદન્યમ્ આદિત્યં ન અસ્તં યાન્તં કદાચન—બ્રહ્મચારીએ ઉગતા કે
અસ્ત પામતા સૂર્યને ન જોવો. અહીં, ઉગતા સૂર્યના અનુ-ઈક્ષણને નશ્
સૂચવે છે આમાં નિરોધ પ્રધાન નથી, પણ કે નહીં જોવાનો સકલ્પ મુખ્ય
છે થી હરહત સર્માં આ બન્ને બેઠાને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે પ્રસક્ત-પ્રતિરોધ
Prohibitionમાં verbal suffix ક્રિયાવાચી ॥ યય (તવ્ય)થી દર્શાવાતી
પ્રવૃત્તિની સાથે નશ્ = નિરોધ જોડવામાં આવે છે, ધાતુના અર્થથી દર્શાવાતી
પ્રવૃત્તિ સાથે નહીં દા ત ગ્રાહણો ન હન્તવ્યઃ માં હન્તવ્ય =હનનમ્
કર્તવ્યમ્ (ગ્રાહણસ્ય ન) આમાં હનન એ હન્ ધાતુનો અર્થ છે અને
કર્તવ્યમ્ એ તવ્ય પ્રત્યયથી સૂચવાતી ક્રિયાનો અર્થ બતાવે છે હવે
પ્રસભ્ય પ્રતિરોધ પ્રમાણે તો ગ્રાહણો ન હન્તવ્ય =ગ્રાહણસ્ય હનનં ન
કર્તવ્યમ્ આમ જ ને હન્ ધાતુ સાથે ધાતુના તવ્ય પ્રત્યયથી બતાવાયી
ક્રિયાની સાથે જોડવામાં આવે છે ગ્રાહણાનુ હનન કે જે પ્રનત્ત=સ્વભાવથી
પ્રાપ્ત છે તેનો અહીં પ્રતિરોધ કરેલો છે સ્વભાવ પ્રાપ્ત સ્વભાવની પ્રેરનાથી
—જોખ વગેરેથી (માત્રાતુ) પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પ્રેરણા વેદનાથી મળતી નથી

હવે જો ન ને આ વાક્યમાં પ્રત્યય-અર્થની સાથે જોડવાને બન્ને
પ્રવૃત્તિ-અર્થ=ધાતુના અર્થ સાથે જોડીએ તો ગ્રાહણો ન હન્તવ્ય ગ્રાહણસ્ય
અહનન કર્તવ્યમ્ આમાં નિરોધ કરતાં વિધેયાત્મક વલણ વધુ છે તેમાં
બ્રાહ્મણુ અહનન કરતુ એકલે તાડન વગેરે અન્ય કરતુ એવું સૂચિત

યશે, કારણ કે બીજી ક્રિયાઓ કરવાની હોય તેમાંથી એકને બાકાત રાખવા માટે આવે. પર્યુદાસરૂપી નિષેધ કરવામાં આવે છે. જો દ્રાહ્મણો એ વાક્યને પર્યુદાસ (Exclusion)રૂપી નિષેધ માનશે તો મીમાંસામાં વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યોના જે મોટા બે પ્રકારો પાડેલા છે, તે પ્રકારો રહેશે નહીં; કારણ કે પ્રતિષેધવાક્યો પણ પર્યુદાસરૂપે લેતાં વિધિવાક્ય જેવાં બની જાય છે. આ બે પ્રકારો માટે વચ્ચે:

અપ્રાધાન્યં વિશેર્યં પ્રતિષેધે પ્રધાનતા ।

પ્રસજ્યપ્રતિષેધોઽસૌ ક્રિયયા સહ યત્ર નજ્ ॥

પ્રાધાન્યં હિ વિશેર્યં પ્રતિષેધેઽપ્રધાનતા ।

પર્યુદાસઃ સ વિશેયો યત્રોન્તરપદેન નજ્ ॥

હવે, મૂળ પરિ. ઉપર આવીએ. દ્રાહ્મણો...એ વાક્યમાં ક્રિયાની નિર્ણયનો ઉપદેશ છે. એ નિર્ણય નથી તો ક્રિયા કે ક્રિયાનું સાધન એ તો માત્ર ક્રિયાનો અભાવ સૂચવે છે. તેથી, આમ્નાપસ્ય ..એ જૈમિનિસૂત્રને આધારે જો તમે બ્રહ્મનો ઉપદેશ નિરર્થક માનશો તો પૂર્વમીમાંસાનાં સંખ્યાબંધ પ્રતિષેધવાક્યો પણ નિર્ર્થક માનશો તો પૂર્વમીમાંસીનાં સંખ્યાબંધ પ્રતિષેધવાક્યો પણ નિર્ર્થક બની જશે; કારણ કે જેમ બ્રહ્મની બાબતમાં ક્રિયાનો અભાવ છે, તેમ જ નિષેધ-વાક્યોમાં પણ ક્રિયાનો અભાવ છે. તથા જ અને તે વાત તમને મંજુર નહીં હોય-નિષેધવાક્યો નિર્ર્થક બની જાય એ વાત.

ન ચ સ્વમાય...મઙ્ઃ સ્વમાય...અનુરાગેણ=આ વાક્યમાં ન તો સંબંધ (અનુરાગ) સ્વભાવથી પ્રાપ્ત એવી દનનક્રિયાના અર્થ સાથે છે. અહનન-એમ જને પ્રત્યયાર્થને બદલે પ્રકૃતિ-અર્થ સાથે જોડીને, એને આધારે તમે નગ્નનો અર્થ તો “અપ્રાપ્ત એવી કાર્ષક ક્રિયા” નહીં કરી શકો. સ્વભાવ પ્રાપ્ત...on the basis of the connection with the sense of killing which is naturally established... (શ્રી હરદત શર્મા) અપ્રાપ્ત એવી ક્રિયા=દા. ત. દ્રાહ્મણસ્ય અહનનમ્-જે વેદની બદ્ધાર કયાંય પ્રસ્થાપિત થયેલી ક્રિયા નથી (અપ્રાપ્ત, કારણ કે માણસની સ્વાભાવિક લાગણી તો બ્રાહ્મણને હણવાની છે. દનન તો સ્વભાવ પ્રાપ્ત છે જ, પણ અહનન સ્વભાવપ્રાપ્ત નથી. તેથી, એવી અપ્રાપ્ત ક્રિયાનો અર્થ આ નિષેધ વાક્ય જતાવે છે એમ કહીને ન-નો ક્રિયા સાથે સંબંધ જોડી શકો નહીં. (શ્રી ધીઓ અને શ્રી શર્મા) આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના

-મતે, ઉગતા સૂર્યના અદર્શનરૂપ સ કલ્પક્રિયા, અહીં પ્રાણીજીવના અદનનરૂપી સ કલ્પક્રિયા એ અપ્રાપ્તક્રિયા નમ્નો આવે અપ્રાપ્તક્રિયાનો અર્થ તમે લઈ શકો નહીં તો ન, દનન ક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપી ઉદાસીનતા-નિશ્ચિયપણુ એ જ અર્થ પ્રગટ કરે છે તેના સિવાય વ્યત્તિરેકેણ-ગીજ કાર્ષ ક્રિયાનો અર્થ નહીં વળી નમ્ નો એ સ્વભાવ જ છે કે જેની સાથે એ જોડાય તેનો એ અભાવ બતાવે અહીં ન દ્વન્તર્ય છે, તેથી દનનક્રિયાનો તદ્દન અભાવ જ બતાવે ■ આ વેદવાક્ય વાંચતા મનુષ્યને પ્રાણીજીવને ન દણુવે એવી દનનક્રિયાના અભાવની સમજ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ થર્ના, એ માણસ દનનક્રિયાની બાબતમાં ઉદાસીન=નિષ્ક્રિય બને છે ક્રિયાના અભાવની સમજ એ કારણ બને અને ઉદાસીનતા=નિષ્ક્રિયતા એ કાર્ય બને

સા ચ કદાય તમે કહેશો કે અમુક કાળ સુધી ક્રિયાના અભાવની સમજ રહે પણુ વળી પાછી એ અભાવની સમજ દૂર થતા માણસ પાઠો સક્રિય બને તેથી, આવા વાક્યો સદાને માટે ક્રિયાનો અભાવ બતાવના નથી શ કહે છે કે આ ક્રિયાના અભાવની સમજ જેમ બગાડી ગયેલા ધધણાવાળો અગ્નિ આપોઆપ ઠરી જાય તેમ થમી જાય છે એટલે એ સમજ પાછી ઊભી થવાનો પ્રશ્ન નથી ન ચ અવસ્થાપક-કારણ અમાધે કાર્ય-અવસ્થાન દૃષ્ટમ્, ન હિ સ્તમ્ભ-અવપાતે પ્રાસાદ અવતિષ્ઠતે । (ભામતી) એટલે કે રાગત* પ્રાપ્તા સા ક્રિયા રાગનરો સ્વયમેવ શામ્યતિ શ્વર્ય । (સ્વપ્રભા)તસ્માત્ તેથીબ્રાહ્મણો ન એવા વાક્યોમાં પ્રતિષેધનો અર્થ, પ્રસક્તા-સ્વભાવથી પ્રાપ્ત એવી ક્રિયાને અગ્રહાવવા રૂપી નિષ્ક્રિયતા એ જ (પ્રતિષેધનો અર્થ) છે જન્યવ્ર પ્રભાપ્રતિના મતો સિવાય, નિષેધનો આવે ક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ* લઈ સમાય કારણ કે સ્વયં ઘટો વ્રતમ્-એમ મ્હોને ત્યાં તો મતોનું પ્રકરણ આલે છે વ્રતમાં તો તો અમુક ક્રિયા કરવાનો સમ્બંધ મુખ્ય હોય ■ દા ■ ન ર્દેશતે ઉચ્ચન્તમ્બાદિત્યમ્ એ વાક્યમાં જે ન ક્રિયાના તદ્દન અભાવને જ મુખ્યવે તો વ્રતપ્રકરણમાં-જ્યાં કાર્ષ કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં સુસંગત થશે નહીં તેથી અહીં ન નો અર્થ સૂર્યના ન જોવારૂપી સ કલ્પની ક્રિયા એવો કરવો પડે છે આવે અર્થ બ્રાહ્મણો ન મા કહી શકાય નહીં, કારણ કે એ કોઈ મતોનું-સ કલ્પ કરવાનું-પ્રકરણ નથી તેથી ત્યાં તો ન ક્રિયાનો અભાવ જ બતાવે છે લાંબી ચર્ચા નિષેધવાક્યોનો અભાવ સાંગત કરવા માટે ■

તસ્માત્...તો પછી જે અલ્પવિષયક વેદવાક્યો અનર્થક ન બને તો એવી અનર્થકતા ક્યાં વાક્યોમાં સમજવી? પુરુષાર્થને ઉપયોગી ન હોય તેવાં, આખ્યાન વગેરે બૂન વસ્તુના વર્ણનને વિષય બનાવનાં વાક્યોમાં એવી અનર્થકતા જોઈતી વજ્રહસ્તઃ પુરન્દરઃ જેવાં વાક્યોને ભૂતાર્થવાદ કહેવાય. તે સાંભળવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. એક ટીકાકારે શુશ્રુવાદ, અનુવાદ, ભૂતાર્થવાદ જેવા પ્રકારો પણ બતાવેલા છે such statement about existent things (ભૂતાર્થવાદ) as are of the nature of legends (ઉપ-આલ્યાન-આદિ) and the like, and do not serve any purpose of man. (શ્રી ધીમે)

(૩૮) યદ્વપિ ઉપત્તમ્...(જુઓ પરિ. ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૪) શં. આગળ કહેલી પૂર્વપક્ષીની દક્ષીણત્વં ખંડન કરે છે. દક્ષીણે આ પ્રમાણે : પૂર્વપક્ષી—કર્તૃબ્યવિધિના સંબંધ સિવાય, માત્ર વસ્તુનું કથન કરતાં વાક્યો નકામાં છે, ઇ. ત. સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી. આમાં વિવિધજાત નથી અને વસ્તુ-માત્રનું કથન છે, તેથી વેદમાં આવું વાક્ય હોય તો તે નિર્અર્થક છે. સિદ્ધાંતી-વસ્તુમાત્રનું કથન પણ સાર્થક બની શકે. ઇ. ત. આ સાપ નથી, દોરકું છે એમ કહેવામાં આવે નો સાપથી થયેલો બીંતિ દૂર થાય છે. તેમ, આ બધું જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. એમ વસ્તુમાત્રનું કથન પણ સંસારીપણાનો જામ દૂર કરી શકે.

પૂર્વપક્ષી-બ્રહ્મ વિશે અવશ્ય ક્યાં પછી પણ મનુષ્ય પહેલાંના જેવો જ સંસારી દંખાય છે. તેથી, રજ્જુ-સપનું દૃષ્ટાંત બ્રહ્મ-જીવની બાબતમાં ધટતું નથી. પરિણામે, વસ્તુમાત્રનાં કથન કરતાં વાક્યો નિર્અર્થક છે.

સિદ્ધાંતી-જેને બ્રહ્માત્મજાવ-બ-ને એક છે તેવો અનુભવ-ધર્મો હોય તેનામાં કદી સંસારીપણું પહેલાંની જેમ હોય જ નહીં. શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં બનાવ્યું છે કે બ્રહ્મ-આત્માની એકતાને અનુભવનારને સુખદુઃખ થતાં નથી, એટલે કે સંસારીપણું લાગુ પડતું નથી. જે તમે કહો છો તેમ માનીએ તો વેદપ્રમાણોએ બતાવેલી બ્રહ્મ-આત્માની એકતાની સ્થિતિનો વિરોધ આવશે. એ વાક્યો ખોટા માનવાનો પ્રસંગ જિઓ થાય.

આત્મજ્ઞાન પછી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારે પહેલાંનાં જેવાં સુખદુઃખ સંભવતાં નથી તે બતાવવા માટે આચાર્ય દર્શાવેલો આપે છે; મિથ્યાજ્ઞાનને ક્ષીણે શરીરાદિ ઠંડું એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય અને એવું અભિમાન

સુખ-દુઃખને ઊભા કરે છે. પણ, જ્યારે મૂળ કારણ મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય એટલે ગરીરાદિમાં રહેલું અભિમાન દૂર થાય અને એ દૂર થતાં તેનાં પરિણામો-સુખદુઃખ-પણ દૂર થાય.

(૧) ધની-ગૃહસ્થ-ધનના અભિમાનીને ધન લૂંટાઈ જવાથી દુઃખ થાય, પણ તે જ માણસ પ્રવ્રજ્યા લઈ લે અને ધનના અભિમાનથી રહિત બને તેને ધન લૂંટાવાથી દુઃખ થતું નથી. બન્ને પૂર્વ-ઉત્તર સ્થિતિઓ બતાવવા ભાષ્યકારે સહેતુક વિશેષણો યોજ્યાં છે

(૨) કુંડલવાળા માણસને-હું કુંડલવાળો છે એવી સ્થિતિના નિમિત્તે સુખ થાય તે જ માણસ કુંડલરહિત અને હું કુંડલવાળો છું એવા અભિમાનથી રહિત બને ત્યારે કુંડલવાળો છું એવી સ્થિતિના અભિમાનથી તેને સુખ થતું નથી.

આ ઉદા. માં, ખીજી ખીજી સ્થિતિ બતાવવા માટે પ્રવ્રજિત-ધના-મિમાન્નરહિત અને કુણ્ડલ-વિયુક્ત-કુણ્ડલિત્વ-અમિમાન્નરહિત એમ વિશેષણો યોજેલાં છે તેમાં એક અશ્ર બોલે થાય કે અભિમાન્નરહિતને સુખ-દુઃખ ન થાય એ બરાબર છે, પણ પ્રવ્રજ્યા-સંન્યાસ લેનાર બધું છોડી દે તેની બાબતમાં ધન લૂંટવાનો પ્રસંગ બોલે જ ક્યા થાય? તેમ, કુંડલવિયુક્ત બની ગયા પછી કુંડલને નિમિત્તે સુખ થવાની વાત પણ કેવી રીતે સમજી શકાય? નિરાકરણ એ કે વસ્તુ હોવી ન હોવી એ ગૌણ, પરંતુ તે વસ્તુ પ્રત્યે અભિમાન હોવું કે ન હોવું મુખ્ય છે માની લો કે સંન્યાસી પામે પણ ૧૦૦૦ રૂ કોષ્ટ નિમિત્તે બાવી પડ્યા. હવે તે રૂપિયા મારા જ છે તેવું અભિમાન તેને ન હોવાથી, એ ખોવાઈ જવાથી તેને દુઃખ થતું નથી. માત્ર લૌકિક ઉદા જ નહીં, શ્રુતિ પણ એ બતાવે છે અશરીર અવસ્થા-તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થતાં આત્માને અશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એ અવસ્થામાં પ્રિય-અપ્રિયરૂપે સંસારીપણું હોતું નથી

ઉપરના, ન હિ શરીરાદિ . વાક્યોમાં ન એ નિષેધને અ તે જ્ઞાનોઃ ન હિ શક્યં કલ્પયિતુમ, ન હિ દુઃખ મવતિ, ન ચ સુખં મવતિ ।

શરીરે પતિતે .. પૂર્વપક્ષી-પ્રિય-અપ્રિયરૂપે-સંસારીપણાનો સંજ્ઞ અશરીર દશામાં થતો નથી, એ દશા તો શરીર મૃત્યુ પામે પછી જ આવે, જીવના નહીં. જીવનાં તો તત્ત્વજ્ઞાનીના પણ સંસારીપણું હોય છે એટલે,

વસ્તુમાત્રત્વં કથન તત્ત્વજ્ઞાનીના સંસારીપણુનિ દૂર ન કરી શકતું હોવાથી નિરર્થક સાગ્નિન થશે. જીવતાં જીવતાં શરીર ન હોવું એ તો મારી માતા વધ્યા (વાંઝણી) છે એમ કહેતા 'અરાખર થયું'. જીવતઃ અશરીરત્વમ્ મમ માતા યન્મ્યા इतिषत् विरुद्धम् इति शङ्कते । (ન્યાય.)

મિદ્દાંતી—જીવતાં પણ મિધ્યાગ્જ્ઞાનથી નિમિત્ત દૂર થાય તો તે નિમિત્તે જીવી થયેલી સશરીર દશા પણ દૂર થઈ જાય આત્મા શરીરવાળો છે એ સ્થિતિનું કામ્ય મિધ્યાગ્જ્ઞાન છે. જીવતાં પણ એ નિમિત્ત દૂર થાય તો આત્માની અશરીર સ્થિતિ પણ દૂર થાય અશરીર દશા=શરીર દૂં ખું—એવા અભિમાનથી ગદિન હોવાની સ્થિતિ. જ્યુ પહેલાં કે પછી આવી અવસ્થા જાણી શકે; કારણ કે એ અવસ્થાને જ્યુ સાથે સંબંધ નથી, મિધ્યાગ્જ્ઞાન સાથે છે. શં. જીવ-યુક્તિમાં માને છે. વળી, આત્માની અશ- ની અવસ્થા તો સદા છે જ-નિત્ય છે, માત્ર મિધ્યાગ્જ્ઞાનને કારણે આત્મા શરીરવાળો હોય તેમ લાગે છે. (જુઓ પરિ ૨૨, પૃષ્ઠ ૨૭)

સરજ્ઞત... પૂર્વપક્ષી-તત્ત્વ=શરીરના અભિમાની આત્માએ કહેલા ધર્મ- અધર્મને નિમિત્તે આત્માને સશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી, જ્યાં સુધી ધર્મ-અધર્મ હોય ત્યાં સુધી સશરીર અવસ્થા દૂર થાય નહીં. વળી, ધર્મ-અધર્મ હોય ત્યાં સુધી શરીર છૂટતું નથી તેથી, અમે તેવું તત્ત્વજ્ઞાન પણ જીવતાં અશરીર અવસ્થા જાણી કરી શકે નહીં. એટલે તત્ત્વજ્ઞાન સંસારોપણું દૂર કરતું ન હોવાથી નિરર્થક છે.

સિદ્ધાંતી-પહેલાં તો આત્માનો શરીર સાથે સૌથી પ્રથમ સંબંધ કેવી રીતે થયો એ તમારા પક્ષમાં સાગ્નિત થતું નથી એવું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવે કે ધર્મ-અધર્મ આત્માએ કરેલા છે એવું પણ સિદ્ધ ન થઈ શકે, શરીર વગેરે સાથે જોડાય પછી જ ધર્મ-અધર્મનું કર્તૃત્વ આત્મામાં આવે. તેથી, તમે જે કહો છો કે તત્ત્વ-આત્માએ કરેલા ધર્મ- અધર્મના નિમિત્તે સશરીર અવસ્થા જાણી થાય—એ સાચું નથી. તમારી દ્વીનનો પાયો જ સાચો નથી આ રીતે વિચારનાં તો સશરીર અવસ્થાને લીધે ધર્મ-અધર્મ થાય અને ધર્મ-અધર્મને લીધે આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ થાય—એવો પરસ્પર આશ્રયનો હોય તમારા પક્ષમાં આવી પડશે શરીરસંબંધનું અને ધર્મ-અધર્મ આત્માએ કરેલાં છે એવી સ્થિતિનું—

इतरेतर-वाद्ययत्न=આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ અને આત્મા ધર્મ-

અધર્મનો કર્તા બને-આ-બને વચ્ચે પરસ્પરાશ્રયનો દોષ બિંબો થશે પાંચો—આત્મનઃ શરીરસદ્ધે જાતે ધર્મ-અધર્મ-ઉત્પત્તિ, તસ્યા સત્યા (જ્યારે તે ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે) સંવચજન્મ-इति । (૨૮) બીજા કુરના જેવી આ કલ્પનાને અનાદિ માનો તો પણ એ આધ્યાત્મોની પર-પરા જ બને અનાદિત્વકલ્પના-Endless retrogressive chain (પરપરા)

ક્રિયાસમવાય-અમાવાત્ પૂર્વપક્ષી-આત્મા સ્વત, શરીર અન્ય વગર ધર્મ અધર્મ કરે કે એમ માનીએ તો ?

સિદ્ધાંતી—આત્માના ક્રિયાના સમવાય=સંબંધનો અભાવ છે તેથી સ્વતંત્ર રીતે તો આત્માને કર્તા માની જ ન શકાય સમવાય-આ વૈશેષિક દર્શનનો એક ખાસ શબ્દ છે, તેનો અર્થ, ધનિષ્ઠ સંબંધ-Intimate relation જેવો તત્તુ-પદ વચ્ચે હોય છે આમ આત્મા ધર્મ-અધર્મનો કર્તા ન બને એટલે ધર્મ-અધર્મ ન થતાં આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ સમજાવી સમજી નહીં તેથી તમારે માનવું જ પડશે કે સશરીર અવસ્થા= આત્માનો શરીર સંબંધ એ માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનને ક્ષીપે જ છે અને એ દૂર થતાં છુવતાં પણ અશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય

સન્નિધાનમાત્રેણ પૂર્વપક્ષી-રાજ માત્ર સન્નિધિ - નિઃપ્રાપ્તિ હોવાથી પણ કર્તા બને છે લશ્કર વિજયમેળવે ત્યારે પણ રાજાએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહેવાય છે આમ આત્મા પણ શરીરની નિધિમા હોવાથી, શરીરાદિથી થતી ક્રિયાઓનો એ કર્તા બની શકે છે

સિદ્ધાંતી-રાજા તો ધન આપીને સૈનિકો વગેરે નોકરો સાથે પોતે સ્વામી છે એવો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી, તેમની બાબતમાં અસ્તુ કર્તૃત્વ એ રાજાનું કર્તૃત્વ ગણાય છે પણ ધન જેવું મર્યાદા આપીને શરીરાદિ સાથે આત્મા પોતે તેનો સ્વામી છે એવો સંબંધ કલ્પવા માટે કોઈ નિમિત્ત મળતું નથી રાજા-નોકરની જેમ આત્મા-શરીરનો સંબંધ થાય એવું નિમિત્ત કલ્પવું શક્ય નથી તેથી અમે તો દૃષ્ટિએ માનીએ છીએ કે શરીરની સાથે આત્માના સંબંધનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે એ રીતે જાણીતું છે ઘટેન આ અર્થથી આત્મા યજ્ઞનો કર્તા યજ્ઞમાન બને છે તે વાતનું પણ ખડન ઘણું જાય છે, કારણ કે શરીરાદિ વિના એકનો આત્મા કોઈ ક્રિયાનો કર્તા બનતો નથી જે યજ્ઞમાન બને છે તે શરીર

દિના અભિમાનવાળો જીવાત્મા છે, પણ પરમાત્મા નથી; પરમાત્માનો શરીરસંબંધ કેવો રીતે થાય એ તો અર્થનો મુદ્દો છે. એટલે અમારા મને, શરીરસંબંધથી થતું આત્માનું યજ્ઞમાનપણું પણ મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે છે.

અગ્રાહુઃ—અહીં અધ્યાતિવાદમાં માનતા પ્રાણાકર મતનો નિર્દેશ છે. પ્રાણાકર મીમાંસામત માટે લુઓ ટિપ્પણી ૫૪-૫૫. આ મતાનુસાર કોઈ જ્ઞાન મિથ્યા નથી, માત્ર એ જ્ઞાન વચ્ચે ભેદનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન થતું હોવાથી, અધ્યાસ થાય છે. પ્રાણાકર મીમાંસકો પણ દેહ વ. થી બિન્ન આત્માના અસ્તિત્વમાં માને છે. આ મતમાં આત્મીયે=પોતાના શરીર વ.માં આત્માનું જે અભિમાન છે તે મિથ્યા નથી, ગૌણ છે. જમ નહીં થતો હોવાથી, દેહ સાથેનો આત્માનો સંબંધ સત્ય છે, મિથ્યા નથી. એ સંબંધ સત્ય હોય તો જીવતાં તરવજાનથી એ દૂર ન કરી શકાય. એ વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ જે માણસને પ્રસિદ્ધ=ભણીતો હોય તે માણસને અમુકના સંબંધમાં શબ્દ-અર્થ મુખ્ય બને તેનાથી જુદી વસ્તુના સંબંધમાં એ જ શબ્દ-અર્થ ગૌણ લાગે. વાક્યરચના—ચર્ય...તર્ય શૌર્ણો મયસઃ । જે માણસને સિંહપશુ અને સિંહ જેવો વીરપુરુષ એ બંને વ્યક્તિઓનો ભેદ ભણીતો હોય, તે માણસ જ સિંહપશુ માટે મુખ્ય-અર્થમાં યોગ્યતા સિંહ શબ્દ અને તે શબ્દનો અર્થ, વીરપુરુષને માટે ગૌણ રીતે યોજી શકે. યથા...કેસરાદિ=યાજ્ઞ વ.થી મુક્ત આકૃતિ વિશિષ્ટ પશુને અન્વય-વ્યતિરેકથી સિંહ શબ્દ;—પ્રત્યય લાગુ પડે છે, તે પશુ મુખ્ય છે, તે અન્યઃ સિંહ જેવા પુરુષથી બિન્ન છે અને પ્રસિદ્ધ=તે સિંહપશુ સિંહ જેવા પુરુષથી બિન્ન છે એમ સ્પષ્ટપણે શબ્દ-અર્થ યોજનારને ભણીતું છે. જે જે કેસર-યાજ્ઞ વ.થી મુક્ત વિશિષ્ટ આકૃતિ-વાળું પશુ તે તે સિંહ-અન્વય વ્યાપ્તિ જે સિંહ નથી તેને કેસરાદિ-યાજ્ઞ વગેરે પણ નથી—વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ. ‘સિંહ’ એવો શબ્દ અને સિંહત્વપ્રકારકજ્ઞાન indeh=શબ્દઃ શાન્દ્વોષઃ ચ હતિ મર્થઃ (રત્ન.) શબ્દ અને શબ્દ દ્વારા થતો બોધ અર્થાત અર્થ. સિંહ-શબ્દ-પ્રત્યય-માફ મુખ્યઃ એમ Textમાં વચિત્વું. ‘સિંહ’ શબ્દ અને તે શબ્દના અર્થને સેવનાર સિંહપશુ મુખ્ય છે. અન્યઃ પ્રસિદ્ધ. એ બંને વાક્યાશોમાં ભેદ કરવા માટે સહેલુંક યોગ્ય છે અન્યાઃ=સિંહપશુ-સિંહ-પુરુષ બંને એક બીજાથી અન્વય=જુદા છે. પ્રસિદ્ધ=સિંહપશુના શબ્દ-અર્થ

પુરુષ માટે યોગનાર માણસને સિદ્ધપશુ અને સિદ્ધપુરુષ એ બન્ને જીવ ।
તરીકે જાણીએ છે તત્ત્વ સ્વ અન્ય=સિદ્ધાત્ અન્ય પ્રાપ્તિકૈ-પ્રાપ્ત=
મોટે ભાગે થનારા=અધિક પ્રમાણમાં જોવા મળતા કૃતા કરતાના ગુણો
પરંતુ, જે માણસને સિદ્ધપશુ-સિદ્ધપુરુષનો ભેદ અપ્રસિદ્ધ-ન જાણીતો
હોય તે માણસ સિદ્ધ શબ્દ-અર્થને મુખ્ય રીતે અને ગૌણ રીતે યોજી શકે
નહી = ન અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમેદસ્ય यस્ય જે માણસને ભેદ જાણીતો
હોય, તસ્ય=તે માણસને માટે એક વ્યક્તિને લગતા શબ્દ-નીજ
વ્યક્તિ માટે પણ યોગવામાં આવે છે પ્રસિદ્ધવસ્તુમેદ એવો માણસ
એકના શબ્દ-પ્રત્યય અન્યને માટે યોજે ત્યારે પ્રથમ વ્યક્તિ મુખ્ય હોય
અને અન્ય વ્યક્તિ ગૌણઅર્થરૂપે લક્ષિત થાય

તસ્ય==અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ મેદસ્ય=જેને જે વસ્તુઓના ભેદ જાણીતા
ન હોય, તેને જ્યારે એક વસ્તુના શબ્દપ્રત્યય બીજી વસ્તુમાં દેખાય ત્યારે
એ ગૌણ શબ્દપ્રત્યય નહી, પણ બંને સીધે અન્યત્ર યોગ્ય છે

અધારામાં ચાલતો ન જોઈ શકનાર માણસ 'આ પુરુષ' -એમ
મુરુપના શબ્દ માનીને પ્રત્યય સામવાની બાબતમાં લાચ પાડી દે છે અથવા
અકસ્માત્ એકાએક છીપીને જાણી નહીં શકનાર માણસ 'આ નહીં છે એમ
માનીને ચાલીના શબ્દ અને પ્રત્યય શુદ્ધિને લાચ પાડી દે છે આ જ પ્રમાણે
દેહ વના સમૂહમાં શરીર કુ ધુ-એમ અદ્વમ્ શબ્દ અને પ્રત્યય આત્મા
અન અનાત્મ વસ્તુઓનો વિવેક ન કરી શકનાર મનુષ્ય યોજે જે આ
ત્રણે ઉદા મા એના શબ્દ-પ્રત્યય અન્યત્ર યોગ્ય છે ત્યારે તે શબ્દ-પ્રત્યય
યને ગૌણ નહી પણ મિથ્યા કહેવાય નિરુપચારેણ=ઉપચારે=સક્ષેપ
સાદસ્યવાગી ગૌણી લખ્યા વિના-મૌળી લખ્યામાં જે વસ્તુઓ મિન્ન
સમજીને તે બંને વચ્ચેના ગુણોના સાદરમ ખ્યાતમાં સમન 'સત્તાર
પટેલ સિદ્ધ કરતા તેને લખ્યાના પ્રયાગ થાય જે શરીર (આત્મા) કુ
પુ-એ પ્રયોગમાં જે વસ્તુઓ વચ્ચેના સ્પર્શ એ અનુભવતો નહીં અને
ગુણોના સાદરમને ખ્યાલમાં લેવામાં આવતું નથી તેમાં કનુ-નિરુપ
ચારેણ ઉપચાર વિના=non figuratively મૌળી=મુળમન્યપદન
પ્રાપ્તો દ્વારા મુદીતમેદ્યો અમેદ-પ્રત્યય ગૌણ અપ્રાપ્ત મેદયો
અમેદ-પ્રત્યય મિથ્યા (પ્રતીત)

વળી આત્મ-અનાત્મનો ભેદ નહીં કરી શકનારને મારે શરીરદિનાં
અદ્વમ્ શબ્દ પ્રત્યય મિથ્યા છે પરંતુ આત્મ-અનાત્મ વિવેકિતા અવિન્

વિવેક કરી શકનાર પંડિતોને પણ, અજ્ઞા=જાણી, અવિ=ધેરોને પાગનારા ભરવાટોની જેમ જ ભ્રમ થાય છે. અવજગત, અર્ધા પ્રસિદ્ધવસ્તુભેદ અ-પ્રસિદ્ધ વસ્તુભેદ-ને આધારે કરેલા તકેતુ' જગ દર્શક મદં પડે છે, કારણ કે વિવેક-ભેદ કરી શકનારને પણ ભ્રમ થાય છે. પરંતુ સરીર આત્મા ભુદાં છે અતુ' બોધનારને-માત્ર સાબ્દિક જ્ઞાનવાચાને તે જ ભ્રમ થાય જ-સાબ્દિક જ્ઞાનમાં ભેદપદ્ધત્ દોષા છતાં. પણ જેને સરીર-આત્મા ભુદાં છે એવો અનુભવ=સાક્ષાત્કાર થયા દોષ તેને-અનુભવમાં ભેદ પારખનારને ભ્રમ થતો નથી. વચ્ચે-અવજગત-કુશલતામાયંત્રણ પળિદનાનામ્ અનુ-ઉત્પન્ન સાક્ષાત્કારાણામ્ इति यावत् । (ભાખની) સરખાવો, ભાષ્ય પરિ. ૪, પૃષ્ઠ ૪. અવિવિક્તો=અવિવેક-ઉત્તર-અગ્નિવૃત્તો इति यावत् (ન્યાય). તદ્માત્-દેહથી મિત્ત આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા પ્રામાણિક મીમાંસકો માટે પણ, સરાર વ. માં અર્હ-નો પ્રત્યક્ષ મિથ્યા છે, ગૌણ નથી. આમ સરીરમાં સિદ્ધ થયેલું મિથ્યા-અજિમાન તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે તો જીવનાં પણ મુક્ત થઈ શકાય

જીવંમુક્તને જનાવતી શ્રુતિ પણ છે. તત્=જીવંમુક્તના દેહની ભાગત-માં, જેમ અહિ-સાપની નિર્લયનો કાચળો, શરમોકે-નાશમાં, મૃતા-પદેશની જેમ પોતાના સ્વરૂપ તરીકે બદલે નહીં એવી કાચળો=પ્રતિ-અસ્તિ રેંકાપદો પડી રહે તેમ, વિદુષઃ સરીરમ્ મુક્તેન પ્રાકુ ર્થ અત્મતયેન અનુદ્રષ્ટમ્ તિષ્ઠતિ ર્થયઃ (ન્યાય). અહિ સાક્ષાત્કારતુ' સરીર, મુક્ત બનેલા પુરુષ વડે, પદેશની જેમ આત્મસ્વરૂપે નહીં ધ્વિષ્ટાયેલું, પડી રહે છે. અવજગત. આલો મુક્ત પુરુષ અસરીર-સરીર છતાં સરીરના અજિમાન-થી રહિત, અને પ્રાણઃ=પ્રાણિતિ=જીવાતે-(ન્યાય) આમ પ્રાણુ=જીવો છતાં, અસરીરઃ—એમ શ્રુતિ જ જનાવી દે છે. સચશ્ચુઃ અચશ્ચુઃ ર્થ... ખરેખર તો અર્ધા અમશ્ચ આત્મા અશ્ચુઃ રહિત છતાં, અશ્ચુવાળો દેખાય છે. વાચો ઘસ્તુતઃ અચશ્ચુઃ અપિ,...સચશ્ચુઃ ર્થ ર્થ્યાદિ યોજ્યમ્ । (૨૮૦) સ્મૃતિઃ અપિ.....રિષતપ્રવર્તનાં લક્ષણો આચક્ષાણા દ્વેતી સ્મૃતિ વિદ્વાનને પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એમ જતાવે છે. અવજગત, ગીતા ૨/૫૪-૭૨ જેતાં સખ્દોમાં પ્રવૃત્તિના અસંબંધનો જીવંમુક્તને પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જેવા મળતો નથી. કામના, રાગ દેવ વ. ના ત્યાગની વાત છે. ચંદ્રસાચાર્ય માને છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય પછી સંસાર મિથ્યા જની જાણ અને પ્રવૃત્તિ કરવાનું કોઈ કારણ

રહેતું નથી. (જુઓ ગીતા ઉપરનું સર્વ. ભાષ્ય ૨/૬૬) વાંચો ગીતારહસ્ય પૃષ્ઠ ૬૫૦.

તત્ક્રમાત્.. તેથી જોને આત્માસાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને કદી પહેલાંનાં જોતું સંસારીપણું હોઈ શકે નહીં. જેમા પહેલાંનાં જોતું સંસારીપણું દેખાય, તેને આત્માસાક્ષાત્કાર થયો હોતો નથી આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારી પણાશ્વ મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે અને તેથી વરહેમાત્રનું કથન કરતાં ઉપનિ. વાક્યો પશુ સાચાં જ છે-એ અમારો સિદ્ધાંત અનવલ્લ નિર્દોષ છે

(૪૦) यस્ય પુનરુક્તમ્.....પૂર્વપક્ષી આમળ કથું : આત્મા વા અરે ધ્યોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિર્વિધ્યાસિતવ્યઃ-એ શ્રુતિમાં શ્રવણ (સ્મૃત વ્યઃ) પછી આવતા (પરાચીનયો) મનન અને નિર્વિધ્યાસન=ધ્યાન પશુ વર્ણનાત્=જેવા મળે છે આમ, શ્રુતિમાં જ શ્રવણ પછી કહેલાં મનન, નિર્વિધ્યાસન-એ જ ને ઉપાસનાક્રિયાને સૂચવે છે એકરસ બ્રહ્મમાં વેદાન્તના શબ્દોની શક્તિનો તાત્પર્ય=નિશ્ચય=શ્રવણ શ્રવણ અનુસાર યુક્તિની સલામ ના કરવી એ મનન સાંભળેમા અને મનન કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં બુદ્ધિની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ નિર્વિધ્યાસન=ધ્યાન શ્રુતે મતે જ બુદ્ધેઃ સ્થિર્યમ્ નિર્વિધ્યાસનમ્ (ન્યાયનિર્ણય), આમ, શ્રુતિ પોતે જ ઉપાસનાને વ્યંજિત કરતી હોવાથી. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં પર્યવસાયિ=પરિપૂર્ણ નહીં કહેવાય Not that of culminating in the realisation of the real form બ્રહ્મ સ્વયં સ પૂર્ણ નહીં, પણ તે ઉપાસના વિધિનું અંગ બને છે. (પરિ ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૫) જ.. શક્યમાયં કહે છે : મનન, ધ્યાનના નિર્દેશથી બ્રહ્મને ઉપાસનાનું અંગ બનાવી શકેલાં નહીં. કારણ કે અવગતિ=સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે મનન, ધ્યાન કહેના છે. સાક્ષાત્કાર થાય તે પહેલાં મનન વગેરેનો ઉપયોગ કહેવો છે. સાક્ષાત્કાર થાય પછી સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી, પરમાત્મારૂપે રહેવા-અનુભવાતા બ્રહ્મને જો તમે ઉપાસનામાં જોડી શકતા હો તો (ધિનિયુજ્યેત) ભવે બ્રહ્મ વિધિનું અંગ બને સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય એવું બ્રહ્મ કદી મનન-ધ્યાનમાં જોડી શકાતું નથી તેથી, મનન, ધ્યાન પશુ શ્રવણની જોમ સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં, સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે છે

તત્ક્રમાત્..આ વાક્યથી ભાષ્યકાર આખી એ ચર્ચાના સ્પષ્ટ ચમ્દોમાં નિર્ણય આપીને ઉપસહાર કરે છે બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનો વિષય બનીને જ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બની શકે એવું સબવે નહીં, બ્રહ્મ તો સ્વતંત્ર રીતે

જ ક્રિયા કે ઉપાસનાનું અંગ બન્યા વગર શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બને છે, એમ, અનેક વેદાન્તવાક્યોના સમન્વયથી સિદ્ધ થાય છે. (સૂત્રના શબ્દો જુઓ). (સરખાવો પરિ.૧૯: પરિ. ૨૨) .

एष च सति न्यारे ब्रह्मનું प्रतिપાદન શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર રીતે છે ત્યારે જ અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ સ્વતંત્ર વિષયવાળા અલગ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ તર્કસંગત બને છે. જે વેદાન્ત ઉપાસનાવિધિપરક હોત—ઉપાસનાની જ મુખ્ય ચર્ચા તેમાં હોત તો (૧) અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા-થી જ ક્રિયા ઉપાસનારૂપી ધર્મ-અધર્મની જિજ્ઞાસા પૂર્વતીમાંસા સત્ર ૧૧૧૧ મી થઈ અપેક્ષી હોવાથી બ્રહ્મસૂત્રના શાસ્ત્રનો અલગ પ્રારંભ થાત જ નહીં, (૨) જે તમે કહેા કે મીમાંસાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ તો કરેલો છે, તેમાં જ ફરી અવાન્તર પ્રકરણ તરીકે બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રારંભ છે. તમારી આ વાત બરાબર નથી. એમ હોત તો, જેમ ક્રતુ-અર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા માટે ચોથા અધ્યાયમાં (પૂર્વમીમાંસા) પ્રારંભ થાય થાય છે તેમ અહીં પણ અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા મૂલને રચાને કહેત કે અઘાત: પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા=હવે બાકી રહેલા ધર્મની જિજ્ઞાસા. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર એ પૂર્વમીમાંસાનું કોઈ પ્રકરણ પણ નથી. (૩) બ્રહ્મ અને આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વમીમાંસામાં કરાય કરેલી નથી. તેથી એ સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે સ્વતંત્ર બ્રહ્મસૂત્રરૂપી વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રારંભ યોગ્ય છે.

तस्मात्...તો પછી દ્વિતી અપેક્ષાવાળી વિધિઓની કા ગતિ: ? બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રમેય-પ્રમાતા વગેરેનું બાધક બનતું હોવાથી-તસ્માત્, અ-હેય અને અનુપાદેય અદ્વૈત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે કોઈ પ્રમાણ બની શકે નહીં, કારણ કે તે પ્રમેય-વિષય વગરના અને પ્રમાતા વગરના બની જાય. જ્યાં બધું એકરૂપ હોય ત્યાં પ્રમાતા-પ્રમેય-પ્રમાણ જેવા બેદો સંભવી શકે નહીં. તેથી, હું બ્રહ્મ છું-એવો અનુભવ થાય ત્યાં મુઘી (પત્થ અવસાના) જ બધી વિધિઓ અને પ્રમાણોનો બ્યવહાર સંભવી શકે.

अपि चाहुः—ब्रह्मविदाम् गाथामुदाहरति—पुत्रदारादिषु आत्माभिमानः गौणः...वेदेन्द्रियादिषु तु अमेद-अनुभवात् न गौणः आत्माभिमानः, किंतु शुक्तो रजतज्ञानवत् मिथ्या । (ભાગતી) અધ્યાસનાધ્યાયમાં સંકરાચાર્ય પુત્રાદિમાં થતા આત્માભિમાનને પણ અધ્યાસના ઉદ્ધા, તરીકે ટીકે છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. (૫૪ અ. ૧૪

રહેવું નથી. (જુઓ ગીતા ઉપરનું શ્રી. ભાષ્ય ૨/૬૯) વચ્ચે ગીતારહસ્ય પૃષ્ઠ ૬૫૦.

તસ્માત્...તેથી જેને આત્માસાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને કદી પહેલાંના જેવું સંસારીપણું હોઈ શકે નહીં. જેમાં પહેલાંના જેવું સંસારીપણું દેખાય, તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોતો નથી. આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારી પણાઈપ મિયાણાન દૂર થાય છે અને તેથી વસહેમાનનું કથન કરતાં ઉપનિ. વાક્યો પછી સાર્થક જ છે—એ અમારો સિદ્ધાંત અનવલ્ય નિર્દોષ છે.

(૪૦) યત્ પુનરુપ્તમ્.....પૂર્વપક્ષી આગળ કહ્યું : આત્મા વા અરે ઓતઘ્યઃ મન્તઘ્યઃ નિદિધ્યાસિતઘ્યઃ—એ શ્રુતિમાં શ્રવણ (ઓતઘ્યઃ) પછી આવતાં (પરાત્તોનયોઃ) મનન અને નિદિધ્યાસન=ધ્યાન પછી વર્ણનાત્=જેવા મળે છે આમ, શ્રુતિમાં જ શ્રવણ પછી કહેવા મનન, નિદિધ્યાસન—એ બંને ઉપાસનાક્રિયાને સૂચવે છે એકરસ બ્રહ્મમાં વેદાન્તના શબ્દોની શક્તિનો તાત્પર્યનિશ્ચય=શ્રવણ. શ્રવણ અનુસાર શુક્તિની સંભાવના કરવી એ મનન સાંભળેલા અને મનન કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સુદ્ધિની રચિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ નિદિધ્યાસન=ધ્યાન છુટે મતે ચ જુએઃ સ્વૈર્યમ નિદિધ્યાસનમ્ (ન્યાયનિષ્કૃય). આમ, શ્રુતિ પોતે જ ઉપાસનાને બ્યંજિત કરતી હોવાથી બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં પર્યવસાયિ=પરિપૂર્ણ નહીં કહેવાય. Not that of culminating in the realisation of the real form બ્રહ્મ સ્વયંસંપૂર્ણ નહીં, પણ તે ઉપાસના વિધિનું અંગ બને છે. (પરિ ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૫) જ...શંકરાચાર્ય કહે છે : મનન, ધ્યાનના નિર્દેશથી બ્રહ્મને ઉપામનાનું અંગ બનાવી શકેલો નહીં; કારણ કે અવગતિ=સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે મનન, ધ્યાન કહેવા છે. સાક્ષાત્કાર થાય તે પહેલાં મનન વગેરેનો ઉપયોગ કહેલો છે. સાક્ષાત્કાર થાય પછી સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી, પરમાત્મારૂપે રહેવા—અનુભવાતા બ્રહ્મને જે તમે ઉપાસનામાં જોડી શકતા હો તો (વિનિયુજ્યેત) લાગે બ્રહ્મ વિધિનું અંગ બને. સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય એવું બ્રહ્મ કદી મનન-ધ્યાનમાં જોડી શકાવું નથી તેથી, મનન, ધ્યાન પછી શ્રવણની જેમ સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં, સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે છે.

તસ્માત્...આ વાક્યથી ભાષ્યકાર આખી એ ચર્ચાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિર્ણય આપીને ઉપસંહાર કરે છે. બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનો વિષય બનીને જ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બની શકે એવું સંભવે નહીં, બ્રહ્મ તો સ્વતંત્ર રીતે

જ ક્રિયા કે ઉપાસનાનું અંગ બન્યા વગર શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બને છે, એમ, અનેક વેદાન્તવાક્યોના સમન્વયથી સિદ્ધ થાય છે. (સૂત્રના શબ્દો જુઓ). (સરખાવો પરિ-૧૯: પરિ-૨૨)

પરંતુ સત્તિ જ્યારે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર રીતે છે ત્યારે જ અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ સ્વતંત્ર વિષયવાળા અલગ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ તર્કસંગત બને છે. જે વેદાન્ત ઉપાસનાવિધિપરક હોત—ઉપાસનાની જ મુખ્ય ચર્ચા તેમાં હોત તો (૧) અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા-થી જ ક્રિયા ઉપાસનારૂપી ધર્મ-અધર્મની જિજ્ઞાસા પૂર્વભાસા સત્ર ૧૧૧૧ મી થઈ ગયેલી હોવાથી બ્રહ્મસૂત્રના શાસ્ત્રનો અલગ પ્રારંભ થાત જ નહીં, (૨) જે તમે કહેા કે મીમાંસાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ તો કરેલો છે, તેમાં જ ફરી અવાન્તર પ્રકરણ તરીકે બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રારંભ છે. તમારી આ વાત બરાબર નથી. એમ હોત તો, જેમ ક્રતુ-અર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા માટે ચોથા અધ્યાયમાં (પૂર્વમીમાંસા) પ્રારંભ થાય થાય છે તેમ અહીં પણ અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા મૂલને રચાને કહેત કે અઘાત: પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા=૬વે બાકી રહેલા ધર્મની જિજ્ઞાસા. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર એ પૂર્વમીમાંસાનું કોઈ પ્રકરણ પણ નથી. (૩) બ્રહ્મ અને આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વમીમાંસામાં કરાઈ કરેલી નથી. તેથી એ સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે સ્વતંત્ર બ્રહ્મસૂત્રરૂપી વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રારંભ યોગ્ય છે.

તત્ત્વમાત્.. તો પછી દૈતની અપેક્ષાવાળી વિધિઓની કા ગતિ: ? બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રમેય-પ્રમાતા વગેરેનું બાધક બનતું હોવાથી-તત્ત્વમાત્, ઘર-હેય અને અનુપાદેય અદૈત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે કોઈ પ્રમાણ બની શકે નહીં, કારણ કે તે પ્રમેય-વિષય વગરનાં અને પ્રમાતા વગરનાં બની જાય. જ્યાં બધું એકરૂપ હોય ત્યાં પ્રમાતા-પ્રમેય-પ્રમાણ જેવા ભેદો સંભવી શકે નહીં. તેથી, હું બ્રહ્મ છું—એવો અનુભવ થાય ત્યાં સુધી (વત્તદ્ અવસાના) જ બધી વિધિઓ અને પ્રમાણોનો વ્યવહાર સંભવી શકે.

અપિ ચાહુ:—બ્રહ્મવિદ્યામ્ ગાયમુદાહરતિ—પુત્રદારાદિપુ જ્ઞાત્માભિમાનઃ ગૌણઃ,....વેદેન્દ્રિયાદિપુ તુ અમેદ-અનુભવાત્ ન ગૌણઃ જ્ઞાત્માભિમાનઃ, કિંતુ શુદ્ધતૌ રજતજ્ઞાનવત્ મિથ્યા । (ભામતી) અધ્યાસલાઘ્વમાં ચંકરાચાર્ય પુત્રાદિમાં થતા આત્માભિમાનને પણ અધ્યાસનાં ઉદા. તરીકે દીકે છે, જે બરાબર ખ્યાનમાં રાખવું. (૧૪ અ. ૧૪

પ-ભાષ્ય) સદૃશતા હું 'હું'—એવું ચોધિ-જ્ઞાન જામતીતો પાઠ વોધિ
 કાર્યમ્-યોધશીલં યત્ કાર્યમ્ પણ સાક્ષાત્કાર પછી કેવી રીતે સંભવે ?
 ગોવિદાચાર્ય અને આનંદચિરિ વોધે એવો પાઠ લે છે તે સરસ છે હું
 બ્રહ્મ હું એવું જ્ઞાન જ્યારે થાય ત્યારે, કોઈ પણ કાર્ય કેવી રીતે સંભવી
 શકે ? એવું જ્ઞાન થતા પુત્રાદિમાં રહેનાં ગૌણ અને મિથ્યા અભિમાન-
 આત્માભિમાન રહેતું નથી પુત્રાદી અહમભિમાનસ્ય ગૌણાત્મનઃ અને
 મનુષ્ય અહમસ્મીતિ દેહાદૌ અહમભિમાનસ્ય ચ મિથ્યા આત્મન
 અસત્ત્વે કાર્યં કથં ભવેત્ ? (ન્યાય) પરિ ઉદ્ધમા આચાર્યે ગૌણ આત્મા
 ભિમાનતુ ખડન કરેલું છે તે ધ્યાનમાં લેવું

અન્વેષ્ટવ્ય = જ્ઞાનયોગ્ય આત્માનો અનુભવ પહેલાં તેમાં પ્રમાતાપણું
 હોઈ શકે આત્માનુભવ પછી પ્રમાતાપણું પણ ન હોય અને એવા બ્રહ્મા
 દોષ પણ ન હોય પાપ્મ=પાપરૂપી દોષથી મુક્ત જેમ શરીર-આત્માને એક
 માનીને જગતના બધા વ્યવહારો ચલાવાય છે, તેમ આત્માનો નિશ્ચય થાય
 ત્યાં સુધી જ લૌકિક પ્રમાણું પણ હોઈ શકે વાચો પત્તલુક્ત મયતિ-
 પારમાર્થિક પ્રવચ્ચવાદિભિઃ અપિ દેહાદિપુ આત્માભિમાન મિથ્યા
 इति वक्तव्यम्, પ્રમાણગાધિત્વાત્ । (ભામતી) એટલે જગત-પ્રપ અને
 સત્ય માનનારા લોકોએ પણ સ્વીકારવું જ પડશે કે દેહાદિમાં થતું આત્માનું
 અભિમાન મિથ્યા છે, કારણ કે પ્રમાણનો પણ અતે તો બાધ થાય છે
 તાત્પર્ય કે બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં જગતના વ્યવહાર અને પ્રમાણું પણ બાધિત
 થાય છે શુભ મૂળાત્ ।

સદર્શન-યો (ટિપ્પણી) —

- (૧) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યમ્—સ્તનપ્રમા-ભામતી—ચાવનિર્ણય ટીકાએ
- (૨) Vedanta Sutras—George Thibaut (ભાષાંતર)
- (૩) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્ય—સત્યાનંદી દીપિકા (ટીકા)
- (૪) વેદ્યાસકૃત બ્રહ્મગીર્માસાન્તર્ગત ચતુ મ્ત્રી સ્વામિ શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતી
- (૫) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યમ્—ભામતી=કલ્પતરુ-પરિમલસહિતમ્
- (૬) શ્રી બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યાનુવાદ—કમળાચર કર ગ્રાણ્યકર ત્રિવેદી
- (૭) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્ય—સ્વામી શ્રી હનુમાનદાસજી પદ્મશાસ્ત્રી
- (૮) Vedanta (Explained)—Vinayak Hari Date
- (૯) બ્રહ્મસૂત્રચતુઃસૂત્રી—Pandit Har Dutt Sharma
- (૧૦) Sankara's Commentary on Brahmasutras
 —R. R. Deshpande
- (૧૧) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યચતુ મ્ત્રી | આચાર્ય વિશ્વેશ્વર